

J. Rizal

El Filibusterismo

Isinalin sa Filipino ni PATRICIO MARIANO

PADRE BURGOS, GOMEZ Y ZAMORA

NHI PROPERTY

NHI PROPERTY

UNANG INILATHALA

NG

PAMBANSANG KOMISYON NG IKASANDAANG TAON
NI JOSE RIZAL

EL FILIBUSTERISMO

Isinalin sa Filipino ni Patricio Mariano

Pangmadlang Palimbag

Pambansang Suriang Pangkasaysayan
Maynila
2008

NATIONAL HISTORICAL INSTITUTE

GLORIA MACAPAGAL-ARROYO

President, Republic of the Philippines

AMBETH R. OCAMPO

Chairman

JOSE S. CRUZ, S.J.

Member

HEIDI K. GLORIA

Member

BENITO J. LEGARDA, JR.

Member

SERAFIN D. QUIASON

Member

CORAZON S. ALVINA

Director, National Museum

Ex-Officio Member

PRUDENCIANA C. CRUZ

Director, National Library

Ex-Officio Member

LUDOVICO D. BADOY

Executive Director III

EMELITA V. ALMOSARA

Deputy Executive Director

AUGUSTO V. DE VIANA

Chief, Research Publications and

Heraldry Division

REYNALDO A. INOVERO

Chief, Historic Preservation Division

ROSARIO V. SAPITAN

Chief, Finance and Administrative Division

VERONICA A. DADO

Chief, Historic Sites and

Education Division

Inilathala ng:

Pambansang Suriang Pangkasaysayan
Daang T.M. Kalaw, Ermita, Manila
Tel. No. 523-1037 • E-mail: [nhi @i-next.net](mailto:nhi@i-next.net)

ISBN-971-538-028X

EL FILIBUSTERISMO

Paunang Salita

Ang Tanggapan ng Pambansang Komisyon ng Ikasandaang Taon ni Jose Rizal ay itinatag ng Pangulong Ramon Magsaysay sa pamamagitan ng kanyang Kautusang Tagapagpaganap Blg. 52 noong 1954 upang paghandaan ang pagsapit ng unang dantaon ng pagsilang ni Rizal. Inilalahad sa nabanggit na kautusan ang iba't ibang mga dahilan kung bakit nararapat magkaroon ng Komisyon at ang mga panukalang kailangang maisagawa upang ang pambansang pagdiriwang ay maging karapat-dapat sa alaala ng bayani.

Sa mga malalaking gawain ng Komisyon ay kabilang ang pagpapalimbag ng orihinal ng mga sinulat ni Rizal at ang mga salin nito sa Ingles at Pilipino (Tagalog) at sa iba't ibang mga pangunahing wika sa Pilipinas upang ang mga akda ng bayani at ang mga natatanging sinulat naman ng iba tungkol sa kaniya ay mabasa ng sangkapilipinuhan. Buong ingat na isinakatuparan ng Komisyon ang mahalagang tagubiling ito ng batas. Piling-pili ang mga tauhang hinihirang sa mga sangay ng pananaliksik at pagsasalin. At sa nais na ang mga akda ni Rizal ay maisalin nang buong katapatan sa orihinal, ang Komisyon ay nagbukas ng iba't ibang timpalak na kinabibilangan ng paligsahan sa pagsasalin ng *Noli Me Tangere* at *El Filibusterismo*. Ang isang taong patimpalak ay binuksan noong 1958, subali't sa kahilingan ng marami ay napalugitan ito hanggang 1960. Sa walong bilang ng nagsisali sa Tagalog (tatlo sa *Noli* at lima sa *Fili*) ay walang sinumang napagkalooban ng itinakdang gantimpala. Ang lupong tagahatol ay binubuo ng Mahistrado Felipe Natividad, Dr. Cecilio Lopez at Dr. Jose Villa Panganiban.

Dahil sa pangyayaring ito at sa layuning magkaroon ng buong katipunan ng mga akda ni Rizal sa lalong madaling panahon, kahit man lamang sa tatlong wikang pampamahalaan — Kastila, Ingles at Pilipino — upang ang mga ito'y mabasa ng pinakamaraming mamamayan, ay ipinasiya ng Komisyong pumili sa limbag nang mga salin sa Tagalog kung alin ang karapat-dapat malathala bilang kapupunan ng katipunan ng mga lathalaing Rizal at nang maipamahagi sa madla sa halaga ng puhunan ng pagkakapalimbag. Sa pagsusuring ginawa ng mga kilalang maka-Rizal, mga dalubhasang guro at manunulat, ay pinili ng nakararami ang mga ginawa ni Patricio Mariano bilang siyang pinakamatapat na pagkakasalin mula sa orihinal na Kastila. Bukod

sa pagkakahirang na ginawa ng mga tanyag na maka-Rizal, ang mga saling ito ni Patricio Mariano ay dumaan pa rin sa pagsusuri't pagpapatibay ng *Board of National Education* at *Institute of National Language*.

Sa pagsasaalang-alang sa tanyag na pangalan ni Patricio Mariano, sa kanyang di-mapag-aalinlanganang kakayahan sa pagkamanunulat ng panitikang Pilipino sa mga wikang Tagalog at Kastila, ay buong pagkakapuring inihahandog ng *Jose Rizal National Centennial Commission*, sa halaga ng puhunan, ang aklat na itong inilathala ng kilalang palimbagan R. Martinez & Sons, na siyang may-ari ng karapatan sa saling ito ng *El Filibusterismo*.

ALAALA

Sa Mga Paring G. MARIANO GOMEZ (85 taon)

JOSE BURGOS (30 taon)

at JACINTO ZAMORA (35 taon)

na binitay sa Bagumbayan ng ika 28 (*) ng

Febrero ng taong 1872.

Sa di pagsang-ayon ng Relihion na alisan kayo ng karangalan sa pagkapari ay inilagay sa alinlangan ang kasalanang ibinintang sa inyo; sa pagbabalot ng hiwaga't kadiliman sa inyong usap ng Pamahalaan ay nagpakilala ng isang pagkakamaling nagawa sa isang masamang sandali, at ang boong Pilipinas, sa paggalang sa inyong alaala at pagtawag na kayo'y mga PINAGPALA, ay hindi kini-kilalang lubos ang inyong pagkakasala.

Samantalang ngang hindi naipakilalang maliwanag ang inyong pagkakalahok sa pagkakagulo sa Kabite, naging bayani kayo o di man, nagkaroon o di man kayo ng hilig sa pagtatanggol ng katwiran, nagkaroon ng hilig sa kalayaan, ay may karapatan akong ihandog sa inyo, na bilang ginahis ng kasamaang ibig kong bakahin, ang aking gawa. At samantalang inaantay namin na kilalanin sa balang araw ng España ang inyong kabutihan at hindi makipanagot sa pagkakapatay sa inyo, ay maging putong

(*) Hindi binago ng nagsalin sa Tagalog ang 28 na nasa wikang kastila, nguni't ipinaunawa nila na ika 18 ng bitayin ang mga tinurang pari.

**na dahong tuyo na lamang ng inyong mga liblib na libi-
ngan ang mga dahong ito ng aklat, at lahat niyong walang
katunayang maliwanag na umupasala sa inyong alaala, ay
mabahiran nawa ng inyong dugo ang kanilang mga kamay.**

J. RIZAL

Mga Nilalaman

Paunang Salita

I. Sa "Cubierta"	1
II. Sa Silong ng "Cubierta"	14
III. Mga Alamat	23
IV. Si Kabesang Tales	30
V. Ang "Noche Buena" ng Isang Kutsero	43
VI. Si Basilio	49
VII. Si Simoun	58
VIII. Magandang Pasko!	72
IX. Si Pilato	76
X. Kayamana't Karalitaan	79
XI. Los Baños	92
XII. Placido Penitente	110
XIII. Ang Aralan ng Pisika	120
XIV. Isang Tahanan ng mga Nag-aaral	134
XV. Si G. Pasta	148
XVI. Ang mga Kapighatian ng Isang Insik	158
XVII. Ang Perya sa Kiyapo	171
XVIII. Mga Kadayaan	177
XIX. Ang Lambal	188
XX. Ang Nagpapalagay	201
XXI. Mga Ayos-Maynila	212
XXII. Ang Palabas	227
XXIII. Isang Bangkay	245
XXIV. Mga Pangarap	255
XXV. Tawanan-Iyakan	268
XXVI. Mga Paskin	278

XXVII. Ang Prayle at ang Pilipino	285
XXVIII. Tatakot	299
XXIX. Mga Huling Salita Tungkol kay Kapitang Tiyago	310
XXX. Si Huli	315
XXXI. Ang Mataas na Kawani	327
XXXII. Mga Ibinunga ng mga Paskin	334
XXXIII. Ang Huling Matwid	340
XXXIV. Ang Kasal	350
XXXV. Ang Pista	355
XXXVI. Mga Kagipitan ni Ben-Zayb	366
XXXVII. Ang Hiwaga	374
XXXVIII. Kasawian	379
XXXIX. Wakas	385

I

SA "CUBIERTA"

Sic itur ad astra¹

Isang umaga ng Disyembre ay hirap na sumasalunga sa paliku-likong inaagusan ng tubig ng ilog-Pasig ang bapor Tabo, na may lulang maraming tao, patungong Laguna. Ang bapor ay may anyong bagol, halos bilog na wari'y tabo, na siyang pinanggalingan ng kaniyang pangalan, ang bapor ay napakarumi kahi't na may nasa siyang maging maputi, malumanay at waring nagmamalaki dahil sa kaniyang banayad na lakad. Gayunman, siya'y kinagigiliwan sa dakong iyon, sanhi marahil sa pangalan niyang Tagalog, o dahil sa taglay niya ang sadyang ugali ng mga bagay-bagay ng bayan, isang wari'y tagumpay laban sa pagkakasulong, isang bapor na hindi tunay na bapor ang kabuuan, isang sangkap na hindi nagbabago, hindi ayos, nguni't hindi mapag-aalinlanganan, at kung ibig niyang mag-anyong makabago ay nasisiyahan na sa isang pahid ng pintura.

Ang bapor na ito'y tunay na Pilipino! Kaunting pag-papaumanhin lamang ang gamiti't pagkakamalang siya ang daong ng pamahalaan, na nayari sa ilalim ng pagsisiyasat ng mga *Reverendo* at mga *Illustrisimo*!²

Balot ng liwanag sa umaga, hayo na ang maputi niyang katawan (na iniwawasiwas ang maitim na usok) na nag-papagalaw sa alon ng ilog at nagpapaawit sa hangin sa mga maigkas na kawayang nasa magkabilang pampang; may nag-sasabing nag-uumusok din ang daong ng pamahalaan! . . . Sa bawa't sandali'y tumitigil ang paswit na paos at mapag-bala na wari'y isang hari-harian na may nasang makapanaig sa tulong ng sigaw, kaya't sa loob ng bapor ay hindi magkarinigan, ang lahat ng makatagpo'y pinagbabalaan; minsa'y

¹ Lumalandas sa walang kamatayan.

² Mga prayle at matataas na kawani.

waring ibig durugin ang mga salambaw, (mga yayat na kangsangkapan ng pangingisda) na ang galaw ay waring kalansay ng higante na yumuyuko sa isang pagong na nabuhay sa kapanahunang dako pa roon ng pag-apaw ng tubig sa buong mundo; kung minsa'y tumatakbong tungo sa mga kakawayanan o kaya'y sa mga karihan na napapalamutihan ng gumamela at iba pang bulaklak, na waring mga magsisipaligong nakalubog na sa tubig ang mga paa'y ayaw maglublob . . . kung minsa'y sa pagsunod sa daang itinuturo ng ilang kawayang nakatirik sa ilog ay lumalakad nang buong kasiyahangloob ang bapor; nguni't ang isang biglang pagkakabagok ay kaunti nang ikinabuwal ng mga sakay; napadumog sa isang burak na mababaw na hindi hinihinala ninuman . . .

At kung ang pagkakawangki sa daong ng pamahalaan ay hindi pa lubos, ay tingnan ang pagkakalagay ng mga lulan. Sa ilalim ng *cubierta* ay nangagdungaw ang mga mukhang kayumanggi at maiitim na mga tagarito, mga insik at mistiso na nagkakasiksikan kasama ng mga lulang kalakal at mga kaban; samantalang sa itaas, sa ibabaw ng *cubierta* at sa lilim ng isang panambil na nagtatanggol sa kanila sa init ng araw, ay nangakaupo sa maginhawang luklukan ang ilang sakay na suot taga-Europa, mga prayle at mga kawani, na humihitit ng malalaking tabako, samantalang tinatanaw ang mga dinadaan, na hindi man napupuna ang mga pagsusumakit ng kapitan na maiwasan ang mga balakid sa ilog.

Ang kapitan ay isang ginoo na may magiliw na anyo, lubha nang matanda, dating maglalayag, na noong kabataan niya ay namahala sa lalong matuling daong at sa lalong malawak na karagatan, at ngayong tumanda'y ginagamit ang lalong malaking pag-iisip, pag-iingat at pagbabantay, upang maiwasan ang maliliit na kapanganiban. . . At iyon din ang balakid sa araw-araw, ang dati ring mababaw na burak, ang dati ring laki ng bapor na nasasadsad sa mga liko ring iyon, na wari'y isang matabang babae sa gitna ng siksikan ng tao, kaya't ang mabait na kapitan ay humihinto sa bawa't sandali, umuuring, pinagkakalahati lamang ang tulin, pinagpalipat-lipat sa kaliwa't sa kanan ang limang marinerong

may hawak na tikin upang ipanibulos ang likong itinuturo ng timon. Waring isang matandang kawal, na, matapos mamuno sa mga kawal sa isang maligalig na pakikidigma, ay naging tagapag-alaga nang tumanda, ng batang sumpungin, matigas ang ulo at tamad.

At si Donya Victorina, na siyang tanging babaing nakiupo sa lipon ng mga Europeo, ay siyang makapagsasabik kung ang bapor Tabo ay tamad, masuwayin at masumpungin; si Donya Victorina, na gaya ng karamihan ay napakamasindakin, ay nagtutungyaw sa mga kasko, bangka, balsa ng niyog, mga Indiyos na namamangka at sampung mga naglalaba at nagsisipaligo na kinayayamutan niya dahil sa pagkakatuwa at kaingayan! Siyanga naman, kung walang mga Indiyos sa ilog at sa bayan, ay bubuti ang lakad ng Tabo, oo! kung walang isa mang Indiyos sa mundo; hindi niya napupunang ang mga tumitimon ay pawang Indiyos, Indiyos ang mga marinero, Indiyos ang mga makinista, Indiyos ang siyamanaput siyam sa bawa't isang daang sakay, at siya man ay Indiyos rin, kung kakayurin ang kaniyang kulapol sa mukha at huhubaran siya ng ipinagmamalaking bata. Nang umagang iyon ay lalo pang namumuhi si Donya Victorina dahil sa hindi siya pinapansin ng mga kalipon, at dapat nga namang magkagayon, sapagka't tingnan nga naman ninyo: magkalipon doon ang tatlong prayleng nananalig na ang buong mundo'y lalakad nang patiwari sa araw na sila'y lumakad na matuwid; isang walang pagal na D. Custodio, na payapang natutulog, na siyang-siya ang loob sa kaniyang mga balak; isang walang pagod na manunulat na gaya ni Ben-Zayb (katimbang ng Ibañez) na nag-aakalang kung kaya't may nag-iisip sa Maynila, ay sa dahilang siya'y nag-iisip; isang *canonigo* na gaya ni P. Irene na nagbibigay-dangal sa mga pari, dahil sa mabuti ang pagkakaahit ng kaniyang mukhang kinatatayuan ng isang ilong-Hudyos at dahil sa kaniyang sutanang sutla na mainam ang tabas at maraming bitones; at isang mayamang mag-aalahas na gaya ni Simoun, na siya manding tanungan at nag-uudyok sa mga galaw ng Kapitan

Heneral; akalain nga ba namang magkakatatagpo ang mga haliging ito na *sine quibus non* ng bayan, nagkakapisan doon at maligayang nag-uusap, na hindi nabibighaning malugod sa isang nagtakwil sa sariling pagka-Pilipina, na nagpapaui sa buhok, bagay nang sukat makabugnot sa isang Joba! pangalang ikinakapit sa sarili ni Donya Victorina, kailanma't may katungo.

At ang pagkayamot ng babai'y nararagdagan sa baw't pagsigaw ng kapitan nang: *¡baborp! ¡estriborp!* bubunutin ng mga marinero ang kanilang mahahabang tikin at isaksak sa isa't isang gilid at pinipigil sa tulong ng kanilang mga hita't balikat na masadsad sa dakong iyon ang bapor. Kung susukatin sa gayong anyo ang daong ng pamahalaan ay masasabing nawawala ang pagkapagong, at nagiging alimango sa tuwing malalapit ang isang panganib.

—¿Nguni't, kapitan, bakit tumutungo sa dakong iyan ang inyong mga mangmang na timonel?—ang tanong na palit ng babae.

—Sapagka't doon ay napakababaw po, ali,—ang sagot na malumanay ng kapitan at ikinindat ang mata.

—¡Ugali na ang ganito ng kapitan, upang sabihin wari sa kaniyang mga salita, na dahan-dahang lumalabas: marahang, marahang-marahan!

—¡Kalahating tulin ng makina, aba, kalahating tulin! —ang paalipustang tutol ni Donya Victorina —¿bakit hindi buong tulin?

—Sapagka't maglalayag tayo sa mga palayang iyan ali,—ang walang katinag-tinag na sagot ng kapitan na sabay ang paglabi upang ituro ang bukid; makalawang kumindat.

Ang Donya Victorinang ito ay kilala, dahil sa kaniyang mga kasagwaan at mga himaling. Dumadalong lagi sa mga lipunan at siya'y tinitilis doon kailanma't kasama ang kaniyang pamangking si Paulita Gomez, maganda at mayamang binibini, ulila sa ama't ina, na kinukupkop ni Donya Victorina. Nang tumanda na ang Donya Victorinang ito ay nag-asawa sa isang kulang-palad, na ang pangalan ay D. Tiburcio de Espadafia, at sa mga sandaling ito na nakikita na-

tin siya ay may labinglimang taon nang kasal, ang buhok ay pustiso at ang kalahati ng kagayakan ay ayos taga-Europa. Sa dahilang ang kaniyang buong hangad sapul nang magkaasawa ay ang mag-anyong Europea, sa tulong ng ilang mahalay na kaparaanan, ay nahulog ding unti-unti ang kaniyang ayos sa isang anyong, sa kasalukuyan, kahi't na magtulong si Quatrefages at si Virchow ay hindi mawawatasan kung sa aling mga kilalang lahi siya maihahalo. Makaraan ang ilang taong pagkakasal, ang kaniyang asawang nagtiis, na wari'y *fakir* na umalinsunod sa lahat ng kaniyang maibigan, ay dinalaw ng isang masamang sandali isang araw, at hinambalos siya ng tinutungkod sa pagkapilay. Dahil sa pagkakabigla ni aling Joba, sa gayong pagbabagong-ugali, ay hindi naalumana ang magiging kasunod ng pangyayari, at nang makaraan ang pagkakagitla at nang makatanan ang kaniyang asawa, ay saka pa lamang naramdaman ang sakit at nahigang ilang araw, sa gitna ng pagkagalak ni Paulita, na mahilig sa pagtatawa, sa pagbibiro sa kaniyang ali. Nguni't ang asawa, sindak sa nagawang kasalanan, na sa ganang kaniya'y waring isang kakila-kilabot na pagpatay sa kabiyak ng puso ang gayong nagawa, habol ng mga *furia* sa tahanan (ang dalawang aso at isang loro sa bahay), ay nagtatakbo nang buong tulin ipinahintulot ng kaniyang pilay, lumulan sa unang sasakyang natagpuan, sumakay sa unang bangkang nakita sa isang ilog, at Ulises na Pilipino, nagpagala-gala sa mga bayan-bayan, sa isa't isang lalawigan, sa isa't isang pulo, na punumumututan ng kaniyang Calipso, na naka-*quevedo*, na nakayayamot sa bawa't makasama sa paglalakbay. Tumanggap ng balita na ang lalaki'y nagtatago sa isang bayan ng Laguna, kaya't yaon na siya upang hikayatin sa tulong ng kaniyang buhok na tinina.

Ang mga kasabay ay nagkaisang magsanggalang sa kaniyang pakikitungo sa pamagitan ng isang walang hintong pagsasalitaang ang balang bagay ay pinagtalunan. Sa mga sandaling iyon, dahil sa paliku-liko ang ilog, ay pinag-uusapan ang pagtutuwid sa kaniya at ang tungkol sa mga gawain ng *Obras del Puerto*.

Si Ben-Zayb, ang manunulat na mukhang prayle, ay nakikipagtalo sa isang paring bata na mukha namang artilyero. Kapwa nagsisigawang ang anyo ng mukha ay iniaaayos sa sinasabi, itinataas ang mga bisig, inilalahad ang mga kamay, nagsisitadyak, nag-uusap tungkol sa patitis, mga baklad, Ilog San Mateo, mga kasko, mga Indiyo atb. . . sa gitna rin naman ng buong pagkainip ng isang matandang paring Pransiskano, na lubhang napakapayat at nangangalirang, at isang Dominiko na maganda ang tindig na kaba-bakasan. . . kababakasan sa kaniyang mga labi ng isang ngiting pagkutya.

Ang payat na Pransiskano, na nakapuna sa ngiti ng Dominiko, ay nagnasang makilahok sa usapan, upang ito'y maputol. Iginagalang siya marahil, kaya't sa isang kilos lamang ng kamay ay napigil ang pag-uusap ng dalawa, nang ang paring artilyero ay tumukoy sa kinatutuhan at ang manunulat na prayle ay sa karunungan naman.

—¿Alam бага ninyo kung ano ang mga taong marurunong, Ben-Zayb?—anang Pransiskano, na ang boses ay malalim, na hindi man lamang halos gumalaw sa kaniyang uupan, at ang mga nangangalirang na kamay ay bahagya nang ikilos—Nariyan sa lalawigan ang *Puente del Capricho*, na gawa ng isang kapatid namin, at hindi natapos, sapagka't pinintasang mahina at mapanganib ng mga *taong marurunong*, sa panunulay sa kanilang mga sapantaha, nguni't tingnan ninyo't nariyan ang tulay na naglalaban sa lahat ng baha at lindol.

—¡Iyan, *puñales*, iyang talaga, iyan nga sana ang sasabihin ko!—ang wika ng paring artilyero na kasabay ang suntok sa gabay ng kaniyang luklukang kawayan;— iyan ang *Puente del Capricho* at ang mga marurunong; iyan sana ang sasabihin ko, P. Salvi, *puñales*.

Napahintong nakangiti si Ben-Zayb, marahil sa paggalang o kaya'y dahil sa sadyang walang malamang isagot; kahit gayong siya ang tanging nag-iisip dito sa Pilipinas;— Si P. Irene ay sumasang-ayon sa tulong ng ulo, samantalang pinapahid-pahiran ang kaniyang mahabang ilong.

Si P. Salvi, iyong paring payat at nangangalirang, ay nagpatuloy, na waring nasiyahan sa gayong pangangayupapa, sa gitna ng katahimikan.

—Datapwa't hindi ibig sabihin ng ganito na kayo'y wala sa katwiran at gayon din naman si P. Camorra (ito ang pangalan ng paring artilyero); ang kasamaan ay nasa lawa...

—Sadya namang walang mabuting lawa sa lupang ito—ang patlang ni Donya Victorina, na muhing-muhi na at humanda upang lusubing muli ang kuta.

Ang mga binabakod ay sindak na nagtinginan, nguni't gaya ng katalasan ng isang heneral, dumulog ang mag-aalahas na si Simoun.

—Ang kagamutan ay napakadali,—anya, na ang pagbigkas ng salita ay katangi-tangi, kalahating Ingles at kalahating Amerikano sa Timog—at hindi ko nga malaman kung bakit hindi pa naiisip ng kahi't sino.

Ang lahat ay lumingon, sampu ng dominiko, at pina-kinggan siyang mabuti. Ang mag-aalahas ay isang taong yayat, mataas, malitid, napakakayumanggi, suot Ingles at ang ginagamit ay waring salakot na timsim. Katangi-tangi sa kaniya ang mahabang buhok na puting-puti na natitiwali sa misay na itim, madalang, na nagpapakilala ng kaniyang pagkamistiso. Upang iwasan ang sinag ng araw ay palaging gumagamit ng salaming bughaw na *de rejillas*, na tumatakip sa kaniyang mga mata at bahagi ng mga pisngi, na siyang nagbibigay sa kaniya ng anyong bulag o may sakit sa mata. Nakatayong ang paa'y nakabikaka upang makapanimbang mandin, ang mga kamay ay nakapasok sa mga alapot ng kaniyang *chaqueta*.

—Ang kagamutan ay lubhang madali—ang ulit—at walang magugugol.

Ang pakikinig na mabuti ay nag-ibayo. Nababalita sa mga lipunan sa Maynila, na ang taong iyon ay siyang sinusunod ng Heneral, kaya't nakikinikinita na ang lahat na ang kagamutan ay magagawa. Pati si D. Custodio ay napa-lingon.

—Magbukas ng isang ludlod na tuwid, mula sa pagpasok ng ilog hanggang sa paglabas, na daraan sa Maynila, sa tuwid na sabi, gumawa ng isang bagong ilog na ludlod at tabunan ang dating ilog Pasig. Hindi mag-aaksaya ng lupa at iikli ang paglalakbay, mapipigil ang pagkakaroon ng dakong mababaw.

Ang panukalang ito'y nakalito sa lahat halos na nahirati, sa mga paraang tapal-tapal.

—Isang panukalang Yankee—ani Ben Zayb, na ibig kalugdan siya ni Simoun—Ang mag-aalahas ay malaong nanirahan sa Amerika, sa Hilaga.

Inari ng lahat na malaki ang palagay at ang gayon ay ipinakilala sa mga galaw ng ulo. Tanging si D. Custodio, ang may magandang loob na si D. Custodio, na dahil sa kaniyang malayang kalagayan at matataas na katungkulang ginaganap, ay nag-akalang nararapat na bakahin niya ang isang panukala na hindi sa kaniya buhat—;iyon ay isang pangungunang bait!—umubo, hinaplos ang kaniyang misay at sa tulong ng kaniyang matigas na boses at waring nasa sa isang sadyang pagpupulong ng ayuntamiyento, ay nagwikang:

—Patawarin ako ni G. Simoun, na aking kagalang-galang na kaibigan, kung sabihin kong hindi niya ako kasang-ayon; maraming salapi ang magugugol at marahil ay sisira tayo ng mga bayan.

—;Sumira!—ang mahinahong sagot ng mag-aalahas.

—;At ang salaping ibabayad sa mga manggagawa?...

—Huwag bayaran. Sa mga bilanggo at presidiyaryo...

—;Hindi makasasapat, Ginoong Simoun!

—Kung hindi sasapat, ang lahat ng bayan, ang matatanda, ang mga binata, ang mga bata ay pagawin at palitan ang labinlimang araw na sapilitang paggawa nang tatlo, apat o limang buwang paggawa para sa pamahalaan at may katungkulan pang ang bawa't isa ay magdala ng kaniyang pagkain at kasangkapan.

Si D. Custodio ay sindak na lumingon upang tanawin kung sa kalapit ay may isang Indiyo na nakaririnig sa kanila. Salamat na lamang at ang nangaroroon ay pawang taga-bukid, at ang dalawang timunel ay waring walang pinapansin kundi ang mga liko ng ilog.

—Nguni't, Ginoong Simoun...

—Manalig kayo, D. Custodio—ang matigas na patuloy ni Simoun—sa ganiyang paraan lamang nayayari ang malaking gawain, sa munting gugol. Sa ganiyang paraan nayari ang mga piramide, ang lawang Maoris at ang Coliseo sa Roma. Buu-buong lalawigan ay nanggagaling sa mga kaparangan na dala-dala ang kanilang mga sibuyas upang may makain; ang mga matatanda, mga binata at mga bata ay nangaghahakot ng bato, tinatapyas nila at pinapasan sa pamamahala ng pamalo ng nakapangyayari; at pagkatapos ay bumabalik sa kani-kanilang bayan ang nangalabi, o nangamatay sa buhanginan ng kalawakan. Makaraan yaon ay dumarating ang ibang lalawigan, pagkatapos ay iba namar, sunud-sunod sa paggawa sa loob ng mga taon; ang gawain ay natatapos at ngayo'y hinahangaan natin, naglalakbay tayo, napaparoon tayo sa Ehipto o sa Roma, pinupuri natin ang mga Faraon, ang mga mag-anak na Antonina... Maniwala kayo, D. Custodio; ang mga patay ay naiiwang patay at ang malakas lamang ang binibigyan ng katwiran ng mga kapanahunang susunod.

—Nguni't ang mga ganiyang kaparaanan, Ginoong Simoun, ay mangyayaring maging sanhi ng kaguihan—ang sabi ni D. Custodio na hindi mapalagay dahil sa masamang tungo ng salitaan.

—¡Kaguluhan; ha, ha! ¿Naghimagsik бага ang bayang Ehipsiyo, minsan man? ¿Naghimagsik бага ang mga piit na Hudiyo nang laban sa maawaing si Tito? ¡Hindi ko akalaing mahina ka pala sa mga bagay na nasasabi sa kasaysayan!

Napagkikilala na ang Simoung iyon ay mapagmalaki o walang pinag-aralan. ¡Ipamukha kay D. Custodio na hindi nakababatid ng kasaysayan ay isang bagay na makagagalit

sa kahi't kanino! At gayon nga ang nangyari, nakalimot si D. Custodio sa dating hilig at sumagot:

—¿Ang kahirapan ay sa dahilang hindi Ehipsiyo ni Hudiyo ang inyong kakaharapin!

—At ang bayang ito'y hindi miminsang naghimagsik na—ang dugtong na may munting takot ng Dominiko—noong pinahila ng malalaking kahoy upang gawing mga daong; kung hindi dahil sa mga pari. . .

—Ang kapanahunang iyon ay malayo na;—ang sagot ni Simoun, na ang tawa'y lalo pa manding matigas kaysa karaniwan—ang mga pulong ito'y hindi muling maghihimagsik nang dahil sa mga gawain at buwis. . . ¿Hindi бага pinupuri ninyo, P. Salvi—ang dugtong, na ang hinarap ay ang payat na Pransiskano—ang bahay at pagamutan sa Los Baños na kinaroroonan ng Heneral?

—Iginalaw ni P. Salvi ang ulo at tuminging may pagkakamangha sa tanong.

—¿Hindi бага sinabi ninyo sa akin na ang dalawang bahay na iyon ay naitayo sa tulong ng pagpilit sa mga bayang gumawa doon, sa ilalim ng kapangyarihan ng isang uldog? Marahil ang *Puente del Capricho* ay nayari rin sa gayong kaparaanan. At kayo ang magsabi, naghimagsik haga ang mga bayang ito?

—Nguni't. . . naghimagsik na noong araw—ang sabi ng Dominiko—at *ab actu ad posse valet illatio*.³

—Wala, wala, wala—ang patuloy ni Simoun na humandang dumaan sa *escotilla* upang pumanaog sa kamara—ang nasabi ay nasabi na. At kayo, P. Salvi, ay huwag bumanggit ng mga wikang Latin at ng mga katunggakan. Sa ano't naririto kayong mga prayle kung maaaring maghimagsik ang mga bayan?

—Si Simoun ay pumanaog sa munting hagdanan, na hindi pinansin ang mga tutol at sagot at inuulit-ulit ang salitang *Vaya, vaya!*

³ Sa pagkakapangyari ay maaaring huluin ang pagka-maaaring mangyari.

—Si P. Salvi ay namutla, noon lamang siya, vice-rector sa unibersidad, napagsabihang may katunggakan; si D. Custodio ay nagkulay luntian; sa alinmang pulong na kaniyang kinaroonan ay hindi nakatagpo ng isang katunggaling kagaya niyon. Ang gayon ay napakalabis.

—¡Isang mulatong Amerikano!—ang pabulalas. na ungol.

—¡Indiyo-Ingles! —ang marahang sabi ni Ben-Zayb.

—¡Sinasabi ko sa inyong Amerikano, bakit hindi ko malalaman?—ang tugong nayayamot ni D. Custodio—sinabi sa akin ng Heneral; siya'y isang mag-aalahas na nakilala niya sa Habana at ayon sa hinala ko'y nagbigay sa kaniya ng katungkulan, sapagka't pinautang siya ng salapi. Kaya nga, upang mabayaran ay pinaparito at nang gawin ang bala na, dagdagan ang kaniyang kayamanan sa pagbibili ng mga brilyanteng... hindi totoo, ¡ano ang malay natin! ¡At napakawalang lingap, na matapos kunan ng salapi ang mga Indiyo ay ibig pang.....! ¡Pf!

At tinapos—ang salita sa isang makahulugang imbay ng kamay.

Walang makapangahas na makisali sa gayong mga pag-alimura; si D. Custodio ay mangyayaring makipagsira sa Kapitan Heneral kung ibig niya, nguni't ni si Ben-Zayb, ni si P. Salvi, ni ang hinalay na si P. Sibyla ay walang katiwala sa paglilihim ng iba.

—Ang taong iyan, sapagka't Amerikano, ay nagaakalang ang kakaharapin natin ay ang mga *pieles rojas*.⁴ ¡Mag-salita ng mga bagay na iyan sa loob ng isang bapor! ¡Ipag-utos, pilitin ang tao!... At iyan ang nag-udyok ng pagsalakay sa Carolinas, ng pagdigma sa Mindanaw na pupulubi ng kalait-lait sa atin... At siya ang humandog na mamagitna sa paggawa ng *crucero*, nguni't ang tanong ko naman: ¡ano ang muwang ng isang mag-aalahas, kahi't na napakayaman at napakabihasa, sa pagpapagawa ng mga daong?

⁴ Mga Indiyan sa Amerika.

Ang lahat nang ito'y sinasabing pinalalaki ang boses ni D. Custodio, kay Ben-Zayb, na sabay ang kumpay, higit ng balik, maminsan-minsang tumatanong sa tingin sa ibang iginagalaw naman ang ulo nang walang ibig turan. Ang kanonigong si P. Irene ay napapangiting walang ibig sabihin, na tinatakpan ng kamay sa tulong ng paghaplos sa kaniyang ilong.

—Sinasabi ko sa inyo, Ben Zayb—ang patuloy ni D. Custodio na inaalog ang bisig ng manunulat—ang lahat ng kasamaang nangyayari ay bunga ng hindi pagtatanong sa mga taong may malaong paninirahan dito. Ang isang panukalang nabibihisan ng matatayog na salita, lalung-lalo na ang malaking gugulin, ng isang guguling may mga halagang walang putal ay nakasisilaw at tinatanggap agad...!

Pinagkiskis ni D. Custodio ang kaniyang mga dalirang hinlalaki, hintuturo at hinlalato.

—Mayroon ngang kaunti niyan—ang akala ni Ben-Zayb na dapat niyang isagot, dahil sa kaniyang pagkamamahayag ay dapat makaalam ng lahat.

—¡Tingnan ninyo, una diyan sa mga gawain ng *Obras del Puerto* ay nagharap ako ng isang munakala, bago, malinaw, mapakikinabangan, munting gugol at magagawa upang luminis ang wawa ng dagat na tabang, at hindi tinanggap dahil sa hindi nagbibigay nang ganito!

At inulit ang kiskis ng mga daliri, kinibit ang balik at ang lahat ay tiningnan na waring ang ibig sabihin ay: ¿Nakakita na kayo ng ganiyang kasawian?

—At maaari bagang mabatid ang palagay—at...Aba! —ang pamangha ng isa't isa na nangaglapitan at nagkagipitan sa pakikinig. Ang mga munakala ni D. Custodio ay pangawang bantog, na kagaya ng mga yaring lunas ng mga mangagamot.

Kaunti nang hindi sabihin ni D. Custodio ang bagay, sapagka't nagdamdam dahil sa hindi siya sinang-ayunan noong dinudusta ni Simoun. "¿Pag walang panganib ay ibig ninyong ako'y magsalita, ha? at pag mayroon ay wala kayong imik", ang sasabihin sana; nguni't ang gayon ay isang pag-

papakawala ng isang mabuting pagkakataon at yayamang hindi na maisasagawa ang panukala ay makilala man lamang at hangaan.

Matapos ang dalawa o tatlong buga ng aso, umubo at lumura nang patagilid, ay tinanong si Ben-Zayb, na sabay ang tampal sa hita nito.

—¿Nakakita na ba kayo ng pato?

—Tila... nakahuli kami sa lawa—ang tugong paha-nga ni Ben-Zayb.

—Hindi, hindi ko tinutukoy ang patong-bukid ang tinutukoy ko'y ang mga maaamo na inaalagaan sa Pateros at sa Pasig. At alam ninyo kung ano ang kanilang kinakain.

Si Ben-Zayb, ang tanging ulong nag-iisip, ay hindi nakaaalam niyon; hindi niya napanghihimasukan ang hanap-buhay na iyon.

—Mga susong maliliit tao kayo; mga susong maliliit!—ang sagot ni P. Camorra—hindi kailangang maging Indiyo upang makabatid ng bagay na iyan, sukat na ang magkaroon ng paningin!

—¡Iyan nga, mga susong maliliit!—ang ulit ni D. Custodio na iginagalaw ang hintuturo—¿at alam ninyo kung saan kinukuha?

Hindi rin batid ng ulong mapag-isip.

—Kung kayo'y nanirahan na sa lupaing ito nang kagaya ng haba ng aking paninirahan ay mababatid ninyong nakukuha sa wawa at doon ay marami na kahalo ng buhangin.

—¿At ang inyong munakala?

—Diyan nga ang tungo ko. Pipilitin ko ang lahat ng bayang kalapit ng wawa, na mag-alaga ng pato, at makikita ninyo sila, sa kanilang sarili, ay makakapagpalalim ng wawa sa panghuhuli ng suso... Ganiyang-ganiyan.

Binuksan ni D. Custodio ang kaniyang dalawang bisig at malugod na tinanaw-tanaw ang pagkakagulilat ng mga nakikinig sa kaniya; walang isa mang nakaisip ng gayong kainam na panukala.

SA SILONG NG "CUBIERTA"

—¿Pinahihintulutan бага ninyong makasulat ako ng isang *articulo* tungkol sa bagay na iyan?—ang tanong ni Ben-Zayb—napakakaunti ang nag-iisip sa lupang ito. . .

—Nguni't D. Custodio,—ani Donya Victorina na nag-pakendeng-kendeng at kumiling-kiling—Kung ang lahat ay mag-aalaga ng pato ay dadami ang itlog na balot. ¡Hoy, nakapandidiri! Mahanga'y bayaan nang magsara ang wawa!

II SA SILONG NG "CUBIERTA"

Sa silong ay iba naman ang nangyayari. Nangakaupo sa bangko at sa maliliit na luklukang kahoy, kasalamuha ng mga maleta, bakol at tampipi sa kalapit ng makina, init ng kaldera, singaw ng katawang tao at mabahong amoy ng langis, ay naroon ang lalong makapal na taong sakay.

Tinatanaw na matahimik ng ilan ang sari-saring anyo ng mga pampangin sa gitnang dagundong ng mga pala, ingay ng makina, sagitsit ng nakatatanang singaw, bulwak ng tubig na nahahalo, paswit ng pakakak. Sa isang sulok, nagkakapisang wari'y bangkay, ay natutulog o nagtatangkang matulog ang ilang Insik na mamimili, mga liyo, nangamumutla, sumasago ang laway sa mga nakangangang bibig, at naliligo sa malagkit na pawis ng kanilang katawan. Ang ilang binata lamang na ang karamihan ay nangag-aaral, na madaling makilala dahil sa kanilang kagayakang lubhang maputi at sa maayos na kiyas, ng nangangahas magyao't dito sa popa at proa, na palundag-lundag sa mga bakol at kaha, at masasaya, dahil sa nalalapit na pagpapahinga sa pag-aaral. Mayamaya'y pinagtatalunan ang mga galaw ng makina, na inalaala ang napag-aralan, at mayamaya'y nangagpapaligidligid sa mga binibining kolehiyala, sa maghihitsong may mapupulang labi at may kuwintas na sampaga, at binubulungan ang mga dalaga ng mga salitang nagpapatawa o ikinapagtakip sa mukha ng mga pamaypay na may pinta.

Nguni't ang dalawa ay hindi nanghihimasok sa mga manlalakbay na babae, kundi nakikipagtalo, sa mga dakong proa, sa isang matanda na may makiyas at matuwid na tin-dig. Silang dalawa'y kapwa kilala at iginagalang mandin alinsunod sa lingap na ipinatatanaw sa kanila ng iba. Ang pi-nakamatanda sa dalawa, na pulos na itim ang kagayakan, ay si Basilio, na nag-aaral ng medisina; kilala, dahil sa kaniyang mabubuting panggagamot at mga kahanga-hangang panga-ngalaga sa mga may sakit. Ang isa, ang may malaki at ma-lusog na katawan, kahi't bata kaysa una, ay si Isagani, na isa sa mga makata o kung di man makata ay manunulang lumabas nang taong iyon sa Ateneo, may kakaibang ugali, parating walang kibo at lubhang malungkutin. Ang matan-dang katungo nila ay si Kapitang Basilio na namili sa May-nila.

—Opo, mabuti-buti na si Kapitang Tiyago,—ang sabi ng nag-aaral, na iginagalaw ang ulo—ayaw pumayag sa anu-mang pangangalaga... Sa udyok ng *ilan* ay pinatungo ako sa S. Diego, upang dalawin ko umano ang bahay doon nguni't ang tunay na sanhi, ay upang makahitit lamang siya ng ap-yan.

Sa pagsasabi ng nag-aaral ng salitang *ilan* ay si P. Irene ang tinutukoy, matalik na kaibigan at tanungan ni Kapitang Tiyago sa mga huling araw ng kabuhayan nito.

—Ang apyan ay isa sa mga salot ng kapanahunang ito—ang sabing paalipusta't pagalit ni Kapitang Basilio na wari'y senador na Romano—nakilala rin ng mga tao sa una ang apyan, nguni't hindi nangagpakalabis. Samantalang na-nagumpay ang pagkakahilig sa pag-aaral sa mga *clasico* (li-wanagin ninyong mabuti, mga binata), ang apyan ay naging gamot lamang, at kung hindi, ay sabihin ninyo sa akin kung sino ang nangagsisihitit ¡Ang mga Insik, ang mga Insik na hindi nakaaalam ng isa mang salitang Latin! ¡Ah, kung pi-nag-aralan lamang ni Kapitang Tiyago ang mga isinulat ni Ciceron!...

At ang di kapasiyahang-loob na lalong *clasico* ay na-makas sa mukha niyang *epicureo* na ahit na ahit. Pinagma-

masdan siyang mabuti ni Isagani: ang matandang iyon ay nagdaramdam ng kauhawan sa matatandang bagay.

—Nguni't balikan natin ang tungkol sa Akademya ng Wikang Kastila—ang patuloy ni Kapitang Basilio—pinatunayan ko sa inyong hindi ninyo magagawa...

—Magagawa po, inaatay na lamang namin ngayon o bukas ang pahintulot —ang sagot ni Isagani —si P. Irene, na marahil ay nakita ninyo sa itaas, na hinandugan namin ng dalawang kabayong *castaño*, ay nangako na sa amin. Kaya't makikipag-usap siya sa Heneral.

—Walang kabuluhan iyon; laban si P. Sibyla.

—Lumaban man siya! Kaya't kasama, upang... sa Los Baños, sa harap ng Heneral.

At sa pagsasabi nang ganito'y pinagbunggong pasuntok ng nag-aaral na si Basilio ang kaniyang dalawang kamay.

—Batid ko na!—ang tugong tumatawa ni Kapitang Basilio. —¿Nguni't kahi't ninyo makuha ang pahintulot, saan kukuha ng salápi?...

—Mayroon na po kami; ang bawa't nag-aaral ay aambag ng sikapat.

—¿Nguni't ang mga magtuturo?

—Mayroon kami; ang kalahati'y Pilipino at ang kalahati'y Kastila.

—¿At ang bahay?

—Si Makaraig, idinulot ng mayamang si Makaraig ang isa niyang bahay.

Napahinuhod si Kapitang Basilio; naihanda ng mga binatang iyon ang lahat ng kailangan.

—Kung sa bagay,—aniyang kinibit ang balikat,—ay hindi lubhang masama ang panukala, at yamang hindi na mangyayaring mapag-aralan ang Latin, ay mapag-aralan man lamang ang wikang Kastila. Diyan ninyo makikita, tukayo, ang katunayan ng paurong na lakad natin. Noong aming kapanahunan ay nag-aral kami ng Latin, sapagka't ang lahat ng aming mga aklat ay nasa wikang Latin; ngayon ay kaunting Latin na lamang ang inyong pinag-aaralan, nguni't wala kayong mga aklat sa wikang Latin; sa isang dako na-

man, ang mga aklat ninyo'y nasa wikang Kastila at hindi itinuturo ang wikang ito: *aetas parentum pejor abis tulit nos niquiores!*¹ gaya ng sabi ni Horacio.

At pagkasabi nito'y lumayong nagmamalaki na wari'y isang emperador na Romano. Ang dalawang binata'y nagngitian.

—Iyang mga tao sa una,—ani Isagani,—ay may puna sa lahat; ipalalagay mo sa kanila ang isang bagay at walang makikitang kabutihan kundi pawang salabid. Ibig nilang dumating na lahat na palas at bilog na wari'y bola ng bilyar.

—Ang amain mo ang kasundung-kasundo niya—ang wika ni Basilio; —pag-uusapan iyong kanilang kapanahunan... Hintay ka nga pala, ano ang sabi-sabi ng amain mo kay Paulita?

Si Isagani ay namula.

—Sinermanan ako tungkol sa pag-aasawa... Sinagot ko siyang sa Maynila ay walang kaparis si Paulita, maganda, may pinag-aralan, ulila...

—Mayamang-mayaman, makisig, masaya at walang kasiraan kundi ang pagkakaroon ng isang aling tiwali sa langit at sa lupa,—ang dugtong na tumatawa ni Basilio.

Si Isagani man ay napatawa rin.

—Mabanggit nga pala ang ali, alam mo bang ipinag-bilin sa aking hanapin ko ang kaniyang asawa?

—¿Si Donya Victorina? At nangako ka naman upang huwag kang mawalan ng iniirong?

—¡Mangyari pa! Nguni't ang bagay nito'y sa bahay pa naman ng amain ko... nagkakanlong ang asawa.

Kapuwa sila nagkatawanan.

—Ito ang sanhi,—ang patuloy ni Isagani—kung kaya ang aking amain. na taong matalino ay ayaw pumasok sa kamara, dahil sa nangingilag na baka itanong sa kaniya ni Donya Victorina si D. Tiburcio. ¡Akala mo bang nang

¹ Ang katandaan ng mga magulang ay tulad ng masamang ibong naghahatid sa atin ng kapinsalaan.

mabatid ni Donya Victorina, na ang bayad ko'y *de tercera* lamang ay tiningnan ako nang wari'y pakutya...

Nang mga sandaling iyon ay pumapanaog si Simoun, at nang makita ang dalawang binata ay nagsalita:

—¡Aba, Basilio!—ang bating may kiyas mapagampon —¿Patungo бага kayo sa pagpapahinga? ¿Ang ginoo ba'y kababayan ninyo?

Ipinakilala ni Basilio si Isagani at ipinabatid na hindi sila magkababayan, nguni't ang kanilang mga bayan ay magkalapit. Si Isagani'y tubo sa kabilang baybayin.

Pinagmasdan ni Simoun si Isagani, kaya't nang manip ito'y hinarap na wari'y hinahamon ang nagmamasid sa kaniya.

—¿At ano ang lagay ng lalawigan?—ang tanong ni Simoun na liningon si Basilio.

—¿Bakit, hindi pa ba ninyo kilala?

—Papaano bang makikilala ko, sa hindi pa ako natutuntong sa lupa niya. May nagsabi sa aking napakamaralita't hindi bumibili ng mga hiyas.

—Hindi kami bumibili, sapagka't hindi namin kailangan—ang biglang sagot ni Isagani, na nagdamdam.

Isang ngiti ang nabadha sa mapuputlang pisngi ni Simoun.

—Huwag po kayong magalit, binata,—ang sabi—wala akong masamang tangka, nguni't sa dahilang pinatibayan sa akin na ang lahat ng *curato* ay nasa kamay ng mga klerigong tagarito, ani ko ay: ang mga prayle ay nagpapakamatay sa *curato* at pinasasalamatan na ng mga Pransiskano ang pinakamaralita, kaya't pag ganyang ipinauubaya nila sa mga klerigo ay sa dahilang doon ay hindi kilala ang mukha ng hari. ¡Siya, mga ginoo, halina't uminom tayo ng serbesa, alang-alang sa ikatitighaw ng lalawigan!

Ang mga binata'y nagpasalamat at nagsabing hindi sila umiinom ng serbesa, upang makaiwas.

—Masama iyang ginagawa ninyo, —ang sabi ni Simoun na masama ang loob; —ang serbesa ay isang mabuting bagay, at nadinig kong sinabi kanginang umaga ni P. Ca-

morra na ang kakulangan sa lakas na napupuna sa bayang ito ay dahil sa napakaraming tubig na iniinom ng mga tao rito.

—Si Isagani, na halos kasingtaas ng mag-aalahas ay tumuwid:

—Sabihin ninyo kay P. Camorra, —ang sabi kaagad ni Basilio, na sinikong palihim si Isagani—sabihin ninyo sa kaniya, na kung tubig ang iniinom niya at hindi alak o serbesa, marahil ay ikabubuti ng lahat at hindi pa siya magiging sanhi ng bulung-bulungan...

—At sabihin ninyo sa kanya —ang dugtong ni Isagani, na hindi pinuna ang pagsiko ng kaniyang kaibigan—na ang tubig ay matamis at napaiinom, nguni't lumulunod sa alak at sa serbesa ay pumapatay sa apoy; pag pinainit ay nagiging sulak, pag namumuhi ay nagiging karagatang malawak at minsan ay pumugnaw sa katauhan at pinapanginig ang mundo.

Itinaas ni Simoun ang ulo, at kahi't ang tingin niya'y hindi makita dahil sa pagkakatakip ng salaming bughaw ay nakita sa kaniyang mukha ang paghanga.

—Mainam na tugon! —ang sabi —nguni't mangangamba akong baka idaan sa biro at itanong sa akin kung kailan magiging sulak ang tubig at kung kailan magiging karagatang malawak. Si P. Camorra ay hindi paniwalain at napakapalabiro.

—Pag siya'y pinainit ng apoy, pag ang mumunting ilog na sa ngayo'y nagkakahiwa-hiwalay pa sa kani-kanilang madawag na pinanggagalingan ay magkaisang bumuhos na apoy ng kasawian sa baging hinuhukay ng mga tao—ang sagot ni Isagani.

—Huwag, ginoong Simoun—ang dugtong ni Basilio na inihulog sa biro ang salitaan.— Ang mabuti pa'y ulitin ninyo sa kaniya ang mga tulang ito ng kaibigang Isagani:

—Kami ay tubig at kayo'y apoy
Ang wika ninyo; ikami'y sang-ayon!
Mamuhay tayo nang mahinaho't

SA SILONG NG "CUBIERTA"

Huwag patanaw sa sunog, ngayon,
Na magkababag! Kung di magtulong
Sa lilim ninyong bihasang dunong.

—Sa loob niyong isang kaldera,
Walang sigalot at pagbabaka'y
Gawin ang sulak, na ikalima
Sa *elemento*, na *magbunga*
Niyong liwanag, ilaw, pagtumpa
Sa karapata't pagkabihasa.

—Walang pangyayari, walang pangyayari!—ang biglang sagot ni Simoun—ang makina ay hahanapin pa... samantala'y tutunggain ko ang aking serbesa.

At iniwan nang walang paalam ang magkaibigan.

—¿Nguni't ano ka ba mayroon at napakamapanghamok ka ngayon?—ang tanong ni Basilio.

—¡Wala, aywan ko, nguni't ang taong iyan ay nakasisindak sa akin, halos nakakatakot!

—Sinisiko na kita, e, ¿hindi mo nalalamang ang tagwag diyan ay *Cardenal Moreno*?

—¿*Cardenal Moreno*?

—O *Eminencia negra*, kung papaano mo ibig.

—¡Hindi kita mawatasan!

—Si Richelieu ay may isang tanungang Kaputsino na pinanganlang *Eminencia Gris*, ito'y siya namang tanungan ng Heneral...

—¿Siyanga ba?

—Gayon ang nadinig ko sa *ilan*... na nagmumura sa kaniya kung siya'y nakatalikod, at pinupuri siya kung kaharap.

—¿Dumadalaw din ba kay Kapitang Tiyago?

—Mula nang unang araw ng kaniyang pagdating, at ang katunayan ay *may isang* nag-aakalang kaagaw niya... sa pagmamana... At inaakala ko na makikipagkita sa Heneral tungkol sa usap na hinggil sa pagtuturo ng wikang Kastila.

Nang sandaling iyon ay lumapit ang isang alila upang sabihin kay Isagani na tinatawag siya ng kaniyang amain. Sa isang bangko sa popa at kasalamuha ng ibang kasakay ay nakaupo ang isang klerigo na minamasdan ang anyo ng mga tanawing nagdaraan sa kaniyang paningin. Niluluwagan siya ng kanilang mga kalapit; pag nagdaraan sa tabi niya ang mga lalaki'y nangagpupugay at ang mga manunugal ay hindi nakapangangahas na ilagay ang dulang na pinaglalaruan sa kalapit niya. Ang paring iyon ay bihi-bihirang magsalita, hindi humihitit ni hindi umaanyong mapagmataas, hindi nahihiyang makihalo sa ibang tao at tumutugong malumanay at maayos sa mga pagpupugay sa kaniya, na waring ikinararangal niya at kinikilala ang gayon. Siya'y lubhang matanda na, ang buhok ay pawang puti, nguni't ang kaniyang pangangatawan ay mabuti, at kahit nakaupo ay tuwid ang katawan at taas ang ulo, datapwa't hindi mapagmalaki at mapalalo. Naiiba sa karamihan ng klerigong Indiyos, na lubha namang kaunti, na nang kapanahunang iyon ay gumaganap sa pagka-koadhutor o nangangasiwang pansamantala sa ilang kurato, dahil sa kaniyang pagkamalumanay at ugaling tuwid na taglay noong may lubos na pagkakilala sa karangalan ng kanyang kalagayan at kabanalan ng kaniyang tinutungkol. Isang munting pagsisiyasat sa kaniyang anyo, kung di man dahil sa kaniyang buhok na puti, ay mapag-uunawa kaagad na siya'y nauukol sa malayong panahon, sa nakaraang kapanahunan, noong ang mabubuting binata ay hindi nangingiming ilaan ang kanilang karangalan sa pagiging pari, noong ang mga klerigo ay kasimpantay sa kalagayan ng sinumang prayle, at noon ang kagaya niya, na hindi pa dusta at alimura, ay humihingi ng mga taong malaya at hindi alipin, matatayog na pag-iisip at hindi budhing api. Sa kaniyang mukhang malungkot at anyong mapagtapat ay napagkilala ang katiwasayan ng kaniyang kaluluwang pinatibayan ng pag-aaral at pagkukuro, at marahil ay sinubok na ng mga sariling pagtitiis ng damdamin. Ang klerigong iyon ay si P. Florentino na amain ni Isagani at ang kasaysayan ng kaniyang buhay ay lubhang maikli:

Siya'y anak ng isang liping mayaman at kilala sa Maynila, mainam ang tindig at may kasapatang mabantog, at hindi nagkaroon kailan man ng hilig sa pagpapari; nguni't dahil sa ilang pangako ng kaniyang ina ay pinilit siyang pumasok sa seminaryo matapos ang di kakaunting pagtutunggali at matinding pagtatalo. Ang ina'y may matibay na pakikipagkilala sa Arsobispo, may matigas na loob at walang pagbabago sa anumang maisip, na gaya ng sinumang babaing may pag-aakalang umaalinsunod sa hangad ng Diyos. Walang nangyari sa tutol ng binatang si Florentino, hindi nagkabisa ang samo, walang nahita sa pagsasabing siya'y may iniibig at gumawa na tuloy ng gulo; magpapari siya; at nang umabot sa dalawampu't limang taon ay naging pari; ang Arsobispo ang siyang nagkawad sa kaniya ng mga *orden*, ginanap na lubhang maringal ang unang pagmimisa, nagkaroon ng tatlong araw na piging, at ang ina'y namatay na masaya at siyang-siya ang kalooban, matapos na maipamana sa anak ang lahat ng kaniyang kayamanan.

Nguni't sa pagtutunggaling iyon ay tumanggap si Florentino ng isang sugat, na hindi na gumaling kailanman; mga ilang linggo muna bago ganapin ang una niyang pagmimisa, ang babaing kaniyang pinakagigiliw ay nag-asawa nang wala nang pili-pili dahil sa sama ng loob; ang dagok na iyon ay siyang pinakamahapding tinanggap niya; nanghilakbot ang kaniyang budhi at ang kabuhayan ay naging isa niyang kinamuhian at mabigat na dalahin. Kung di man ang kabaitan ang nagbibigay-dangal sa kanilang kalagayan ay ang pag-ibig na iyon ang nagliligtas sa kaniya sa banging kinahuhulugan ng mga paring prayle at hindi man prayle dito sa Pilipinas. Hinarap ang kaniyang mga nasasakop dahil sa kaniyang pagtupad sa katungkulan at pagkakahilig sa mga likas na karunungan.

Nang mangyari ang mga kaguluhan noong '72 ay ipinanganib ni P. Florentino na siya'y mapuna, dahil sa kala-kihan ng kinikita ng kaniyang kurato, at sa dahilang siya'y payapang tao ay humingi ng pagpapahinga, at mula na noon ay nanirahan nang wari'y isang taong karaniwan sa mga lu-

MGA ALAMAT

pain nilang mag-aanak na nasa baybayin ng dagat Pasipiko. Doo'y inaruga ang isa niyang pamangking lalaki, si Isagani, na, alinsunod sa masasamang dila ay anak niya sa kaniyang dating iniibig, nang mabao, at anak sa pagkadalaga ng isang pinsan niyang taga-Maynila, alinsunod naman sa mga lalong nakababatid at hindi bulaan.

Nang makita ng kapitan ng bapor ang klerigo ay pinilit-pilit na pumasok sa kamara at umakyat sa kubyerta. Upang mapahinuod lamang siya'y nagsabing:

—Kung hindi kayo papaaroon ay aakalain ng mga prayle na ayaw kayong makisama sa kanila.

Wala nang nagawa si P. Florentino kundi ang sumunod at ipinatawag ang kaniyang pamangkin upang pagsabihan ng nangyayari at ipagbilin na huwag lalapit sa kamara samantalang siya'y naroroon.

—Kung makikita ka ng kapitan ay aanyayahan ka at magpapakalabis naman tayo.

—¡Paraan ng aking amain! —ani Isagani sa sarili—wala namang dahilan kung di upang huwag lamang akong makausap ni Donya Victorina.

III MGA ALAMAT

Ich wess nicht was soll es
bedeuten

Dass ich so traurig bin!¹..

Nang bumati si P. Florentino sa munting lipunan ay hindi na naghahari roon ang pagkakainisan dahil sa nakaraang pagtatalo. Marahil ay nakaakit sa mga budhi ang masasayang bahay sa bayan ng Pasig, ang mga kopa ng mga alak na *Jerez* na tinungga upang humanda, o marahil ay ang pag-antabay sa isang mabuting pananghalian; ma-

¹ Aywan ko kung anong pagkakautang ang pag-uusapan...

ging alin man sa mga tinuran ang sanhi, ang katunayan ay nangagtatawanan at nangagbibiruan na, sampu ng Pransiskanong payat, kahi't na hindi nangag-iingay: ang kanilang mga tawa'y kahawig ng mga ngiwi ng isang mamamatay.

—¡Masasamang panahon!, ¡masasamang panahon!—ang sabing tumatawa ni P. Sibyla.

—¡Maano namang huwag kayong magsalita nang gan-yan, *Vice-Rector*—ang sagot ng kanonigong si P. Irene, sabay sa pagtutulak sa luklukan noon—sa Hongkong ay malusog ang inyong pangangalakal at nagpapatayo kayo ng mga bahay na ang bawa't isa ay . . . ba!

—¡Tate, tate!—ang sagot—hindi ninyo nakikita ang aming mga gugol, at ang mga naninirahan sa aming mga aring lupain ay nagsisimula na sa pagtutol. . .

—¡Siya, siya na ang kadadaing, pagka't kung hindi ay iiyak na ako! —ang masayang sigaw ni P. Camorra.—Kami'y hindi dumaraing, gayong wala kaming mga lupain ni mga bangko. ¡At alamin ninyo na nagsisimula na ng pagtawad sa mga deretsos ang aking mga Indiyo, at iniuukil-kil sa akin ang mga taripa! ¡Sukat ba namang ukilkilan ako ng taripa ngayon, at taripa pa naman ng Arsobispo na si D. Basilio Sancho, *puñales*, wari bagang mula noon hanggang ngayon ay hindi namahal ang mga bagay-bagay. Ha, ha, ha! Bakit mamumura pa ang isang binyag kaysa isang inahing manok? Nguni't ako'y nagtataingang-kawali, sini-singil ko hanggang saan makaabot at hindi ako dumaraing kailan man. ¿Hindi kami makamkam, ano, P. Salvi?

Nang mga sandaling iyon ay siyang paglabas sa eskotilya ng ulo ni Simoun.

—¿Nguni't, saan бага kayo nagsuot?—ang sigaw sa kaniya ni D. Custodio na nakalimot na sa sama ng loob: —¡hindi ninyo nakita ang pinakamainam sa paglalayag!

—¡Psh! —ang sagot ni Simoun nang makaakyat na nang tuluyan;—nakakita na ako ng maraming ilog at maraming tanawin, kaya't wala nang may kabuluhan sa akin kundi iyong may mga alamat. . . .

—Kung sa alamat ay may ilan ang Pasig—ang sagot ng kapitan, na ayaw mawalang kabuluhan ang ilog na kaniyang nilalayagan at pinagkakakitaan ng pagkabuhay,—nariyan ang Malapad-na-bato, na sinasamba noong kapanahunang hindi pa dumarating dito ang mga Kastila, na umano'y tirahan ng mga espiritu; nang mawala na ang pananalig diyan at masalaula na ang bato ay naging tirahan ng mga tulisan, na mula sa tugatog niya'y hinaharang ang mga bangka na nakikilaban na sa agos ay nakikilaban pa sa mga tao. Nang makaraan iyon at sa kapanahunan na natin, kahi't nababakas sa kaniya ang kamay ng tao, ay may nababanggit ding mangisa-ngisang bangkang natataob at kung sa pagliko ay hindi ko ginagamit ang *anim kong sentido* ay hindi malayong mapabarandal sa kaniyang tagiliran. Nariyan pa ang isang alamat, ang sa yungib ni Donya Geronima, na maibubuhay sa inyo ni P. Florentino.

—Walang hindi nakaalam niyon!—ang pawalang bahalang sabi ni P. Sibyla.

Nguni't ni si Simoun, ni si Ben-Zayb, ni si P. Irene, ni si P. Camorra ay di nakaaalam, kaya't hiningi nilang isaysay, ang ilan ay pabiro at ang iba'y sapagka't sadyang ibig mabatid. Ang klerigo ay umanyong pabiro, kagaya ng paghiling ng ilan, gaya ng pagsasalaysay ng isang sisiwa sa mga bata, at nagsalaysay:

—May isang lalaking nag-aaral, na nangakong pakakasal sa isang babae, sa kaniyang bayan, at pagkatapos ay hindi na naalaala ang pangako. Dahil sa pagkamatapat ng babae ay inantay-antay nang malaon ang lalaki; nakaraan ang kaniyang kabataan, naging dalagsot at isang araw ay nabalitaang ang kaniyang katipan sa pag-aasawa ay siyang Arsobispo sa Maynila. Nagsuot lalaki at lumigid sa ungos ng Cabo, sa pagparito, at humarap sa Ilustrisima na hini-lingang tumupad sa pangako. Ang kahilinga'y hindi mangyayari, at ipinagawa nga ng Arsobispo iyang yungib na nakita ninyong may takip at napapalamutihan sa pagpasok ng mga punong gumagapang. Diyan siya nanahanan at namatay, at diyan din siya nalibing, at ayon sa sabi-sabihan ay

tumatagilid si Donya Geronima kung pumapasok sa yungib dahil sa katabaan. Ang kabantugan niya sa pagkaengkantada ay buhat sa ugali niyang paghahagis sa ilog ng mga kasangkapang pilak na ginagamit sa mga piging niyang dinadaluhan ng maraming ginoo. Isang lambat ang nasa ilalim ng tubig at siyang sumasahod sa mga kasangkapang doon na nahuhugasan. Wala pang dalawampung taon ang nakaraan na ang ilog ay dumaraang halos humahalik sa pintuan ng yungib, nguni't unti-unting lumalayo, gaya rin naman ng pagkalimot ng mga tagarito kay Donya Geronima.

—Mainam na alamat! —ani Ben-Zayb,—susulat ako tungkol diyan. Nakaaaawa.

Inisip na ni Donya Victorina na manirahan sa isa namang yungib at sasabihin na sana nang unahan siya ni Simoun, na nagsabing:

—Nguni't ano ang palagay ninyo sa bagay na iyon, P. Salvi—ang tanong sa Pransiskano na walang imik dahil sa may iniisip—hindi бага lalong mabuti, sa palagay ninyo, na dapat sanang hindi sa isang yungib siya inilagay ng Arsobispo kundi sa isang beateryo, sa Santa Clara, halimbawa?

Gumalaw na pamangha si P. Sibyla, nang makitang si P. Salvi ay nangingit at sumulyap sa dako ni Simoun.

—Sapagka't hindi naman mainam —ang patuloy na walang tigatig ni Simoun,—iyang bigyan ng munting tahanan ang mga nadadaya natin; labag sa pagkamapanampalataya ang ipain siya sa mga tukso, sa isang yungib, sa tabi ng ilog; nangangamoy *ninfa* o kaya'y *driada* ang gayon. Marahil ay naging mainam pa, lalo pang kabanalan, lalo pang maganda, lalo pang kapit sa ugali rito, ang kulungin siya sa Santa Clara, na waring isang bagong Eloisa, upang madalaw at mahimok maminsan-minsan. Ano ang sabi ninyo?

—Hindi ko mahahatulan, ni dapat kong hatulan ang kagagawan ng mga arsobispo—ang tugong mabigat ang loob ng Pransiskano.

—Nguni't kayo, na siyang *gobernador eclesiastico*, ang kahalili ng Arsobispo, ano ang gagawin ninyo kung sa inyo mangyari ang bagay na iyon?

Kinibit ni P. Salvi ang kaniyang balik, at payapang tumugon ng:

—Walang kabuluhang isipin ang isang bagay na hindi mangyayari . . . Datapwa't yayamang napag-uusapan na rin larang ang tungkol sa mga alamat huwag ninyong kaligtaan ang lalong mainam, dahil sa siyang lalong katotohanan, ang kababalaghan ni San Nicolas, na marahil ay nakita ninyo ang mga sirang moog ng kaniyang simbahan. Ibubuhay ko kay G. Simoun na siyang hindi dapat makaalam. Waring noong araw ay maraming buwaya sa lawa't sa ilog, mga buwayang napakalalaki't napakamasiba na dinudumog ang mga bangka at pinalulubog sa hagkis ng kanilang buntot. Sinasabing isang araw, isang Insik na ayaw pang pabinyag ang dumaraan sa harapan ng simbahan, nang walang anu-ano'y sasisipot sa kaniyang harapan ang dimonyo na anyong buwaya, at itinaob ang kaniyang bangka upang lamunin siya at dalhin sa impiyerno. Sa tulong ng Diyos ay tinawagan ng Insik si San Nicolas at noon din ay naging bato ang buwaya. Sinasabi ng matatanda na ang kapanahunan nila ay nakikilala pang maliwanag ang anyo ng hayop sa putul-putol na batong nalalabi; sa ganang akin ay masasabi kong nakita ko pang malinaw ang ulo at kung huhulaan ang katawan dahil sa aking nakita ay dapat na maging lubhang malaki ang hayop na iyon.

—¡Kahanga-hangang alamat!—ang pabulalas ni Ben-Zayb,—at mainam na gawing isang salaysayin. Ang pagsasabi ng anyo ng hayop, ang takot ng Insik, ang tubig ng ilog, ang kakawayanan . . . At mainam ding paksa ng pahambing na pagsusuri ng mga relihiyong pinaghahawig-hawig. Sapagka't tingnan ninyo; tawagan pa naman ng isang Insik na hindi binyagan, sa gitna ng kasakunaan, ang isang santo na hindi niya sinasamba at marahil ay kilala lamang sa dinig . . . Ito'y hindi sakop noong sawikaing *mabuti pa ang masamang kilala na kaysa mabuting kikilalanin pa*. Kung ako'y mapapasa kainsikan at malalagay ako sa gayong kagipitan, ang una ko munang tatawagan ay yaong lalong hindi kila-

lang santo sa *kalendaryo*, kaysa kay Confusio o Budha. Kung ito'y isang kataasang tunay ng uri ng Katolisismo o kaya'y kahinaan sa paghuhulo at paka walang katibayan ng pag-iisip ng mga lahing dilaw, ay malilinaw lamang ng isang pagkilalang masusi ng *antropologia*.

Si Ben-Zayb ay gumamit ng kilos guro at pinagalaw sa hangin ang hintuturo, sabay sa pagtataka sa sariling pag-iisip na marunong-humango ng maraming banggit at katuturan sa maliliit na bagay. At sa dahilang nakita na si Simoun ay nagbubulay-bulay dahil sa bagay na kasasabi pa lamang niya, ay tinanong na kung ano ang iniisip.

—Dalawang bagay na mahalaga—ang sagot ni Simoun,—dalawang katanungang mairaragdag sa inyong susulatin. Una: ¿ano kaya ang mangyari sa diyablo nang biglang makulong sa bato? ¿Nakatanan? ¿Naiwan doon? ¿Napilpil? ¿At ang pangalawa, ay kung ang mga hayop na naging bato na napagkita ko sa ilang museo sa Europa, ay hindi kaya nagkagayon nang dahil naman sa ilang santong nabuhay na una sa panahon ng pag-apaw ng tubig sa sangmundo?

Walang kapingas-pingas na biro ang pagkakasabi ng mag-aalahas at itinukod pa sa noo ang kaniyang hintuturo, tanda ng malaking pagmumunimuni, kaya't si P. Camorra ay walang kapingas-pingas ding sumagot na:

—¿Sino ang makapagsasabi, sino ang makapagsasabi!

—At yayamang mga alamat ang napag-uusapan at pumapasok tayo sa lawa,—ang tugon ni P. Sibyla—ang kapitan ay dapat makabagatid nang marami...

Nang mga sandaling yaon ay pumapasok sa wawa ang bapor at ang tanawing nasa harap ay lubhang mainam. Ang lahat ay nalugod. Sa harapan ay nakalatag ang magandang lawa, na nalilibid ng baybaying luntian at bughaw na bulubundukin, na waring isang malaking salamin na nakukulong nang palibid ng pawang esmeralda at sapiro, na sa kaniyang lunas ay nanalamin ang langit. Sa kanan ay nakalatag ang dalampasigang mababa, na may mga look na may mainam

na anyo, at doon sa malayo, halos napapawi na sa paningin, naroon ang kawit ng bundok Sungay; sa harapan at sa hulíng dakong abot ng paningin ay nakatayo ang Makiling, mataas na kahanga-hanga, napuputungan ng manipis na ulap; at sa kaliwa ang pulong Talim, ang Susong-dalaga at taglay ang matatampok niyang guhit na naging sanhi ng kaniyang pangalan. Isang malamig na simoy ang nagpapakulot sa malapad na ibabaw ng tubig.

—Maaalaala ko pala, Kapitan—ang sabi ni Ben-Zayb, na kasabay ang paglingon—¿alam бага ninyo kung saang dako ng lawa napatay ang isang nagngangalang Guevara, Navarra o Ibarra?

Lahat ay napatingin sa kapitan, tangi lamang si Simoun na ibinaling ang mukha sa kabilang dako, na waring may hinahanap sa dalampasigan.

—¡Ay!, siyanga—ani Donya Victorina,—saan, Kapitan? ¿Nakaiwan kaya ng bakas sa tubig?

Kumindat nang makailan ang tinatanong, bilang katunayan na laban sa kaniyang kalooban ang katanungan; nguni't nang makita ang samo sa mga mata ng lahat ay lumapit ng ilang hakbang sa unahan ng bapor at minataan ang baybayin.

—Tumingin kayo roon—ang sabing marahan, matapos na maunawang walang ibang tao; —alinsunod sa Cabo, na nangulo sa pag-uusig, nang makita ni Ibarra na siya'y napaliligiran, lumunsad siya sa bangka, sa malapit sa *Kinabutasan* at sa kasisid ay nalangoy ang habang may dalawang milya, habang hinahabol siya ng punlo kailanma't ilalabas ang ulo sa tubig upang huminga. Sa dako pa roon, ay hindi na siya nakita, at sa malayu-layo pa, sa may pampang, ay nakakita nang wari'y kulay dugo. At ngayon ang ikalabinatlong taon ng pangyayari, na walang kulang at labis na araw.

—¿Kung gayon, ang kaniyang bangkay?... —ang tanong ni Ben-Zayb.

SI KABESANG TALES

—Ay nakisama sa bangkay ng kaniyang ama,—ang sagot ni P. Sibyla; —¿hindi ba isa ring pilibustero, P. Salvi?

—Iyan ang mga murang libing, P. Camorra, ¿ano? —ang sabi ni Ben-Zayb.

—Lagi nang sinasabi-sabi ko, na pilibustero ang mga hindi bumabayad ng maringal na libing—ang sagot na tuma-tawa ng tinukoy.

—Nguni't ¿ano ang nangyayari sa inyo, G. Simoun? —ang tanong ni Ben-Zayb nang makitang ang mag-aalahas ay nakatigil at nag-iisip—¿Nahihilo бага kayo, kayong mapaglakbay, sa isang patak na tubig na kagaya nito?

—Ang masasabi ko sa inyo,—ang sagot ng kapitan na nagkaroon na ng giliw sa mga pook na iyon,—ay huwag ninyong panganlan ito nang patak na tubig: ito'y malaki sa alinman sa mga lawa sa Suwisa at malaki pa kahi't pagpisanin ang lahat ng lawa sa Espanya; nakakita ako ng matatandang magdaragat na nangaliyo rito.

IV

SI KABESANG TALES

Maaalaala marahil ng mga nakabasa ng unang bahagi ng kabuhayang ito ang isang matandang magkakahoy na naninirahan doon sa kalookan ng isang gubat.

Si Tandang Selo ay buhay pa, at kahi't pumuti ang kaniyang buhok ay mabuti rin ang kaniyang katawan. Hindi na nanghuhuli sa bitag at hindi na rin nagpuputol ng kahoy; sa dahilang bumuti na ang kabuhayan ay naggagagawa na lamang ng walis.

Ang kaniyang anak na si Tales (palayaw ng Telesforo) ay nakisama muna sa isang mamumuhunan; nguni't nang malaunan, nang magkaroon ng dalawang kalabaw at mga ilang daang piso, ay gumawa na sa sarili, na katulong ang kaniyang ama, ang kaniyang asawa at ang kaniyang tatlong anak.

Hinawan nga at nilinis ang makapal na gubat na nasa labasan ng bayan, na inakala nilang walang may-ari. Nang kanilang ginagawa at inaayos ang lupa ay nilagnat na isa-isa silang mag-aanak at namatay ang ina at anak na panganay na si Lucia, na nasa katamtamang gulang. Ang bagay na iyon, na sadyang ibinibigay ng pagkakabungkal ng lupa, na sagana sa sari-saring bagay, ay inakala nilang higanti ng mga laman-lupang naninirahan sa gubat, kaya't kinalamay nila ang kanilang loob at ipinagpatuloy ang gawain sa pag-asang lumipas na ang pagkamuhi ng espiritu. Nang aanihin na ang unang tanim ay inangkin ang mga lupang iyon ng isang *Corporacion* ng mga prayle na may pag-aari sa bayang kalapit, na ang ikinakatwiran ay nasa loob ng kanilang mga hangganan, at upang mapatunayan ang gayon ay itinayo noon din ang kanilang mga muhon. Gayunman ay pinabayaan siya ng tagapangasiwa ng mga pari upang pag-anihan, kailanman at magbabayad siya sa taun-taon ng isang munting halaga, isang walang gaano, dalawampu o tatlung piso.

Si Tales, na mabait sa dilang mabait, ayaw sa usapin na gaya ng iba, at masunurin sa mga prayle gaya ng ilan, sa pag-iwas na ibunggo ang isang palyok sa isang kawali, gaya ng sabi niya, (sa ganang kaniya'y kasangkapang bakal ang mga prayle at siya'y kasangkapang putik), ay umalinsunod sa kahilingan, dahil sa naisip niyang siya'y hindi marunong ng wikang Kastila at walang maibabayad sa mga tagapagtanggol. At saka sinabi sa kaniya ni Tandang Selo na:

—¡Tiisin mo na! Malaki pa ang magugugol mo sa pakikipag-usapin ng isang taon kaysa magbayad ng makasampu ng hinihiling ng mga paring puti. ¡Hmh! Marahil ay gagantihin ka naman nila ng misa. Ipagpalagay mong ang tatlung pisong iyan ay natalo sa sugal, o kaya'y nahulog sa tubig at kinain ng buwaya.

Ang ani ay naging masagana, nabili sa mabuting halaga, at inisip ni Tales ang magtayo ng isang bahay na tab-

la sa nayon ng Sapang, ng bayang Tiyani, na kalapit ng San Diego.

Nakaraan ang isa pang taon at dumating ang isa pang mabuting ani, at dahil sa paganito o pagayong sanhi ay ginawa ng mga prayle na limampung piso ang *canon*, na pinagbayaran naman ni Tales upang di sila magkagalit at sa dahilang umaasang maipagbibili sa mabuting halaga ang asukal.

—¡Tiisin mo na! Ibilang mong lumaki ang buwaya, —ang payo ni matandang Selo.

Nang taong yaon ay naganap ang kanilang pangarap: manirahan sa bayan, sa kanilang bahay na tabla sa nayon ng Sapang, at inisip ng ama at ng nuno ang papag-aralin ang magkapatid, lalung-lalo na ang babae, si Juliana o Huli, gaya ng kanilang tawag, na magiging maganda sa wari. Isang batang lalaki, si Basilio, na kanilang kaibigan at kagaya rin nila sa uri, ay nag-aaral na noon sa Maynila.

Nguni't ang pangarap na ito'y waring ukol sa hindi pangyayari.

Ang unang ginawa ng bayan, nang makita ang unti-unting pagtighaw nila, ay ang paghahalal na Kabisa sa pinakamalakas na gumawa sa mag-aanak; ang anak na pang-nay na si Tano ay may labing-apat na taon pa lamang. Tinawag na ngang Kabisang Tales, nangailangang magpagawa ng *chaqueta*, bumili ng isang sambalilong piyeltro at humanda sa paggugol. Upang di makipagkagalit sa kura at sa pamahalaan ay pinagpapaluwalan niya ang naaalís sa padron, ipinagbabayad ang mga umaalis at namamatay, nag-aaksaya ng maraming panahon sa paniningil at pagtungo sa *Cabecera*.

—¡Magtiis ka na! Ipagpalagay mong dumating ang mga kamag-anak ng buwaya,—ang sabing nakangiti ni Tandang Selo.

—¡Sa taong darating ay magsusuot ka na ng *de cola* at paparoon ka sa Maynila, upang mag-aral na gaya ng mga dalaga sa bayan! —ang sabi-sabi ni Kabisang Tales sa kaniyang anak, kailanma't madidinig dito ang mga pagkaka-

tuto ni Basilio. Nguni't ang taong darating na iyon ay hindi sumasapit at sa kaniya'y napapalit ang pagdaragdag ng buwis sa lupa; natubigan na si Kabisang Tales at nagkakamot ng ulo. Ibinibigay na ng lutuang putik ang kaniyang bigas sa *caldero*.

Nang umabot sa dalawang daang piso ang *canon* ay hindi na nagkasiya si Kabisang Tales sa pagkamot ng ulo at pagbubuntung-hininga; tumutol at bumulung-bulong. Nang mangyari ang gayon ay sinabi sa kanya ng prayleng tagapangasiwa, na kung hindi siya makababayad ay iba ang magtatanim sa mga lupang iyon. Maraming may nasang magsipagbayad.

Inakala ni Kabisang Tales na nagbibiro ang prayle, nguni't tinototoo ng pari ang pagsasalita't itinuturo ang isa sa mga alila niya na siyang kukuha ng lupa. Ang kaawaawang tao'y namutla, ang tainga niya'y umugong, isang mapulang ulap ang tumakip sa kaniyang paningin at doo'y namalas ang kaniyang asawa't anak na babaing nangamumutla, yayat, naghihingalo, dahil sa walang gisaw na lagnat. At pagkatapos ay namalas ang makapal na gubat na naging bukirin, namalas ang agos ng pawis na dumidilig sa mga lubak, namalas niya, siya, siya rin, ang kaawa-awang si Tales, na nag-aararo sa gitna ng arawan, na nasusugatan ang mga paa sa mga bato't tuod, samantalang ang uldog na iyon ay nagliliwaliw na nakasakay sa isang sasakyan at iyong kukuha ng kaniyang ari ay susunud-sunod na gaya ng isang alipin sa kaniyang panginoon. ¡Ah, hindi! ¡makalilibong hindi! Lumubog na muna ang mga kaparangang iyon sa kailaliman ng lupa at malibing na silang lahat. ¿Sino ang dayuhang iyon upang magkaroon ng karapatang makapagari ng kaniyang mga lupain? Nagdala бага siya nang pumarito, ng isang dakot man lamang ng alabok na iyon? ¿Nabaluktot бага ang isa man sa mga daliri niya sa pagbunot ng isang ugat man lamang na nanuod doon?

Bugnot na sa mga pagbabala ng prayle na nagaakalang papaghariin ang kaniyang mga karapatan sa lahat ng paraan, sa harap ng ibang naninirahan doon ay nagmatigas

si Kabisang Tales, ayaw magbayad, ni isa mang kuwalta, at dala rin sa harap ang mapulang ulap, ay sinabing ipagkaka-loob lamang niya ang kaniyang mga bukirin sa dumilig muna doon ng dugo ng kaniyang mga ugat.

Nang makita ni matandang Selo ang mukha ng kaniyang anak ay hindi nakapangahas na banggitin ang buwaya, nguni't tinangka niyang paglubagin sa pagsasabi ng tungkol sa mga kasangkapang putik at ipinaalaala na sa mga usapin ang nananalo'y nawawalan ng baro't salawal.

—¡Sa alabok tayo mauwi, ama, at wala tayong damit nang sumilang sa maliwanag! —ang sagot.

At nagmatigas na sa hindi pagbabayad ni ibigay ang isang dangkal man lamang ng kaniyang lupa, kung hindi ipakikilala muna ng mga prayle ang katibayan ng kanilang paghahabol sa paraan ng pagpapakita ng kahi't anong kasulatan. At sa dahilang walang maipakita ang mga prayle ay nagkaroon ng usapin, at tinanggap ang gayon ni Kabisang Tales sa pag-asang kung di man ang lahat ay may ilang lumilingap sa katwiran at gumagalang sa mga kautusan.

—Naglilingkod ako at marami nang taong ako'y naglilingkod sa hari, sa tulong ng aking salapi at mga pagpapagod,—ang sabi sa mga nagwiwikang wala siyang marating:—hinihiling ko sa kaniya ngayon na lingapin ang aking katwiran at lilingapin niya ako.

At akay ng isang kasawian at parang sa usapin ay natataya ang kaniyang kabuhayan sa araw ng bukas at ang sa kaniyang mga anak ay ginugol ang kaniyang naiipon sa pagbabayad sa mga abugado, eskribano at prokurador, at hindi pa kabilang dito ang mga kawani at mga tagasulat na sumasamantala sa kaniyang kamangmangan at kalagayan. Yao't dito siya sa pangulong bayan sa lalawigan, nakararaan siya nang buong maghapon na hindi kumakain at hindi nakatulog, at ang kaniyang pakikipag-usap ay pawang tungkol sa mga kasulatan, pagharap, paghahabol sa lalong may mataas na kapangyarihan, atb. Noon nakita ang isang labanang hindi pa namamasdan sa silong ng langit ng Pilipinas: ang sa isang maralitang Indiyo, mangmang at walang mga kaibi-

gan, tiwala sa kaniyang katwiran at sa kabutihan ng kaniyang pinag-uusig, na nakikilaban sa isang malakas na *corporacion* na niyuyukuan ng kapangyarihan at sa harap niya'y binibitiwan ng mga hukom ang kanilang timbangan at isinusuko ang kanilang tabak. Mapilit sa pakikipagtunggali na waring langgam na kumakagat, gayong nakikilalang siya'y matitiris, wari'y langaw na tinatanaw ang kalawakang walang hanggan sa likod ng isang salamin. ¡Ah! Ang kasangkapang lupa, sa pakikipaglaban sa mga kaldero, ay may nakahahanga ring anyo, sa pagkadurog: taglay niya ang kagitingan ng pagdumog nang walang pag-asa. Ang mga araw na hindi siya naglalakbay ay dinadaan niya sa paglilibot sa kaniyang bukirin na dala ang isang baril, sinasabisabi niyang ang mga tulisan ay nanloloob at nangangailangang magtanggol siya upang di mahulog sa kanilang mga kamay at matalo ang usap. At waring pagsasanay sa pagtutla ay binabaril ang mga ibon at mga bungang-kahoy, bumabaril ng mga paruparo nang walang kalihis-lihis, kaya't ang tagapangasiwang uldog ay hindi na nangahas na tumungo sa Sapang kung walang kasamang mga guwardiya sibil, at ang palamon ng pari na nakakita sa magandang tikas ni Kabisang Tales na naglilibot sa kaniyang bukirin na wari'y isang bantay ay umayaw nang lipos ng takot na kunin ang pag-aari.

Datapwa't hindi makapangahas na bigyan siyang katwiran ng mga hukom-pamayapa sa bayan at ng nasa *cabe-cera*, dahil sa natatakot maalis sa katungkulan, sapagka't nadadala na, dahil sa isang kaagad-agad ay inalis. At hindi naman masasama ang mga hukom na iyon, pawang taong matatalino, matapat, mabubuting mamamayan, maririlag na mga magulang, mabubuting anak... at nakatataya ng kalagayan ni Tales nang mabuti pa kaysa sariling may katawan. Marami sa kanila ang nakababatid ng mga sanhi at pangyayari ng pagkakaari, alam nilang ang mga prayle ay hindi dapat magkaroon ng mga pagaaring lupa, alinsunod sa kanilang mga palatuntunan, nguni't alam din naman nila na ang pangagalang sa malayo, ang pagtatawid-dagat sa pagtupad sa

katungkulang pinaghirapang lubha bago nakamit, mag-usig na makagampang mabuti at pawalan ang lahat ng iyon dahil lamang sa sinapantaha ng isang Indiyong na ang katwiran ay gaganapin sa lupa nang gaya sa langit, jaba! isa rin namang kahibangan ang gayon! Sila ay mayroon din namang mga kaanak at marahil ay may malaki pang pangangailangan kaysa Indiyong iyon; ang isa'y may inang pinadadalhan tuwi na ng salapi, at mayroon pa bang kabanal-banalang bagay na gaya ng pakanin ang isang ina?; ang isa ay may mga kapatid na babaing napapanahon sa pag-aasawa, ang isa pa'y may mga anak na maliliit na nag-aantay ng pagkain na waring mga inakay sa pugad na marahil ay mangamamatay pagdating ng araw na maalis sa katungkulan; at ang pinakamunti ay may asawang nalalayo, lubhang malayo, na kung hindi tumanggap ng ukol na salapi ay magigipit. . . At ang lahat ng hukom na iyon, na ang marami sa kanila'y may mga budhi at may malinis na hilig, ay nag-aakalang ang pinakamabuti nilang magagawa ay ang himukin sa pagkakasundo, sa paraang magbayad si Kabisang Tales ng buwis na hinihingi. Nguni't si Tales, gaya nang sinumang may maikling paghuhulo, ay patuloy sa layon, kailanma't nakakabanaag ng katwiran. Humihingi ng mga katunayan, katibayan, kasulatan, *titulo*, nguni't walang maipakita ang mga prayle at walang pinanghahawakan kundi ang mga nakaraang pag-alin-sunod.

Datapwa, ang tutol naman ni Kabisang Tales:

—Kung sa araw-araw ay naglilimos ako sa isang pulubi upang huwag na lamang akong yamutin, sino ang makapipilit sa akin na magpatuloy ako sa pagbibigay, kung nagpakasagwa naman?

At walang makapagpapatinag sa kaniya sa gayon, at wala namang bantang makapagpalubag sa kaniya. Walang nangyari sa Gobernador M. . . na naglakbay at sinadya siya upang takutin; ang lahat ay sinasagot niya ng:

—Magagawa ninyo ang ibig gawin, G. Gobernador, ako'y isang mangmang at wala akong lakas. Nguni't inayos ko ang mga bukiring ito, ang asawa ko't anak ay nangama-

matay sa pagtulong sa akin sa paglilinis, kaya't hindi ko mai-pagkakaloob ang mga ito sa sinumang hindi makagawa ng higit sa ginawa ko. Diligin muna ng dugo ang mga ito ng nagnanasa at ilibing dito ang asawa't anak.

Ang kinahinatnan, sa katigasang ito ng ulo, ay ang bigyan ng katwiran ang mga prayle ng mga matapat na hukom, at siya'y pinagtatawanan ng balana at pinagsasabihan pang hindi naipapanalo ang mga usapin nang dahil sa katwiran. Gayunman ay patuloy din siya sa paghahabol, nilalagyan ng punglo ang kaniyang baril at mahinahong nililigid ang kaniyang lupain. Sa kapanahunang iyon ay waring isang pangarap ang kaniyang kabuhayan. Ang kaniyang anak na si Tano, binatang kasintaas ng ama at gaya ng kapatid na babae sa kabutihan, ay nagsundalo; pinabayaan niyang lumakad at hindi ibinayad ng makakapalit.

—Magbabayad ako sa mga abugado,— ang sabi sa anak na babaing umiiyak; —kung manalo ako sa usapin ay mapapabalik ko siya, nguni't kung ako'y matalo ay hindi ko kailangan ang anak.

Lumakad ang anak at ang tanging balitang tinanggap ay ang pinutulan ng buhok at natulog sa ilalim ng isang kareta. Nang makaraan ang anim na buwan ay may nagsabing nakitang dinala sa Carolinas; may ilang nagbabalitang tila nakitang suot guwardiya sibil.

—¡Guwardiya sibil si Tano! ¡Susmariosep!— ang pamangha ng ilan, na sabay sa pagtatalukop-kamay;—¡Si Tano, napakabuti at napakabait! ¡Rekimeternam!

May ilang araw na hindi binati ng nuno ang ama, si Huli ay nagkasakit, nguni't hindi tumulo ang isa mang patak na luha ni Kabisang Tales; dalawang araw na hindi umalis sa bahay, na waring nangangamba sa pagsisi ng kaniyang mga kanayon; natatakot tawagin siyang pumatay sa kaniyang anak. Nguni't nang ikatlong araw ay muling lumabas na dala ang kaniyang baril.

May nagsapantaha na siya'y may nasang pumatay ng tao at may isang nagsabi na nadinig umanong ibinubulong niya ang balang ibaon ang uldog sa mga lubak ng kaniyang

bukirin: kaya't mula noo'y kinatakutan na siyang lubha ng prayle. Dahil dito'y pumanaog ang isang utos ng Kapitan Heneral na nagbabawal ng paggamit ng baril at ipinasasam-sam na lahat. Ibinigay ni Kabisang Tales ang kaniyang baril, nguni't nagpatuloy rin sa kaniyang pagbabantay, na ang dala ay isang mahabang itak.

—¿Ano ng gagawin mo sa itak na iyan, sa ang mga tulisan ay may baril? —ang sabi sa kaniya ni matandang Selo.

—Kailangan kong bantayan ang aking mga pananim —ang sagot;—ang bawa't isang tubo roon ay isang buto ng aking asawa.

inalisan siya ng itak dahil sa napakahaba. Ang ginawa naman niya ay kinuha ang matandang palakol ng kaniyang ama at ipinatuloy ang kaniyang paglalakad na nakapangilabot.

Si matandang Selo at si Huli ay nangangamba sa tuing aalis siya sa bahay. Si Huli ay titindig sa habihan, dundungaw, magdarasal ng mga nubena. Ang matanda naman ay hindi matumpak kung minsan sa pagyari ng buklod ng walis at nasasabi-sabing pagbabalikan ang gubat. Ang pamumuhay sa bahay na iyon ay napakahirap.

Nangyari rin ang kinatatakutan. Sa dahilang ang bukid ay malayo sa pook ng mga bahay, kahi't na may palakol, si Kabisang Tales ay nabihag ng mga tulisan, na may mga rebolber at baril. Sinabi sa kaniya ng mga tulisan na, yamang mayroon siyang maibabayad sa mga hukom at tagatanggol-usap ay dapat din naman siyang magkaroon ng maibibigay sa mga nawawakawak sa kabuhayan at mga pinag-uusig. Dahil doon ay hiningan siya ng limang daang pisong tubos sa pamamagitan ng isang tagabukid at pinatibayan pang pag may nangyari sa utusan ay ititimbang ang buhay ng dakip. Dalawang araw ang ibinigay na taning.

Ikinasindak na lubha ng mag-anak ang balita, at lalo pa manding naragdagan ang gayon, nang mabatid na lalabas ang guwardiya sibil upang usigin ang mga tulisan. Kung magkatagpo at magkalabanan ay alam ng lahat na ang unang

mapapatay ay ang dakip. Nang tanggapin ang balita'y hindi nakatinag ang matanda, at ang anak na babae, sa gitna ng pamumutla't pagkasindak, ay makailang nagnasang mangu-sap, nguni't hindi nangyari. Datapwa'y isang hinalang lalong mabigat ang nakapagpabalik sa kanilang diwa. Ang sabi ng tagabukid, na inutusan ng mga tulisan, ay marahil mag-sisilayo sila, kaya't kung magluluwat sa pagbibigay ng tubos ay lalawig ang araw at si Kabisang Tales ay pupugutan ng ulo. Ang saging ito'y nakatutulig sa dalawa, kapuwa mahihina at kapuwa walang magawa. Si Tandang Selo ay mapapupo't mapatindig, akyat manaog, hindi malaman ang tunguhin, hindi malaman ang lapitan. Si Huli'y padulug-dulog sa kaniyang mga larawan ng santo, uli't uling binibilang ang salapi, nguni't ang dalawang daang piso'y hindi nararagdagan, ayaw dumami, biglang magbibihis, iipunin ang lahat ng kaniyang hiyas, hihinging sangguni sa matanda, tatangkaing makipagkita sa kapitan, sa hukom, sa tagasulat, at sa tenyente ng guwardiya sibil. Oo, ang sagot ng matanda sa lahat, at pag sinabi ng batang huwag, ay huwag din naman siya. Dumating ang ilang babaing kapitbahay na kamag-anakan at kakilala, mga maralita, at may maralita pa kaysa iba, mga walang malay na tao at minamalaki ang lahat ng bagay. Ang pinakamatalas sa lahat ay ang pusakal na panggingerra na si *Hermana Bali* na nanirahan sa Maynila upang mag-ejercicio sa beateryo ng *La Compañia*.

Ipinagbibili ni Huli ang lahat ng kaniyang mga hiyas, liban lamang ang isang agnos na may brilyante at esmeralda na bigay ni Basilio. Ang agnos na iyon ay may kasaysayan; ibinigay ng *monja*, na anak ni Kapitang Tiyago, sa isang ketongin, dahil sa pagkakagamot ni Basilio sa maysakit ay ibinigay nito na parang isang handog. Hindi niya maipagbili hanggang hindi maalaman ng nagbigay.

Madaling ipinagbili ang mga suklay, hikaw at kuwintas ni Huli sa isang mayamang kapitbahay at dinagdagan pa ng limampung piso; kulang pa rin ang dalawang daan at limampu. Maaaring isangla ang agnos, nguni't napailing si Huli. Iminungkahi ng isang kalapit na ipagbili ang bahay,

bagay na sinang-ayunan ni Tandang Selo nang buong lugod, sapagka't babalik sa gubat upang makapangahoy na muli, na gaya noong una, nguni't ang gayon ay hindi mangyayari, ang sabi ni *Hermana* Bali, sa dahilang wala ang tunay na may-ari.

—Minsan ay pinagbilhan ako ng isang tapis ng asawa ng hukom, sa halagang piso, at kadumat-dumat ay sinabi ng asawa na wala raw kabuluhan ang bilihang iyon sapagka't wala siyang malay. ¡Aba! Kinuha sa akin ang tapis at hindi isinauli sa akin ng babae ang piso hangga ngayon; ang ginagawa ko naman ay hindi ko siya binabayaran sa panggingge kung siya'y mananalo, aba! Sa gayong paraan ay nasingil ko siya ng labindalawang kuwalta; dahil lamang naman sa kaniya kung kaya ako nagsusugal. Hindi ko mapapayagang hindi ako pagbayaran, aba!

Tatanungin sana ng isang kalapit kung bakit hindi siya pinagbabayaran ni Hma. Bali sa isang maliit na utang, nguni't natalasan ng pangginggera, kaya't nagpatuloy ka-agad.

—¿Alam mo, Huli, ang dapat mong gawin? Isangla mo muna sa halagang dalawang daan at limampung piso ang bahay, sanglang pagbabayaran hanggang sa manalo ang usap.

Ito ang pinakamabuti sa mga balak, kaya't tinangkang gawin noon ding araw na iyon. Sinamahan ni *Hermana* Bali at nilibot nila ang lahat ng bahay ng mayayaman sa Tiyani, nguni't walang pumayag sa gayong kasunduan; anila'y talo ang usap, at ang pagtulong sa isang kalaban ng mga prayle ay parang humahanda na sa paghihiganti nito. Sa kahuli-hulihan ay nakatagpo rin ng isang matandang mapanata na nahabag sa kaniyang kalagayan, ibinigay ang halaga sa pamamagitan ng kasunduan na si Huli'y paaalila sa kaniya hanggang sa mabayaran ang utang. Sa isang dako naman ay walang maraming gagawin si Huli, manahi lamang, magdasal, samahan siya sa simbahan, magkulasyon maminisan-minsan nang patungkol sa kaniya. Lumuluhang pumayag si Huli sa kasunduan, tinanggap ang salapi at nanga-

kong sa kinabukasan, araw ng Pasko, ay maglilingkod na siya.

Nang matanto ng matanda ang gayong halos pagbibili ng katawan ay nag-iiyak na wari'y bata. Diyata't ang apo niyang iyon na ayaw niyang palakarin sa init ng araw upang di masunog ang balat, si Huling may maliliit na daliri at mapulang sakong, ¡diyata! ang bugtong niyang apo, na siyang pinakamaganda sa nayon at marahil ay sa buong bayan, na lagi nang tinatapatan ng mga binatang nagtutugtugan at nagkakantahan, ¡diyata! ang bugtong niyang apo, ang kabugtong niyang anak, ang tanging lugod ng malabo niyang paningin, iyong pinangarap niyang nakasayang mahaba, nag-sasalita ng wikang Kastila at nagpapaypay ng pamaspas na may mga pinta, na kagaya ng mga anak ng mayaman, ¡iyon ang papasok na alilang kagagalan at pagwiwikaan, upang masira ang kaniyang mga daliri, upang makatulog sa kahi't saang sulok at magising nang walang patumangga?

Ang matanda'y walang humpay sa kaiiyak, sinasabing siya'y magbibigti at magpapakamatay sa gutom.

—Kung aalis ka—ang sabi—ay babalik ako sa gubat at hindi na ako tutuntong ng bayan.

Pinapayuhan siya ni Huli na kinakailangang makabalik ang ama, at pag nanalo ang usapin ay madali siyang matutubos sa pagkaalila.

Dumaang malungkot ang gabing yaon; sinuman sa dalawa ay hindi nakakain at ang matanda'y nagmatigas na hindi humiga, at magdamag na naupo na lamang sa isang sulok, walang imik, ni kakibu-kibo, at hindi man kumikilos. Sa isang dako naman ay tinangka ni Huli ang matulog, nguni't malaong hindi napikit ang mga mata. Nang mapayapa na dahil sa kapalaran ng magulang ay ang kaniya namang kalagayan ang inisip, nguni't tinitimpi ang pag-iyak na walang humpay upang di madinig ng matanda. Sa kinabukasan ay alila na siya, at yaon pa naman ang araw na karaniwang idating ni Basilio na galing sa Maynila at may dalang handog sa kaniya... Dapat na niyang limutin ang pag-ibig na iyon;

si Basilio, na di malalao't magiging manggagamot, ay hindi maaaring magasawa sa isang maralita... At nakikini-kinita niya na tumutungo sa simbahang kasama ng pinakamayaman at pinakamagandang dalaga sa bayan, na kapuwa sila gayak na gayak, maliligaya at kapuwa nangakangiti, samantalang siya, si Huli, ay susunud-sunod sa kaniyang panginoon at ang dala'y nobena, hitso at duraan, pagsapit sa dakong ito'y nakaramdam siya ng isang paghihigpit ng lalamunan, isang pataw na malaki sa puso at hinihingi niya sa Birhen na mamatay na muna siya bago mamalas ang gayon.

—Datapwa't —aniya sa sariling budhi —malalaman niya, na pinili ko pa ang ako na ang masangla, kaysa masangla ang agnos na bigay niya sa akin.

Ang pagkukurong ito'y nakapagpalubag nang kaunti sa kaniyang sama ng loob at nagpangarap na siya nang sari-sari. ¿Sino ang makapagsasabi? maaaring mangyari ang kababalaghang makakuha siya ng dalawang daan at limampung piso sa ilalim ng larawan ng Birhen; marami na siyang nabasang kababalaghan na gayon ang pangyayari! Maaaring huwag sumilang ang araw at samantala'y maipanalo ang usapin bago mag-umaga. Maaaring bumalik ang kanyang ama, sumipot si Basilio; makapulot siya sa bakuran ng isang gusi, magpadala sa kaniya ng isang gusi ang mga tulisan: ang kura, si P. Camorra, na nagbibiro sa kaniyang parati, ay mangyayaring dumating na kasama ng mga tulisan... lumalaon, lumalaon ay unti-unting nagugulo ang kanyang pag-iisip hanggang sa, dahil sa pagkapata at pagdadalamhati, nakatulog, na pinapangarap ang kaniyang kabataan doon sa gitna ng kagubatan: siya'y naliligo sa batis na kasama ang dalawa niyang kapatid, may mga isdang sarisari ang kulay na napahuhuling wari'y tanga, at nayayamot siya, sapagka't hindi siya masiyahan sa panghuhuli niyong mga isdang napakaamo: si Basilio ay nasa ilalim ng tubig, nguni't hindi niya maalaman kung bakit ang mukha ni Basilio ay ang sa kanyang kapatid na si Tano. Sila'y minamatyagan mula sa pampang ng kaniyang bagong pinaglilingkurang babae.

V
ANG "NOCHE BUENA" NG ISANG KUTSERO

Dumating si Basilio sa San Diego nang mga sandaling inililibot ang prusisyon sa mga lansangan ng bayan. Siya'y nabalam nang ilang oras sa kaniyang lakad, sapagka't nahuli ng guwardiya sibil ang kutsero na nakalimot magtaglay ng sedula personal at dinala sa kuwartel upang iharap sa komandante, matapos mabigyan ng ilang halibas ng kulata.

Muling napigil ang kalesa upang paraanin muna ang prusisyon at ang kutserong nabugbog ay nag-alis ng sumbrero at nagdasal ng isang *Ama Namin* sa pagdaraan ng isang larawan, ng isang bantog na banal mandin, na nasa aridas. Anyong matandang may mahabang misay na nakaupo sa gilid ng isang hukay na nasa ilalim ng isang punong may sarisaring pinatuyong ibon. Isang kalan na may isang palayok, isang lusung-lusungan at isang kalikot na pandurog ng hitso ang kaniyang mga tanging kasangkapan, waring upang ipakilala na ang matanda ay nanirahan sa gilid ng libingan at doon niluluto ang kaniyang pagkain. Iyon ay si Matusalem, ayon sa pananampalataya sa Pilipinas; ang kaniyang kasama at, marahil kapanahong taga-Europa, ay si Noel, nguni't may matalaghay at masayang anyo kaysa kay Matusalem.

—Nang kapanahunan ng mga banal —ang hakahaka sa sarili ng kutsero—marahil ay walang guwardiya sibil, sapagka't kung mayroon ay hindi sila mabubuhay nang malaon dahil sa pangungulata.

Makaraan ang matanda ay sumunod ang tatlong Haring Mago na nangakaskay sa mga kabayong tataluntalon, lalung-lalo na ang sa maitim na haring Melchor na waring ibig sagasain ang kaniyang mga kasama.

—Wala, wala ngang guwardiya sibil noon—ang patuloy ng kutsero na kinainggitan ang maliligayang kapanahunang iyon,—sapagka't kung mayroon ay nadala na sa bilangguan ang maitim na iyan na naglililikot sa piling niyang dalawang Kastila (si Gaspar at si Baltazar).

Nguni't sa dahilang napuna na ang maitim ay may korona at hari ring kagaya ng dalawang Kastila, ay sumaisip niya ang hari ng mga Tagalog at nagbuntunghininga.

—¿Alam po ba ninyo—ang magalang na tanong kay Basilio—kung ang paang kanan ay nakakalag na?

Ipinaulit ni Basilio ang katanungan.

—¿Paang kanan nino?

—¡Ng hari! —ang sagot maraha't malihim ng kutsero.

—¿Sinong hari?

—Ang hari natin, ang hari ng mga Tagalog . . .

Si Basilio ay ngumiti at ikinibit ang balikat.

Muling nagbuntunghininga ang kutsero. Ang mga tagabukid ay may isang alamat, na ang kanilang hari, umano, na nakukulong at nakatanikala sa yungib ng San Mateo, ay darating isang araw at sila'y hahanguin sa pagkapi. Bawa't isang daang taon ay napapatid ang isa niyang tanikala, kaya't nakakawala na ang mga kamay at paang kaliwa; wala nang natitira kundi ang paang kanan. Kung nagpupumiglas o gumagalaw ang haring ito ay nagiging sanhi ng paglindol at pangiginig ng lupa; napakalakas, kaya't inaabutan siya ng isang buto, na nadudurog sa kaniyang pisil, ng sinumang nakikipagkamay. Tinatawag siyang Bernardo ng mga Tagalog, nang hindi maalaman kung bakit, marahil ay pinagkakamalang siya ang Bernardo del Carpio.

—Pag nakakalag na ang paang kanan—ang bulong ng kutsero na tinimpi ang isang buntunghininga—ay ibibigay ko sa kaniya ang aking mga kabayo, paglilingkuran ko siya at magpapakamatay na ako nang dahil sa kaniya. . . . Ililigtas niya kami sa mga guwardiya sibil.

At sinundan nang may hapis na tingin ang tatlong haring lumayo na.

Sumusunod ang dalawang hanay na batang malulungkot, mga walang katawa-tawa, na waring pinilit lamang. Ang ilan ay may dalang huwepe at ang iba ay kandila, at ang iba ay parol na papel na may tukod na kawayan, at

nangagtilian sa pagdarasal ng rosaryo, na waring may kaaway. Sumusunod si San Jose na nasa maralitang anda, na ang anyo ay malungkot at pakumbaba at ang tungkod ay may bulaklak ng asusena, sa gitna ng dalawang guwardiya sibil na wari nakahuli sa kaniya; saka pa lamang nataho ng kutsero kung bakit gayon ang anyo ng santo. Dahil sa siya'y nagulumihanan sa pagkakita sa guwardiya sibil o kaya'y dahil sa wala siyang paggalang sa santong may gayong kaakbay ay hindi nagdasal ng kahit isang *requiem aeternam* man lamang. Sa likuran ng San Jose ay sumusunod ang mga batang babaing umiilaw na nangakatalukbong ng panyong nakabuhol sa ilalim ng baba, nagdarasal din ng rosaryo, nguni't hindi lamang kasinlakas ng mga batang lalaki. Sa gitna'y ilan ang may hila-hilang mumunting konehong papel, na ang buntot na papel ding ginupit ay nakataas at naiilawan ng isang munting kandilang pula. Dumadalo ang mga bata na dala ang mga laruang iyon upang pasayahin ang pagsilang ng Mananakop. At ang mga hayup-hayupang matataba't mabibilog na wari'y itlog ay masasaya mandin, kaya't napapalundag, napapagiwang, nabubuwal at nasusunog; lalapitan ng may-ari upang patayin ang lagablab, hihip dito, hihip doon, mapapatay ang dingas sa kapapalo at kung minsan ay umiiyak, pag nakitang sira-sira ang laruang. Malungkot na napupuna ng kutsero na umuunti sa taun-taon ang lahi ng mga hayop na papel, na waring nasa salot ding kagaya ng mga buhay na hayop. Naalaala niya, siya, ang binugbog na si Sinong, ang kaniyang dalawang magagandang kabayo, na upang mailayo sa pagkakahawa sa sakit, ay pinaggugulan niya ng sampung piso upang benditahan, alinsunod sa hatol ng kura—iyon ang pinakamabuting panlunas sa pagkakamatay ng mga hayop na natagpuan ng kura at ng pamahalaan—nguni't gayon man ay nangamatay rin. Datapwa't kinakalamay niya ang sarili, sapagka't matapos mawisikan ng *agua bendita*, matapos ang mga Latin ng pari at mga *ceremonias*, ay nagtaglay ng ugaling pagmamataas ang mga kabayo, nangagmalaki na, ayaw

pasingkaw, at sa dahilang siya'y mabuting Kristiyano ay hindi niya mapalo, sapagka't sinabi sa kaniya ng isang *hermano tercero* na benditado ang mga kabayong iyon.

Ang panghuli ng prusisyon ay ang Birhen, suot *Divina Pastora* na may sumbrerong ayos *frondeuse* na may malapad na pardilyas at mahahabang pakpak ng ibon, upang ipakilala ang paglalakbay sa Jerusalem. At upang maipahiwatig ang panganganak ay ipinag-utos ng kura na patambukin ang tiyan at lagyan ng mga basahan at bulak sa ilalim ng saya, upang walang mag-alinlangan sa kaniyang kalagayan. Ang Birhen ay isang magandang larawan, na may anyong hapis, kagaya nang lahat ng larawang gawa ng mga Pilipino, ayos na nahihiya dahil sa ginawa sa kaniya marahil ng p. kura. Sa dakong harapan ay may ilang kantores at sa likuran ay ilang musiko at ang mga kaukulang guwardiya sibil. Gaya nang maaantay ay hindi kasama ang kura, matapos ang kaniyang ginawa: nang taong iyon ay masama ang loob, sa dahilang kinailangan niyang gamitin ang buo niyang katalinuhan at pananalitang pasilu-silo upang ang mga taong-bayan ay magbayad ng tatlumpung piso sa bawat isang *misa de aguinaldo* at hindi dalawampu na gaya nang dating halaga.

—Naging pilibustero kayo—ang sabi.

Lubhang natutubigan marahil ang kutsero dahil sa mga bagay na napagkita sa prusisyon, sapagka't nang makaraan ito ay nang ipag-utos ni Basilio na magpatuloy, ay hindi napuna na ang ilaw ng parol ng karumata ay namatay. Sa isang dako naman ay hindi rin napuna ni Basilio, sapagka't nalilibang sa pagmamasid sa mga behay na naiilawan, sa loob at labas ng mga parol na papel na maiinam ang ayos at iba't iba ang kulay, mga bituing nalilibid ng bilog na may mahahabang pabuntot, na pag nahipan ng hangin ay naglalataglasan, at mga isdang ang ulo't buntot ay gumagalaw, na may baso ng ilaw sa loob, na pawang nakasabit sa balisbisang ng bahay at siyang nagbibigay ng anyong masaya. Namamagdan ni Basilio na ang mga pag-iilaw ay umuunti rin, na ang mga bituin ay nawawala, na nang nakaraang taon

ay kakaunti na ang mga pelamuti at palawit, at nang taong ito ay lalo pa manding kaunti kaysa nakaraan . . . Bahagya nang nagkaroon ng musika sa lansangan, ang masasayang galawan sa kusinaan ay hindi na namamalas sa lahat ng bahay at ang gayon ay sinapantaha ng bagong-tao na alin-sunod sa kasamaan ng panahon, ang asukal ay matumal, ang ani ng palay ay nasira, nangamatay ang mahigit sa kalahati ng mga hayop at ang mga buwis ay tumataas, nadadagdagan nang di maalaman kung bakit at sa anong dahil, samantalang naglalalo naman ang pamamaslang ng guwardiya sibil na siyang pumapatay sa kasayahan ng mga bayan.

Ito pa naman ang kaniyang iniisip nang madinig ang isang jalto! na nag-umugong. Kasalukuyang nagdaraan sila sa harapan ng kuwartel at napuna ng isang bantay na patay ang tanglaw ng kalesa at ang bagay na iyon ay hindi dapat manatili. Sunud-sunod na mura ang tinanggap ng kaawa-awang kutsero na nagsabing ang kadahilanan noon ay ang kahabaan ng prusisyon, at sa dahilang pipiitin at ilalathala sa mga pahayagan, sapagka't lumabag sa ipinag-uutos, ay lumunsad sa sasakyan ang ayaw ng basag-ulo at mahinahong ipinatuloy ni Basilio ang lakad, na pasan ang kaniyang takba.

Iyon ang San Diego, ang kaniyang bayan, na wala man siya ni isang kamag-anak. . .

Ang tanging bahay na nakita niyang masaya ay ang kay Kapitang Basilio. Ang mga tandang at mga inahin ay nag-iiyukan, na sinasaliwan ng mga tunog ng wari'y nagtatadtad ng karne sa sangkalan at ng sagitsit ng mantika sa kawali. May handa sa bahay at umaabot sa lansangan ang maminsan-minsang simoy na may halong amoy ng ginisa.

Sa entresuelo ay nakita ni Basilio si Sinang, na pandak ding gaya nang kilala ng aming mambabasa, kahi't tumaba at lalo pang bumilog, sapol nang magkaasawa. At siya'y napamangha nang makitang kausap ni Kapitang Basilio, ng kura at ng alperes ng guwardiya sibil ang mag-aalahas na si Simoun, na may salaming bughaw sa mata at kilos malaya ring gaya nang dati.

—Yari na, ginoong Simoun,—ang sabi ni Kapitang Basilio—tutungo kami sa Tiyani upang tingnan ang inyong mga hiyas.

—Ako ma'y paparoon din—anang alperes—sapagka't kailangan ko ang isang tanikala sa relas, nguni't marami akong gawain... Kung iibigin sana ni Kapitang Basilio na siya na ang mamanihala...

Malugod na sumang-ayon si Kapitang Basilio at sa dahilang ibig niyang makasundo ang militar upang di siya magambala, kung ginagambala ang kaniyang mga tao, ay ayaw tanggapin ang halagang pinagpipilitang dukutin ng alperes sa bulsa.

—¡Iyon na ang aking pamasko!

—¡Hindi ko mapapayagan, Kapitan, hindi ko mapapayagan!

—¡Siya, siya! ¡Saka na tayo magtuos sa huli!—ang sabing mapagparaya ni Kapitang Basilio.

Ang kura man ay nangangailangan din ng hikaw at ipinagbilin sa Kapitan na ipakibili na siya.

—Ang ibig ko ay iyong mabuti. Saka na tayo magtuos.

—Huwag kayong mag-alaala, Padre Kura,—ang sabi niya, na ibig ding makasundo ang nasa dako ng simbahan.

Ang isang patibay na masama ng kura ay ikagagam-bala niya nang malaki at ibayo pa ang magugugol: ang hikaw na iyon ay isang sapilitang handog. Samantala nama'y pinupuri ni Simoun ang kaniyang mga hiyas.

—¡Nakakagulat ang taong ito!—ang sabi sa sarili ni Basilio—sa lahat ng pook ay nakapangangalakal... At kung paniniwalaan natin ang ilan ay binibili niya sa ilang ginoo, sa munting halaga, ang mga ipinagbili din niyang hiyas upang ipang-alay... ¡Ang lahat ay nakapangangalakal sa sangkapuluang ito. Kami lamang ang tanging hindi!

At nagpatuloy sa kaniyang bahay, sa bahay ni Kapitang Tiago, na tinatahanan ng isang katiwala. Inaantay siya upang balitaan ng katiwala na may malaking paggalang

sa kaniya mula noong makita siyang bumubusbos na waring inahing manok lamang ang iniwaan. Ang dalawang manggagawa ay napipiit, ang isa'y matatapon sana sa malayong bayan...namatay ang ilang kalabaw.

—¡Ang dati rin, matatandang balita!—ang may yamot na putol ni Basilio—¡Kailan pa man ay ganyan ang pasalubong ninyo sa akin!

Ang binata'y hindi ganid, nguni't sa dahilang mada-las siyang makagalitan ni Kapitang Tiyago, ay iginaganti naman niya sa kaniyang mga napag-uutusan. Ang matanda'y nag-apuhap ng bagong balita.

—¡Namatay ang isa nating mananaka, ang matandang bantay sa gubat, at hindi pumayag ang kura na malibing nang libing mahirap, sapagka't mayaman daw ang panginoon!

—¿At sa ano namatay?

—¡Sa katandaan na!

—¿Bah, namatay sa katandaan? ¡Kung namatay nang dahil sa isang sakit man lamang sana!

Ang ibig ni Basilio ay may sakit, dahil sa kaniyang hangad na makagawa ng *autopsia*.¹

—¿Wala na бага kayong maibabalita sa aking bagong bagay? Nawawalan tuloy ako ng *gana* sa pagkain dahil sa pagbabalita ng mga bagay na gaya rin nang dati. ¿May balita бага tungkol sa Sapang?

Isinalaysay ng matanda ang pagkakabihag kay Kabisang Tales. Si Basilio ay napahintong nagmumunimuni at hindi umimik. Hindi na nakakain.

VI SI BASILIO

Nang ang mga kampana'y nagrerepike na, dahil sa misa sa hatinggabi, at nang ang mga may ibig pa sa mahim-

¹ Pagtitistis.

bing na pagtulog kaysa mga kapistahan ay nag-iisang pumanaog si Basilio at nagpaligid nang makalawa o makaitlo sa ilang lansangan, at nang mapatunayang walang sumusunod at nakakamatyang sa kaniya ay nagliklik sa mga landas na di pinagdaraan ng maraming tao at tinungo ang kagubatang dati'y ari ng mga Ibarra, na nabili ni Kapitang Tiyago, nang inangkin at ipinagbili ng pamahalaan ang mga pag-aari ng mga Ibarra.

Sa dahilang ang Pasko ng Panganganak sa taong iyon ay natama sa pagliit ng buwan ay laganap doon ang kadiliman. Ang pagrerepike ay huminto at ang isa-isang tugtog na lamang ang nadidinig sa katahimikan ng gabi, sa gitna ng lagaslas ng mga dahong pinagagalaw ng simoy at mga dagundong ng alon ng kalapit na lawa, na wari'y hilik ng katalagahang nalululong sa isang mahimbing na pagtulog.

Ang binata ay patungong lumalakad na waring ibig makaaninag sa gitna ng kadiliman, may guniguni siyang taglay dahil sa pook at mga sandaling iyon. Maminsan-minsa'y itinataas ang ulo upang tanawin ang mga bituin sa pagitan ng mga dahong matataas ng kakahuyan, at pagkatapos ay ipinagpapatuloy ang lakad na hinahawi ang mga sanga at siit na nakasasagabal sa kaniya; kung minsan ay bumabalik sa pinanggalingan, ang kaniyang mga paa'y nasasalabid sa isang punong maliit, masasagasa sa isang ugat na nakalabas sa lupa o sa isang sangang bakli. Nang makaraan ang kalahating oras ay nakarating sa isang munting batis na sa kabilang pampang ay may isang wari'y bunduk-bundukan, na sa gitna ng kadiliman ay nag-aanyong malaking bundok. Tinawid ni Basilio ang sapa sa tulong ng pagpapalundag-lundag sa mga bato na namumukod sa kaitiman sa ibabaw ng kinang ng tubig, umakyat sa bunduk-bundukan at tinungo ang isang munting pook na nakukulong ng matanda't sira-sirang muog. Tinungo ang puno ng baliting malaki, mahiwaga, matanda, (na binubuo halos ng mga ugat na pataas at paibaba, na waring mga sangang nangagkasala-salabid) na nakatayo sa kalagitnaan.

Huminto sa piling ng isang bunton ng bato, nag-alis ng sumbrero at waring nanalangin. Iyon ang libingan ng kaniyang ina, at ang unang dinadalaw niya ay ang libingang iyong walang nakababatid, walang nakamamalay. Sa dahilang dadalaw sa mag-aanak ni Kabisang Tales sa kina-bukasan ay sinamantala niya ang gabing iyon upang gumanap sa gayong kautangan.

Naupo sa isang bato at waring nag-iisip. Sumipot sa kaniyang pagbubulay-bulay ang mga panahong nakaraan na waring isang maitim at mahabang badha na mapula-pula sa simula, matapos ay nakapangingilabot, may bahid na dugo, at sa huli'y maitim, naging abuhing malinaw at unti-unting lumiliwanag. Ang dakong dulo ay hindi mamalas, sapagka't nakakanlong sa isang ulap na nagbabanaag ng liwanag at pagbubukang-liwayway...

May labintatlong taon nang ganap na namatay doon ang kaniyang ina, sa gitna ng karalitaan, nang isang magandang gabi, na ang buwan ay maliwanag at ang mga Kristiyano sa buong mundo ay nagagalak. Sugatan at pipilay-pilay siyang nakarating doon sa pagsunod sa kaniyang ina, at ito naman ay baliw at lipos katakutang lumalayo na wari'y anino sa kaniyang anak. Doon namatay, dumating ang isang taong hindi niya kilala at ipinag-utos sa kaniyang magbunton ng kahoy, bigla siyang umalinsunod, at nang siya'y bumalik ay isa pang hindi rin kilala ang natagpuan sa piling ng bangkay ng una. ¡Anong araw at gabi iyon! Tinulungan siya noong taong hindi kilala sa pagbubunton ng kahoy na pinagsunugan sa bangkay ng lalaki, hinukay ang pinagbaunan sa kaniyang ina at matapos abutan siya ng kaunting kuwalta ay ipinagutos sa kaniyang umalis sa pook na iyon. Noon lamang niya nakita ang lalaking iyon; matangkad, mapupula ang mata, mapuputla ang labi, matangos ang ilong...

Ulilang lubos, walang magulang at kapatid ay iniwan niya ang bayang iyon na may mga maykapangyarihang kinasisindakan niya, at tumungo sa Maynila upang puma-

sok na alila sa isang mayaman at mag-aral, na gaya nang ginagawa ng ilan. Ang kaniyang paglalakbay ay isang paglalagalag, puno ng pagpupuyat at pag-aagam-agam, na ang gutom ay hindi inaalintana. Ang ipinangtatawid-kagutuman niya ay mga bungangkahoy ng mga kagubatang kaniyang pinagtataguan, kailanma't nakakatanaw ng suot guwardiya sibil, kagayakang nakapagpapaalaala ng pinagbuhatan ng kaniyang mga kasawian. Nang nasa Maynila na siya, gula-gulanit ang damit at may sakit pa ay dumulog sa mga bahay-bahay at pumapasok na alila. Isang batang tagalalawigan na hindi marunong ng munti mang wikang Kastila at masasaktin pa! Walang pag-asa, dayukdok at hapis na gumalagala sa mga lansangan na napupuna ng mga tao dahil sa ayos na karumal-dumal ng kaniyang damit! ¡Makailang tinangka ang payurak na sa mga kabayo, na nangagdaraang parang kidlat, na hila ang mga sasakyang nagkikinangan sa pilak at barnis, upang matapos na ang kaniyang mga paghihirap! Salamat at nakitang nagdaan si Kapitang Tiyago na kasama si *tia* Isabel; kilala niya ang mga taong iyon mula sa San Diego at sa kaniyang kagalakan ay inakalang wari'y mga kababayan niyang mistula. Sinundan ang karuwahe, nawala sa kaniyang paningin, ipinagtanong ang bahay, at sa dahilang noong araw na iyon pumasok si Maria Clara sa kumbento at si Kapitang Tiyago ay nalulungkot, ay natanggap siyang alila, na walang upa, nguni't sa isang dako naman ay may pahintulot siyang makapag-aral, kung kailan niya ibig, sa San Juan de Letran.

Nang may ilang buwan na siya sa Maynila ay pumasok sa *primer año* sa Latin, kahi't nanlilimahid, masama ang bihis at nakabakya. Nang makita ng mga kasamahan ang kaniyang gayak ay lumayo sa kaniya, at hindi siya kinatungo kailanman ng katedratiko, isang magandang lalaking Dominiko, na kailanma'y hindi nagtanong sa kaniya, subali pa nga't ikinukunot ang noo kung siya'y makita. Ang mga tanging salita na nagamit ng dalawa, sa loob ng walong buwang pasukan, ay ang pagbanggit ng pangalan sa

pagbasa ng talaan at ang sagot na *adssum*¹ na itinatugon sa araw-araw ng nagaaral. ¡Gaanong kapaitan ang nilalagok niya sa tuwing paglabas sa klase, at nang mahulaan ang sanhi ng ina-aasal sa kaniya ay gaanong luha ang namulas sa kaniyang mga mata at gaanong hinanakit at daing ang sumilakbo't ininis sa kaniyang puso! ¡Gayon na lamang ang kaniyang iyak at paghihinagpis sa ibabaw ng libingan ng kaniyang ina na pinagsabihan ng mga lihim niyang sakit, kahihiyang nang siya'y ipagsama ni Kapitang Tiyago sa San Diego nang magpapasko! ¡Gayunman ay isinasaulo niyang buung-buo ang lisyong at kuwit man ay hindi kinaliligtaan, kahit marami ang hindi niya natatarok! Nguni't tumiwasay siya sa huli, nang makitang sa tatlo o apat na raang kasama niya ay may apatnapu lamang ang natatanong, sapagka't napupuna sila ng paring nagtuturo dahil sa kiyas, o kaya'y dahil sa isang kalikutan, o kaya'y dahil sa kinalugdan, o kaya'y dahil sa iba pang sanhi. Sa isang dako naman ay nagagalak sa gayon ang marami sa nag-aaral sapagka't hindi na sila mag-iisip at magninilay.

Pumapasok sa *colegio* hindi upang mag-aral, kundi upang makaraan sa paglilitis, at kung naaring maisaulo ang aklat ¿ano pa ang mahihingi? naaaring tapusin din naman ang pinag-aaralan sa santaong pagpasok.

Si Basilio ay nakaraan sa paglilitis dahil sa pagsagot sa tanging katanungang ginawa sa kaniya, nguni't parang makina, walang hinto't walang kahinga-hinga at ang tinamo ay *aprobado*, sa gitna ng tawanan ng mga lumilitis. Ang kaniyang siyam na kasama (sampu-sampu kung litisin upang matapos agad) ay hindi nagtamo ng gayon, kaya't nangatak-dang ulitin ang santaong pagkadungo.

Nang siya'y nasa pangalawang taon ay binigyan siya ng mabuting pabuya ni Kapitang Tiyago, sapagka't nanalo ang manok niyang inaalagaan, at ibinili niya agad ng sapatos at sumbrerong piyeltro. Dahil sa kaniyang binili at sa

¹ Kaharap.

mga damit na ibinigay sa kaniya ng panginoon, na tinatabas niyang muli at isinusukat sa sariling katawan, ay bumutibutí ang kaniyang ayos, nguni't hanggang doon na lamang naman. Sa isang *klase*, na marami ang pumapasok, ay lubhang mahirap na mapuna ng guro ang isang bata, at ang nag-aaral na sa una pang taon ay hindi napatampok dahil sa katangian o kaya'y hindi kinalugdan ng nagtuturo ay mahirap nang mapuna sa buo niyang pag-aaral. Gayunman ay nagpatuloy din siya, dahil sa ang pinakatampok niyang katangian ay ang pagkamatiyaga.

Waring nagbago nang kaunti ang kaniyang kalagayan nang pumasok sa pangatlong taon. Ang naging guro niya ay isang Dominikong masaya, palabiro at mapagpatawa sa mga tinuturuan, napakatamad, sapagkat karaniwang ang pinapagsasalaysay ng katuturan ng lisyón ay ang kaniyang mga itinatangi lamang; kung sa bagay ay nasisiyahan na sa ka-hi't ano. Nang panahong iyon ay gumagamit na si Basilio ng sapatos at mga barong malinis at pinirinsa. Sa dahilang napuna ng propesor na hindi siya matatawanin at namat-yagan sa kaniyang mga matang malalaki ang tila pagtatanong, ay ipinalagay siyang baliw at isang araw ay tinangkang gipitin siya sa pagtatanong ng lisyón. Sinagot ni Basilio nang mula sa puno hanggang dulo na walang kagatul-gatol sa isa mang *f*; tinawag siyang bubutok ng guro, nagsalaysay ng isang bagay na ikinatawa ng buong klase, at upang maglalo ang halakhakan at matibayan ang pagkakapangalan ay tinanong pa siya ng ilang tanong na kasabay ang pagkindat sa mga minamabuti, na ang ibig sabihin, ay:

—“Tingnan ninyo't masasayahan, tayo.”

Noon ay marunong na ng wikang Kastila si Basilio at nakasagot nang walang nakatawa. Ang bagay na iyon ay isinama ng loob ng lahat, ang inaanat na kamalian ay hindi sumipot, walang napatawa at ang pangyayaring iyon ay hindi naipatawad sa kaniya ng mabuting prayle, sapagka't sinira ang pag-asa ng buong klase at pinabulaanan ang hula. Nguni't sino ang nakahihinala na lalabas ang anumang ba-

gay na may kabuluhan sa isang ulong ang buhok ay walang ayos na nagtatapos sa katawan ng isang Indiyano, na masama ang sapatos at kahahalo pa lamang sa kaniya sa mga ibong mapangunyapit? At kung sa ibang paaralan, na may sadyang pagnanasang ang mga bata'y matuto, ay nagagalak ang mga nagtuturo kung nakakatagpo ng gayon, sa mga paaralan namang pinamamahalaan ng mga taong ang lalong marami'y nananalig na ang matuto ay makasasama (kung di man sa lahat ay sa mga nag-aaral) ang nangyari kay Basilio ay hindi minabuti, kaya't hindi na siya natanong sa buong taon. ¿Sa ano pa't tatanungin siyang muli kung hindi rin makapagpapatawa sa kaninuman?

Masama ang loob at may tangka nang iwan ang pag-aaral nang malipat siya sa ikaapat na taon sa Latin. ¿Ano pa't mag-aaral, bakit hindi magtulog na lamang, na gaya ng iba, at umasa na sa isang pagpapasumala?

Ang isa sa mga guro ay lubhang kilala, naiibigan ng lahat; kinikilalang marunong, dakilang makata at may mga pagkukurong malaya. Isang araw na kasama ng mga *collegial* sa paglilibot ay nakagalit ng ilang *cadete*, na naging sanhi muna ng simulang pag-aaway at pagkatapos ay paghahamunan. Ang propesor, na marahil ay naalaala ang kaniyang mabuting kabataan, ay nangayag at nangakong bibigyan ng mabuting *nota* ang sinumang makilahok sa pakikilaban sa linggong darating. Naging masigla ang buong linggong iyon: nagkaroon ng pulu-pulutong na paglalabang ginamitan ng sable at tungkod at sa isa'y napatangi si Basilio.

Dinala siyang galak na galak ng mga nag-aaral at iniharap sa propesor; mula noon ay nakilala siya at kinagiliwan. Dahil sa pangyayaring ito at dahil din naman sa kaniyang pagsusumigasig sa pag-aaral ay nagtamo siya ng mga *sobresaliente* at *medalla* pa nang taong iyon. Sa nakitang ito, si Kapitang Tiago, na mula nang mag-mongha ang anak ay may pagkamuhi na sa mga prayle, sa isang

sandaling masaya, ay inudyukan siyang lumipat sa Ateneo Municipal, na noon ay lubhang nababantog.

Isang bagong mundo ang nahayag sa kaniyang mga mata, isang paraan ng pagtuturo na hindi man niya nahinala na makikita sa paaralang iyon. Liban sa ilang bagay na walang malaking kabuluhan at ilang bagay na walang kapararakan ay hinangaan ang patakarang sinusunod doon sa pagtuturo at lubos ang kaniyang pagkilala ng utang na loob sa pagsusumakit ng mga guro. Napapaluha siya kung minsan at naaalaala ang apat na taong nakaraan na dahil sa kakulangan sa magugugol ay hindi siya nakapasok doon. Kinailangan niyang gamitin ang lahat ng pagsusumikap upang mapantayan ang nangagkaroon ng mabuting pasimula at nasabi niya sa sarili na nang taon lamang iyon napag-aralan niya ang limang taon ng *segunda enseñanza*. Dinaan ang *bachillerato* sa gitna ng kagalakan ng kaniyang mga propesor at sa pagsusulit ay ipinagmalaki siya sa harap ng mga hahatol na Dominiko na pinaparoon upang makimatyang. Upang mapawi nang bahagya ang kagalakan ay tinanong ang nilitis kung saan nag-aral ng mga unang taon sa Latin.

—Sa San Juan de Letran, padre—ang sagot ni Basilio.

—¡Ah! Sa Latin ay mabuti—ang nakangiting sabi ng Dominiko.

Dahil sa kaniyang hilig at ugali ay pinili ang Medisina; ibig sana ni Kapitang Tiyago ang *Derecho* upang magkaroon ng abugadong walang bayad, nguni't hindi ang dumunong at makabatid ng mga kautusan ang kailangan lamang upang magkaroon ng ipagtatanggol sa Pilipinas; kailangan ang magpanalo ng mga usapin at upang ito'y mangyari ay kailangang magkaroon ng maraming kakilala, lakas sa itaas, maraming salitang pasalisalimuot. Napahinuhod din si Kapitang Tiyago, sapagka't naalaalang ang mga nag-aaral ng Medisina ay naglalamutak ng patay; malaon nang humahanap siya ng isang lason na ipansusubo sa tari ng kaniyang

mga manok at ang pinakamabuting nalalaman niya ay ang dugo ng isang Insik na namatay sa sakit na sipilis.

Gaya rin ng dating pagsusumigasig, o higit pa kung mangyayari, dinaan ng binata ang mga taong pag-aaral ng *facultad*, at mula pa sa ikatlong taon ay nanggamot na siya, na pinalad naman, bagay na hindi lamang pagsisimula ng isang magandang haharapin kundi nagbibigay din naman sa kaniya ng sapat na gugugulin upang makapagbihis ng mainam-inam at makapag-ipon pa nang kaunti.

Ang taong ito'y siyang huling taon ng kaniyang pag-aaral at sa loob ng dalawang buwan na lamang ay *medico* na siya, uuwi na sa kaniyang bayan, pakakasal ay Juliana at mamumuhay silang maligaya. Ang pagtatamo niya ng *licenciatura* ay hindi lamang tiwasay niyang inaantay kundi inaasahan pa niyang magiging maningning na pinakaputong ng kaniyang kabuhayan sa pag-aaral. Siya ang natakdang bibigkas ng talumpating pagpapasalamat sa pagsusuot ng *muceta*, at nakikini-kinita na niyang siya'y nasa gitna ng *paraninfo*, sa harap ng lahat ng nangagtuturo, at siya ang pinagtitinginanan at pinakikinggan ng madla. Lahat ng ulong iyon, na bantog sa karunungan sa Maynila, na nangkakalubog halos sa kanilang mga *muceta* na iba't ibang kulay; ang lahat ng babaing dumalo dahil sa hangad na makapanood lamang na noong mga taong nakaraan ay hindi man siya napuna, kung di man natingnan siya na may pagwawalang-bahala, ang lahat ng kaginoohang iyon na noong siya'y bata ay muntik nang pagulungan siya sa karwaheng sinasakyan sa gitna ng lusakan na wari'y aso lamang, sa mga sandaling iyon ay siya ang pakikinggan, at ang mga tuturan naman niya ay mga maiinam na bagay, iyong hindi pa nadidinig sa pook na iyon; lilimutin ang sarili upang alalahanin ang mga kaawa-awang mag-aaral sa haharapin, at siya'y papasok sa sosyedad sa pamamagitan ng talumpating iyon.

VII SI SIMOUN

Ang mga bagay na ito'y siyang naiisip ni Basilio nang dumalaw sa libingan ng kaniyang ina. Babalik na siya sa bayan nang, tila nakabanaag ng liwanag sa loob ng kakahuyan at nakadinig ng lagitlit ng mga sanga, yabag ng paa at lagaslas ng dahon... Ang ilaw ay nawala, nguni't ang yabag ay unti-unting lumalapit at nakita niya ang isang anino sa gitna ng pook na iyon at ang tinutungo ay ang kaniyang kinalalagyan.

Si Basilio ay sadyang hindi mapamahiin at lalo na nga nang makabiyak na siya ng maraming bangkay ng tao at nakapangalaga sa di kakaunting naghihingalo: nguni't ang matatandang alamat tungkol sa nakapangingilabot na pook na iyon, ang oras ng gabi, ang kadiliman, ang malungkot na simoy, at ang mga ilang kasaysayan napakinggan nang siya'y musmos, ay nakasindak din sa kaniyang kalooban at naramdaman niyang ang kaniyang puso'y tumitibok nang malakas.

Ang anino'y tumigil sa kabilang ibayo ng baliti, na nakikita ng binata sa puwang ng dalawang ugat na sa katan-daan ay waring dalawang sanga na. Kinuha sa ilalim ng damit ang isang ilawang may malakas na lente na inilagay sa lupa at nakaliwanag sa mga *botas de montar*; ang ibang dako ng katawan ay nababalot din ng kadiliman. Waring hinalungkat ng anino ang mga bulsa at pagkatapos ay tumungo upang ikama ang dahon ng isang asarol sa isang malaking tungkod: nagulat si Basilio nang makitang kaanyo yaon ng mag-aalahas na si Simoun. At siya ngang tala-ga.

Hinuhukay ng mag-aalahas ang lupa at maminsan-minsa'y naliliwanagan ng ilaw ang mukha: wala ang salaming nakapagpapabago ng anyo. Si Basilio ay nangilabot. Iyon din ang taong may labintatlong taon nang humukay doon ng paglilibingan sa kaniyang ina, tumanda nga lamang; ang buhok ay pumuti at nagkaroon ng bigote at balbas, nguni't ang paningin ay hindi nagbabago, iyon din ang

dating anyong malungkot, iyon din ang ulap ng noo, ang malakas ng bisig ay iyon din, tuyo nga lamang nang kaunti, iyon ding kaloobang masuklak. Ang mga alaala sa nakaraan ay muling bumalik sa kaniya: wari't naramdaman ang init ng siga, ang gutom, ang kaniyang panlulupaypay noon, ang amoy ng lupang nabungkal . . . Ang pakakatuklas na ito'y nakapangilabot sa kaniya. Kung gayo'y ang mag-aalahas na si Simoun, na inakalang Indiyo-Ingles, Portuges, Americano, mulato, Cardenal Moreno, Eminencia Negra, ang budhing nag-uudyok ng masama sa Kapitan Heneral, gaya ng tagwag ng ilan, ay dili iba pala't iyong mahiwagang tao na ang kaniyang pagsipot at pagpanaw ay nataon sa pagkamatay ng magmamana sa mga lupaing iyon. ¿Nguni't sino ang Ibarra, doon sa dalawang taong kaniyang nakaharap, ang buhay o ang patay?

Ang katanungang ito, na itinatanong niya sa sarili, kailanma't napag-uusapan ang pagkamatay ni Ibarra, ay muling pumasok sa kaniyang pag-iisip sa harap ng mahiwagang taong iyon.

Ang namatay ay may dalawang sugat na gawa ng punglo, ayon sa kaniyang napag-aralan pagkatapos, at marahil iyon ay gawa ng paghahabulan sa lawa. Kung gayon ay si Ibarra ang namatay, na naparoon upang mamatay sa libingan ng mga magulang, at ang nasang sunugin ang kaniyang bangkay ay marahil nakuha sa ugali sa Europa na doo'y sinusunog ang patay. Kung gayon ay sino ang isa pa, ang buhay, ang Simouning ito na manghihiyas, na noon ay anyong dukhang-dukha at ngayo'y mayamang-mayaman at kaibigan ng mga maykapangyarihan? Doo'y may lihim na sa kalamigang-loob ng ating mag-aaral ay inasahang tahuin at ipaghintay ng kailangang pagkakataon.

Samantala nama'y hukay nang hukay si Simoun, nguni't namasdan ni Basilio na naghina na ang dating lakas; si Simoun ay humihingal, hiras sa paghinga at sa bawa't sandali ay tumitigil.

Si Basilio ay nanganib na baka siya makita, kaya't

sa biglang udyok ng kalooban ay tumindig sa kinauupan at nagsabing walang pagbabago ang boses:

—¿Matutulungan ko po ba kayo, ginoo...?—ang ta-nong, nang makaalis sa kinakanlungan.

Si Simoun ay umunat, lumundag na wari'y tigreng nabigla, idinukot ang kamay sa bulsa ng amerikana at tining-nang namumutla at kunot ang noo ang mag-aaral.

—May labintatlong taon na ngayong ako'y pinauta-ngan ninyo ng loob, ginoo—ang patuloy na walang tigatig ni Basilio—sa pook ding ito, sa paglilibing sa aking ina, ka-ya't ikaliligaya ko ang matulungan naman kayo.

Dinukot ni Simoun sa kaniyang bulsa ang isang re-bolber, na hindi inilalayó sa bagong-tao ang paningin. Na-dinig ang lagitik ng isang armas na iniakma.

—¿Sino po ba ako, sa akala ninyo?—ang sabling hu-makbang ng dalawang hakbang na paurong.

—Isa pong taong aking iginagalang—ang sagot ni Basilio na may pagkagulumihanan, sapagka't inaakalang iyon na ang huli niyang sandali,—isang taong tangi sa akin, ina-akala ng lahat na patay na, at taong ang kaniyang mga ka-sawian ay dinamdang kong palagi.

Isang lubos na katahimikan ang sumunod sa mga sa-litang ito, katahimikang inaring amoy kabilang buhay ng binata. Gayon man, makaraan ang isang mahabang pag-aalinlangan ay nilapitan siya ni Simoun at pinigilan sa bali-kat at sinabi sa kaniyang ang boses ay nanginginig:

—Basilio, nakababatid kayo ng isang lihim na mang-yayaring ikasawi ko at ngayo'y nakatuklas ng isa pa, na kung mabansag ay makasisira sa aking layon, kaya't ang buo kong buhay ay nasa kamay ninyo. Upang ako'y tumiwasay at alang-alang sa ikaaayos ng inaakala kong gawin ay da-pat kong sagkaan ang inyong mga labi, sapagka't ¿ano ang kabuluhan ng buhay ng isang tao sa kalakhan ng bagay na aking tinutungo? Mainam ang pagkakataon, walang ma-kababatid ng aking pagparito, ako'y maysandata, kayo'y wa-la; sa mga tulisan ibibintang ang kamatayan ninyo kung di man sa isang bagay ng kabilang mundo... nguni't gayun-

man ay babayaan kong kayo'y mabuhay at inaakala kong hindi ko ipagdaramdam sa huli ang gayon. Kayo'y nagsu-makit, nakipagtunggali nang lubhang tiyaga... at gaya ko rin kayong may kailangang makipagtuos sa sosyedad; ang kapatid ninyong munti ay pinatay, ang inyong ina'y nabaliw, at hindi pinag-usig ng sosyedad, ni ang nakamatay ni ang nagpahirap. Tayong dalawa'y nabibilang sa mga uhaw sa katwiran, at hindi dapat tayong magtunggali kundi magtulongan.

Si Simoun ay humintong pinigil ang buntunghininga at pagkatapos ay banayad na nagpatuloy na palingos-lingos.

—Oo, ako nga iyong labintatlong taon na ngayon nang naparito, na may sakit na karumal-dumal ang anyo, upang dulutan ng huling handog ang isang kaluluwang maging at matapat, na inilaan ang buhay nang dahil sa akin. Inis ng isang pamahalaang masama ang hilig, ay naglagalag ako sa buong mundo at maghapo't magdamag na pinunyagi ko ang makapag-ipon ng isang kayamanan upang masunod ang aking layon. Ngayo'y nagbalik ako upang durugin ang pamahalaang iyan, padaliin ang kaniyang pagkabulok, iaboy sa banging tinutungo, kahi't na kailanganin kong gamitin ang pagbaha ng luha at dugo... Hinatulan ang kaniyang sarili, yari na, at ayokong mamatay, nang hindi ko muna siya makitang durug-durog sa kailaliman ng bangin.

At iniunat ni Simoun ang kaniyang mga kamay na tungo sa lupa, na waring sa kilos na iyon ay ibig palagiin doon ang mga labi ng nasira. Ang kaniyang tinig ay nagkaroon ng kasindak-sindak at kalagim-lagim na tunog, na nakapangilabot sa mag-aaral.

—Sa tawag ng masasamang hilig ng mga namamahala ay bumalik ako sa kapuluang ito, at sa ilalim ng anyong mangangalakal ay nilibot ko ang mga bayan-bayan. Sa tulong ng aking yaman ay napasok ko ang lahat at saa't saan man ay nakita ko ang pangangamba sa lahat ng anyong kahalay-halay, minsan ay may balatkayo, minsa'y lantad na lantad, minsan ay ganid na nagpapakasawa sa isang katawang patay, na gaya ng ginagawa ng isang buwitre sa bang-

kay, at naitanong ko sa sariling ¿bakit hindi tumitindi sa kaniyang bituka ang kamandag, ang tomaina, ang lason ng mga libingan upang mamatay ang nakaririmarim na ibon? Binabayaan ng bangkay na siya'y gutayin, ang buwitre'y napupundakanan sa laman, at sa dahilang hindi ko makaya ang siya'y bigyan ng buhay upang makalaban sa nagpapahirap sa kaniya, at sa dahilang mahina ang pagkabulok, ay pinasigla ko ang kayamanan, aking inayunan, ang pagsalansang sa katwiran at kapaslangan ay nag-ibayo sa dami; aking pinalalo ang bayan ay mahirati sa kamatayan; aking pinalagi ang ligalig upang sa pag-iwas dito ay humanap ng kahi't anong kaparaanan; aking hinadlangan ang pangangalakal upang kung mahirap na ang bayan at pulubi na, ay wala nang sukat ipanganib; aking inudyukan sa pangangamkam upang magsalat ang kayamanang-bayan, at dahil sa hindi pa sapat sa akin ang mga bagay na ito upang gisingin sa panghihimagsik ang bayan, ay sinugatan ko ang bayan sa dakong lalong daramdamin, ginawa kong ang buwitre na ang lumait sa bangkay na nagbibigay-buhay sa kaniya at kaniyang bulukin... Nguni't nang akin nang magagawang sa lubos na kabulukan, ng pawang yagit, na pagkakahaluhalo ng maraming bagay na nakaririmarim, ay tumindi ang lason, nang ang pagkagahaman ng kayamuan sa kaniyang kalituhan ay nagdudumali na sa pagsunggab sa lahat ng abot ng kaniyang kamay na waring isang matandang babaing nabigla ng sunog, ay sasisipot kayong nangangalandakan ng pagka-Kastila, umaawit ng pag-asa sa pamahalaan, bagay ná hindi darating; narito't isang lamang kumikilos dahil sa init at buhay na dala, malinis, bata, malusog, kumikinig sa dugo, sa kasiglahan, ay biglang sasusulpot upang humandog na muli na wari'y bagong pagkain... ¡Ah, ang kabataang kailanma'y mapangarap at kulang sa pagkakilala sa mga bagay-bagay, laging kasunod ng mga paruparo at mga bulaklak! Nangagsapi-sapi kayo upang sa inyong lakas ay mapagtali ninyo ng taling pulos na bulaklak ang inyong bayan at ang Espanya, gayong ang tunay ninyong ginagawa ay ang pagyari ng tanikalang matigas pa kaysa diyamante. ¡Humi-

hingi kayo ng pagkakapantay-pantay sa karapatan, pag-uugaling Kastila sa inyong mga hilig, at hindi ninyo nakikitang ang hinihingi ninyo'y ang kamatayan, ang pagkapawi ng inyong pagkamamamayan, ang pagkaduhagi ng inyong inang-bayan, ang pananagumpay ng paniniil! ¿Ano kayo sa araw ng bukas? Bayang walang budhi, bansang walang kalayaan; ang lahat ng taglay ninyo'y pawang hiram, sampu ng inyong mga kasiraan. ¡Humihingi kayong maging parang Kastila at hindi kayo namumutla sa kahihyan kung ipagkait sa inyo! At kahi't na ipagkaloob sa inyo, ano ang inyong hangad? ¿Ano ang inyong matatamo? Maligaya na kayo kung maging bayan ng pag-aalsa, bayan ng mga digmaan ng mga magkababayan, republika ng mga mandaragit at di nasisiyahang-loob na kagaya ng ilang republika sa timog ng Amerika! ¿Ano ang layon ninyo sa pagtuturo ng wikang Kastila; hangad na kahiya-hiya kung hindi lamang napakasama ang ibubunga? ¡Ibig ninyong dagdagan ng isapang wika ang apatnapu't kung ilang pang ginagamit sa kapuluan upang lalo kayong huwag magkaantiluhan!...

—Hindi po—ang tugon ni Basilio—kung dahil sa pagkaalam ng wikang Kastila ay mapapalapit tayo sa pamahalaan, sa isang dako naman ay magiging sanhi ng paglalapitlapit ng mga pulo.

—¡Laking kamalian! —ang putol ni Simoun—napadaya kayo sa mainam na pangungusap at hindi ninyo tinutungo ang latak at sinusuri ang huli niyang ianak. Hindi magiging siyang karaniwang salita dito kailanman ang wikang Kastila, hindi siya gagamitin ng bayan, sapagka't ang mga bukal sa pag-iisip at puso nito ay walang katimbang na salita sa wikang iyan; bawa't bayan ay may kaniyang sarili, gaya rin naman ng pangyayaring may sariling pagdaramdam. ¿Ano ang gagawin ninyo sa wikang Kastila, kayong iilang gagamit? Patayin ang inyong katangian, isailalim ng ibang utak ang inyong mga pag-iisip at hindi kayo magiging malaya kundi magiging tunay na alipin pa nga. Ang siyam sa bawa't sampu sa inyo na nag-aakalang kayo'y mga bihasa ay pawang tumakwil sa inyong tinubuan. Ang bawa't isa

sa inyo na gumagamit ng wikang iyan ay napapabayaang nang lubos ang kaniyang sarili na hindi man maisulat ni mawatasan, at ilan na ang nakita ko na nagpapakunwaring hindi nakababatid ni isang bigkas man lamang ng salitang iyan! Salamat na lamang at mayroon kayong isang mulalang pamahalaan. Samantalang ipinipilit ng Rusya ang wikang ruso sa Polonya upang ito'y kaniyang maalipin, samantalang ipinagbabawal ng Alemanya ang wikang Pranses sa mga lalawigan kaniyang nasakop, ang inyong pamahalaan naman ay nagpupunyagi na huwag alisin sa inyo ang sariling wika, datapwa't kayo, bayang kahanga-hanga, na hawak ng isang pamahalaang hindi malirip, kayo'y nagpupumilit na iwan ang inyong katangian sa pagkabansa! Ang isa't isa sa inyo ay nakalilimot, na, samantalang ang isang bayan ay may sariling wika, ay taglay niya ang kaniyang kalayaan, gaya rin naman ng pagtataglay ng tao ng pagsasarili, samantalang tinataglay ang kaniyang sariling pagkukuro. Ang wika ay siyang pag-iisip ng bayan. Mabuti na lamang at ang inyong pagsasarili'y sadyang darating; jinaandukha siya ng mga kalaswaan ng tao!...

Si Simoun ay huminto at pinahid ng kamay ang noo. Ang buwan ay sumikat at inihahatid doon ang kaniyang maulam na liwanag, na nakalulusot sa puwang ng mga sanga. Dahil sa naliliwanagang papaitaas ng lampara ang mag-aalahas, na matigas ang anyo at maputi ang buhok, ay waring isang multo ng kagubatan na nagbabalak ng kalagimlagim. Sa harap ng gayong katitigas na sumbat ay nakatungong walang imik si Basilio. Nagpatuloy si Simoun:

—Nakita kong binabalak ang kilusang iyan at du-manas ako ng magdamagang ligalig, sapagka't batid kong sa kabataang iyan ay mayroong may taglay na katalinuhan at pusong maitatangi na nagpakalulong sa bagay na inaakala nilang mabuti, nguni't ang katotohana'y gumagawa nang laban sa kanilang bayan... ¡Makailan kong tinangka ang lumapit sa inyo, hubdin ang pagbabalatkayo at pawiin ang inyong pagkakamali! Nguni't sanhi sa mga pagpapalagay sa

akin ay mamasamain marahil ang aking mga pangungusap at kung magkabiso pa'y magbunga nang laban sa aking akala...; Makailang tinangka ko ang lumapit sa inyong Makaraig, sa inyong Isagani! Maminsan-minsan ay naiisip kong sila'y patayin, lipulin...

Si Simoun ay tumigil.

—Basilio, ito ang sanhi kung kaya hindi ko kayo pinatay at mahanda ako, na dahil sa isang kabiglaanan, na balang araw ay ihayag ninyo ang aking kalagayan... Batid ninyo kung sino ako, alam ninyo ang aking mga tiniis, paniwalaan ninyo ako; hindi kayo kabilang ng karamihan na ang tingin sa mag-aalahas na si Simoun ay isang manlalako na nag-uudyok sa mga maykapangyarihan sa gawang pamamaslang upang ang mga naapi'y bumili sa kaniya ng hiyas... Ako ay isang hukom na may nasang magparusa sa isang pamamahala, na ang gagawing kasangkapan ay ang sarili niyang kasamaan: bakahin siya sa paraang siya'y ayuin... Kailangan kong ako'y inyong tulungan gamitin ninyo ang inyong kayang makaakit sa kabataan upang labanan ang baliw na nasang maki-kastila, pakikiugali, pagpapantay-pantay sa karapatan... Sa landasing iyan ay ang maging isang masamang huwad lamang ang matatamo, at narapat na ang bayan ay lumingap nang lalong mataas. Isang kabangawan ang akitin ang pag-iisip ng mga namamahala; mayroon na silang takdang balak, may piring ang mga mata, at bukod sa ang gayon ay isang pag-aaksaya ng panahon, ay dinadaya pa ninyo ang bayan sa mga pag-asang hindi mangyayari at nakatutulong pa kayo upang yumuko sa harap ng nanduduhagi. Ang dapat ninyong gawin ay samantalahin ang kaniyang mga pag-aalinlangan sa kapakinabangan ninyo. ¿Ayaw kayong ihawig sa Kastila? ¡Mabuti! Sa gayon ay magpakatang kayo sa pagbabadha ng sariling kaugalian, itayo ninyo ang tuntungan ng bayang Pilipino... ¿Aayaw kayong bigyan ng pag-asa? ¡Mabuti nga! Huwag kayong umasa sa kaniya, asahan ninyo ang sarili at kumilos kayo. ¿Aayaw kayong bigyan ng kinatawan sa *Corte*?

¡Lalong mabuti! Kahi't na kayo makapagdala roon ng kinatawan na nahalal nang ayon sa inyong hangad, ¿ano ang magagawa ninyo roon kundi malunod sa gitna ng maraming tinig at sang-ayunan, sa pamamagitan ng inyong pagkakaharap doon, ang mga kapaslangan at kamaliang gawin? Samantalang lalong kaunti ang mga karapatang ipagkaloob sa inyo ay lalo namang malaki ang inyong karapatan sa pagpawi ng pasanin at gantihan sila ng masama sa kanilang kasamaan. Kung ayaw ituro sa inyo ang kanilang wika ay pag-aralan ninyo ang inyo, inyong pakalatin, bayaang mamalagi sa bayan ang sariling pag-iisip, at sa pagnanasang maging isang lalawigan ay ipalit ang hangad na maging bansa, sa paghahakang sumasalilong ay paghahakang malaya; ni sa hilig, ni sa salita ay huwag mangyaring maipalagay ng Kastila na siya'y parang nasa bahay niya rito, ni ipalagay ng tagarito na sila'y kababayan kundi manlulupig magpakailan man, dayuhan, at sa malao't madali'y tatamuhin ninyo ang inyong kasarinlan. Ito ang sanhi kung kaya hangad kong kayo'y mabuhay. Nakahinga si Basilio na wari'y naibsan ng isang mabigat na dalahin sa kaniyang ulo, at pagkatapos ng isang saglit na di pag-imik ay tumugon:

—Ginoo, napakalaking karangalan ang ipinagkaloob ninyo sa akin sa pagpapahayag ng inyong mga balak upang huwag akong magtapat at sabihin na ang hinihiling ninyo sa akin ay higit sa makakaya ko. Ako'y hindi nakikilahok sa pulitika, at kung sakaling nilagdaan ko ang kahilingan sa pagtuturo ng wikang Kastila ay dahil lamang sa nakikita kong iyo'y makabubuti sa pag-aaral, at wala nang iba. Ang aking tungo ay iba, ang hangad ko'y mapagaling lamang ang mga sakit na dinaramdam ng aking mga kababayan.

Ang mag-aalahas ay napangiti.

—¿Ano na lamang ang mga sakit ng katawan kung itutulad sa sakit ng damdamin?—ang tanong—¿ano na lamang ang kamatayan ng isang tao sa kamatayan ng isang kalipunan? Balang araw marahil ay magiging isa kayong

bantog na manggagamot kung pababayaang makapanggamat na mapayapa; nguni't lalo pang dakila iyong makapagbigay-buhay sa lugaming bayang ito. Kayo, ¿ano ang ginagawa ninyo ukol sa bayang ito na kinakitaan ng unang liwanag, nagbibigay-buhay sa inyo at nagdudulot sa inyo ng ikatututo? ¿Hindi ba ninyo alam na walang kabuluhan ang buhay na hindi iniuukol sa isang malaking layon? Iya'y isang munting batong natapon sa kaparangan na hindi kasama sa pagkabuo ng isang bahay.

—Hindi, hindi po, ginoo,—ang pakumbabang sagot ni Basilio—hindi po ako humahalukipkip, ako'y gumagawa, na gaya ng paggawa ng iba, upang maibangon sa labi ng nakaraan ang isang bayan na, ang kaniyang mga tao'y nagtutulungan at ang bawa't isa sa kanila'y dumaramdam sa sarili, ng budhi't kabuhayan ng kalahatan. Nguni't kahi't anong sigabo ang taglayin ng mga tao sa ngayon ay nakikilala namin na sa malaking gawaing-bayan ay dapat magkaroon ng paghahati-hati ng gagawin; pinili ko ang aking gagawin at tinungo ko ang karunungan.

—Ang karunungan, ay hindi siyang hantungan ng tao—ang wika ni Simoun.

—Siya ang tinutungo ng mga bansang lalong bihasa.

—Oo, nguni't parang isang kaparaanan lamang sa paghanap ng kaligayahan.

—¿Ang karunungan ay siyang walang paglipas, lalong kagalingan ng katauhan, lalong ukol sa sansinukob!—ang sagot ng binata sa isang sigabo ng kalooban—Sa loob ng ilang daang taon, pag ang katauhan ay matalino na't nahango sa kinalalagyan sa ngayon, pag wala na ang mga lipi, pag ang lahat ng bayan ay pawang malalaya na, pag wala nang alipin at umaalipin, sakop na bayan at nakasasakop, pag ang naghari ay isang kapangyarihan lamang at ang tao'y naging mamamayan ng sanlupalop, ay walang malalabi kundi ang pananalig sa karunungan, ang salitang pag-ibig sa bayan, ay magkakaroong ng kahulugang baliw na pananalig, at ang sa panahong iyan ay magbunyag ng kani-

yang taglay na pag-ibig sa bayan, marahil ay kulungin na waring isang mapanganib na maysakit, isang manggugulo sa pagkakasundo ng lahat.

Si Simoun ay napangiti nang malungkot.

—Oo, oo—ang wikang iniling ang ulo—datapwa't upang sumapit ang gayong kalagayan ay kailangang huwag magkaroon ng mga bayang manggagahis, ni mga bayang napaaalipin; kailangang ang tao'y maging malaya saan man pumaroon, matutuhang gumalang sa karapatan ng iba, ang kaniyang sariling pagkatao, at upang mangyari ito'y kailangan munang magsabog ng maraming dugo, ang pagtutunggali'y kailangan... Upang daigin ang matandang pananalig, na sumisiil sa mga budhi, ay kinailangang ang marami ay matupok sa apoy, at nang sa pangingilabot ng budhi ng bayan ay maihayag na malaya ang budhi ng bawa't isang tao. Kailangan din naman na ang lahat ay tumugon sa katanungang sa araw-araw ay ginagawa ng bayan na inilalahad sa kanila ang kamay na nakatanikala. Ang pag-ibig sa bayan ay magiging pagkakasala sa mga bayan lamang na manlulupig, sapagka't ang pagnanakaw naman ay lagayan ng isang mainam ng pangalan; nguni't kahi't maging wastung-wasto na ang katauhan ay magiging isang kabanalang din ang pag-ibig sa tinubuan sa mga bayang sakop, sapagka't sa lahat ng sandali'y may kahulugang pag-ibig sa katwiran, pag-ibig sa kalayaan, pag-ibig sa karangalan. Iwaksi, samakatuwid, ang mga pangarap na di mangyayari, ang mga guniguning nababagay lamang sa mga mahinang loob. Ang kalakhan ng isang tao'y hindi ang magpauna sa kaniyang kapanahunan, bagay na hindi naman mangyayari, kundi ang hulaan ang kaniyang mga adhika, tugunan ang kaniyang mga pangangailangan at turuan siyang magpatuloy sa lakad. Ang mga henyong na inaakala ng karamihan, na nagpauna sa kanilang kapanahunan, ay namamalas lamang sa gayon, sapagka't tinatanaw silang mula sa malayo ng mga sumusuri, o inaakalang daan-daang taon ang buntot na nilalakaran ng mga nahuhuli.

Si Simoun ay tumigil. Nang makitang hindi mapasigabo ang malamig na kaluluwang iyon, ay gumamit ng ibang pangangatwiran, at nagtanong na iniba ang pagsasalita.

—At sa alaala ng inyong ina at kapatid ¿ano ang ginawa ninyo? ¿sukat na ba ang sa taun-taon ay pumarito at tumaghoy na wari'y babae sa ibabaw ng libingan?

At tumawa nang pakutya.

Tumama ang tudla; si Basilio ay nagbagong-anyo at humakbang ng isang hakbang.

—¿Ano ang ibig ninyong gawin ko? —ang tanong na nagngangalit—Walang pagkunan ng kailangan, walang katangian ¿matatamo ko бага ang katwiran laban sa mga pumatay sa kanila? Isa pa akong masasawi, at madudurog akong kagaya ng kaputol na salaming ipinukol sa isang batong buhay. ¡Ah, masama ang ginawa ninyong ipaalala pa sa akin, sapagka't iya'y isang walang kabuluhang pagtangkí sa sugat!

—¿At kung ihandog ko sa inyo ang aking tulong?

Iginalaw ni Basilio ang ulo at nag-isip.

—¡Lahat ng pagtatagumpay ng katwiran, lahat ng higanti sa lupa ay hindi makapagbibigay-buhay pang muli sa isang buhok man lamang ng aking ina, hindi makapagpapasariwa ng isang ngiti sa mga labi ng aking kapatid! Matulog na silang mapayapa... ¿ano ang mahihita ko kahi't maghiganti?

—Iwasang tiisan ng iba ang inyong tiniis, upang sa susunod ay maiwasang magkaroon pa ng mga anak na pinatay at mga inang itinaboy sa pagkabaliw. Ang pagpapau-manhin ay hindi laging kabaitan, iya'y kasamaan pag nag-uudyok sa paniniil; walang mang-aalipin, doon sa walang napaaalipin. ¡Ay! ang tao'y sadyang may kasamaan, na kailanma'y nagpapakalabis pag nakatagpo ng umaalinsunod. Gaya ninyo'y ganyan din ang paghahaka ko, at alam ninyo kung ano ang aking sinapit. Binabantayan kayo gabi't araw ng mga may pakana ng inyong kasawian; naghihinalang ka-

yo'y nagaantay ng isang sadyang panahon; inaakalang isang mahigpit na hangad na makaganti ang inyong pagpupunya-
ging matuto, ang inyong hilig sa pag-aaral, sampu ng in-
yong pananahimik... Sa araw na magagawang kayo'y pa-
wiin ay papawiin kayo, na gaya ng ginawa sa akin, at hindi
kayo papayagang lumaki, sapagka't kayo'y kinatatakutan at
kinamumuhian.

—¿Kamuhian ako? ¿Kamuhian pa ako sa kabila ng
masamang ginawa sa akin?—ang tanong na pamangha ng
binata.

Si Simoun ay humalakhak.

—Katutubo sa tao ang mamuhi roon sa inapi niya,
ang sabi ni Tacito na pinatibayan ang *quos laeserunt et ode-
runt* ni Seneca. Kung ibig ninyong masukatan ang mga
ginagawang pang-aapi o kabutihan ng isang bayan sa ka-
puwa ay wala kayong ibang dapat gawin kundi tingnan na
lamang kung kinamumuhian o minamahal. At sa ganyan
ay naliwanagan na kung bakit ang ilang yumaman dito, mu-
la sa mga matataas na katungkulang ginanap, ay pawang
pag-alimura at pagalipusta ang ipinatutungkol sa kanilang
pinahirapan, pagbalik sa Espanya. *Proprium humani in-
geni est odisse quem laeseris.*¹

—Datapwa't kung ang mundo ay malaki, kung bina-
bayaang matahimik sa kanila ang kapangyarihan... Kung
wala akong ibang hinihingi kundi ang gumawa, bayaan akong
mabuhay...

¡At magkaroon ng mga anak na mapayapa, na pag-
katapos ay ilalaan sa pahirap! —ang patuloy ni Simoun na
pakutyang ginayahan ang pagbigkas ni Basilio ng mga sa-
lita—¡Kay inam na kinabukasan ang inihahanda ninyo sa
kanila, at pasasalamat sa inyo ang isang kabuhayang pa-
wang pangangayupapa at paghihirap! ¡Mabuti, binata! Pag
ang isang katawan ay hindi na kumikilos ay hindi na kai-
langang siya'y palakas. Dalawampung taong ganap na pag-

¹ Ugali na ng tao ay mamuhi sa kaniyang inupasalaan.

kaalipin, na pangangayupapang walang likat, walang hulaw na pagkakaratay, ay nakalilikha sa kaluluwa ng isang pagkahukot na hindi maitutuwid sa isang araw. Ang mabubuti o masasamang kalooban ay minamana at nagkakasalin-salin sa mga magulang at mga anak. Mabuhay nawa ang inyong kaiga-igayang mga paghahaka, mabuhay ang pangarap ng alipin na walang hinihingi kundi kaunting bunot na sukat maibalot sa tanikala upang mapahina ang kalansing at nang huwag masugatan ang kaniyang balat! Ang hinahangad ninyo'y isang munting tahanan na may kaunting kaluwagan: isang asawa't kaunting bigas: iyan ang lalaking pinakamagaling sa Pilipinas! Siya, kung ipagkaloob sa inyo ang bagay na iyan ay akalain na ninyong kayo'y mapalad.

Si Basilio na nahirati sa pagsunod at sa pagtitiis sa kainitan ng ulo ni Kapitang Tiago at nabighani kay Simoun na namamalas niyang kasindak-sindak at kakilakilabot sa gitna ng isang kalagayang tigmak sa luha at dugo, ay nagnasang mangatwiran, sa pagsasabing wala siyang kakayahang manghimasok sa pulitika, na wala siyang masasabi, sapagka't hindi niya napag-aaralan ang bagay, nguni't kailanma'y handa siyang maglingkod, sa araw na hilingin sa kaniya, na sa mga sandaling iyon ay wala siyang nakikitang kailangan liban sa ang bayan ay matuto, atb. Pinigil ni Simoun ang kaniyang salita sa isang galaw, at sa dahilang malapit nang mag-umaga, ay nagsabing.

—Binata, hindi ko ipinagbibilin sa inyo na itago ang aking lihim, sapagka't batid ko, na ang pagkamalihim ay isa sa inyong ugaling taglay, at saka ang isa pa'y kahi't na ibigin ninyong ako'y isuplong ang unang paniniwalaan ay ang mag-aalahas na si Simoun, ang kaibigan ng mga maykapangyarihan at ng mga pari, kaysa mag-aaral na si Basilio, na pinaghihinalaan nang pilibustero, sa dahilang siya'y tagaritong natatangi at nababantog, at sapagka't sa ninanasang matutuhan ay makakatagpo ng malalakas na kalaban. Gayunman, kahit hindi ninyo tinugunan ang aking pag-asa, sa araw na magbago kayo ng paghahaka ay hanapin ninyo

ako, sa aking bahay sa Eskolta at paglilingkuran ko kayo ng boong lugod.

Napasalamat si Basilio at lumayo.

—¿Namali kaya ako ng tukoy?—ang bulong ni Simoun nang siya'y nag-iisa—nagaalinlangan kaya sa akin o lubhang lihim na binabalak ang kaniyang higanti kung kaya ipinangangambang ipagkatiwala sampun sa katahimikan ng gabi? ¿O kaya'y sa dahilang pinawi na sa kaniyang puso ang damdaming pagkatao ng mahabang panahong pamamanginoon at walang inilabi kundi ang hilig-hayop na mabuhay na lamang at magparami ng lipi? Kung gayon ay sira ang bubuan at ang nararapat ay tunawing muli ... Ang pagkakamatay nga ay kailangan na: mamatay ang mga walang kaya at malabi ang mga lalong malakas.

At mapanglaw na nagpatuloy, na waring may katungo:

—Magtiis-tiis muna kayo, kayong mga nagpamana sa akin ng isang pangalan at isang tahanan, magtiis-tiis muna kayo. ¡Lahat ay nawala sa akin, ang bayan, ang kinabukasan, sampu ng inyong mga libingan... nguni't magtiis-tiis muna kayo! At ikaw, budhing marangal, dakilang kaluluwa, pusong mapaglingap, na nabubuhay sa iisang hangad lamang at ipinara mo ang iyong buhay na hindi man nag-antay ng pasasalamat at paghanga ng kahi't sino, magtiis ka muna, magtiis-tiis ka! Ang mga kaparaanang ginagamit ko, ay hindi marahil ang ginamit mo, nguni't siyang lalong madali... Nalalapit na ang araw, at pagliliwanag, ako na rin ang magbabalita sa inyo. ¡Magtiis-tiis kayo!

VIII

MAGANDANG PASKO!

Nang imulat ni Huli ang namumugtong mata ay nakitang madilim pa ang bahay. Nagtitilaok ang mga manok. Ang unang pumasok sa kaniyang kalooban ay ang sapanta-

hang marahil ay gumawa ng isang himala ang Birhen at ang araw ay hindi sisilang kahit na inaanyayahan ng mga manok.

Nagbangon siya, nag-antanda, taimtim na dinasal ang kaniyang mga dalangin sa umaga at lumabas sa batalan, na pinag-iingatang huwag may kumalatis sa kaniyang paglakad.

Walang himala; ang araw ay sisikat na, ang umaga'y magiging maliwanag, ang simoy ay may dalang lamig, ang mga bituin sa silanganan ay lumalamlam at ang mga manok ay naglalalo sa kanilang pagtitilaok. Ang gayo'y malabis na paghingi; madali pang magawa ng Birhen ang magpadala ng dalawang daa't limampung piso! ¿Ano na lamang sa Kaniya, Siya na Ina ng Diyos, ang magbigay noon? Nguni't sa ilalim ng larawan ay walang natagpuan kundi ang sulat ng kaniyang ama na humihingi ng limang daang pisong pantubos... Wala nang daan kundi ang lumakad. Nang makitang ang kaniyang lelong ay hindi kumikilos ay inakalang natutulog, at nagluto na siya ng salabat na pang-agahan. ¡Kataka-taka! Sila'y panatag at waring ibig pang matawa. ¿Ano kaya ang dinamdam niya't naghinagpis nang katakut-takot nang gabing iyon? Hindi naman siya malalayo, maaaring dalawin sa tuwing makalawa ang bahay, makikita siya ng kanyang lelong, at tungkol naman kay Basilio ay malaon nang alam nito ang masamang lakad ng usap ng kaniyang ama, kaya't madalas sabihin sa kaniya na:

—Pag ako'y naging mediko at nakasal na tayo ay hindi na kakailanganin ng ama mo ang kaniyang mga lupain.

—¡Malaking kahangalan ang nagawa kong panggigipuspos!—aniya sa sarili, samantalang inaayos ang kaniyang tampipi.

At sa dahilang nasagi ng kaniyang mga daliri ang agnos ay inilapit sa kaniyang labi, hinagkan, nguni't kinuskos kaagad ang bibig dahil sa takot na mahawa; ang agnos na iyon na may brilyante at esmeralda, ay galing sa isang ketongin... ¡Ah! kung magkagayon, kung siya'y magkaroon ng gayong sakit ay hindi na siya mag-aasawa.

Sa dahilang nagliliwanag na at nakita ang kaniyang lelong na nakaupo sa isang sulok, na sinusundan ng tingin

ang lahat ng kaniyang kilos, ay kinuha ang kaniyang tampipi ng damit at nakangiting lumapit upang humalik ng kamay. Binendisiyunan siya ng matanda na walang kaimik-imik. Nagbiro pa siya.

—Pagdating ni Tatay ay sabihin ninyong napasok din ako sa kolehiyo: ang panginoon ko'y marunong ng Kastila. Ito ang mura sa lahat ng kolehiyong makikita.

At nang makitang napupuno ng luha ang mga mata ng matanda ay sinunong ang tampipi at matuling pumanaog sa hagdanan. Ang kaniyang tsinelas ay masayang tumutunog sa mga baitang na kahoy.

Nguni't nang lumingon upang tumanaw pang muli sa kaniyang bahay, ang bahay na kinapawian ng kaniyang kabataan, at kinasilangan ng kaniyang mga unang pangarap sa pagkadalaga, nang makita niyang malungkot, nag-iisa, walang tao, sa mga durungawang nakalapat nang kaunti ay walang nakadungaw at madilim na gaya ng mga mata ng isang patay, nang madinig ang mahinang kaluskos ng kawayanan at nakitang nangagduduyan dahil sa simoy sa umaga na waring nagsasabi sa kaniyang "paalam" ay nawala ang kaniyang maliksing kilos, napahinto siya, ang kaniyang mga mata'y napuno ng luha at matapos magpatiuopo sa isang sanga ng kahoy na nasa tabing-daan ay umiyak nang kahapis-hapis.

Malaon nang nakaalis si Huli at mataas nang lubha ang araw. Si Tandang Selo ay nakadungaw at tinatanaw ang mga nakagayak na taong patungo sa bayan upang mag-simba sa *misa mayor*. Halos lahat ay may dala o kaya'y kilik na batang lalaki o batang babae na nabibihisang wari'y tungo sa isang kapistahan.

Ang kaarawan ng Pasko sa Pilipinas, ayon sa matatanda, ay pista ng mga bata; marahil ay hindi kasang-ayon sa gayong akala ang mga bata, at mahihinalang kanila pang kinatatakutan ang araw na iyon. At gayon nga marahil, sapagka't ginigising silang maaga, nililinis, binibihisan at isinusuot sa kanila ang lahat ng kagayakang bago, mahal at mainam na mayroon sila, mga sapatos na sutla, malalaki't ma-

lalapad na sumbrero, damit na lana, sutla o tersiyopelo, kasama ang apat o limang maliliit na kalmen na may dalang ebanghelyo ni San Juan, at matapos na mataglay ang lahat ng iyon ay dinadala sila sa *misa mayor* na kulang-kulang sa isang oras ang haba, pinagtitiis sila ng init at singaw ng maraming taong nagkakasiksikan at nagpapawis, at kung hindi man sila pinagdadasal ng rosaryo at kailangan naman nila ang huwag maglilikit, mayamot o makatulog. Sa baw't kagaslawang makapagpapadumi sa damit ay isang kurot o isang galit ang katugon; kaya't hindi man sila tumatawa ni nagagalak at nababasa sa kanilang mga mata ang pag-aalaala sa lumang kamisola na pang-araw-araw at ang pagtutol sa tungkol may burda. Matapos iyon ay dinadala sila sa mga bahay-bahay ng mga kamag-anakan upang humalik ng kamay; doon ay kailangan nila ang magsayaw, umawit at sabihin ang lahat ng ikatutuwang nalalaman, sa ibig man o sa ayaw, suot o hindi man ang kanilang masisikip na bihis, na kasama rin ang kurot at galit pag sumuway o gumawa ng bagay na di iniutos sa kanila. Binibigyan sila ng kuwalta ng mga kamag-anak, nguni't karaniwang hindi man nila masilip pagkatapos, sapagka't kinukuha ng kanilang mga magulang. Ang tanging bagay na kanilang napapala sa mga kapistahang iyon ay ang mga bakas ng kurot na tinuran, ang mga kasikipan at madalas pa'y isang pagkasira ng sikmura dahil sa pagkabundat sa matamis o biskotso sa bahay ng mga kamag-anak. Datapwa't iyon ang kaugalian at ang mga bata'y pumapasok sa kabuhayan sa gayong paraan, na sa isang dako'y siyang hindi pinakamalungkot, ang lalong hindi pinakamahirap sa kabuhayan ng mga taong iyon.

Ang mga taong may kagulangan na, may sarili nang pamumuhay, ay nakakalahok din sa kapistahang ito. Dumadalaw sa kanilang mga magulang at mga amain at ale, luluhod nang isang paa at babati ng magandang pasko; ang kanilang aginaldo ay isang matamis, isang bungang-kahoy, isang basong tubig o isang munting handog na walang halaga.

SI PILATO

Napagmamasdan ni Tandang Selo ang pagdaraan ng kaniyang mga kaibigan, at malungkot na iniisip na wala siyang maibibigay na aginaldo sa kangino man nang taong iyon, at ang kaniyang apo ay umalis na walang taglay na aginaldo at hindi man lamang siya nabati ng magandang pasko. ¿Isa kayang kahinhinan iyon ni Huli o isang pagkalimot lamang?

Nang salubungin ni Tandang Selo ang mga kamag-anakang dumating na dala ang kani-kanilang mga anak ay hindi makabigkas ng anumang salita, kaya't sa sarili niya'y namangha; walang nangyari sa pagpupumilit, hindi nakabanggit ng isa mang sabi. Pinigilan ang kaniyang lalamunan, pinailing ang ulo, hindi rin maaari! nagnasang tumawa at ang kaniyang mga labi ay kumimbot lamang! ang tanging napalabas sa kaniyang bibig ay isang ipit na tunog na kagaya ng sa hungkoy. Gulilat na nangagkatinginan ang mga babai.

—¡Pipi, pipi!—ang sigawang balot ng sindak at nangagkagulo.

IX SI PILATO

Ang balita ng gayong kasawian ay dumating sa bayan; kinahabagan ng ilan at kinibit na lamang ng iba ang kanilang balikat. Walang may kasalanan sa pangyayaring iyon at ang sino ma'y walang masisisi.

Ni hindi man namilig ang tenyente ng guwardiya sibil; tumanggap siya ng utos na samsamin ang lahat ng armas, at siya'y tumupad sa kaniyang katungkulan; inuusig niya ang mga tulisan kailanma't magagawa ang gayon, at nang bihagin si Kabisang Tales ay nilakad niya agad ang pag-uusig at iniuwi niyang baliti sa bayan ang lima o anim na taong-bukid na kaniyang pinaghinalaan, at kung hindi napasipot si Kabisang Tales ay sapagka't wala sa bulsa ni sa balat ng mga hinuli na pinakaigihan sa palo.

Kinibit nang uldog na tagapangasiwa sa *hacienda* ang kaniyang balikat. Wala siyang pakialam sa bagay na iyon; kagagawan ng tulisan! At siya'y tumutupad lamang sa kaniyang katungkulan. Tunay ngang kung hindi siya nagsumbong ay hindi marahil sinamsam ang mga armas at hindi marahil nabihag si Kabisang Tales; nguni't siya, si Fr. Clemente, ay kailangang mag-ingat at ang Tales na iyon ay may isang tinging wari'y humahanap ng dakong patatamaan sa kaniyang katawan. Ang pagsasanggalang sa sarili ay katwiran. Kung may tulisan man ay hindi niya kasalanan; hindi niya katungkulan ang umusig, katungkulan iyon ng guwardiya sibil. Kung si Kabisang Tales ay namalagi sa kaniyang tahanan at hindi naglibot sa kaniyang mga lupain ay hindi sana nabihag. Iyon ay isang parusa ng langit sa lahat ng mga lumalaban sa mga utos ng kaniyang *corporacion*.

Nabatid ni *Hermana Penchang*, ang matandang mapanatag pinaglilingkuran ni Huli, ang nangyari; bumigkas ng dalawa o tatlong *susmariosep!*, nag-antanda at nagsabing:

—Kung kaya tayo pinadadalhan ng Diyos ng ganiyang parusa, sa kadalasan, ay dahil sa tayo'y makasalanan o kaya'y mayroon tayong mga kamag-anak na makasalanan na dapat sanang turuan natin ng kabaitan, nguni't hindi natin ginawa.

Sa pagsasabi ng "*kamag-anak na makasalanan*" ay si Huli ang tinutukoy; sa ganang sarili ng matanda ay lubhang makasalanan si Huli.

—¡Sukat ba namang ang isang dalagang maaari nang mag-asawa ay hindi pa marunong magdasal! ¡Jesus, anong laking pagkakasala! ¡Dapat ba namang bigkasin ng tunggak na iyon ang *Dios te Salve Maria* nang hindi humihinto sa *es contigo*, at ang *Santa Maria* ay walang patlang sa *pecadores*, na gaya ng ginagawa ng sino mang mabuting kristiyano na may takot sa Diyos? ¡Susmariosep! ¡Hindi nakaalam ng *oremus gratiam* at ang sinasabi'y *mentibus* at hindi *mentibus*. Ang sino mang makakarinig sa kaniya ay mag-aakalang ang sinabi'y *suman sa ibus*. ¡Susmariosep!

At nag-aantandang wari'y di mapalagay at nagpasalamat sa Diyos na pinayagang mahuli ang ama, upang maalis sa pagkakasala ang anak, at matuto ng kabaitan, na alinsunod sa sabi ng kura, ay dapat taglayin ng bawwa't babaing kristiyano. At dahil dito'y kaniyang pinipigil, hindi pinadadalaw sa nayon upang kalingain ang nuno. Kailangan ni Huli ang mag-aral ng dasal, basahin ang munting aklat na ikinakalat ng mga prayle at gumawa hanggang sa mabayaran ang dalawang daan at limampung piso.

Nang malamang tumungo si Basilio sa Maynila upang kunin ang salaping naiipon at nang matubos si Huli sa bahay na pinaglilingkuran ay inakala ng babae na ang dalaga'y masasawi na, at pakikiharapan ng diyablo na mag-aanyong kagaya ni Basilio. ¡Kahi't na nakaiinip ay lubhang makatwiran iyong munting aklat na ibinigay sa kaniya ng kura! Ang mga binatang tumutungo sa Maynila upang mag-aral ay nangaliligaw at nanliligaw pa sa iba. At sa pag-aakalang inililigtas niya si Huli ay pinag-uutos dito na basahin muli't muli ang aklat ni *Tandang Basio Macunat* sa pinaparoon sa bahay-pari upang makipagkita sa kura, na kagaya ng babaing pinakapuri ng prayleng kumatha.

Samantala nama'y nagsasaya ang mga prayle; nanalo na sila sa usapin at sinamantala ang pagkakabihag kay Kabisang Tales upang ibigay sa humingi ang mga lupain niyon, na walang munti mang karangalan, ni walang kahiya-hiya. Nang dumating ang dating may-ari at nabatid ang mga nangyari, nang makitang inaari ng iba ang kaniyang mga lupain, iyong mga lupaing naging sanhi ng ikinatay ng kaniyang asawa't anak; nang matagpuang pipi ang kaniyang ama, ang kanyang anak ay naglilingkod na parang alila, at tumanggap pa ng isang utos na bigay ng tininti sa nayon, upang alisin ang mga laman ng bahay at iwan ito sa loob ng tatlong araw, ay umupo si Kabisang Tales sa piling ng kaniyang ama at hindi man halos nungasap sa buong maghapon.

X KAYAMANA'T KARALITAAN

Kinabukasan, sa gitna ng pagkakamangha ng buong nayon, ay nakituloy sa bahay ni Kabisang Tales ang manghihiyas na si Simoun na may kasamang dalawang bataan na may pasang malalaking takba na nababalutan ng lona. Sa gitna ng kaniyang pagdaralita ay hindi nali-limutan ni Kabisang Tales ang magandang ugali ng taga-rito, kaya't nagugulumihanan, sapagka't wala siyang sukat maihandog sa dayuhang iyon. Datapwa't may taglay nang lahat ng bagay si Simoun, mga alila at kakanin, at wala siyang nais kundi ang manirahan ng isang gabi't isang araw sa bahay na iyon, sapagka't siyang pinakamalaki sa nayon at sa dahilang napapagitna sa San Diego at sa Tiyani, mga bayang inaakala niyang maraming mamimili. Inusisa ni Simoun ang kalagayan ng mga daan at itinanong kay Kabisang Tales kung sukat na ang kaniyang rebolber upang makapagtanggol sa mga tulisan.

—May mga baril na malayo ang abot—ang sagot ni Kabisang Tales na natatanga.

—Hindi na pahuhuli ang rebolber na ito—ang sagot ni Simoun na nagpapatok, na ang pinatamaan ay isang punong-bunga na may dalawang daang hakbang ang layo.

Namalas ni Kabisang Tales ang pagkahulog ng ilang bunga nguni't hindi umimik at nagpatuloy sa pag-iisip.

Unti-unting dumarating ang mga taong akay ng kabantugan ng mga hiyas na dala ng mag-aalahas. Isa't isa'y nagbabatian ng maligayang pasko, nangag-uusap nang tungkol sa misa, mga santo, masamang ani, nguni't gayunman ay gugugulin ang kanilang naiipon sa pagbili ng mga bato at mga bagay-bagay na galing sa Europa. Balitang-balita na ang mag-aalahas ay kaibigan ng Kapitan Heneral at hindi magiging isang kalabisan ang pakikipagkilala sa kaniya dahil sa mga bagay na baka mangyari.

Si Kapitang Basilio ay dumating na kasama ang kaniyang asawa, ang kaniyang anak na si Sinang at ang

kaniyang manugang, na nangahahandang gumugol ng hindi bababa sa tatlong libong piso.

Naroroon si *Hermana* Penchang upang bumili ng isang singsing na brilyante na ipinangako niya sa Birhen sa Antipolo; iniwan niya sa bahay si Huli na isinasaulo ang isang munting aklat na nabili niya ng dalawang kuwalta sa kura; ang arsobispo ay nagbibigay ng apatnapung araw na *indulgencia* sa sino mang bumasa o makadinig ng pag-basa ng aklat na iyon.

—¡Jesus! —ang sabi ng mabait na mapanata kay Kapitana Tika—ang kaawa-awang batang iyon ay lumaki ditong wari'y kabuting itinanim ng tikbalang!... May makalimampung ipinabasa ko nang malakas ang aklat nguni't walang naisaulo ni bahagya; waring isang buslo ang ulo, puno lamang samantalang nasa tubig. Marahil ay hindi dalawampung taong indulhensiya ang aming tinamong lahat, sampun ng aso't pusa sa pakikinig sa kaniya.

Inihanda ni Simoun sa mesa ang dalawang takba na kaniyang dala: ang isa'y malaki-laki kaysa isa.

—Marahil ay ayaw kayo ng hiyas na *double*, ni batang huwad lamang... Itong ali—ang saging tinukoy si Sinang—ay brilyante marahil ang ibig...

—Iyan nga po, mga brilyante at mga matatandang brilyante, mga matatandang bato ha po? —ang sagot—ang magbabayad ay si Tatay at ibig niya ang mga matatandang bagay, mga bato sa una.

Kung gaano ang pagbibiro ni Sinang sa kakaunti at masama pang Latin na nalalaman ng kaniyang asawa ay gayon din naman ang sa maraming Latin na nalalaman ng kaniyang ama.

—Sadya nga pong mayroon akong mga hiyas na lubhang matatanda—ang sagot ni Simoun, na inalis ang balot ng munting takba.

Iyo'y isang sisidlang yari sa asero, na kininis, at maraming palamuting *bronse*¹ at mga matitibay at pasuut-suot na panagka.

—Mayroon po akong mga palamuti ng leeg ni Cleopatra, mga sadyang tunay, na nakuha sa mga piramide, mga singsing ng mga senador at mga ginoong Romano, na nakuha sa mga labing muog ng Cartago...

—¡Marahil ay ang mga ipinadala ni Anibal, nang matapos ang labanan sa Cannes! —ang sabing walang kapingas-pingas na biro at lipos-kagalakan ni Kapitang Basilio.

Ang mabuting ginoo natin, kahi't na nakabasa ng mararaming kasulatan, na tungkol sa matatandang kapamahunan, ay hindi pa nakakakita ng mga bagay-bagay ng panahong iyon dahil sa walang *museo* rito sa Pilipinas. . .

—May dala rin ako ritong mga mahahalagang hikaw ng mga marangal na babae sa Roma, na nakuha sa bahay-liwaliwan ni Annio Mucio Papilino sa Pompeya. . .

Iginalaw-galaw ni Kapitang Basilio ang kaniyang ulo, na ang ibig sabihin ay alam niya ang mga bagay na tinuran, at ninanasa niyang mamalas kaagad ang mga mahahalagang labing iyon. Sinasabi naman ng mga babae na ibig nilang magkaroon ng galing sa Roma, mga kuwintas na binenditahan ng Papa, mga *reliquias* na nakapagpapatawad ng mga kasalanan na hindi na kailangan ang mangumpisal, atb.

Nang mabuksan ang takba at maalis ang bulak na panakip ay namalas ang isang lalagyang puno ng singsing, agnos, *guardapelo*, krus, panusok, atb. Ang brilyante na sinalitan ng mga batong may sarisaring kulay ay kumikinnang at nagniningning sa gitna ng mga bulaklak na ginto, na iba't iba ang kulay, may gisok na *esmalte* at may sarisaring lilok at kudya.

Inalis ni Simoun ang bandeha at lumitaw ang isa namang puno ng mga kahanga-hangang hiyas na dapat nang nakasisiya sa guniguni ng pitong binibini sa pitong araw na

¹ Tanso.

sa kinabukasan ay magdaraos ng sayawang parangal sa kanila. Ang ayos ay sari-sari, mga pagkakasalit-salit ng mga bato at perlas na anyong mga hayup-hayupang may mga kulay bughaw at balok na nanganganinag; ang mga sapiro, esmeralda, rubi, turkesa at brilyante ay magkakasamang anyong tutubi, paruparo, panilan pukyutan, uwang, ahas, himbubuli, isda, bulaklak, kumpol atb; may suklay na ayos diyadema, gargantilya, palamuti ng leeg na perlas at brilyante, na dahil sa kagandahan ay hindi tuloy napigil ng ilang dalaga ang isang pahangang !naku! at si Sinang ay napapalatak, kaya't kinurot siya ng kaniyang inang si Kapitana Tika, sapagka't baka lalong mahalán ng mag-aalahas ang dalang lako. Patuloy pa rin si Kapitana Tika sa pagkurot sa kaniyang anak, kahi't ito'y may asawa na.

—Hayan po ang mga brilyante sa una—ang sabi ng mag-aalahas—ang singsing na iyan ay inari ng prinsesa Lamballe, at ang mga hikaw na iyan ay sa isang dama ni Maria Antonieta.

Ang itinuro'y ilang magagandang brilyanteng solitar-yo na kasinlaki ng butil ng mais, ang kintab ay mangasulngasul, mainam, na waring taglay pa nila ang mga pangigilabot noong kapanahunang tinawag na "*mga araw ng hilakbot*".

—¡Ang dalawang hikaw na iyan! —ang sabi ni Sinang na ang tingin ay sa kaniyang ama at ipinagsasanggalang ng kamay ang bisig na nalalapit sa kaniyang ina.

—Ilang lalo pang matatanda, ang mga Romano—ang sagot ni Kapitang Basilio na sabay ang kindat.

Inisip ng mapanatang si *Hermana Penchang* na kung iyon ay ihandog niya sa Birhen sa Antipolo ay pahihinuhod at ipagkakaloob ang kaniyang pinakamasidhing hangad: malaon nang humihingi siya ng isang kababalaghang bunyag na kahalo ang kaniyang pangalan upang di na mapawi ang pag-aalala sa kaniya rito sa lupa, at pagkatapos ay magtuloy sa langit, gaya ni Kapitana Ines ng mga kura, kaya't itinanong ang halaga. Nguni't tatlong libong piso ang tu-

ring ni Simoun. Ang matandang babai'y nag-antanda. ¡Sus-mariosep!

Inilahad ni Simoun ang pangatlong lalagyan.

Punung-puno ng mga orasan, kalupi, lalagyan ng posporo at mga agnos na pinalamutihan ng brilyante at maninipis na mumunting larawang esmalte.

Ang pang-apat ay siyang kinalalagyan ng mga lagas na bato, ang nang buksan ay isang paghanga ang kumalat sa bahay; napapalatak na muli si Sinang, kaya't kinurot siya ng kaniyang ina, nguni't ito man ay nakabitiw din ng isang paghangang "Sus Maria!"

Hanggang sa mga sandaling iyon ay wala pang nakakakita ng gayong karaming kayamanan. Sa kahong iyon, na may balot na tersiyopelong bughaw na mangitim-ngitim, na may mga halang, ay namamakas, ang katunayan ng mga pangarap sa "Isang libo't isang gabi", ang pangarap ng mga salamisim sa kasilanganan. Mga brilyanteng kasinlaki ng mga garbansos na nagkikinangan, nagtatapon ng kislalap na nakasisira ng mata, na waring ibig na matunaw o magalab sa kintab; mga esmeraldang galing sa Peru, na iba't iba ang tapyas at ayos, mga rubi sa India na mapupulang wari'y patak ng dugo, mga sapiro sa Ceylon na bughaw at puti, mga turkesa sa Persia, perlas na makinis ang balat, na ang ilan sa kanila'y namumula-mula mangabu-ngabo at maitim. Ang makapagbubulay ng anyo ng sisidlang iyon ay iyon lamang nakakita sa gabi ng isang kuwitis na nagsabog ng mumunting liwanag na sarisaring kulay, na ang kinang ay nakapagpapalamlam sa mga walang kupas na bituin.

Waring upang lalong maragdagan ang pagkakamangha ng mga kaharap ay hinalu-halo ni Simoun ng kaniyang kayumanggi at mahabang daliri ang mga bato at waring naigagaya sa taginting at sa pagdudulasang wari'y patak ng tubig na nagbibigay-kulay sa bahaghari. Ang kinang ng gayong maraming tapyas at ang kahalagahan nila'y nakaaakit sa mga mata. Pumikit si Kabisang Tales, na lumapit dahil sa nasang makakita naman, at lumayong bigla na wari'y upang mapawi ang isang masamang akala. Ang ga-

yong karaming kayamanan ay waring nakaalipusta sa kaniyang kahirapan; naparoon ang taong iyon na ipinagparangalan ang kaniyang malaking yaman, sa araw pa namang sinusundan ng araw na ang bahay na iyong itinayo ng sari-ling kamay ay iiwan dahil sa kakulangan sa salapi at sa sukat mag-ampon.

—Narito ang dalawang brilyanteng itim na pinakamalaki sa lahat—ang sabi ng mag-aalahas—mahirap tap-yasin, sapagka't napakatitigas... ang batong ito na may kaunting kulay pula ay brilyante rin, gayon din naman itong luntian na marami ang nag-aakalang esmeralda raw. Tinawaran na iyan sa akin ng anim na libong piso ng Insik na si Quiroga upang ibigay sa isang *señora* na malakas ang kapit... At hindi pa ang mga luntian ang pinakamahal sa lahat kundi itong mga bughaw.

At ibinukod ang tatlong bato na hindi naman lubhang kalakihan nguni't lubhang makakapal at mabuti ang pagkakatapyas, na may kaunting kulay-bughaw.

Kahit na mumunti iyan kaysa mga luntian — ang patuloy—ay ibayo ang halaga. Tingnan ninyo ito na pinakamaliit sa lahat, na ang timbang ay hindi hihigit sa dalawang kilatis, nabili ko ng dalawampung libong piso at ngayo'y hindi ko maibibigay nang kulang sa tatlumpung libo. Upang mabili ko lamang iyan ay nilakbay ko pang sadya. Itong isa, na nakuha sa mina sa Golconda, ay tatlong kilatis at kalahati ang timbang at ang halaga'y higit sa anim na pung libo. Tinatawaran sa akin iyan ng labindalawang libong *libras esterlinas* ng Virrey sa India, sa pamamagitan ng isang sulat na tinanggap ko kamakalawa.

Sa harap ng gayong karaming kayamanan na naipon sa kamay ng taong iyon, na palagay kung mangu-sap, ay nagdaramdam nang wari'y paggalang na may halong sindak ang mga naroroon... Makailang pumalatak si Sinang at hindi siya kinurot ng kaniyang ina, sapagka't natutubigan marahil o kaya'y sa dahilang inaakala niya na ang isang mag-aalahas na kagaya ni Simoun ay hindi mag-nanasang magtubo ng limang piso pa, humigit-kumulang,

dahil sa isang bulalas na hindi napigil. Ang lahat ay nakatingin sa mga bato, walang nagpapamalas ng nasang humipo, nangatatapot. Natitigilan sila dahil sa pagkakamangha. Si Kabisang Tales ay sa kaparangan nakatanaw at iniisip ang isa lamang sa mga brilyanteng iyon, ang pinakamunti marahil, ay sapat nang maitubos sa kaniyang anak, huwag maiwan ang bahay at marahil ay maipagpagawa ng ibang bukid... ¡Dios! ¡diyata't ang isa lamang sa mga batong iyon ay mahalaga pa kaysa tahanan ng isang tao, sa ikaliligtas sa panganib ng isang dalaga, sa kapayapaan ng isang matanda sa kaniyang mga huling araw!

At dahil sa waring nahuhulaan ni Simoun ang kaniyang iniisip ay sinabi sa mga kaharap na magkaka-anak na:

—At tingnan ninyo, tingnan ninyo, dahil lamang sa isa sa maliliit na batong bughaw na ito, na wari'y walang kamalay-malay at di makasasama sa kanginuman, malinis na wari'y buhangng natanggal sa langit, sa isa lamang nito na ihandog sa ukol na panahon ay nagawa ng isang tao ang ipatapon ang kaniyang kagalit, isang magulang na may inampong mga kaanak, na wari'y nanggulo sa bayan... at dahil sa iisang munting bato pang gaya nito, mapulang wari'y dugo, gaya ng nasang paghihiganti, at kumikislap na gaya ng luha ng mga tahanan, napagbalikan ng ama ang kaniyang mga anak, ng asawa ang kaniyang kabiya ng puso, at marahil ay nailigtas ang isang buong mag-aanak sa isang maralitang sasapitin.

At samantalang tinatapik-tapik ang sisidlan, aniya ay:

—Mayroon ako rito, gaya ng nasa tataguan ng mga manggagamot—ang patuloy sa wikang Tagalog na hindi tumpak —ang buhay at ang kamatayan, ang lason at lunas at sa isang dakot na ito ay magagawa ko ang lunurin sa luha ang lahat ng tao rito sa Pilipinas!

Ang lahat ay sindak na napatingin sa kaniya, sapagka't nababatid nilang tunay ang sinabi. Sa boses ni Simoun ay napupuna ang isang kakaibang tinig at matalas na tingin ang wari'y namumulas sa kaniyang salaming bughaw sa mata.

Waring upang maputol ang pagkakamangha ng mga taong iyon sa pagkamalas sa mga batong nakita ay itinaas ni Simoun ang bandeha at inilantad ang ilalim na pinagtaguan ng *sancta sanctorum*. Mga sisidlang balat sa Rusya, na hiwa-hiwalay dahil sa mga halang na bulak ang siyang pumupuno sa kailalimang ang balot ay tersiyopelong manga bu-ngabo ang kulay. Lahat ay nag-aantay na makakita ng mga kahanga-hanga. Inantay ng asawa ni Sinang na makakita ng karbungko, mga batong nag-aapoy at kumikinang sa gitna ng kadiliman. Si Kapitang Basilio ay nasa pinto ng kaluwalhatian; makakakita ng bagay na may katuturan, bagay na katunayan, ang katawan ng kaniyang mga laging pinangarap.

—Ang palamuting ito sa leeg ay kay Cleopatra—ang sabi ni Simoun at maingat na kinuha ang isang kahang lapad na ang ayos ay kalahating buwan—isang hiyas na hindi mahahalagahan, isang bagay na nararapat lamang ilagay sa mga museo, sa mga pamahalaang mayayaman lamang nauukol.

Iyon ay isang wari'y kolyar na binubuo ng iba't ibang palawit na ginto na mga ayos anitong uwang na kulaydahon at bughaw, at sa gitna'y may isang ulo ng buwitre na gawa sa bato, na ang kilabot ay katangi-tangi, na napapagitna sa dalawang pakpak na nakabuka, sagisag at hiyas ng mga haring babae sa Ehipto.

Nang makita ni Sinang ay ikinimbot ang ilong at ngumiwing paalipusta na wari'y bata, at si Kapitang Basilio, kahi't na may malaking hilig sa mga lumang ari, ay hindi nakapagpigil ng isang jaba! na anak ng hindi kasiyahang-loob dahil sa nakita.

—Isang mainam na hiyas na naingatang mabuti, kaya't mayroon nang dalawang libong taon ang tanda.

—Psh!—ang sabi agad ni Sinang upang di mahulog sa tukso ang kaniyang ama at nang di bilhin.

—¡Hangal!—ang sabi nito, na napigil ang kaniyang hindi kasiyahang-loob na una—¿ano ang malay mo kung

umalinsunod sa kolyar na iyan ang kalagayan ngayon ng kabuhayan ng tao? Sa pamamagitan niyan marahil ay nasilo ni Cleopatra si Cesar, si Marco Antonio . . . iyan ay nakadinig ng mga panunumpa sa pag-ibig ng dalawang lalong bantog na mandirigma sa kanilang kapanahunan, iyan ay nakadinig ng mga banggit na lubhang ayos at malinis na wikang Latin, at maanong magamit mo na lamang siya!

—¿Ako? ni hindi ko pa iyan tawaran ng tatlong piso!

—Kahit na dalawampu'y matatawaran, *igonga!*²—ang sabling animo'y may pagkabatid ni Kapitana Tika—mabuti ang ginto at maaring gawing ibang hiyas kung tunawin.

—Ito'y isang singsing marahil ni Sila—ang patuloy ni Simoun.

Ang singsing ay maluwang, buo ang ginto at may isang tatak.

—Iyan marahil ang tatak na itinitik sa mga kahatulang pagpatay noong siya ang nag-uutos—ang sabling namumutla sa pagkatigagal ni Kapitang Basilio.

At tinangkang siyasatin at hulaan ang ibig sabihin ng tatak, datapwa't kahi't nagpilit at pinihit-pihit ay wala siyang nabasa, sa dahilang hindi siya maalam ng *paleografia*.³

—¡Napakalaki ng daliri ni Sila!—ang sabi tuloy—masusuot na ang dalawang daliri ng sino man sa atin; sina-sabi ko na nga ba't tayo'y pumapaurong.

—Mayroon pa akong mga ibang hiyas dito. . .

—¡Kung ang lahat ay kagaya niyan, salamat na lamang!—ang sagot ni Sinang—ibig ko na ang mga bago.

Ang bawa't isa'y pumili ng isang hiyas, may kumuha ng isang singsing, may isang orasan, may isang agnos. Ang binili ni Kapitana Tika ay isang agnos na may kapiraso ng batong nadiinan ng ating Poong Jesucristo sa ikatlong pagkaparapa; si Sinang ay isang hikaw at si Kapitang Basilio

² Hangal

³ Sining ng pagkilala at pagbasa sa katitikan at mga tanda ng mga lumang aklat at kasulatan.

ay ang tali ng orasang pabili ng alperes, ang mga hikaw ng babae na pabili ng kura at iba pang bagay na panghandog; ang iba namang magkaka-anak na taga-Tiyani ay bumili rin, hanggang may ibibili, upang di mahuli sa mga taga-San Diego.

Si Simoun ay namimili rin naman ng mga lumang hiyas, nakikipagpalitan, kaya't dinala roon ng mga mapag-impok na ina ang mga hiyas na hindi na nila magamit.

—¿At kayo, wala po ba kayong ipagbibili?—ang tanong ni Simoun kay Kabisang Tales, dahil sa nakitang minamalas nitong may taglay na inggit ang mga pagbibili at pagpapalitan.

Sinabi ni Kabisang Tales na ang mga hiyas ng kaniyang anak ay naipagbili na at ang mga natitira ay mga walang halaga.

—¿At ang agnos ni Maria Clara?—ang tanong ni Sinang.

—¡Siya nga pala!—ang bulalas ng lalaki, at biglang kuminang ang paningin.

—Iyon ay isang agnos na may brilyante at esmeralda—ang sabi ni Sinang sa mag-aalahas—na ginamit ng aking kaibigan bago magmongha.

Si Simoun ay hindi sumagot; sinundan ng tingin si Kabisang Tales.

Matapos mabuklat ang ilang kahon ay natagpuan ang hiyas. Pinagmasdang mabuti ni Simoun, makailang binuksan at isinara; iyon nga ang agnos na suot ni Maria Clara noong pista sa San Diego, na, sa pagkahabag ay ibinigay sa isang ketongin.

—Ibig ko ang pagkakaayos—ang sabi ni Simoun—¿sa magkano po ninyo ipagbibili?

Kinamot ni Kabisang Tales ang kaniyang ulo, na hindi malaman kung ano ang gagawin, kinamot ang tainga at pagkatapos ay tumingin sa mga babae.

—Naiibigan ko ang agnos na iyan—ani Simoun—¿ibig бага ninyong ibigay sa isang daan... limang daang piso? ¿ibig ninyong ipagpalit ng iba? Pumili kayo ng inyong ibig.

Si Kabisang Tales ay walang imik at nakamulalang pinagmamasdan si Simoun na wari'y alinlangan sa kaniyang nadidinig.

—¿Limang daang piso?—ang bulong.

—Limang daan—ang ulit ng mag-aalahas na nabago ang boses.

Kinuha ni Kabisang Tales ang agnos at pinihit-pihit; malakas na tumitibok ang kaniyang pilipisan, ang kaniyang mga kamay ay nanginginig. ¿Kung humingi pa kaya siya ng lalong malaki? Makapagligligtas sa kanila ang agnos na iyon: ang pagkakataong iyon ay mainam at hindi na mangyayaring muli.

Kinikindatan siya ng mga babae upang ipagbili na, tangi lamang si Penchang, na, sa pangangambang baka tubusin si Huli, ay nagwikang:

—Kung ako'y pakakaingatan ko iyang wari'y relikyas... ang mga nakakita kay Maria Clara sa kumbento ay nagsasabing namalas nilang payat na payat na hindi halos makapagsalita, kaya't inaakalang mamamatay na banal... Pinupuri siya ni P. Salvi, sapagka't siya niyang pinagkumpisalan. Baka dahil doon kung kaya hindi iyan ipinagbili ni Huli at pinili pa ang masangla siya.

Ang pahiwatig na ito'y nagkaroon ng kabuluhan.

Nakapigil kay Kabisang Tales ang pagkaalaala sa kaniyang anak.

—Kung ipahihintulot ninyo—aniya—ay tutungo ako sa bayan at isasangguni ko sa aking anak; babalik ako rito bago magtakipsilim.

Nagkasundo sila sa gayon at pumanaw noon din si Kabisang Tales.

Nguni't nang nasa labas na siya ng nayon ay natanaw niya sa malayo, sa isang landas na patungo sa kagubatan, ang prayleng nangangasiwa sa *hacienda* at ang isang taong nakikilala niyang siyang kumuha ng kaniyang mga lupain. Ang pagkagalit ng isang lalaking nakakita sa kaniyang asawa na pumapasok na kaakbay ng ibang lalaki sa isang silid

na libim ay hindi papantay sa sulak ng galit ni Kabisang Tales sa pagkakakita sa dalawang iyon na patungo sa kaniyang mga bukid, sa mga bukid na kaniyang ginawa at inasahan niyang maipamamana sa kaniyang mga anak. Sa wari niya'y nagtawanan ang dalawang iyon, nililibak siya sapagka't walang magawa; pumasok sa kaniyang alaala ang sinabing: hindi ko ibibigay ang mga iyon kundi sa dumilig sa kanila ng sariling dugo at maglibing doon ng asawa't anak...

Napahinto, hinaplos ng kamay ang noo at ipinikit ang mga mata; nang muling dumilat ay nakitang namimilipit sa katatawa ang taong iyon at sapol ng prayle ang kaniyang tiyan upang di pumutok sa katuwaan; at pagkatapos ay nakita niyang itinuro ang kaniyang bahay at muling nangagtawanan.

May humaging sa kaniyang mga tainga, naramdaman sa kaniyang pilipisan ang lagutok ng isang hagupit, ang ulap na pula'y sumipot na muli sa kaniyang paningin, muling namlas ang katawang bangkay ng kaniyang asawa't anak at sa piling ay ang lalaki at ng prayleng nagtatawa na pigil ang tiyan.

Nalimot niya ang lahat, lumiko at tinungo ang landas na nilalakaran ng lalaki at ng prayle; yaon ang landas na patungo sa kaniyang bukirin.

Si Simoun ay nabagot sa kaaantay kay Kabisang Tales nang gabing iyon.

Nang magising siya kinabukasan ay napunang ang supot na katad na kinalalagyan ng kaniyang rebolber ay walong laman; nang kaniyang buksan ay nakakuha sa loob ng kaputol na papel na kinababalutan ng agnos na may esmeralda at brilyante at kinasusulatan ng ilang salita sa wikang Tagalog, na ang sinasabi ay:

"Ipagpatawad po ninyo, ginoo, na kahi't nasa aking bahay ay pagnakawan ko kayo; nguni't ang pangangailangan ay siyang nag-udyok sa akin, datapwa'y iniwan kong kapalit ng inyong rebolber ang agnos na pinakananasa ninyo. Kailangan ko ang armas at makikisama na ako sa mga tulisan.

"Ipinagbibilin ko sa inyong huwag ipagpatuloy ang inyong lakad, sapagka't sa dahilang wala na kayo sa aking bahay, ay hihingan namin kayo ng malaking tubos pag kayo'y aming nabihag.

Telesforo Juan de Dios

—Natagpuan ko rin ang taong aking hinahanap!— ang bulong ni Simoun—may kaunti pang balisa... nguni't lalong mabuti; matutong gumanap sa kaniyang ipinangako.

Ipinag-utos sa kaniyang alila na tumungo sa Los Baños, na, sa dagat-dagatan magdaan, at dalhin ang malaking maleta, at doon siya hintin, sapagka't siya'y sa katihan magda-raan na dala ang kinalalagyan ng mga batong mahahalaga.

Ang pagdating ng apat na guwardiya sibil ay lalo pang nakagalak sa kaniya. Huhulihin ng mga sibil si Kabisang Tales, nguni't sa dahilang hindi nakita ay si Tandang Selo ang dinala.

Tatlong patayan ang nangyari nang gabing iyon. Ang prayleng nangangasiwa sa *hacienda* at ang bagong hahawak ng mga lupa ni Kabisang Tales ay nangatagpuang patay, basag ang ulo at may sumpal na lupa sa bibig, sa kalapit ng mga lupain nito; sa bayan, ang asawa ng bagong mag-aari ng lupa na pinatay ay patay ding inumaga, na puno rin ng lupa ang bibig at pugot ang ulo, at may kasiping na papel na kinasusulatan ng pangalang "Tales" na ang ipinanulat ay daliring isinawsaw sa dugo...

¡Manahimik kayo, mapayapang taga-Kalamba! ¡Sa inyo'y walang nagngangalang Tales, sino man sa inyo'y hindi siyang nakagawa ng kasalanan! ¡Ang mga pangalan ninyo'y Luis Habana, Matias Belarmino, Nicasio Eigasani, Cayetano de Jesus, Mateo Elejorde, Leandro Lopez, Antonio Lopez, Silvestre Ubaldo, Manuel Hidalgo, Paciano Mercado, kayo ang buong bayan ng Kalamba! —Nilinis ninyo ang inyong mga bukirin, ginugol ninyo sa kanila ang buong buhay, ang mga naimpok, mga pagpupuyat, pagtitipid, at pagkatapos ay inalis sa inyo, pinalayas kayo sa inyong mga tahanan at ipinagbawal sa iba ang kayo'y patuluyin! Hindi pa nasiyahang lapastanganin ang katwiran kundi niyurakan sampu ng mga

LOS BAÑOS

banal na kaugalian ng inyong bayan... Naglingkod kayo sa Hari at sa Espanya, at nang sa ngalan nila'y pinag-usig ninyo ang katwiran, ay itinaon kayo't sukat nang hindi man nilitis, inilayo, kayo sa yakap ng inyong mga asawa at sa halik ng inyong mga anak... Mahigit sa tiniis ni Kabisang Tales ang tiniis ng bawa't isa sa inyo, nguni't gayon man, ay wala sa inyong naghiganti. Hindi nagkaroon sa inyo ng lingap ni kaawaan at pinag-usig pa kayo hanggang sa kabilang buhay, gaya ng ginawa kay Mariano Herbosa... ¡Lumuha kayo o matuwa sa mga liblib na pulong inyong nilalaglag nang hindi alam ang sasapitin! ¡Kinakandili kayo ng Espanya at sa malao't madali ay tatamuhin ninyo ang katwiran!

XI LOS BAÑOS

Ang kataas-taasang Kapitan Heneral at namamahala sa kapuluang Pilipinas ay nangaso sa Busubuso. —Nguni't sa dahilang may abay na isang bandang musiko (sapagka't ang gayong kataas na tao'y hindi dapat mahuli sa mga santong kahoy na ipinagpuprusisyon) at sa dahilang ang pagkagiliw sa di matingkalang arte ni Sta. Cecilia ay hindi pa lagap sa ugali ng mga usa at babuyramo sa Busubuso, ay walang nahuli ni isa mang daga, ni ibon ang Heneral na may kasamang banda ng musika at kaalabay na mga prayle, mga militar at mga kawani.

Inakala na ng mga pangunahing maykapangyarihan sa lalawigan, na may maaalis sa katungkulan o kaya'y malilipat; ang mga kaawa-awang kapitan sa bayan at mga kabisa ay hindi nangapalagay at hindi nangakatulog sa panganganib na baka masumpungan ng maalindog na mangangaso ang ipalit sila sa mga hayop sa gubat na hindi marunong umalinsunod, gaya nang ginawa na ng isang *alcalde* noong mga nakaraang araw na napapapasan sa tao, sa buo niyong paglalakbay, sapagka't walang mabait na kabayong maaasahang hindi magbabagsak sa kaniya. May isang balitang ku-

malat na mayroon ngang gagawin ang Heneral, sapagka't ang gayong pangyayari umano ay isang simula ng paghihimagsik na dapat sugpuin kaagad; na ang isang pangangasong walang nahuli ay makasisira sa karangalan ng mga Kastila, atb., at humanap na tuloy ng isang kahabag-habag na taong papagsusuutin ng suot-usa, nang sabihin ng Heneral (sa udyok ng isang pagkahabag na hindi natimbangan ni Ben-Zayb ng sapat na pagpuri) at pinawi ang lahat ng pangamba at sinabi, na siya'y naaawang pumatay ng mga hayop sa gubat.

Kung ipagtatapat ay sadya ngang nasisiyahang-loob ang Heneral at *inter se* ay nalulugod siya, sa dahilang ¿ano ang nangyari sana kung hindi tumama sa pagtudla sa isang usa na hindi nakababatid ng ugaling dapat ipamalas sa mga gayong kaparaanan? ¿saan masasadlak ang karangalan ng nakapamamahala? ¿Bakit? ¿Isa ba namang Kapitan Heneral ang hindi tumama na wari'y bagong nangangaso! ¿ano na lamang ang wiwikain ng mga Indiyos, na sa kanila'y mayroon din namang ilang mabuting manudla? Malalagay sa kapanganiban ang tibay ng Inang-Bayan . . .

Iyon ang sanhi kung kaya't ipinag-utos ng Heneral (na nakatawa ng tawang koneho at anyong mangangasong masama ang loob) ang pagbabalik kaagad sa Los Baños, at ipinaghambog, sa paglalakbay, ang kaniyang kagitingan sa pangangaso sa ganito o gayong pangasuhan sa Espanya at waring ibig ipahiwatig ang pag-alipusta niya sa mga pangangaso sa Pilipinas, bagay na inaakalang kapit sabihin dahil sa nangyari; ipse! ang paligo sa Dampalit (daang paliit), ang sigangan sa baybay ng lawa, ang paglalaro ng *tresillo* sa palasyo at pagdayo sa gayon at ganitong kalapit na binubuluan ng tubig o sa lawang kinalalagyan ng mga buwaya ay mainam pa kaysa roon at hindi pa mapapara ang karangalan ng Inang-Bayan.

Nang isa sa mga huling araw ng buwan ng Disyembre ay nakipaglaro ng *tresillo* ang Kapitan Heneral, samantalang inaanatay ang oras ng pananghalian. Katatapos pa lamang niyang maligo at uminom ng isang basong sabaw at

laman ng buko, kaya't ang mga sandaling iyon ay siyang bagay samantalain sa paghingi ng mga biyaya. Isa pang nakapagpaparagdag sa kaniyang katuwaan ang pananalo, sapagka't pinupunyagi ni P. Irene at ni P. Sibyla, na kaniyang mga kalaban, ang lihim na pagpapatalo, samantala namang si P. Camorra ay nagngingitngit sa dahilang kararating pa lamang nang umagang yaon at hindi niya batid ang mga pakanang iyon. Sa dahilang pinagbubuti ng paring-artilyero ang pakikipaglaro ay namumula at napapakagat-labi tuwing malilibang o mamamali sa pagsugal si P. Sibyla, nguni't hindi siya makaimik dahil sa malaki niyang pag-aalang-alang sa Dominiko; datapwa't si P. Irene naman ang pinagbubuntuhan niya ng galit; sapagka't ipinagpapalagay niyang mapagpusa at sa gitna ng kaniyang kabuhalhalan ay di binigyang-halaga. Hindi man lamang siya tinitingnan ni P. Sibyla; binabayaan siyang mag-uungol; datapwa't si P. Irene, sa dahilang mapakumbaba, ay humihingi ng tawad, samantalang hinihimas ang tungkil ng mahaba niyang ilong. Ang Heneral naman ay nagagalak at sinasamantala ang pagkakamali ng kaniyang mga kalaban, sapagka't siya'y mabuting magparaan, alinsunod sa pahiwatig ng kanonigo. Hindi batid ni P. Camorra na ang pinaglalaruan sa ibabaw ng dulang na iyon ay ang ikalulusog ng pag-iisip ng mga Pilipino, ang pagtuturo ng wikang Kastila, sapagka't kung nalalaman niya ay malugod sanang nakihalo sa *laruan*.

Sa nakabukas na balkon ay pumapasok ang malinis at masarap na simoy at natatanaw ang lawa, na ang tubig ay mahinhing bumubulong, sa paanan ng bahay, na waring nangangayupapa. Sa dakong kanan, sa malayo, ay natatanaw ang pulo ng Talim na lubhang bughaw; sa gitna ng lawa at halos katapat lamang ay may isang pulong luntian, ang pulo ng Kalamba, na walang tao at ang ayos ay waring kabiya na buwan; sa kaliwa, ang magandang pampangin na nahihiyasan ng kakawayanan, isang bunduk-bundukang tanaw ang buong lawa, malalawak na bukirin, sa dako pa roon ay bubong na saga sa mga pagitan ng kulay na luntiang maitim-itim ng mga dahon, pagkatapos ay ang bayang Ka-

lamba at sa huling dakong abot ng tanaw ay waring buma-baba ang langit sa tubig ng lawa na anyong dagat, na siyang sanhing tawaging siyang “dagat na tabang” ng mga tagaroon.

Sa isang dulo ng salas ay naroroon ang kalihim na nakaupo sa harap ng isang mesa na kinapapatungan ng ilang putol na papel. Ang Heneral ay masipag at hindi niya ibig mag-aksaya ng panahon, kaya’t tinatapos ang ilang gawain, samantalang nag-aalkalde sa tresilyo o samantalang namimigay ng baraha.

Samantala namang naglalaruan ay naghihigab at nabubugnot ang kalihim. Ang ginagawa sa umagang iyon, gaya ng dating ginagawa, ay ang pagpapalit-palit ng mga kawani, mga pag-aalis sa katungkulan, pagpapatapon sa malayong lupa, pagbibigay ng biyaya atb., nguni’t hindi pa dumaring sa malaking usaping inaantay ng lahat, ang tungkol sa kahilingan ng mga nag-aaral na pahintulutan silang makapagpatayo ng isang akademya ng wikang Kastila.

Ang isang kawaning may mataas na katungkulan, si Don Custodio, at isang prayleng nakatungo at waring may iniisip o may kabigatan ang loob (P. Fernandez ang kaniyang pangalan) ay nangagtatalong marahan ang usapan, samantalang payao’t dito sila sa dalawang dulo ng salas. Sa isang silid na kalapit ay naririnig ang tunog ng mga bola ng bilyar, tawanan, halakhakan, ang boses ni Simoun; ito’y nakikipagbilyar kay Ben-Zayb.

Si P. Camorra ay biglang nagtindig.

—¡Si Cristo na ang makisugal sa inyo, *puñales*—ang pabulalas na sabing kasabay ang paghahagis ng mga barahang nalalabi sa kaniya, sa ulo ni P. Irene—*¡puñales!* ang taya ay sigurong-siguro na, kung di man ang *Codillo*, at natalo pa dahil sa tawag! *¡Puñales!* ¡Si Cristo na ang makisugal!

At galit na galit na isinasalaysay sa lahat nang naroroon ang pangyayari, lalung-lalo na sa tatlong naglalakad, na wari’y siyang ibig niyang pahatulin. Sumusugal ang Heneral, siya ay laban, may tiklop na si P. Irene; humahatak siya sa espada at *¡punales!* hindi pinasunod ng kamoteng si P. Irene ang kaniyang masamang baraha. ¡Si Cristo na ang

makilaro! Siya'y hindi naparoon upang magpatalo ng salapi at durugin ang kaniyang ulo sa walang kapararakan.

—Ang akala marahil ng neneng ito—ang patuloy na namumula—ay kinikita ko ang salapi ng papalikwad-likwad lamang. ¡Ngayon pa namang ang aking mga tao'y nangag-sisitawad na!

At umuungol na tumungo sa kinalalagyan ng bilyar, na, hindi na pinakinggan ang mga hinging ipagpaumanhin ni P. Irene na nagtatangkang mangatuwiran sa tulong ng paghaplos ng ilong.

—¿Ibig po ba ninyong umupo, P. Fernandez?—ang tanong ni P. Sibyla.

—Masamang manlalaro ako ng *tresillo*—ang sagot ng prayle na lumabi pa.

—Kung gayo'y paparituhin si Simoun—ang sabi ng Heneral—eh! ¡Simoun, eh, mister! ibig бага ninyong makilahok sa isang laro?

—¿Ano ang ipasisiya tungkol sa mga *armas de salon*?—ang tanong ng kalihim na sinamantala ang pagkakahinto. Dumungaw si Simoun.

—¿Ibig бага ninyong maupo sa lagay ni P. Camorra, ginoong Simoun?—ang tanong ni P. Irene—ang itataya ninyo'y brilyante at hindi tantos.

—Walang kailangan sa akin ang gayon—ang sagot ni Simoun na lumapit at ipinapagpag ang yeso na nasa kaniyang kamay—at kayo ano ang inyong itataya?

—¿Ano ba ang maitataya namin?—ang tugon ni P. Sibyla—Ang Heneral ay makatataya nang maiibigang itaya nguni't kami, mga prayle, mga pari...

—¡Bah!—ang putol na pakutya ni Simoun—ang ibabayad ninyong dalawa ni P. Irene ay mga kawanggawa, panaalangan, kabaitan, ¿ano?

—Batid ninyong ang mga kabaitang taglay ng isa't isa—ang talad na walang halong biro ni P. Sibyla—ay hindi kagaya ng mga brilyante na maaaring masalin sa iba't ibang kamay, ipinagbili na sa isa't ipinaghibili pa nito... iyon ay dala ng tao, mga kabagayang nakakabit sa nagtataglay...

—Kung gayon ay papayag akong sa salita na lamang ninyo ako bayaran—ang pakling masaya ni Simoun—Kayo, P. Sibyla, sa bawa't limang tantos na ibibigay ninyo sa akin, ay sasabihin na lamang ninyo, sa halimbawa: lilimutin kong limang araw ang karalitaan, ang kababaang loob, ang pagkamasunurin... kayo naman P. Irene: lilimutin ko ang kalini-sang ugali, ang pagkamahabagin, atb. Nakita na ninyo, na napakakaunting bagay, at ako ang ibibigay ko'y ang aking mga brilyante.

—¡Napakatanging tao itong si Simoun, kung anu-ano ang iniisip!—ang sabling tumatawa ni P. Irene.

—At *ito*,—ang patuloy ni Simoun na tinangki sa bali-kat ang Heneral—ang ibabayad nito sa akin, sa bawa't limang tantos, ay isang *vale* na katimbang ng limang araw na pagkakabilanggo, sa isang *solo* ay limang buwan, sa isang *codillo* ay isang utos na pagpapatapon, na walang nakatalang pangalan, sa isang *bola*... ay isang utos sa guwardiya sibil na makabaril sa daan sa taong parurusahan, samantalang ipinaghahatiran, atb.

Ang hamon ay napakatangi. Ang tatlong lalakad-lakad ay nangagsilapit.

—Nguni't, ginoong Simoun—ang tanong ng mataas na kawani—¿ano ang mahihita ninyo sa pananalo ng kabaitan sa bunganga, at mga buhay ng tao, mga pagpapatapon at mga madaliang pagpatay?

—¡Malaki! Bagot na ako sa kadidinig ng mga usapang tungkol sa mga kabaitan at nasa kong maipong lahat, ang lahat ng nakakalat sa mundo, na nakapasok sa isang supot, upang itapon sa dagat kahi't na kailangang gawing pabigat ang lahat ng brilyante ko.

—¡Sumpong din iyan! —ang bulalas na tumatawa ni P. Irene—¿at ano naman ang gagawin ninyo sa mga pagpapatapon at pagpapatay?

—Upang linisin ang bayan at pawiin ang lahat ng masasamang binhi.

—¡Ah! hanggang ngayo'y may galit pa kayo sa inyong mga tulisan, gayong mangyayaring hingan sana kayo nang

lalong malaking tubos o kinuha sana ang lahat ng inyong alahas. ¡Huwag naman kayong walang utang na loob!

Ipinamarali ni Simoun na siya'y hinarang ng mga tulisan, na pagkatapos siyang mapiging nang isang araw, ay pinabayaan siyang magpatuloy ng lakad na walang hininging tubos kundi ang dalawa niyang rebolber na *Smith* at ang dalawang kahang punglo na kaniyang dala. Idinugtong pang ipinakukumusta raw sa kaniya ang Kapitan Heneral.

Dahil doon at sa dahilang ibinalita ni Simoun na ang mga tulisan ay maraming *escopeta*, baril at rebolber at sa gayong mga tao'y hindi maaaring makalaban ang nagiisa, kahi't na may sandata, ay lalagda ng bagong utos ang Kapitan Heneral na ukol sa mga *pistolas de salon* upang maiwasan na ang tulisan ay magkaroon ng armas.

—¡Huwag, huwag!—ang tutol ni Simoun—sa ganang akin, ang mga tulisan ay siyang mga taong kumikita ng ikabubuhay sa mabuting kaparaanan... ¿Inaakala ba ninyong kung ako'y nahulog sa mga kamay... ninyo sa halimbawa, ay pakakawalan ba ninyo ako nang hindi kukunin ang kalahati man lamang ng aking mga hiyas?

Tututol sana si D. Custodio; tunay ngang isang Amerikanong *mulato* na walang pinag-aralan ang Simoun na iyon, na sinasamantala ang pakikipag-ibigan niya sa Kapitan Heneral upang alimurahin si P. Irene. Tunay nga, kung sa bagay, na kung si P. Irene ang nakadakip sa kaniya ay hindi siya nakawala nang dahil sa gayong kaliit na bagay.

Sa ang kasamaan ay wala sa pagkakaroon ng tulisan sa mga bundok at kaparangan—ang patuloy ni Simoun—ang kasamaan ay nasa sa mga tulisang-bayan...

—Na gaya ninyo—ang dugtong na tumatawa ng kanonigo.

—Oo, gaya ko, gaya natin, tayo'y mangagtapat; dito'y walang Indiyano na nakakadinig sa atin,—ang dugtong ng mag-aalahas—ang kasamaan ay nasa pangyayaring tayong lahat ay hindi mga tulisang hayag; kung ito'y mangyari at manirahan na tayo sa gubat, sa araw na iyan, ay ligtas na ang bayan, sa araw na iya'y sisibol ang isang bagong kalipu-

nan na siya na, sa sarili ang magaayos. . . at sa gayon ay matiwasay nang makapaglalaro ng *tresillo* ang Kapitan Heneral, na hindi siya kailangang libangin ng kalihim.

Nang mga sandaling iyon ay naghigab ang kalihim at nag-iinat na itinataas sa ulo ang mga kamay at iniunat sa ilalim ng mesa ang mga paa niyang nagkakapatong.

Lahat ay nagtawanan nang siya'y makita. . . Pinutol ng Heneral ang pag-uusap at matapos na bitiwang barahang kaniyang sinusuksok ay nagwikang:

—¡Siya, siya! Siya na ang biruan at sugalan; guma-wa tayo, pagbutihin natin ang gawa, kalahating oras pa ang kulang sa oras ng pagkain. Marami bagang bagay ang kailangang lutasin?

Lahat ay nakinig. Sa araw na iyon pagtatalunan ang tungkol sa pagtuturo ng wikang Kastila, kaya't may ilang araw nang naroroon si P. Sibyla at si P. Irene. Batid nang, ang una, sa dahilang siya'y *vice-rector*, ay laban sa panukala, at ang pangalawa ay kumakatig sa kinakatigan naman ng *condesa*.

—¿Ano, ano?—ang tanong na naiinip ng Heneral.

—“Hang hungkol ha maha hama ha halon”—anang kalihim na tinimpi ang isang paghihigab.

—¡Ipinagbabawal mula ngayon!

—Ipagpatawad po ninyo, aking Heneral,—ang sabi ng mataas na kawani—Ipahintulot po sa aking ang inyong karangalan na sabihing, sa alinmang bansa sa sansinukob, ay hindi ipinagbabawal ang mga *armas de salon*.

Ikinibit ng Heneral ang kaniyang balikat.

—Hindi tayo nakikigaya sa alin mang bansa sa mundo—ang matigas na sabi ng Heneral.

Kailan ma'y nagkakatalo ang Heneral at ang mataas na kawani, at sukat na ang isang pahiwatig nito upang ang una'y magpatigas sa kaniyang balak.

Humanap ng ibang daan ang mataas na kawani.

—Ang mga *armas de salon* ay sa mga daga at inahing manok lamang nakasasakit—ang wika—masasabi. . .

—¿Na tayo'y mga inahing manok?—ang dugtong ng Heneral na kinibit ang balikat —¿at ano sa akin? Ipinakilala ko nang hindi ako gayon.

—Nguni't may isang bagay—ang hiwatig ng kalihim —may apat na buwan lamang ngayon nang ipinagbawal ang paggamit ng armas, na pinatibayan sa mga mangangalakal na tagaibang-bayan, na ng mga *armas de salon* ay may pahintulot.

Ikinunot ng Heneral ang noo.

—Datapwa't may kagamutan ang bagay na iyon—ani Simoun.

—¿Papaano?

—Walang kaliwagan. Halos lahat ng *armas de salon* ay may anim na milimetro ang laki ng punglo, tangi lamang kung may ibang laki na ipinagbibili. Pahintulutang ipagbili ang lahat ng mga walang anim na milimetro.

Pinuri ng lahat ang naisip ni Simoun, tangi ang mataas na kawaning bumubulong kay P. Fernandez, na iyon ay hindi tuwid, ni hindi pamamahala.

—Ang guro sa Tiyani,—ang patuloy ng kalihim, samantalang binabasa ang ilang papel—humihinging bigyan siya ng lalong malaking bahay upang...

—¿Ano pang malaking bahay, sa mayroon na siyang sariling isang kamalig?—ang putol ni P. Camorra, na nalimutan na ang tresilyo at lumapit sa usapan.

—Sira daw ang bubungan—ang sagot ng kalihim—at sa dahilang bumili siya ng mga *mapa at cuadro*, sa sariling gugol, ay hindi mapabayaang ulani't arawin...

—Nguni't wala akong pakialam sa mga bagay na iyan—ang bulong ng Heneral—sa namamahala sa pangasiwaan humingi, sa punong-lalawigan, sa Nuncio...

—Ang masasabi ko sa inyo—ang sabi ni P. Camorra —ang *maestrillong* iyan ay isang *filibusterillo* na masama ang loob; jakalain ba ninyong ipinagsasabi ng ereheng iyan na ang inililibing daw nang mainam na paglilibing at ang hindi, ay magkaisa rin kung mabulok! ¡Balang araw ay pagkukutusan ko iyan eh!

At inianyang pasuntok ni P. Camorra ang kaniyang kamay.

—At sadya naman,—ang wika ni P. Sibyla na waring walang kinakausap kundi si P. Irene—na ang ibig magturo ay maaaring magturo saanman, kahit walang bubong; si Socrates ay nagturo sa mga liwasang-bayan, si Platon ay sa mga halamanan ng akademya at si Cristo ay sa mga kabundukan at karagatan.

—Marami akong karaingan sa *maestrillong* iyan—ang sabi ng Heneral na nakipagsulyapan kay Simoun—inaakala kong ang lalong mabuti ay alisin siya.

—¡Alisin!—ang ulit ng kalihim.

Ikinalulungkot ng mataas na kawani ang kapalaran ng sawing taong iyon na humihingi ng abuloy at ang nakamit ay ang pagkaalis sa katungkulan, kaya't tinangkang saklolohan.

—Ang katotohanan, ay...—ang sabing may panganganib—na ang pagtuturo ay hindi naaarugang mabuti...

—Nagtakda na ako ng maraming halaga na ipamili ng mga kailangan—ang sabing mataas ng Heneral na waring ang ibig turan ay: ¡Gumawa na ako nang higit sa nararapat!

—Nguni't sa dahilang walang bahay na sadya ay nangasisira ang mga kasangkapang binibili...

—Hindi magagawang sabay-sabay na lahat—ang biglang putol ng Heneral.—Hindi mabuti iyang paghingi ng mga guro rito ng mabubuting bahay, gayong ang mga guro sa Espanya ay namamatay ng gutom. Kalabisan na iyan, ibig pang humigit kaysa mga nasa Inang-bayan.

—¡Filibusterismo!...

—¡Una muna sa lahat ang Inang-Bayan! ¡una muna ang ating pagka-kastila!—ang dugtong ni Ben-Zayb na ang mata'y kumikinang dahil sa puno ng pag-ibig sa tinubuang lupa; at namula nang kaunti dahil sa nakitang siya'y napagisa.

—Magmula ngayon—ang sabi ng Heneral—ay alisin sa tungkulin ang bawa't dumaing.

—Kung ang manukala ko lamang ay tatanggapin—
ang pasumalang sabi ni Don Custodio, na waring kinakausap
ang sarili.

—¿Tungkol sa mga bahay paaralan?

—Magaan, magagawa at walang gugol, na gaya ng
lahat ng aking manukala, anak ng mahabang pagkamalas sa
mga bagay-bagay at pagkakilala sa lupaing ito. Ang mga
bayan ay magkakaroon ng paaralan na hindi paggugugulan
ng pamahalaan.

—Kilala na ang manukalang iyan —ang pakutyang
sabi ng kalihim—ipag-utos sa mga bayang magtayo ng ba-
hay-paaralan sa tulong ng kanilang sariling gugol.

Ang lahat ay nagtawanan.

—Hindi po, hindi po—ang sigaw ni Don Custodio na
nangumpinyo at namula—ang mga bahay ay nakatayo na
at nag-aantay lamang na gamitin. Mabuti sa katawan, wa-
lang kapintasan at maaliwalas.

Ang mga prayle ay may pangambang nagtinginan.
Ipalalagay kaya ni Don Custodio na gawing paaralan ang
mga simbahan at mga kumbento o bahay-pari?

—¡Tingnan natin!—anang Heneral na ikinunot ang
noo.

—Napakadali, aking Heneral—ang tugon ni Don Cus-
todio na umunat at ginamit ang malaking boses na kagami-
tan niya sa mga tanging pagpupulong—ang mga paaralan ay
bukas lamang sa mga araw na iginagawa at ang mga sabu-
ngan ay sa mga araw lamang ng pista... Gawing paaralan
ang mga sabungan kahi't sa loob man lamang ng sanlinggong
araw.

—¡Bah, bah, bah!

—¡Pumuslit na rin!

—Nguni't ¡kung anu-ano ang naiisip ninyo, Don Cus-
todio!

—¡Isang kahalak-halak na panukala!

—¡Ang lahat ay nalulusutan nito!

—Nguni't mga ginoo—ang sigaw ni Don Custodio
nang madinig ang gayong mga pabulalas—magpakatino nga

tayo jalin pa ang bahay na lalong agpang kaysa sabungan? Malalaki, mabubuti ang pagkakayari, at wala namang kapararakan sa loob ng sanlinggo. At maging sa dako man ng maayos na ugali tingnan, ang aking panukala ay matatanggap; magiging isang panlinis at pagsisisi sa lingguhan ng sabungan.

—Nguni't maminsan-minsan ay may sabong sa buong sanlinggo—ang pahiwatig ni P. Camorra—at yamang ang may pasabong ay nagbabayad sa pamahalaan, ay hindi nararapat, na...

—¡Oh, siya... sa mga araw na iyan ay huwag magpaaral!

—¡Bah, bah!—anang Heneral—¡ang ganiyang kakilalabot na bagay ay hindi mangyayari samantalang ako ang namamahala! ¡Hindi magpapaaral dahil sa nagsasabong! ¡Bah, bah, bah! ¡magbibitaw na muna ako ng tungkol!

At ang Heneral ay lubha nga manding nasusulikasok.

—Nguni't, aking Heneral, mabuti na ang mawala sa ilang araw kaysa buwanang mawala.

—¡Iyan ay laban sa mabuting ugali!—ang dugtong ni P. Irene na lalo pa manding bugnot kaysa Heneral.

—Lalong laban sa mabuting ugali ang pagkakaroon ng maiinam na bagay ang sugalan at ang paaralan ay wala. Magpakatino tayo, mga ginoo, at huwag tayong paakay sa mga udyok ng kalooban. Sa pulitika ay wala nang hihigit ng sama sa padala sa bugso ng damdamin. Samantalang sa paggalang sa katauhan ay ibinabawal natin ang pagtanim ng apyan sa mga lupang ating nasasakop ay binabayaan naman natin ang paghitit, ang nangyayari'y hindi natin binabaka ang bisyo at namumulubi tayo.

—Nguni't unawain ninyong iyan ay nagbibigay sa pamahalaan ng may apat na raa't limampung libong piso na walang ano mang gawa—ang tugon ni P. Irene, na lalo't lalong kumakampi sa pamahalaan...

—Siya, siya na, mga ginoo—ang sabi ng Heneral na pinutol ang pagtatalo—mayroon akong balak tungkol sa ba-

gay na iyan at iniuukol ko ang aking pagninilay sa katalinuhang-bayan. ¿Mayroon pa bang bagay na pagpapasiyahan?

Wari'y natatakot na tiningnan ng kalihim si P. Sibyla at si P. Irene. Ang pinakamalaki'y lalabas na. Ang dalawa'y humanda.

—Ang kahilingan ng mga nag-aaral, na humihinging pahintulot upang magbukas ng isang akademya ng wikang Kastila—ang sagot ng kalihim.

Napuna sa lahat ng nasa salas ang pagkagulo, at matapos silang makapagtinginan ay napatitig sa Heneral upang makilala ang ipapasiya nito. May anim na buwan nang ang kahilingan ay nag-aantay doon ng isang kapasiyahan at naging isang wari'y *casus belli* na tuloy ng ilang lupon. Ang Heneral ay nakatungo na wari'y upang huwag makilala ng iba ang kaniyang iniisip.

Bumibigat ang anyo ng pananahimik at ang gayon ay nahalata ng Heneral.

—¿Ano ang pasiya ninyo?—ang tanong sa mataas na kawani.

—¿Ano pa ang ipasisiya ko, aking Heneral!... ang sagot ng tinanong na kinibit ang balikat at ngumiti ng ngiting malungkot—¿ano ang ipasisiya ko kundi ang kahilingan ay karapat-dapat at ipinagtataka ko ang pagtatagal ng anim na buwan upang ang bagay na iyan ay mapasiyahan!

—Hindi't may napapagitnang mga bagay-bagay—ang malamig na tugon ni P. Sibyla na ipinikit nang kaunti ang mata.

Muling ikinibit ng mataas na kawani ang kaniyang balikat na waring hindi niya batid kung ano ang mga bagay-bagay na iyon.

—Bukod sa wala sa panahon ang ninanasa,—ang patuloy ng Dominiko—bukod sa taglay niyang laban sa aming kapangyarihan.

Hindi nakapagpatuloy si P. Sibyla at tumingin kay Simoun.

—Ang kahilingan ay may anyong dapat paghinalaan—ang dugtong nitong huli na nakipagtinginan sa Dominiko.

Ito'y makalawang pumikit. Nang makita ni P. Irene ang gayon ay nahalata na niyang ang kaniyang usap ay talo na halos, sapagka't kalaban si Simoun.

—Isang payapang pagtakwil, isang pagbabangong ang gamit ay papel selyado—ang dugtong ni P. Sibyla.

—¿Pagbabangon, pagtakwil?—ang tanong ng mataas na kawani, na napatingin sa madla, na wari'y walang maan-tiluhan.

—Ang nangungulo ay mga binatang kilala sa pagka-makabago at napakapalalo, kung di panganganlan ng iba pang tawag;—ang dugtong ng kalihim sa Dominiko—ang isa sa kaniya'y nagngangalang Isagani, ulong hindi matino... pamangkin ng isang klerigo...

—Isa sa mga tinuturuan ko—ang sagot ni P. Fernandez—at ako'y nasisiyahang-loob sa kaniya.

—¡Puñales, kasiyahan din naman iyan!—ang bulalas ni P. Camorra,—kamunti na kaming magpanuntukan sa bapor; sapagka't napakawalang-galang, itinulak ko siya, at itinulak naman ako!

—Mayroon pang isang nagngangalang Makaragi o Makarai...

—Makaraig,—ang sagot ni P. Irene na nakihalo sa usapan,—isang binatang napakagandang ugali at nakalulugod.

At bumulong sa Heneral.

—Iyan ang sinabi ko sa inyo, mayaman... iniluluhog ng *condesa* na inyong tingnan.

—¡Ah!

—Isang nag-aaral sa panggagamot, na nagngangalang Basilio.

—Sa Basiliong iyan ay wala akong masasabi—ang tugon ni P. Irene na itinaas at ibinuka ang mga kamay na waring mag *dodominus voviscum*;—sa ganang akin, iyan ay tubig na hindi kumikilos. Kailan ma'y hindi ko naunawa ang ninanasa ni ang iniisip. ¡Sayang at hindi natin kaharap ngayon si P. Salvi upang magpakilala sa ating ng pinagmulan ng binatang iyan! Naaalala kong aking nadinig na sinasabing noong kaniyang kabataan ay may ipinakialam sa kaniya

ang guwardiya sibil... ang kaniyang ama'y napatay sa isang gulo, na hindi ko na maalaala...

Si Simoun ay napangiting malumanay, walang kalat-is, ipinatanaw lamang ang kaniyang ngiping maputi't mabuti ang pagkakahanay.

—¡Aha, aha!—anang Heneral na tumangtang— gayon pala? ¡Itala ninyo ang pangalang iyan!

—Nguni't aking Heneral, —ang sabi ng mataas na kawani nang makitang masama ang tungo ng salitaan— hanggang sa ngayon ay wala pang nababatid na bagay na tiyak na laban sa mga binatang iyan; ang kanilang kahilingan ay matuwid at wala tayong karapatang huwag dinggin dahil sa panunulay lamang sa mga haka-haka. Sa akala ko ay nararapat na sang-ayunan ng pamahalaan ang kahilingan at sa gayon ay magpapamalas ng kaniyang pagkakatiwala sa bayan at ng katibayan ng kaniyang pagkakatatag; at siya'y may kalayaang bawiing muli ang pahintulot kung makitang dahil sa kaniyang mabuting kalooban ay nagpapakalabis ang mga pinairugan. Mga sanhi at paraan sa pagbawi ay hindi mawawalan, mababantayan natin sila... ¿Ano't pasasamain ang loob ng ilang binata na mangyayaring magdamdam pagkatapos, gayong ang kanilang hiniling ay nalalagda sa mga utos ng hari?

Si P. Irene, si Don Custodio at si P. Fernandez ay nagpamalas ng kanilang pagsang-ayon sa pamamagitan ng tango ng ulo.

—Nguni't ang mga Indiyo ay hindi nararapat matuto ng wikang Kastila ¿batid бага ninyo?—ang sigaw ni P. Camorra—hindi dapat matuto, sapagka't pagkatapos ay naki-kipangatwiran sa atin, at ang mga Indiyo ay hindi dapat mangatwiran kundi sumunod lamang at magbayad... hindi dapat manghimasok sa pagsuri ng sinasabi ng mga kautusan at ng mga aklat ¡napakamatatalas at mga mapag-usap! Pagkaalam ng wikang Kastila ay nagiging kalaban ng Diyos at ng Espanya... basahin ninyo ang kabuhayang *Tandang Basing Makunat* at kung hindi gayon; ¡iyan ang aklat! ¡May mga katotohanang gangganito!

At ipinakita ang mabibilog niyang kamay na pasun-tok.

Hinaplos ni P. Sibyla ang kaniyang anit, bilang tanda ng pagkainip.

—¡Isang salita!—aniya, na umanyo ng anyong lalong mapayapa sa gitna ng kaniyang pagngingitngit—hindi ang pagtuturo lamang ng wikang Kastila ang pinaguusapan dito, dito'y may isang piping pagtutunggali ng mga nag-aaral at ng Unibersidad ng Sto. Tomas; kung masusunod ng mga nag-aaral ang kanilang hangad ay manghihina ang pananalig sa amin, sasabihing kami'y dinaig at mangagmamataas at wala na ang paniniwala, wala na ang lahat! Pagkaguho ng unang sagka ¿sino pa ang makahahadlang sa kabataang iyan? Sa aming paglagpak ay wala kaming gagawin kundi ang ipakilala naman ang paglagpak ninyo. Matapos kami, ang pamahalaan naman.

—¡Iyan ang hindi mangyayari, *puñales!*—ang sigaw ni P. Camorra—¡tingnan muna natin kung sino ang may malakas na pansuntok!

Sa gayon ay nagsalita si P. Fernandez, na sa buong pagtatalo ay nanira lamang sa kangingiti.—Lahat ay naki-matyag sapagka't kilalang siya'y may mabuting ulo.

—Huwag sumama ang loob ninyo sa akin, P. Sibyla, kung hindi ninyo ako kaisa sa paghuhulo tungkol sa bagay na ito; nguni't napakatanging kapalaran ang sa akin, na kailan man halos ay kasalungat ako ng aking mga kapatid. Ang sabi ko nga'y hindi tayo dapat mabakla. Ang pagtuturo ng wikang Kastila ay mangyayaring pahintulutan ng walang anumang kapanganiban, at upang huwag lumabas na isang pagdaig sa unibersidad; ay nararapat na tayong mga Domi-niko ay magpauna sa pagkagalak nang dahil sa bagay na iyan; iyan ang *politica*. ¿Bakit tayo makikipaglabanan tuwi na sa bayan, sa tayo ay kakaunti at sila ay marami ga-yong kailangan natin sila at tayo'y hindi nila kailangan?—¡Hintay muna kayo, P. Camorra, hintay muna kayo!—Pa-yagan na nating ngayon ay mahina ang bayan at walang maraming nalalaman, ako man ay gayon din ang akala ko,

nguni't bukas ay hindi na gayon, ni sa makalawa. Bukas-makalawa ay sila ang magiging malakas, mababatid ang kanilang mga kailangan at hindi natin mapipigil, gaya rin naman ng hindi mangyayaring mapigil, na pagdating ng bata sa ilang gulang ay makaalam ng maraming bagay . . . Ang sinasabi ko nga ay ¿bakit hindi natin samantalain ang kalagayang ito sa kamangmangan upang magpalit ng paraan sa pamamalakad at itatag sa matibay na batayan, na hindi mapapawi, sa batayang katwiran, sa halimbawa, at huwag sa batayang kamangmangan? Sapagka't wala nang kagaya ng maging makatwiran, gaya ng sinabi ko tuwi-tuwi na sa aking mga kapatid, nguni't ayaw akong dinggin. Ang Indiyó, gaya rin ng alin mang bayang bata pa, ay mapag-usig ng katwiran; humihingi ng parusa kung nagkasala, gaya ng siya'y namumuhi kapag siya'y pinarurusahan kahit hindi nagkukulang. ¿Marapat ang hinihingi? Ipagkaloob, ibigay natin sa kanila ang lahat ng paaralang kailangan, mapapagod din sila. Ang kabataan ay bulakbol na talaga, ang nag-uudyok lamang sa kanila, sa pag-uusig, ay ang ating pagsalungat. Ang ating panilong karangalan ay luma na, P. Sibyla; gumawa tayo ng iba, ang panilong pagkilala ng utang na loob, sa halimbawa. Huwag tayong magsamangmang, gaya-han natin ang mga Heswita...

—¡Oh, Oh, P. Fernandez!

Hinding-hindi maipauubaya ni P. Sibyla ang lahat liban na lamang ang pagayahan sa kaniya ang mga Heswita. Namumutla't nanginginig na naghubusa ng mga matalas na wika.

—Magpransiskano na muna.... ¡Kahit ano, huwag lamang Heswita!— ang sabing walang patumangga.

—¡Oh, oh!

—¡Eh, eh! ¡Padre P....!

Ang sumunod ay isang pagtatalong panabay ng lahat, na nalimot na ang Heneral; nagsasalitang sabay-sabay, nagsisigawan, hindi mangagkalinaw, nangagtatalo; si Ben-Zayb ay kaharap ni P. Camorra at nag-uumangan ng suntok, bina-

banggit ng isa ang mga gansa at ang isa'y ang mga manghihitit ng tinta, tinutukoy ni P. Sibyla ang kapitulo at si P. Fernandez naman ay ang sa *Summa* ni Sto. Tomas, atb.; hanggang sa pumasok ang kura sa Los Baños at sinabing nakahanda na ang pananghalian.

Tumindig ang Kapitan Heneral, at sa gayo'y naputol ang pagtatalo.

—¡Siya, mga ginoo! —ang sabi —¡ngayo'y marami tayong nagawa, gayong tayo'y nasa kapanahunan ng pagpapahinga! May nagsabing ang mga bagay na maselan ay dapat pag-usapan sa pagtatapos ng pagkain. Ako'y lubos na sang-ayon sa sabing iyon.

—Baka masira ang tiyan natin—ang sabi ng kalihim, na ang tinukoy ay ang init ng salitaan.

—Kung gayon ay ipagpabukas na natin.

Nagtindigang lahat.

—Aking Heneral—ang sabing marahan ng mataas na kawani—ang anak na babae ni Kabisang Tales ay nagbalik na muli't hinihingi ang paglaya ng kaniyang nunong may sakit, na hinuli bilang kapalit ng ama...

Tiningnan siyang masama ang loob ng Heneral, na hinaplos ang malapad na noo.

—Putris yatang ¡hindi na babayaang ang tao'y mapananghaling mapayapa!

—Ikatlong araw na nang kaniyang pagyayao't dito; isang kaawa-awang dalaga...

—¡Ah, demonyo!—ang bulalas ni P. Camorra—sina-sabi ko na ngang mayroon akong bagay na sasabihin sa Heneral; kung kaya nga ako naparito ay... upang katigan ang kahilingan ng binibining iyan!

Kinamot ng Heneral ang kaniyang tainga.

—Siya—ang sabi—padalhan ng sulat ng kalihim ang tenyente ng guwardiya sibil upang pakawalan. ¡Hindi masasabing hindi ako maawain at mahabagin!

At tumingin kay Ben-Zayb. Ikinisap ng mamamahayag ang kaniyang mata.

XII PLACIDO PENITENTE

Masama ang loob at halos ang mga mata'y lumuluha nang lumalakad sa Escolta si Placido Penitente upang tumungo sa Unibersidad ng Sto. Tomas.

May mga isang linggo pa lamang na kararating na galing sa kaniyang bayan at makalawa nang sumulat sa kaniyang ina, na ang inuukilkil ay ang kaniyang nasang iwan ang pag-aaral upang umuwi at maghanapbuhay. Sinagot siya ng kaniyang ina na magtiis-tiis makuha man lamang ang pagka-*bachiller en artes*, sapagka't sayang namang iwan ang pag-aaral, matapos ang apat na taong paggugugol at paghihirap ng isa't isa sa kanila.

—¿Saan buhat ang pag-ayaw ni Penitente sa pag-aaral gayong siya'y isa sa mga masumigasig at bantog sa paaralang pinamamahalaan ni P. Valerio sa Tanawan? Doon ay nabibilang si Penitente na isa sa mga lalong mabuti sa Latin at matalas sa pakikipagkatwiranan, na marunong gumusot at maghanay ng mga suliranin, na lalong magaan at walang kahirapan; siya ang inaaring pinakamatalas ng kaniyang mga kababayan, at dahil sa kabantugang iyon ay ibinibilang na siyang pilibustero ng kanilang kura, katunayang lubos na hindi siya hangal ni taong walang namumuwangan. Hindi mawatasan ng kaniyang mga kasama ang gayong nasang pag-uwi at iwan ang pag-aaral; wala namang nililigawan, hindi manunugal, bahagya nang nakaaalam ng hungkian at kapangahasan na sa kanya ang pakikilaro ng isang *Rebesino*; hindi naniniwala sa payo ng mga prayle, kinukutya ang *Tandang Basio*, may salaping higit sa kailangan; may mahuhusay na damit; nguni't gayon man ay masama ang loob kung pumapasok at kinasusuklaman ang mga aklat.

Sa tulay ng Espanya, na ang tanging bagay na taglay na tungkol sa Espanya, ay ang pangalan lamang, sapagka't sampu ng kaniyang mga bakal ay galing sa ibang lupain, ay nakatagpo ng mahabang hanay ng mga binatang tungo sa loob ng Maynila upang pumasok sa kani-kanilang paaralang pinapasukan. Ang ilan ay nakasuot ng damit-Europeo, matutulin ang lakad, na dala ang mga aklat at kuwaderno, may

iniisip, inaalaala ang kanilang mga lisyon at mga sinulat na ihaharap; ang mga ito'y taga-Ateneo. Ang mga taga-Letran ay napupuna, sapagka't lahat halos ay nakasuot ng damit-Pilipino, sila ang lalong makapal at walang maraming aklat. Ang bihis ng mga taga-unibersidad ay lalong maayos at makisig, mararahan ang lakad at madalas pang tungkod ang dala at hindi aklat. Ang kabataang nag-aaral sa Pilipinas ay hindi mapanggulo at mapag-ingay; nangaglalakad na wari'y may iniisip; ang sino mang makakita sa kanila ay magsasabing sa harap ng kanilang mga mata ay walang ano mang pag-asang natatanaw, ni magandang kinabukasan. Kahit na sa mga ilang dako'y nakapagpapasaya sa hanay ang matalaghay at makulay na anyo ng mga nag-aaral na babae sa *Escuela Municipal*, na may mga sintas sa balikat at bitbit ang kanilang pinag-aaralang aklat at kasunod ang kanilang mga alila, ay bahagya nang madinig ang isang tawa, bahagya nang madinig ang isang aglahi; walang mga awitan, walang masasayang parunggit; kung bagaman ay mabibigat na biro, awayan ng maliliit. Ang mga malalaki ay karaniwan nang walang kibo at maayos ang kagayakan, na gaya ng mga nag-aaral na Alemán.

Si Placido ay naglalakad sa liwasan ni Magallanes upang pumasok sa butas—dating pinto—ng Sto. Domingo, nang biglang tumanggap ng isang tapik, sa balikat na siyang nakapagpalingong bigla sa kaniya, na masama ang ulo.

—¡Hoy, Penitente, hoy Penitente!

Ang tumapik pala ay ang kasama niyang si Juanito Pelaez, ang mapaglangis at minamahal ng mga guro, walang kapara sa kasamaan at kalikutan, may tinging mapanukso at ngiting mapagbiro. Anak ng isang mistisong Kastila, mayamang mangangalakal ng isa sa mga arabal, na umaasa sa katalinuhan ng binata, dahil sa kaniyang pagkamakulabid ay hindi nahuhuli sa iba, may ugaling mapagbiro ng masama sa lahat, at pagkatapos ay magkakanlong sa likuran ng mga kasama, at may katangi-tangi siyang kakubaan na lumalaki kailan ma't may panunuksong ginagawa.

—¿Nakapag-aliw ka bang mabuti, Penitente?—ang tanong na kasabay ang mga malakas na pagtampal sa bali-kat.

—Ganoon, ganoon—ang sagot na may kamuhian, ni Placido—¿at ikaw?

—¡Mabuting-mabuti! Sukat ba namang anyayahan ako ng kura sa Tiyani, na sa kaniyang bayan ako magpa-hinga; naparoon ako... ¡kaibigan! ¿Kilala mo ba si P. Camorra? Siya'y isang kurang mapagpaumanhin, mabuting kaibigan, matapat, lubhang mapagtapat, kagaya ni P. Paco... At sa dahilang maraming dalagang magaganda roon ay nanapatan kaming dalawa, ang pigil niya'y gitara at kumakanta ng mga peteneras at ako naman ay biyolin... Masasabi ko sa iyo, kaibigan, na gayon na lamang ang saya namin; walang bahay na hindi namin inakyat.

Bumulong ng ilang salita sa tainga ni Placido at pagkatapos ay nagtawa. At sa dahilang nagpakita ng pagkakamangha si Placido, ay idinagdag pang:

—¡Maisusumpa ko sa iyo! At walang hindi mangyayari, sapagka't sa pamamagitan ng isang utos ng pamahalaan ay maaaring pawiin ang ama, asawa o kapatid, at tapos ang salitaan! Gayunman ay nakatagpo kami ng isang ungas, katipan mandin ni Basilio sa akala ko. ¡Napakaulol niyong si Basilio! ¡Magkaroon ba naman ng nililigawang hindi marunong ng wikang Kastila, walang yaman at naging alila pa! Masungit na masungit, nguni't maganda. Isang gabi'y hinambalos ni P. Camorra ang dalawang baguntaong nanapatan sa kaniya at salamat na lamang at hindi nangapatay. Nguni't gayon man ay masungit pa rin ang babae. Datapwa'y susuko rin siya na gaya ng iba.

Si Juanito Pelaez ay malakas na humahalakhak, na wari'y ikinaliligaya niyang lubcs ang gayon. Minasdan siyang masama ang loob ni Placido.

—Hintay ka pala ¿ano ang iniulat kahapon ng katedraliko?—ang tanong na iniba ang salitaan.

—Kahapon ay walang pasok.

—¡Oho!—¿At kamakalawa?

—¡Tao ka, Huwebes, e!

—Siya nga pala napakahayop ako! ¿Alam mo Placido na nagiging hayop ako? ¿At noong Miyerkoles?

—¿Noong Miyerkoles? Hintay ka... niyong Miyerkules ay umambon.

—¡Mainam! ¿at noong Martes?

—Noong Martes ay pista ng katedraliko at hinandugan namin ng isang orkesta, kumpol ng mga bulaklak at ilan pang handog...

—¡Ah, putris!—ang bulalas ni Juanito—nakalimutan ko nga pala, napakahayop ko! At ¿itinanong ba ako?

Kinibit ni Penitente ang kaniyang balikat.

—Aywan ko, nguni't ibinigay sa kaniya ang talaan ng mga may gawa ng pista.

—¡Putris!... at noong Lunes ¿ano ang nangyari?

—Sa dahilang siyang unang araw ng pasukan ay binasa ang talaan ng mga pangalan at itinakda ang lisyon: ang tungkol sa mga salamin. Tingnan mo: mula rito hanggang doon, isasaulo, walang labis, walang kulang... tatalunan ang kaputol na ito at ito ang susunod.

At itinuturo ng daliri, sa pisika ni Ramos, ang mga dakong pag-aaralan, nang biglang sumalipadpad sa hangin ang aklat dahil sa isang tampal na papaitaas na ibinigay ni Juanito.

—Siya, bayaan mo nga ang lisyon, mag-*ipit na araw* na tayo.

Tinatawag na *ipit na araw* ng mga nag-aaral sa Maynila ang araw na napapagitna sa dalawang kapistahan, na inaalís at pinapawi sa kaibigang sarili ng mga nag-aaral.

—¿Alam mo bang napakahayop mo nga?—ang tugong pagalit ni Placido, samantalang pinupulot ang kaniyang aklat at mga papel.

—Halinang mag-*ipit na araw*—ang ulit ni Juanito.

Ayaw si Placido: hindi dahil sa pagkukulang ng dalawa'y hindi itutuloy ang klase ng mahigit sa isang daa't limampu. Naaalaala ang mga paghihirap at paghiimpok ng

kaniyang ina na siyang nagbibigay ng ginugugol niya sa Maynila at siyang nagsasalat.

Nang mga sumandaling iyon ay pumapasok sila sa butas ng Sto. Domingo.

—Maalala ko pala—ang bulalas ni Juanito nang makita ang liwasan sa harap ng bahay-adwana—¿alam mo bang ako ang natungkulang mangilak ng ambagan?

—¿Anong ambagan?

—Ang sa monumento.

—¿Anong sa monumento?

—¡Alin pa! Ang sa kay P. Baltazar, hindi mo ba nalalaman?

—¿At sino ba ang P. Baltazar na iyan?

—¡Aba! ¡isang Dominiko! Kaya't lumapit ang mga pari sa mga nag-aaral. ¡Sulong na, magbigay ka na ng tatlo o apat na piso upang makitang tayo'y hindi maramot! Upang huwag masabing sa pagtatayo ng isang istatuwa ay ang alapot nila ang dinukot. ¡Sulong na Placidete! hindi mawawalang-kabuluhan ang salapi mo!

At sinabayan ang salitang ito ng isang makahulugang kindat.

Naalaala ni Placido iyong isang nag-aaral na nakalalampas sa pagsusuri dahil sa paghahandog ng kanaryo, kaya't nagbigay ng tatlong piso.

—Tingnan mo, isusulat kong maliwanag ang iyong pangalan upang mabasa ng propesor, ¿Nakikita mo ba? Placido Penitente, tatlong piso. ¡Ah, makinig ka! Sa loob ng labinlimang araw ay pista ng propesor sa *Historia Natural*... Alam mong napakamasaya, na hindi naglalagay ng pagkukulang at hindi tumatanong ng lisyon. ¡Kaibigan, dapat tayong gumanti ng utang na loob!

—¡Siya nga!

—¿Ano, dapat ba nating handugan ng isang pista? Ang orkesta ay dapat na maging higit na mabuti kaysa dinala ninyo sa katedratiko sa pisika.

—¡Siya nga!

—¿Ano, sa akala mo, kung gawin nating tigelawang piso ang ambagan? Sulong, Placiding, magpauna ka sa pagbibigay, sa gayon ay mauuna ka sa talaan.

At sa dahilang ibinigay nang walang gatol ni Placido ang hinihinging dalawang piso ay idinagdag ang:

—Hoy, apat na ang ibigay mo, at saka ko na isasauli sa iyo ang dalawa, upang maging pain lamang.

—Kung isasauli mo rin ¿ano't ibibigay ko pa sa iyo? Sukat nang ilagay mong apat.

—¡Ah, siya nga pala! ¡napakahayop ko! ¿alam mong nagiging hayop ako ngayon? Nguni't ibigay mo na rin sa akin upang ipakita ko sa iba.

Upang di pabulaanan ni Placido ang kura na naglagay sa kaniya ng pangalan¹ ay ibinigay ang hinihingi sa kaniya.

Dumating sila sa unibersidad.

Sa papasukan at sa hinaba-haba ng bangketa na nakalatag sa paligid ng unibersidad ay nangaghihintuan ang mga nag-aaral na nag-aantay ng pagpanaog ng mga propesor. Ang mga nag-aaral ng taong paghahanda upang mag-aral ng *Derecho*, ikalimang taon ng *segunda enseñanza*, ang marami sa kanila ay galing sa *Ateneo Municipal* at ng paghahanda upang mag-aral ng *Medicina*, at nagkakahalubilo; ang mga huling tinuran ay madaling makilala dahil sa kanilang kagayakan at kanilang kiyas na hindi nakikita sa iba; kapiling nila ang makatang si Isagani na ipinakilala sa isang kasama ang panganganinag sa liwanag. Sa isang pulutong ay nagtatalutalo, nagkakatwiranan, bumabanggit ng sinabi ng propesor, ng mga natatala sa aklat, ng mga *principios escolasticos*; sa ibang pulutong ay nagkukumpayan ng mga aklat, sa pamamagitan ng mga tungkod ay iginuguhit sa lupa ang ibig ipakilala; sa dako pa roon ang nangalilibang naman sa panonood sa mga mapanatang tumutungo sa kalapit na simbahan, at kung anu-ano ang ibinubuhay dahil sa namamalas.

¹ Ang salitang "Placido" sa Tagalog ay Tahimik, Payapa, Nakaaakit, Mapagbigay.

Isang matandang babae na akay ng isang dalaga ay papilay-pilay na nagdarasal; nakatungong lumalakad ang binibini, natatakut-takot, nahihiyang dumaan sa harap ng gayong karaming tumitingin; itinataas ng matanda ang kanyang saya na kulay-kape ng mga kapatid ni Sta. Rita, upang ipakita ang matatabang paa at mga medyas na puti, kinagagalitan ang kaniyang kasama at tinitingnan ng masamang tingin ang mga nanonood.

—¡Mga *saragate!*—ang pangitngit na bulong—¡huwag mo silang tingnan, itungo mo ang iyong ulo!

Ang lahat ay napupuna, ang lahat ay nagiging sanhi ng biruan at bulay-bulay.

Kung minsan ay isang mainam na *victoria* ang hihinto sa tabi ng pintuan upang iwan doon ang isang mag-aanak na mapanata; dadalaw sa Birhen del Rosario sa kaniyang piniling araw; ang mga mata ng manonood ay handang lahat upang tanawin ang anyo at laki ng paa ng mga binibini sa pag-ibis sa sasakyan; minsan ay isang nag-aaral na lumalabas sa pintuan, na taglay pa sa mukha ang pagkakapanalagin, dumaan sa simbahan upang idalangin sa Birhen na mangyaring maliwanagan niya ang lisyon, upang tingnan kung naroroon ang kaniyang nilalangit, nakipagsuluyan at tumungo sa paaralan, na taglay sa alaala ang mga matang magiliw na iyon.

Nguni't namatyag sa mga pulutong ang galawan, isang waring pag-aantabay, at si Isagani ay napatigil at namutla. Isang sasakyan ang huminto sa pintuan: ang magkaparis na kabayong puti ay kilalang-kilala. Iyon ang sasakyan ni Paulita Gomez na nakalundag na agad sa lupa, na mabilis na wari'y ibon, na hindi binigyang panahong makita ng mga nanonood ang kaniyang paa. Sa isang mainam na kilos at isang haplos ng kamay ay naayos ang mga tupi ng kaniyang saya, at sa isang matuling sulyap na wari'y hindi kinukusa ay nakita si Isagini, bumati't ngumiti. Bumaba naman si Donya Victorina, tumingin nang paimbabaw sa kaniyang salamin; nakita si Juanito Pelaez, ngumiti binati ito nang magiliw.

Si Isagani ay sumagot ng bating takot, na namumula dahil sa lugod; si Juanito ay nagpakayuku-yuko, nagalis ng sumbrero at ikinilos ang mukha na kagaya ng bantog na komiko at karikato Panza kung tumatanggap ng palakpan.

—¡*Mecachis!* ¡Kaygandang dalaga!—ang bulalas ng isa, na humanda sa pagyao—sabihin ninyo sa katedratiko na ako'y malubha.

At si Tadeo, ito ang kaniyang pangalan, ay pumasok sa simbahan upang sundan ang dalaga.

Si Tadeo ay pumaparoon araw-araw sa unibersidad upang itanong kung may pasok, at tuwi na'y nagtataka kung bakit may pasok; mayroon siyang hinalang may isang *cuacha*² na panay at walang katapusan at inaantay niyang dumating sa bawa't sandali. At bawa't umaga, matapos na hindi mangyari ang mungkahi niyang magliwaliw, ay aalis na nagdadahilang may malaking kagipitan, o gagawin, o sakit, sa oras pa namang ang kaniyang mga kasama ay papasok sa klase. Nguni't sa di mabatid na kaparaanan ay nakalalampas si Tadeo sa mga pagsusuri, ginigiliw ng kaniyang mga propesor at nahaharap sa isang magandang kina-bukasan.

Samantala naman ay nagsisimula ang mga kilusan at gumagalaw ang mga pulu-pulutong; pumanaog na sa klase ang propesor sa pisika at kimika.

Ang mga nag-aaral, na waring nawalan ng pag-asa, ay pumasok sa loob ng paaralan na nangakabitiw ng ilang bulalas sa di kasiyahang-loob. Si Placido Penitente ay nakisunod sa karamihan.

—¡Penitente, Penitente! —ang tawag sa kaniyang palihim ng isa—¡lumagda ka rito!

—At ano iyan?

—¡Huwag mo nang tanungin, lumagda ka!

² Walang pasok, o hindi pagpasok.

Waring naramdaman ni Placido na may pumipirol sa kaniyang tainga; nasa alaala niya ang kabuhayan ng isang kabisa sa kaniyang bayan, na dahil sa pagkakalagda sa isang kasulatang hindi batid ang laman, ay nabilanggong malaon at kaunti pang napatapon. Upang di niya malimot ang pangyayaring iyon ay pinirol siya nang malakas sa tainga ng isa niyang amain. At kailan ma't nakakadinig siya ng salitaan tungkol sa paglagda ay waring nararamdaman niya sa kaniyang tainga ang sakit na tinanggap.

—Patawarin mo ako, kasama, nguni't hindi ako lumalagda sa ano man, kailan ma't hindi ko pa nauunawa.

—¡Napakahangal mo! nakalagda na rito ang dalawang *carabineros celestiales*³ ¿ano pa ang ikatatakot mo?

Ang pangalang *carabineros celestiales* ay nakapagbigay-tiwala. Iyon ay isang banal na pulutong na itinatag upang tumulong sa Diyos sa pakikibaka sa diwa ng kasamaan at upang pigilin ang pagpasok ng *contrabando here-tico*⁴ sa talipapa ng bagong Siyon.

Lalagda na sana si Placido upang matapos na lamang ang usap sapagka't nagmamadali, ang kaniyang mga kasama na nagdarasal na ng *O Thoma*, nguni't naramdaman niya manding pinipigilang ng kaniyang amain ang kaniyang tainga, kaya't nagsabing:

—¡Pagkatapos na ng klase! ibig ko munang mabasa.

—Napakahaba, ¿alam mo ba? ang layon ay upang gumawa ng isang kahilingang laban, sa tuwid na sabi, isang tutol. ¿Alam mo ba? Si Makaraig at ilan pang kasama ay humihinging magbukas ng isang akademya ng wikang Kastila, bagay na isang malaking kaululan...

—¡Siya, siya! kasama, mamaya na, sapagka't nangagsisimula na—ang sabi ni Placido na nagpupumiglas.

—¡Nguni't, hindi naman bumabasa ng talaan ang inyong propesor!

³ Kawal o bantay langit.

⁴ Mga aklat o anumang laban sa Katolisismo.

—Oo, kung minsan ay bumabasa. ¡Mamaya na! mamamaya na! At saka . . . ayokong sumalungat kay Makaraig.

—Nguni't hindi naman pagsalungat, lamang ay...

Hindi na siya nadinig ni Placido, malayo na't nagtutumulin sa pagtungo sa *klase*. Nakadinig ng iba't ibang *¡adsum!*, *¡adsum!* putris, binabasa ang talaan!... nagmadali at dumating sa pinto nang nasa letrang Q pa naman.

—¡Tinamaan ng...! —ang bulong na napakagat-labi.

Nag-alinlangan kung dapat o hindi dapat pumasok; ang guhit na nakalagay na ay hindi maaalis. Kaya lamang dumadalo sa klase ay hindi upang mag-aral kundi upang di lamang magkaroon ng *guhit*; walang ginagawa sa klase kundi pagsasabi ng liksyong isinaulo, basahin ang aklat at malaki na ang mangisa-ngisang tanong na malabo, malalim, nakalilito, wari'y bugtong; tunay nga at di nawawala ang munting pangangaral—ang dati rin—na tungkol sa kapakumbabaan, sa pagka-masunurin, sa paggalang sa mga pari, at siya, si Placido, ay mapakumbaba, masunurin, magalang. Aalis na sana, nguni't naala-alang nalalapit ang paglilitis at hindi pa siya natatanong ng propesor at waring hindi siya napupuna; mabuting pagkakataon iyon upang siya'y mapuna at makilala. Ang makilala ay katimbang ng pagkaraan ng isang taon sa dahilang kung walang anuman ang magbigay ng *suspense* sa isang hindi kilala ay kailangang magkaroon ng pusong matigas upang di mabakla sa pagkakita sa isang binata na isinisisi sa araw-araw ang pagkaaksaya ng isang taon niyang buhay.

Pumasok nga si Placido na hindi patiyad na gaya nang dating ugali, kundi pinatunog pa ang kaniyang mga takong ng sapatos. At ¡labis na tinamo ang ninanasa! Tiningnan siya ng katedratiko, ikinunot ang noo at iginaw ang ulo, na waring ibig sabihin, ay:

—¡Walang galang, magbabayad ka rin sa akin!

XIII

ANG ARALAN NG PISIKA

—Ang klase ay isang pook na higit ang kahabaan sa kaluwangan at may malalaking durungawang may karali na pinapasukan ng hangin at liwanag. Sa hinaba-haba ng dingding na bato ay may tatlong baitang na bato na may takip na dalig, na puno ng mga nag-aaral na ang pagkakahayanay ay alinsunod sa unang titik ng kanilang pangalan; sa ibayo ng pasukan, sa ilalim ng isang larawan ni Santo Tomas de Aquino, ay nalalagay ang luklukan ng propesor, mataas at may dalawang baitang sa magkabilang panig. Liban sa isang magandang tablero na may markong nara na hindi halos nagagamit, sapagka't nasusulat pa ang *viva!* na nakita roon sapul sa araw ng pasukan, doon ay walang anumang kasangkapang matino o sira. Ang mga dingding, na pinintahan ng puti at natatanggol sa ilang dako ng mga laryong may sarisaring kulay upang maiwasan ang mga pagkakakiskis, ay hubad na hubad; ni isang guhit, ni isang inukit, ni bahagyang kasangkapan na ukol sa pisika! Ang mga nag-aaral ay hindi nangangailangan ng higit pa sa roon, walang naghahanap ng pagtuturo sa pamamagitan ng pagsasanay sa isang karununganang lubhang ukol sa kasanaan; mahabang panahon nang gayon ang pagtuturo at hindi nagulo ang Pilipinas, kundi patuloy pa nga ring gaya ng dati. Maminsan-minsan ay bumababang buhat sa langit ang isang kasangkapan na ipinakikitang malayo sa nag-aaral gaya ng pagpapakita ng Santisimo sa mga mapanambang nangakaluhod, tingnan mo ako nguni't huwag salangin. Pana-panahon, pag nagkakaroon ng nagtuturong may magandang loob, ay nagtatakda ng isang araw sa loob ng taon upang dalawin ang makababalaghang gabinete at hangaan mula sa labas ang mga kasangkapang di maturan ang kabuluhan, na nangakahanay sa loob ng mga kinalalagyan; walang makararaing nang araw na iyon ay nakakita ng maraming tanso, maraming bubog, maraming tubo, bilog, gulong, kampana, atb.; at hindi na hihigit pa roon ang pagtatanyag, ni hindi nagugulo ang Pilipinas. Sa isang dako

naman, ay alam ng mga nag-aaral na ang mga kasangkapang iyon ay hindi binili dahil sa kanila; hindi hangal ang mga prayle! Ang gabinete ng iyon ay ginawa upang ipakita sa mga tagaibang-lupa at sa mataas na kawaning nanggagaling sa Espanya, upang sa pagkakita noon ay igalaw ang ulo na may kasiyahang-loob, samantalang ang umaabay sa kanila'y ngumingiting ang ibig sabihin wari'y:

—¡Eh! ¿Inakala ninyong ang matatagpuan ay mga mongheng huli sa kapanahunan? ¡Kami ay kapantay ng mga kasalukuyan; mayroon kaming isang gabinete!

At isusulat, pagkatapos, ng mga dayuhan at mataas na kawani, na pinasalubungan ng malugod na pagtanggap, sa kanilang mga paglalakbay o mga tala, na: *Ang Real y Pontificia Universidad ng Sto. Tomas sa Maynila, na pinamamahalaan ng bihasang Orden Dominikana, ay may isang mainam na gabinete ng pisika na ukol sa ikatututo ng kabataan . . . Sa taun-taon ay may dalawang daa't limampu ang nag-aaral ng tinurang asignatura, at marahil dala ng katamaran, ng pagwawalang bahala, sa kauntian ng kaya ng Indiyos o iba pang sanhing likas sa kanila o bagay na di mawatasan . . . hanggang sa ngayon ay hindi pa sumisipot ang isang kahi't munti man lamang na Lavoisier, isang Secchi, ni isang Tyndall, na lahing Malayong Pilipino.*

Datapwa't upang mapagkilala ang katotohanan ay sasabihin namin, na sa gabinete ng ito nag-aaral ang tatlo o apat na pung pumapasok sa *ampliacion* sa ilalim ng pamamahala ng isang nagtuturong gumaganap naman ng mabuti sa kaniyang tungkulin; nguni't sa dahilang ang lalong marami sa mga nag-aaral ay galing sa Ateneo Municipal, na ang pagtuturo doon ay sa pagsasanay sa loob ng gabinete, ay wala ring malaking kabuluhan ang gayong pangyayari, na, di gaya nang kung ang makasamantala noon ay ang dalawang daa't limampung nagbabayad ng kanilang *matricula*, bumibili ng aklat, nangagaaral at gumugugol ng isang taon at walang namumuwangan pagkatapos. Ang nangyayari, liban sa isang *kapista* o utusan na naging ban-

tay ng mahabang panahon sa museo, kailan man ay walang nabalitang may napala sa mga isinaulong lisyon na pinagkakahirapan muna bago matutuhan.

Nguni't balikan natin ang klase.

Ang katedratiko ay isang Dominikong bata na gumana nang lubhang mahigpit at nabantog sa kaniyang pagtuturo sa ilang katedra sa paaaralang San Juan de Letran. Bantog siya sa pagkamabuting manalita't mabuting pilosopo at isa sa mga may mainam na maaasahan sa loob ng kaniyang pangkatin. Ang matatanda'y may pagtingin sa kaniya at kinaiinggitan siya ng mga bata, sapagka't sila man ay mayroon ding pangkat-pangkat. Iyon ang pangatlong taon na ng kaniyang pagtuturo at kahi't nang taong iyon lamang siya magtuturo ng pisika at kimika, ay kinikilala na siyang marunong, hindi lamang ng mga nag-aaral, kundi sampun ng mga kagaya niyang palipat-lipat ng mga propesor. Si P. Millon ay hindi kabilang ng karamihan sa taun-taon ay palipat-lipat ng katedra upang magkaroon ng kaunting pagkabatid sa karunungan nag-aralan sa gitna ng ibang nag-aaral, na walang pagkakaiba kundi ang pangyayaring iisang bagay lamang ang pinag-aralan, tumatanong at hindi tinatanong, may mahigit na pagkabatid ng wikang Kastila at hindi sinusulit pagkatapos ng taon. Hinahalungkat ni P. Millon ang karunungan, kilala niya ang pisika ni Aristoteles at ang kay P. Amat; maingat niyang binabasa ang *Ramos* at maminsan-minsan ay tumutunghay sa *Ganot*. Gayun-man ay iginagalaw kung minsan ang ulo, na wari'y nagaalinlangan, mangingiti at bubulong ng: *transaet*. Tungkol sa kimika, ay inaakalang mayroon siyang di-karaniwang kabatiran sapul noong sa pag-alinsunod sa isang banggit ni Sto. Tomas, na ang tubig ay isang halo, ay maliwanag niyang pinatunayan na ang tagalangit na doktor ay nagpauna nang malaki sa mga Berzelius, Guy Lussac, Bunsen at iba pang *materialista*, na pangawang may munti o malaking kahambugan. Datapwa't kahit na naging propesor sa *geografia* ay mayroon siyang mga ilang pag-aalinlangan tungkol sa kabilugan ng mundo at

gumagamit ng may makahulugang ngiti pagsasalita nang pag-ikit at pagligid sa araw, at binabanggit yaon:

Ang sa bituing pagbubulaa'y

Isang pagbubulaang mainam . . .

Ngumingiting may pakahulugan sa harap ng ilang paghahaka tungkol sa pisika at inaakalang hibang, kung di man bangaw, ang Heswitung si Secchi, na umano'y ang pagputol nito ng pari-parisukat sa ostiya ay anak ng pagkahibang sa astronomya, at dahil doon, ang sabi'y pinagbawalang magmisa, marami ang nakapuna sa kaniya nang tila pagkamuhi sa bagay na itinuturo; nguni't ang mga kapintasang ito'y maliliit na bagay, mga himaling sa paraan ng pag-aaral at pananampalataya, at madaling malilinawan, hindi lamang sa dahilang ang karunungan sa pisika ay lubos na galing sa kasanayan, sa kamamatyang at panghihinuha, samantalang siya'y malakas sa pilosopya, lubos na ukol sa paghuhulu-hulo, sa palagay at kuro, kundi sa dahilang siya'y mabuting Dominiko, na magiliw sa karangalan ng kaniyang kapisanan, ay hindi mangyayaring malugod sa isang katarungang hindi ikinabantog ng isa man sa kaniyang mga kapatid—siya na ang unang hindi naniniwala sa kimika ni Sto. Tomas—nguni't ikinadakila ng ibang samahang kalaban, sabihin na nating katunggali nila.

Ito ang propesor nang umagang iyon, na matapos mabasa ang talaan ay ipinauulit sa mga tinuturuan ang mga isinaulong lisyon na walang labis, walang kulang. Ang mga ponograpo ay umalinsunod, ang ilan ay mabuti, at iba'y masama, ang iba'y pautal-utal na nag-aanasan. Ang makapagturing nang walang mali ay nagtatamo ng isang *mabuting guhit* at *masamang guhit* ang magkamali nang higit sa makaitlo.

Ang isang batang mataba, na mukhang nag-aantok at ang mga buhok ay nangagtuwid at matitigas na wari'y balahibo ng isang sepilyo, ay naghigab ng makalinsad-sihang at nag-inat na iniunat ang mga kamay na wari'y nakahiga pa sa banig. Nakita ng katedratiko at pinag-isipang gulatin . . .

—¡Oy! ¡ikaw, matutulugin, aba! ¿cosa? *Perezoso tambien,*¹ siguro hindi ka marunong ng lisyon, ha?

Hindi lamang hindi pinupupo ni P. Millon ang lahat ng nag-aaral, gaya ng sinumang mabuting prayle, kundi kinakausap pa sila ng wikang-tindahan, bagay na natutuhan sa katedratiko sa *Canones*. Kung sa gayong pananalita ay inakala ng reberendo na kutyain ang mga nag-aaral o ang mga banal na takda ng mga *concilio* ay bagay na hindi pa napasisiyahan, kahit pinagtatalunan na nang mahaba.

Ang pagkakatakoy ay hindi ikinamuhi ng mga nag-aaral kundi ikinagalak pa at marami ang nangagtawanan; yaon ay nangyayari sa araw-araw. Gayunman ay hindi natawa ang mataba; biglang tumindig, kinuskos ang mga mata at wari'y makina ng bapor ang nagpagalaw sa pono-grapo, at sinimulan ang pagsasabi nang:

—Tinatawag na salamin ang lahat ng pangmukhang binuli at nalalaan upang malarawan sa kaniya, dahil sa tama ng liwanag, ang mga larawan ng bagay na ilapit sa tinurang pangmukha; dahil sa mga bagay-bagay na bumubuo sa mga pangmukhang ito ay binabahagi sa salaming kalain at salaming bubog . . .

—¡Hintay, hintay, hintay! —ang biglang pigil ng katedratiko— ¡Jesus, para kang pagupak! Tayo'y nasa salitaang ang mga salamin ay binabahagi sa mga salaming kalain at salaming bubog ¿ha? At kung bigyan kita ng isang kahoy, ang kamagong sa halimbawa, na maitim na pinakabuli, isang balok na asabatse na masisinagan ng larawan ng mga bagay na ilagay sa harap ¿saang bahagi mo ilalahok ang mga salaming iyan?

Ang tinanong, sa dahilang hindi maalaman ang isasagot o kaya'y sa dahilang hindi nalinawan ang katanungan, ay tumangkang makalusot sa pagpapakilalang alam niya ang lisyon, kaya't nagpatuloy na wari'y bugso ng baha:

—Ang mga una ay binubuo ng tanso o pagkakahaluhalo ng iba't ibang kalain, at ang pangalawa ay binubuo

¹ Ano; Tamad ka rin ba?

ng isang lapad na bubog na ang dalawang mukha'y kapwa kininis at ang isa rito'y may pahid na tinggang puti.

—¡Tum, tum, tum! hindi iyan: ¡*dominus vobiscum*² ang sinasabi ko sa iyo at ang isinasagot mo sa akin ay *requiescat in pace*!³

At inulit sa wikang tindahan ng mabait na katedraliko ang katanungan na nilahukan sa bawa't patlang ng mga *cosa* at *aba*.

Hindi makaiwas sa kagipitan ang kaawa-awang binata nag-aalinlangan sa kung nararapat niyang ihalo ang kamagong sa mga kalain, ang marmol sa mga bubog at ang asabatse ay iwan sa alanganin, hanggang sa ang kalapit niyang si Juanito Pelaez ay bumulong sa kaniya nang lihim, na:

—¡Ang salaming kamagong ay kasama ng mga salaming kahoy!

Inulit ng lito nating binata ang kaniyang nadinig, kaya't nag-ihit sa katatawa ang kalahati ng klase.

—¡Ikaw ang mabuting kamagong! —ang sabi ng katedraliko na napilitang tumawa—Tingnan natin kung alin ang tatawagin nating salamin: ang pangmukha, *per se*, *in quantum est superficies*, o ang katawang bumubuo ng ibabaw na ito o kaya'y ang bagay na kinapapatungan ng pangmukhang ito, ang pinagbuhatang bagay, na naiba dahil sa pagkakabago sa kaniya ng tinatawag na pangmukha, sapagka't maliwanag na sa dahilang ang pangmukha ay kabaguhan ng mga katawan, ay hindi mangyayaring mawalan ng kabagayan. Tingnan natin ¿ano ang sasabihin mo?

—¿Ako? ¡wala! —ang isasagot sana ng kahabag-habag na hindi na maalaman kung ano ang pinagsasalitaan dahil sa karamihan ng mga pangmukha at mga pagbabago na bumabayong masakit sa kaniyang tainga; nguni't nakapigil sa kaniya ang udyok ng kahihiyan; kaya't balot-kahapisan at pinapawisan na, noong inulit nang marahang:

² Sumainyo nawa ang Maykapal.

³ Nawa'y mamahinga siya sa kapayapaan.

—Tinatawag na salamin ang lahat ng pangmukha na binuli.

—*Ergo, per te*, ang salamin ay ang ibabaw, — ang dukit ng katedratiko —Kung gayon ay linawin mo sa akin ang ganitong bagay. Kung ang pangmukha ay siyang salamin ay iba sa kabagayan ng salamin ang ano mang nalalagay sa likuran, sa dahilang ang nasa likod ay hindi makapagbabago sa nasa sa harapan, *id est*, sa ibabaw, *quae super faciem est, quia vocatur superficies facies ea quae supra videtur*,⁴ ¿pinaaayunan mo o hindi?

Lalo pang nanindig ang buhok ng kaawa-awang binata, na wari pinakilos ng isang malakas na galaw.

—¿Pinaaayunan mo o hindi?

—Kahit na ano, ang ibigin po ninyo, padre,—inalakala niyang isagot, nguni't hindi makapangahas na turan ang gayon, dahil sa natatakot siyang mangagtawanan. Iyon ang matatawag na kagipitan at kailan pa man ay hindi pa siya napapasok sa gayon kahigpit. Mayroon siyang munting gunita na hindi mapaaayunan ang kahit napakaliit na bagay sa mga prayle, na hindi nila pinalalabasan ng lahat ng pangyayari at kapakina-bangang mahahaka, kundi'y magsabi na ang kanilang mga lupaing ari at mga kurato. Kaya't ang iniudyok ng kaniyang anghel na tagapag-adya ay ipagkait nang buong tibay ng kaluluwa at katigasan ng kaniyang buhok ang anumang bagay, at handa nang bumitiw ng isang matinding *¡nego!*, sa dahilang ang hindi umaamin ng ano man ay walang tinatanggap, ang sabi sa kaniya ng isang kawani sa hukuman; datapwa't ang masamang ugaling hindi nakikinig sa udyok ng sariling budhi, ang di pananalig sa mga taong nakaaalam ng kautusan at ang paghanap ng abuloy sa iba, gayong sukat na ang kaniyang sarili, ay siyang sa kaniya'y sumira. Hinuhudyatan siyang umayon ng mga kasama, lalo na si Juanito Pelaez, at sa pagpapadala sa masama niyang kapalaran, ay

⁴ Kung ano ang nasa ibabaw ng mukha ay tinatawag na pang-ibabaw ng mukha, sapagka't nakikita sa kaibabawan.

bumitiw ng isang *umaayon po ako, padre*, na ang boses ay malamlam na waring ang tinuran ay *In manus tuas commendo spiritum meum*.⁵

—*Concedo antecedentem*—ang ulit ng nagtuturo na ngumiting may kahulugan—*ergo*, maaaring kayurin ko ang tinggang puti ng isang salaming bubog, palitan ng kaputol na bibingka at salamin din ang kalalabasan, ¿Ha? ¿Ano? ¿magkakaroon tayo ng salamin?

Ang binata'y tumingin sa mga bumubulong sa kaniya, nguni't nang makitang sila'y pawang gulilat din at hindi maalaman ang turan ay nalarawan sa kaniyang mukha ang mapait na pagsisisi. *Deus meus, Deus meus, quare dereliquiste me*,⁶ ang ipinahahayag ng kaniyang hapis na paningin samantalang ang kaniyang mga labi'y bumibigkas ng *nilintikan!* Walang nangyari sa kaniyang kauubo, binatak ang petsera ng kaniyang baro, itatayo ang isang paa, pagkatapos ay ang isa naman, walang matagpuang kalina-wan.

—Siya, ¿may ano tayo? —ang ulit ng nagtuturo na nagtatalik sa bunga ng kaniyang tinuran.

—*¿May bibingka?* —ang bulong ni Juanito Pelaez—*¿may bibingka!*

—*¿Tumigil ka, hangal!* —ang sigaw na tuloy ng di magkantututong binata na ibig maiwasan ang kagipitan sa paraang mang-away.

—*¿Tingnan natin, Juanito, kung mapaliwanagan mo ang bagay na ito!* —ang tanong ng katedratiko kay Pelaez.

Si Pelaez; na isa sa mga kinagigiliwan niya, ay dahan-dahang tumindig, nguni't siniko muna si Placido Penitente na siyang sumusunod sa talaan. Ang ibig sabihin ng pagsiko ay:

—*¿Huwag kang malilingat at tambisan mo ako!*

—*¿Nego consequentiam, padre!* —ang sagot na walong kagatul-gatol.

⁵ Inihahabilin ko sa iyong mga kamay ang aking kaluluwa.

⁶ Diyos ko, Diyos ko, bakit Mo ako pinabayaan.

—¡Aha, kung gayo'y *probo consequentiam!* *Per te*, ang makintab na ibabaw ay siyang tunay na salamin.

—¡*Nego suppositum!* —ang putol ni Juanito nang maramdamang binabatak siya ni Placido sa amerikana.

—¿Papaano? *Per te* . . .

—¡*Nego!*⁷

—*Ergo*⁸ ¿inakala mo na ang nasa likuran ay naging sanhi ng nasa harap?

—¡*Nego!* —ang sigaw na lalo pang malakas, dahil sa pagkakaramdam ng isa pang batak sa kaniyang amerikana.

Si Juanito, o lalong tumpak si Placido, na siyang tumatambis, ay hindi nakakahalatang ang ginagamit niyang kaparaanan ay ang sa Insik: huwag tumanggap ng isa mang dayuhan upang di siya masalakay.

—¿Papaano ba tayo? —ang tanong ng nagtuturo, na may kaunting kalituhan at di mapalagay, na tinitingnan ang ayaw magparaang mag-aaral—nagbibigay-sanhi o hindi sa harapan ang bagay na nasa likuran?

Sa tiyak na katanungang ito, na maliwanag, na wari'y *ultimatum*, ay hindi maalaman ni Juanito ang isagot at wala namang iudyok sa kaniya ang kaniyang amerikana. Walang mapala sa kahuhudyat kay Placido; si Placido ay alinlangan. Sinamantala ni Juanito ang sandaling pagkakatingin ng katedradiko sa isang nag-aaral, na palihim na inalis sa paa ang mahigpit na saping suot, at niyapakang malakas si Placido na sabay ang sabing:

—¡Tambisan mo ako, sulong, tambisan mo ako!

—*Distingo* . . . ¡Aray! ¡napakahayop ka! —ang sigaw na hindi kinukusa ni Placido na tinitingnang pagalit si Juanito, samantalang hinihipo ang kaniyang sapatos na tsarol.

Nadinig ng pari ang sigaw, nakita sila't nahulaan ang nangyayari.

⁷ Tinututulan ko.

⁸ Samakatuwid.

—¡Oy, ikaw, *espíritu sastre!*⁹ —ang sabi—hindi ikaw ang tinatanong ko, nguni't yayamang ginawa mo ang magligtas sa iba ay tingnan natin, iligtas mo ang katawan mo, *salva te ipsum*, at paliwanagan mo sa akin.

Magalak na umupo si Juanito at katunayan ng kaniyang utang na loob ay pinalawitan pa ng dila ang tuma-tambis sa kaniya. Samantala namang ito, namumula dahil sa kahihyan, ay tumindig at bumulong nang di malinawang mga dahilan.

Tinaya siyang sandali ni P. Millon, kagaya nang lumalasap sa tingin ng isang kakanin. ¡Kay-inam marahil ng pangayupapain at ilagay sa kahihyan, ang binatang iyong magara, kailan ma'y mainam ang bihis, taas ang ulo at aliwalas ang paningin! Isa ring kawang-gawa ang gayon: kaya't ipinatuloy nang buong puso ng nagtuturo ang gawain, na maliwanag na inulit ang katanungan:

—Sinasabi ng aklat na ang mga salaming kalain ay binubuo ng tanso o pagkakahalo ng iba't ibang kala, ¿totoo o hindi?

—Sinasabi ng aklat, padre . . .

—*Liber dixit ergo ita est*,¹⁰ hindi mo nasa ang dumunong pa kaysa aklat . . . At pagkatapos ay idinugtong, na ang mga salaming bubog ay binubuo ng isang palas na bubog, na ang dalawa niyang mukha ay kininis at ang isa sa kanila ay may pahid na ginilong na tinggang puti, *nota bene!*, isang ginilong na tinggang puti. ¿Tunay ba ito?

—Kung sinasabi ng aklat, padre . . .

—¿Ang tinggang puti ay kala?

—Tila po, Padre; sinasabi ng aklat. . .

—Kalain nga, kalain nga, at ang ibig sabihin ng salitang ginilong ay ang pagkakahalo niya sa asoge na isa ring kalain. *Ergo* ang isang salaming bubog ay isang salaming kalain; *ergo* ang mga pagkakabahagi ay hindi maliwanag,

⁹ Diwang hamak.

¹⁰ Ganyan ang sinasabi ng aklat.

ergo ang pag-iiba-iba ay masama, *ergo* . . . ¿Papaano ang pagpapaliwanag mo, *espíritu sastre*?

At tinindihan ang mga *ergo* at ang mga *mo* ng buong diin at ikinindat ang mga mata na waring ang ibig sabihin, ay; ¡luto ka na!

—Itong. . . ang ibig sabihin ay itong. . . ang bulong ni Placido.

—Kung gayon ay hindi mo nawatasan ang lisyon, budhing aba, na walang namumuwangan ay sumusulsol sa kapwa.

Ang buong klase ay hindi nagdamdam sa gayon, inari pang mainam ng marami ang pagkakatatula, kaya't nangagtawanan. Kinagat ni Placido ang kaniyang mga labi.

—¿Ano ang pangalan mo? —ang tanong ng pari.

Matigas na sumagot si Placido.

—¡Ah! Placido Penitente, mukha ka pang Placido Soplon o Soplado. Nguni't bibigyan kita ng *Penitencia*¹¹ dahil sa iyong mga *sopladuria*.¹²

At siyang-siya sa kaniyang mga pasali-salikwat na pananalita ay ipinag-utos kay Placido na turan ang lisyon. Sa kalagayang iyon ng binata ay nagkaroon ng mahigit na tatlong mali. Nang makitang gayon ng paring natututo ay itinangu-tango ang ulo, binuksang dahan-dahan ang talaan at banayad na banayad na tinunghan, samantalang bina-banggit na marahan ang mga pangalan.

—Palencia . . . Palomo . . . Panganiban . . . Pedraza . . . Pelado . . . Penitente, ¡aha! Placido Penitente, labinlimang araw na kusang pagkukulang sa pagpasok.

Si Placido ay umunat:

—¿Labinlimang pagkukulang, Padre?

—Labinlimang kusang pagkukulang sa pagpasok—ang patuloy ng nagtuturo—Kung gayo'y isa na lamang ang kulang upang maalís sa talaan.

¹¹ Parusa.

¹² Kahambugan.

—¿Labinlimang pagkukulang, labinlima? ang ulit ni Placido na nagugulumihan—makaapat pa lamang akong nagkukulang at kung bagaman ay ngayon ang ikalima.

—¿*Husito, husito, senolia!*¹³—ang sagot ng pari na minasdan ang binata sa ibabaw ng kaniyang salaming may kulob na ginto. —Kinikilala mong nagkulang ka ng makalima, at ang Diyos lamang ang nakababatid kung hindi ka nagkulang nang higit pa sa roon! *Atqui* sa dahilang bihira kong basahing ang talaan at sa bawa't pagkahuli ko sa isa, ay nilalagyan ko ng limang guhit, *ergo* ¿ilan ang makalimang lima? ¿Nakalimot ka na marahil ng multiplika! ¿Makalimang lima ay ilan?

—Dalawampu't lima.

—¿*Husito, husito!* Sa gayon ay nakalalamang ka pa ng sampu, sapagka't makaitlo lamang kitang nahuli sa pagkukulang . . . ¿Uy! kung nahuli kita sa lahat ng pagkukulang mo, a . . . At ¿ilan ang makaitlong lima?

—Labinlima . . .

—¿Labinlima, *parejo camaron con cangrejo!*—ang tapos ng nagtuturo na itinupi ang talaan—¿pag nagkabiso ka pang minsan ay, sulong! *¡puera de la fuerta!*¹⁴ ¿Th! at ngayon ay isang pagkukulang sa lisyong sa araw-araw.

At muling binuksan ang talaan, hinanap ang pangalan at linagyan ng isang munting guhit.

—¿Siya, isang munting guhit! —ang sabi—pagka't wala ka pa ni isa man lamang!

—Padre—ang sabi ni Placido na nagpipigil pa—kung lalagyan po ninyo ng pagkukulang sa lisyong, Padre, ay dapat po naman, Padre, na alisin ninyo ang pagkukulang ko sa pagpasok na inilagay ninyo ngayon sa akin.

Ang pari ay hindi sumagot; inilagay munang dahan-dahan ang pagkukulang, tiningnang ikiniling ang ulo—marahil ay mainam ang pagkakaayos ng guhit—tiniklop ang talaan at pagkatapos ay pakutyang tumanong:

¹³ Tama, tama, maginoo.

¹⁴ Sa labas ng pintuan.

—¡Aba! ¿at bakit Nol?

—Sapagka't hindi malilirip, Padre, na ang isang tao'y magkulang sa pagpasok at makapagbigay ng lisyon . . . ang sabi po ninyo, Padre, ay, ang naroon at ang wala . . .

—¡Naku! metapisiko pa, ¡wala pa lamang sa panahon! ¿Hindi malilirip, ha? *Sed patet experientia at contra experientiam negantem, fusilibus est arguendum*,¹⁵ ¿alam mo? ¿At hindi mo malirip, pilosopo, na mangyayaring magkasabay na magkulang sa pagpasok at hindi matuto ng lisyon? ¿Diyata't ang hindi pagpasok ay katuturan na ng karunungan? ¿Ano ang sasabihin mo pilosopastro?¹⁶

Ang huling binyag na ito'y siyang naging patak na nakapagpaapaw sa sisidlan. Si Placido, na kinikilalang pilosopo ng kaniyang mga kaibigan, ay naubusan ng pagtitiis, inihagis ang aklat, tumindig at hinarap ang paring nagtuturo.

—¡Sukat na, Padre, sukat na! Maaari pong lagyan ninyo ako ng mga pagkukulang na ibig ninyong ilagay, nguni't wala po kayong karapatang lumait sa akin. Maiwan kayo sa inyong klase, sapagka't hindi na ako makapagtitiis pa.

At umalis na nang walang paalam.

Ang buong paaralan ay nasindak: ang gayong pagpapakilala ng karangalan ay hindi pa halos nakikita: ¿sino ang makaaakala na si Placido Penitente . . .? Ang paring nagtuturo, na nabigla, ay napakagat-labi at minasdan siya sa pag-alis na itinatango ang ulo na may pagbabala. Ang boses ay nanginginig na sinimulan ang sermon na ang salaysayin ay ang dati rin, kahi't lalong malakas at lalong mapusok ang pangungusap. Tinukoy ang nagsisimulang pagmamataas, ang di paglingap ng utang na loob sapul pagkatao, ang kapalaluan, ang di paggalang sa mga nakatataas, ang kapalaluang iniudyok sa mga binata ng sitan ng kadiliman, ang kakulangan sa pinag-aralan, ang kadahupan

¹⁵ Pag ang isang tao'y hindi umaalinsunod sa itinuturo ng karanasan, ay gumagamit ng lakas sa pakikipagtalos.

¹⁶ Nagkukunwang pilosopo.

atb. Matapos iyon ay tumuloy naman sa pagpaparunggit at pagkutya sa hangad ng ilang *sopladillo* na magturo pa sa kanilang mga guro at magtatayo ng isang akademya na ukol sa pagtuturo ng wikang Kastila.

—¡Ha, ha! —aniya—iyang mga kamakalawa lamang ay babahagyang makabigkas ng *ei, Padre, no Padre* ¿ay ibig pang lumalo sa mga inubanan na sa pagtuturo? ¡Ang sad-yang ibig matuto ay natututo mayroon man o walang mga akademya! ¡Marahil iyan, iyang kaaalis pa lamang, ay isa sa mga may panukala! ¡Kay inam ng kalalabasan ng wikang Kastila sa mga ganyang tagapagtanggol! ¿Saan kayo kukuha ng panahong ipaparoon sa akademya gayong halos kinakapos kayo sa ikagaganap sa kailangan ng klase? Ibig naming matuto kayo ng wikang Kastila at masalita ninyong mabuti upang huwag ninyong sirain ang aming tainga sa inyong mga gawi at inyong mga PE, nguni't una muna ang katungkulan bago ang pagdadasal; tumupad muna kayo sa inyong pag-aaral at saka kayo mag-aral ng wikang Kastila at pumasok pa kayong manunulat kung ibig ninyo.

At nagpatuloy sa gayong kasasalita hanggang sa tumugtog ang kampana at matapos ang klase, at ang dalawang daan at tatlumpu't apat na mag-aaral, matapos makapagdasal, ay umalis na wala ring namumuwangang kagaya nang pumasok, nguni't nangagsihingang wari'y naalisan ng isang malaking pataw sa katawan. Ang bawa't isa sa mga binata'y nawalan ng isang oras pa sa ganiyang pamumuhay at kasabay noon ang isang bahagi ng karangalan at pagpapahalaga sa sarili, nguni't sa isang dako naman ay nararagdagan ang panghihina ng loob, ang di pagkagiliw sa pag-aaral at ang mga pagdaramdam ng mga puso. ¡Matapos ito'y hingan sila ng karunungan, karangalan, pagkilala ng utang na loob!

*¡De nobis post hoc, tristis sententia fertur!*¹⁷

¹⁷ At saka pagkatapos, walang nalalabi sa atin kundi pawang malulungkot na hatol.

At gaya rin ng dalawang daa't tatlumpu't apat na ito'y dinaan ang mga oras ng kanilang klase ng libo at libong mag-aaral na nauna sa kanila, at, kung hindi maayos ang mga bagay-bagay, ay daraan ding gayon ang mga susunod at nagiging mga batingol, at ang karangalang sinugatan at ang sigabong ligaw ng kabataan ay magiging pagtatanim at katamaran, na gaya ng mga alon, na nagiging maputik sa ilang pook ng dalampasigan, na sa pagsusunuran ay lalo't lalo pang lumalapad ang naiwan ng yagit. Datapwa't iyong mula sa walang katapusan, na nakakakita sa mga ibubunga ng isang kagagawan na nakakalas na wari'y sinulid. Iyong tumitimbang ng mga sandali at nagtakda sa kaniyang mga nilalang na ang unang batas ay ang paghanap ng ikasusulong at ng kawastuan. Iyong, kung tapat, ay hihingi ng pagtutuos na dapat hingan, ng dahil sa mga yuta-yutang pag-iisip na pinalabo at binulag nang dahil sa karangalang pinawi sa yutang-yutang tao at nang dahil sa di mabilang na panahong lumipas at gawang nawalan ng kabuluhan! At kung ang mga turo sa Ebangheliyo ay may tining na katotohanan ay mananagot din ang mga yuta-yutang hindi nangatutong itago ang liwanag ng kaniyang pag-iisip at ang karangalan ng kaniyang budhi, gaya rin naman nang pag-uusisa ng panginoon sa alipin ng salaping ipinanakaw niya dahil sa karuwagan!

XIV

ISANG TAHANAN NG MGA NAG-AARAL

Lubhang karapat-dapat dalawin ang bahay na tinitirahan ni Makaraig.

Malaki, maluwang, may dalawang patong na entre-suwelo na may magagarang salang bakal, na wari'y isang paaralan sa mga unang oras ng umaga at isang hinalong nilugaw magmula naman sa ikasampu. Sa mga oras ng paglilibang ng mga nangungupahan, mula sa pagpasok sa maluwang na silong hanggang sa itaas ng kabahayan ay walang humpay ang tawanan, ang kaguluhan at ang galawan. May

mga binatang nakadamit-pambahay na naglalaro ng sipa, nangagsasanay sa pagpapalakas sa pamamagitan ng mga trapesyong gawa lamang nila; sa hagdanan ay nagpapamook ang walo o siyam, na ang mga sandata ay mga tungkod, mga sibat, mga kalawit at silo, nguni't ang mga lumulusob at nilulusob ay karaniwan nang hindi nagkakasakitan; ang mga palo ay tumatama sa likod ng insik na nagbibili ng kaniyang tindang mga kakanin at nakasisirang kalamay, sa tabi ng hagdan. Nalilibid siya ng maraming bata, binabatak ang kaniyang buhok na kalag na't gusot, inaagawan siya ng isang kalamay, tinatawaran sa halaga, at ginagawan ng iba't ibang kabuktutan. Ang Insik ay nagsisigaw, nagtungyaw sa tulong ng lahat ng wikang kaniyang batid, sampun ng kaniyang sariling wika, mag-iiyak-iyakan, tatawa, sasamo, isasaya ang mukha kung walang mangyari sa kaniya sa masama, o pabalik.

—*A, muasama yan!—Bo kosiesia—Hienne kilistiano—Kayo limonyo—Salamahe!—tusu tusu!* atb.

¡Piph, pah! ¡walang kailangan! Ililingong nakangiti ang mukha; kung sa kaniyang likod lamang tumatama ang mga palo ay patuloy ding walang kagamba-gambala sa kaniyang pangangalakal, sumisigaw na lamang ng:—*¿No hugalo e? ¡no hugalo!*¹ nguni't pagtumama sa bilao ng kaniyang mga kakanin ay saka susumpang hindi na babalik, pupulas sa kaniyang bibig ang lahat ng tungyaw at pagmumurang mahahaka; ang mga bata'y nagsusumidhi upang siya'y pagalitín at pagnakitang naubos na ang masasabi ng Insik at sila naman ay busog na sa hopya at inasnang buto ng pakwan, ay saka lamang siya babayaran nang walang kadayadaya at ang Insik ay aalis na masaya, tumatawa, kumikindat at tinatanggap na wari'y himas ang mahihinang palo na ibinibigay ng mga mag-aaral, bilang pinakapaalam.

—*¡Huaya, homia!!*

¹ Huwag kayong magbiro.

Ang mga tugtugan ng piyano at biyolin, ng bigwela at kurdyon ay nakikisaliw sa tunog ng paluan ng baston sa pag-aaral ng eskrima. Sa paligid ng isang malapad at maha-bang dulang ay sumusulat ang mga nag-aaral sa Ateneo, ginagawa ang kanilang mga sulating ihaharap, niyayari ang kanilang mga suliranin, sa piling ng mga ibang sumusulat sa mga papel na kulay-rosas at may palamuting ukit na batbat ng mga guhit sa kani-kanilang mga iniibig; ang isa'y gumagawa ng dula sa tabi ng isang nag-aaral na tumutugtog ng plauta, kaya't ang mga tula'y napapasuwitan na sa simula pa lamang. Sa dako pa roon, ang may katandaan, mga nag-aaral ng *facultad*, na mga sutlang kalsetin at sapatilyang may burda ang suot ay nangaglilibang sa pagpapagalit sa mga batang pinipirol sa tainga na namumula na tuloy dahil kapipingot; dalawa o tatlo ang pumipigil sa isang maliit na sumisigaw, umiiyak at ipinagtatanggol, sa pamamagitan ng kasisipa, ang tali ng kaniyang salawal; ibig lamang na iwan siyang kagaya noong sumipot sa liwanag... pumapalag at umiiyak. Sa isang silid, sa paligid ng isang *mesa velador*, ang apat na nagrerebesino sa gitna ng tawanan at biruang ikinayayamot ng isang kunwari'y nag-aaral ng lisyon, nguni't ang tunay, ay nag-aantay lamang na makahalili at siya naman ang makasugal. Ang isa'y dumating na wari'y nagugulumihanan sa gayon, gulilat at lumapit sa mesa.

—¡Napakamabisyo kayo! ¡Kaaga-aga ay sugal na!
 ¡Tingnan ko, tingnan ko! ¡Tunggak! ¡Ihatak mo ang tatlong espada!

At itinupi ang kaniyang aklat at nakilaro naman.

Nadinig ang sigawan, kumalabog ang hampasan. Ang dalawa'y nag-away sa kanugnog na silid: isang nag-aaral na pilay na napakabarahin at isang kaawa-awang kagagaling pa lamang sa kaniyang lalawigan. Ito, na bahagya pa lamang nagsisimula sa pag-aaral, ay nakatagpo ng isang aklat na tungkol sa pilosopiya at binasang malakas, walang kama-lak malak at masama ang diin sa pagbigkas ng mga banggit na:

—*Cogito, ergo sum!*²

Inari ng pilay na siya'y pinatatamaan, ang ibang kasma'y namagitna't pumayapa, nguni't ang katunayan ay nag-uulot pa nga, kaya't sa huli'y nangagpanuntukan.

Sa kakanan ay isang binatang may isang latang sardinang, isang boteng alak at ang mga baong dala na galing sa kaniyang bayan, ay naglulunggati sa pagpupumilit na siya'y saluhan sa pagkain ng kaniyang mga kaibigan, samantalang ang mga kaibigan naman ay nangaglulunggati rin sa pag-ayaw. Ang iba'y nangaliligo sa *azotea* at pinagsasanayan ang tubig sa balon sa pagbubumbero, nangaglalaban ng sabuyan sa gitna ng kagalakan ng mga nanonood.

Nguni't ang ingay at kaguluhan ay unti-unting napapawi, samantalang dumarating ang ilang may katangiang nag-aaral, na tinipan ni Makaraig upang balitaan ng lakad ng akademya ng wikang Kastila. Si Isagani ay sinalubong ng buong giliw, na gaya rin ng taga-Espanyang si Sandoval, na kawaning dumating sa Maynila at tinatapos ang kaniyang pag-aaral, na kaisang lubos sa mga hangarin ng mga nag-aaral na Pilipino. Ang halang na inilalagay ng pulitika sa mga lahi ay nawawala sa mga paaralan na wari'y natutunaw sa init ng karunungan at kabataan.

Sa kawalan ng mga Ateneo at lipunang ukol sa kata-rungan, sa wika at sa pulitika ay sinasamantala ni Sandoval ang lahat ng paglilipon upang gamitin ang kaniyang malaking kaya sa pagsasalaysay, sa pamamagitan ng pagbigkas ng mga talumpati, pakikipagtalo sa kahit na anong paksa, at natatamo niyang siya'y palakpakan ng kaniyang mga kaibigan at mga nakikinig. Nang mga sandaling yaon ang sanhi ng salitaan ay ang pagtuturo ng wikang Kastila.

Sa dahilang si Makaraig ay hindi pa dumarating ang mga paghuhulu-hulo ay siyang idinaraos.

—¿Ano kaya ang nangyari?—¿Ano ang ipinasiya ng

² *Cogito* ang wasto ng "*Cogito*", na may kahulugang: Batang lalaking pilay. Ang kahulugan ng Latin ay: "Ako'y nag-iisip, samakatwid ako'y buhay."

Heneral?—¿Ipinagkait ang pahintulot?—¿Nagtagumpay si P. Irene?—¿Nagtagumpay si P. Sibyla?

Ito ang tanung-tanungan ng isa't isa, mga tanong na ang tanging makasasagot ay si Makaraig.

Sa mga binatang nagkakalipon ay may mga may paglagay na loob na gaya ni Isagani at ni Sandoval na nakikini-kinita nang yari ang bagay, at pinag-uusapan na ang pagkalugod at pagpupuri sa pamahalaan, ang tungkol sa pag-ibig ng mga nag-aaral sa tinubuan, mga kapalagayang loob na nag-udyok kay Juanito Pelaez upang kanyahin ang malaking bahagi ng karangalan sa pagtatatag ng kapisanan. Ang lahat ng ito'y sinasagot nang di nasisiyahang loob na si Pecson, —isang matabang kung tumawa'y animo bungo—sa pagsasalita tungkol sa mga sulsol na makapangyayari, na ang Obispo A., si Padre B., ang Provincial C. ay pinagtanungan o hindi at ang ipinayo o hindi ay ang ipasok sa bilanguan ang lahat ng nasa kapisanan, balitang nagdudulot nang di ikapalagay ni Juanito Pelaez, na nauutal naman sa pagsasabing:

—¡Aba, huwag ninyo akong ihalo!...

Si Sandoval, dahil sa kaniyang pagka-Kastila at pagkamalaya ay nag-iinit:

—¡Nguni't p...!—aniya—¡ang ganiyan ay isang paghihinala ng masama sa Heneral! ¡Alam ko ngang napakamakaprayle, nguni't sa mga ganiyang bagay ay hindi napasulsol sa mga prayle! ¿Ibig бага ninyong turan sa akin, Pecson, kung ano ang pinanunulayan ninyo sa pagsasabing walang sariling pasiya ang Heneral?

—Hindi iyan ang sinasabi ko, Sandoval; —ang sagot ni Pecson, na sa pagtawa'y ipinatatanaw halos ang kaniyang huling bagang—sa ganang akin, ang Heneral ay may sariling kapasiyahan, alalaong бага'y ang kapasiyahan sa lahat ng nasa abot ng kaniyang kamay... ¡Ito'y lubhang maliwanag!

—¡At sulong pa rin! Nguni't turan ninyo sa akin ang isang pangyayari—ang sigaw ni Sandoval—iwasan natin ang mga pagtatalong walang katuturan, ang mga salitang

walang kabuluhan, at tumungo tayo sa mga pangyayari—ang dugtong na sinabayan ng makiyas na kilos ang pagsasalita. —Mga pangyayari, mga ginoo, mga pangyayari; ang hindi gayon ay mga hulu-hulong di ko ibig tawaging pilibustero.

Si Pecson ay tumawa at sinabat siyang:

—¡Lumabas na ang pilibusterismo! ¿Nguni't hindi na ba mangyayaring makapangatwiran nang hindi sasapit sa masasamang bintang?

Si Sandoval ay tumutol at humihingi ng mga pangyayaring tunay, sa pamamagitan ng isang munting talumpati.

—Hindi pa nalalaunang dito'y nagkaroon ng usapin ang ilang taong-bayan at ilang prayle, at pinasiyahan ng samantalang Heneral, na, ang humatol ay ang *Provincial* ng mga paring kausap—ang sagot ni Pecson.

At muling nagtawa na wari'y walang kabuluhan ang pinag-uusapan. Tumukoy ng mga pangalan, araw at nangkong magdadala ng mga kasulatang magpapatunay ng paraang ginamit sa pagkakapit ng katwiran.

—¿Nguni't saan mananangan, sabihin ninyo sa akin, saan mananangan upang huwag pahintulutan ang maliwanag na maliwanag na ikabubuti at kailangan?—ang tanong ni Sandoval.

Ikinibit ni Pecson ang kaniyang balikat.

—Na mapapanganib ang tibay ng tinubuang lupa... —ang tugon na ang pagsasalita'y kagaya ng isang abugado na bumabasa ng isang *alegato*.

—¡Iyan ang malaking bagay! ¿Ano mayroon sa tibay ng tinubuang lupa ang mga kaparaanan sa mabuting pagsasalita?

—May mga doktor ang Santa Madre Iglesia... ¿Ano ang malay ko? marahil ay pangilagang mabatid namin ang mga batas at aming masunod... ¿Ano kaya ang mangyayari sa Pilipinas sa araw na, ang isa't isa sa amin ay magkaantiluhan?

Hindi naibigan ni Sandoval ang ayos na tugunan at pabiro ng kanilang pag-uusap. Sa paraang iyon ay hindi ma-

aaring sumipot ang isang talumpating may kaunting kabuluhan.

—Huwag ninyong idaan sa biro—ang sabi—ang pinag-uusapan ay mahalaga.

—Iligtas ako ng Lumikha sa pagbibiro, kung napag-itna ang mga prayle!

—Nguni't ¿saan mananangan...?

—Sa dahilang sa gabi ang pag-aaral—ang patuloy ni Pecson, na gayon din ang ayos, na waring ang pinag-uusapan ay kilala na't alam—ay mangyayaring banggitin na pinakasagabal ang kahalayan, gaya ng sa paaralan sa Malulos...

—¿Isa pa! ¿Hindi ba sa ilalim din ng balabal na madilim ng gabi idinadaos ang *Academia de dibujo* at ang mga nobenaryo at mga prusisyon?

—Lumalabag sa karangalan ng unibersidad—ang patuloy ng mataba na hindi pinuna ang paalala.

—¿Lumalabag! Ang unibersidad ay mapipilitang sumang-ayon sa kailangan ng mga nag-aaral. At kung iyan ay tunay ¿ay ano kung gayon ang unibersidad? ¿Isa bagang kapisanang laban sa ikatututo? ¿Nagkakasama бага ang ilang katao, na nagtataglay ng katawagang may katarungan at dunong, upang humadlang na ang iba'y matuto?

—Hindi't ang mga balak na nangasaibaba ay tinatawag na di kasiyahang-loob.

—At mga panukala ang tawag sa nanggagaling sa itaas—ang dunggit ng isa—¿nariyan ang paaralang *Artes y Oficios*.

—Dahan-dahan, mga ginoo;—ang sabi ni Sandoval—hindi ako makaprayle; kilala ang aking mga malayang pagkukuro, nguni't ibigay natin kay Cesar and kay Cesar! Ang paaralang iyan ng *Artes y Oficios*, na ako ang una-unang magtatanggol, at ang araw na siya'y matayo ay babatiin kong wari'y unang liwayway na ikagiginhawa ng Kapuluang ito, ang paaralang iyan ng *Artes y Oficios* ay mga prayle ang siyang nangagsumikap...

—O ang aso ng maggugulay, na kagaya rin nila—ang dagdag ni Pecson na pinutol na muli ang talumpati.

—¡Nguni't P....!—ang sabing pagalit ni Sandoval, sapagka't dahil sa pagputol ay nawala tuloy ang tuwid ng pagsasalaysay—samantalang walang masama tayong nalalaman ay huwag tayong mag-akala nang masama, huwag tayong magkamaling maghinala sa kalayaan at pagkamasarili ng pamahalaan...

At sa pamamagitan ng magagandang pangungusap ay inihanay ang mga pagpupuri sa pamahalaan at sa balak nito, bagay na hindi napangahasang hadlangan ni Pecson.

—Ang pamahalaang Kastila—ang sabi, sa gitna ng ilang bagay—ay nagbigay sa inyo ng lahat ng kailangan, walang ipinagkait sa inyo. Sa Espanya ay nagkaroon kami ng kapangyarihang alinsunod sa kaibigan ng iisang tao at kayo'y nagkaroon ng gayon ding pamahalaan; kinalatan ng mga prayle ng kanilang kumbento ang aming mga lupain at kumbento ng mga prayle ang laman ng isang katlong bahagi ng Maynila; sa Espanya ay pinalalakad pa ang bitay, at ang bitay ay siyang huling kaparusahan dito; kami ay Katoliko at ginawa namin kayong Katoliko; kami'y naging *escolastico* at ang *escolasticismo* ay siyang nananagumpay sa inyong mga paaralan; sa isang sabi, mga ginoo, umiiyak kami kung kayo'y umiiyak, nagtitiis kami kung kayo'y nagtitiis, iisa ang dambana natin, iisa ang ating hukuman, iisang kaparusahan, at nararapat na ibigay namin sa inyo ang amin ding mga karapatan at ang amin ding mga katuwaan.

At sa dahilang walang humahadlang sa kaniya ay sumigabo nang sumigabo ang kalooban hanggang sa tinukoy na ang sasapitan ng Pilipinas.

—Gaya ng sinabi ko, mga ginoo, ang liwayway ay hindi malayo, binubuksan ng Espanya ang kasilanganan sa kaniyang iniibig na Pilipinas, at ang mga kapanahunan ay nag-iiba at batid kong ang ginagawa'y higit kaysa inaakala natin. Ang pamahalaang iyan, na, ayon sa inyo, ay gumigiwang at walang sariling kalooban, ay nararapat na ating udyukan sa pagpapakilala ng ating pagtitiwala, ipakita na

tayo'y nag-aantay sa kaniya; ipaalaala natin sa ating kilos (kung nakalilimot, bagay na hindi ko pinaniniwalang mangyayari) na tayo'y nananalig sa kaniyang magagandang hangad at hindi siya dapat umalinsunod sa ibang palakad, liban doon sa sadyang katwiran at ikabubuti ng kaniyang mga pinamamahalaan. Hindi, mga ginoo—ang patuloy na lalo't lalo pang umayos ang pagtatalumpati—hindi natin dapat tangapin man lamang, sa bagay na ito, ang pangyayari, marahil, na nagtanong sa ibang taong laban sa panukala, sapagka't ang sapantaha lamang ay makatitimbang ng pagpapamanhin sa pangyayari; ang inyong inaasal hanggang sa ngayon ay matapat, malinis, walang pagmamaliw, walang agam-agam; humihiling kayo sa kaniya ng maliwanag at walang palikaw-likaw; ang inyong mga pinagbabatayang katwiran ay lubhang karapat-dapat dinggin; ang inyong layon ay ang awasan ng gawain ang mg guro sa mga unang taon, at maging madali ang pagkatuto ng daan-daang mga nag-aaral na pumupuno sa mga klase, na hindi mangyayaring magampanan ng iisang guro. Kung hanggang ngayon ay hindi pa napasisiyahan ang kasulatan ay dahil sa alam kong maraming gawaing naiimbak; nguni't inaakala kong ang pag-uusig ay nagtagumpay, na ang sanhi ng tipan ni Makaraig ay upang ibalita sa atin ang pananalo, at bukas, ay makikita nating magtatamo ang ating mga pagsusumikap ng papuri at pagkilala ng bayan; at sino ang makapagsasabi, mga ginoo, kung hindi ipalagay ng pamahalaan na kayo'y dulutan ng mabuting *condecoracion* dahil sa kayo'y karapat-dapat sa papuri ng inyong bayan!

Nag-umugong ang masisigabong palakpakan; naniniwala na ang lahat sa pananalo at ang marami ay sa *condecoracion*.

—¡Dapat makilala, mga ginoo, —ang sabi ni Juanito Pelaez—na ako'y isa sa mga unang nagmunakala!

Ang di mapaniwalaing si Pecson ay hindi nagagalak.

—¡Pag hindi nagkaroon tayo ng *condecoracion* sa binti!—ang sabi.

Salamat na lamang at hindi nadinig ni Pelaez ang banggit na iyon, dahil sa lakas ng palakpakan. Nang mahintu-hinto nang kaunti ay sinabi ni Pecson na:

—Mabuti, mabuti, mabuting-mabuti, nguni't isang palagay. . . . ¿kung sa lahat ng iyan, ang Heneral ay sumangguni rin, sumangguni at sumangguni, at pagkatapos ay ipagkait sa atin ang kapahintulutan?

Ang palagay ay bumagsak na wari'y tubig na malamig.

Ang lahat ay napatingin kay Sandoval; ito'y natubigan.

—Kung gayon. . . —ang sabing paurong-sulong.

—¿Kung gayon?

—Kung gayon—ang bulalas ni Sandoval na sumusulak pa ang dugo dahil sa mga palakpakan at sa isang udyok ng sigabo—sa dahilang sa mga kasulatan at sa mga limbag ay ipinahahayag na iniibig niya ang inyong ikatututo nguni't pinipigil at ipinagkakait ang gayon, pag sumapit na ang pagsasawa, kung gayon, mga ginoo, ang inyong mga pagsusumikap ay hindi nasayang, natuklas ninyo ang hindi natuklas ng sinuman, na maalís ang balatkayo at kayo'y hamunin!

—¡Mabuti, mabuti!—ang masigabong sigawan ng ilan.

—¡Purihin si Sandoval!—¡Mabuti ang tungkol sa paghamon!—ang dagdag ng iba.

—¡Hamunin tayo!—ang sagot ni Pecson na hindi binibigyang-kabuluhan ang gayon—¿at pagkatapos?

Sa gitna ng kaniyang pananagumpay ay napatigil si Sandoval, nguni't sa katalasang taglay ng kaniyang lipi at dahil sa kaniyang dugong mananalumpati ay agad nakabalikwas.

—¿Pagkatapos?—ang tanong—pagkatapos, kung walang Pilipinong makapangahas tumugon sa hamon ay ako, si Sandoval, sa ngalan ng Espanya ay sasaluhin ko ang *guantes*, sapagka't ang gayong paraan ay isang pagpapabulaan sa mabuting hangad na kailan ma'y tinaglay ng Es-

panya sa kaniyang mga lalawigan, at sa dahilang sa gayong asal ay sinasalaula ang katungkulang ipinagkatiwala sa kaniya at nagpapakalabis sa kaniyang walang sagkang kapang-yarihan, hindi siya karapat-dapat sa pag-aampon ng Inang-Bayan ni sa pagkupkop ng sino mang mamamayang Kastila.

Ang kagalakan ng mga nakikinig ay halos naging kahibangan. Niyakap ni Isagani si Sandoval, bagay na ginayahan ng iba; nabanggit-banggit doon ang Inang-Bayan, ang pagkakaisa, ang pagkakapatiran, ang pagkamatapat; anang mga Pilipino'y kung wala kundi pawang Sandoval sa Espanya, ang lahat ng tao sa Pilipinas ay magiging Sandoval na lahat; nagniningning ang mga mata ni Sandoval at mapapaniwalaang kung sa mga sandaling iyo'y hinagisan siya ng sino man ng isang *guantes* na tanda ng paghamon ay sumakay sana sa kahit aling kabayo upang magpakamatay nang dahil sa Pilipinas. Ang tubig na malamig lamang ang nagwikang:

—Mabuti, mabuting-mabuti, Sandoval; ako man ay makapagwiwika nang ganiyan, kung ako'y taga-Espanya; nguni't sa dahilang hindi gayon, kung ako ang nagsabi ng kalahati man lamang ng sinabi ninyo, kayo man ay magpalagay na ako'y pilibustero.

Nagsisimula na si Sandoval ng isang talumpating taganas na pagtutol nang mapigil.

—¡Matuwa na tayo, mga kaibigan! ¡Tagumpay! —ang sigaw ng isang binatang pumasok at niyakap ang lahat.

—¡Matuwa na tayo, mga kaibigan! Mabuhay ang wikang Kastila.

Isang maugong na palakpakan ang sumalubong sa balita; ang lahat ay nagyayakapan, ang lahat ay maningning ang mata dahil sa luha. Si Pecson ang tanging magtataglay ng kaniyang ngiting mapagmakatangi.

Ang dumating na may dala ng mabuting balita ay si Makaraig, ang binatang nangungulo sa kilusan.

Ang tinitirahan ng nag-aaral na ito, sa bahay na iyon, ay dalawang silid na napapalamutihang mabuti para sa ka-

niyang mag-isa lamang, mayroon siyang alila at kutsero na mag-aaruga ng kaniyang sasakyang *arena* at sa kaniyang mga kabayo. Ang tindig niya'y makiyas, ugaling banayad, magara't mayamang-mayaman. Kahit nag-aaral ng pag-aabugado upang magkaroon lamang ng isang *titulo academico* ay may kabantugan siya sa pagkamasipag mag-aral, at kung sa pagsasalita ng alinsunod sa turong paaralan ay hindi na mahuhuli sa ibang mapaghamon sa pagtatalo sa loob ng unibersidad. Hindi rin naman nahuhuli sa mga akala't bagong mga pagkasulong; sa tulong ng kaniyang salapi'y nagkakaroon siya ng mga aklat at pamahayagan na hindi mapigil ng *previa censura*. Dahil sa mga taglay na ito, sa kaniyang kabantugan sa katapangan, sa kaniyang mapalad na pakikitunggali noong kaniyang kabataan, at sa kaniyang maganda't mabuting ugali, ay hindi dapat pagtakhan na panuntan siya ng kaniyang mga kasama at siyang mahalal upang maisagawa ang gayong kahirap na balak na pagtuturo ng wikang Kastila.

Makaraan ang mga unang sigabo ng kagalakan, na sa kabataan ay nagkaroon kailan man ng kasagwaan dahil sa maganda ang kaniyang malas sa lahat ng bagay, ay siniyasat kung papaano ang nangyari.

—Kanginang umaga'y nakipagkita ako kay P. Irene—ang sabi ni Makaraig na wari'y palihim.

—¡Mabuhay si P. Irene!—ang sigaw ng isang nagalak na nag-aaral.

—Inihayag sa akin ni P. Irene—ang patuloy ni Makaraig—ang lahat ng nangyari sa Los Baños. Tila isang linggo silang nagtatalo, ipinaglaban at ipinagtanggol niya ang ating usap, nang laban sa lahat sa kay P. Sibyla, sa kay P. Fernandez, sa kay P. Salvi, sa Heneral, sa *Segundo Cabo*, sa mag-aalahas na si Simoun...

—¡Ang mag-aalahas na si Simoun!—ang putol ng isa—¿nguni't ano ang ipinaghihimasok ng hudyong iyan sa mga bagay-bagay ng ating bayan? At pinayayaman natin iyan sa pagbili...

—¡Tumigil ka nga!—ang sabi ng isa, na naiinip sa-pagka't ibig mabatid kaagad kung papaano at tinalo ni P. Irene ang mga nakasisindak na kalabang iyon.

—Mayroon pa manding matataas na kawaning laban sa ating panukala, ang namamahala sa pangasiwaan, ang gobernador sibil, ang Insik na si Quiroga...

—¡Ang insik na si Quiroga! Ang bugaw ng mga...

—¡Tumigil ka na, tao ka!

—Sa kahuli-hulihan—ang patuloy ni Makaraig—ay itatago na sana ang kahilingan at babayaang makatulog doon ng ilang buwan, nang maalaala ni P. Irene ang kataas-taasang lupon ng paaralan at ipinalagay niyang ang kasulatan ay nahulog sa lupon ng iyon, upang magbigay ng mungkahing nararapat, yamang ang tungkol sa pagtuturo ng wikang Kastila ang pinag-uusapan...

—Nguni't ang lupon ng iyan ay malaon nang hindi kumikilos—ang tukoy ni Pecson.

—Iyan din nga ang isinagot kay P. Irene—ang patuloy ni Makaraig—at sinagot niyang mabuti ngang pagkakataon upang muling mabuhay, at sinamantala ang pagkakaparoon ni Don Custodio, na isa sa mga kasangguni, at nagpalagay noon din ng isang lupon, at sa dahilang kilala ang kasipagan ni Don Custodio ay siyang tinakdaang magpalagay na ipasisiya, kaya't ngayo'y nasa kamay niya ang kasulatan. Ipinangako ni D. Custodio na lulutasin niya sa loob ng buwang ito.

—¡Mabuhay si D. Custodio!

—¿At kung ang ipasiya ni D. Custodio ay laban?—ang tanong ng di mapag-asang si Pecson.

Iyan ang hindi nila naalaala dahil sa kahibangan sa akalang mabuti ang lakad ng usap. Lahat ay napatingin kay Makaraig upang mabatid kung ano ang sasabihin.

—Ang bagay ding iyan ang sinabi ko kay P. Irene, nguni't sinabi sa akin, na kasabay ang kaniyang palabirong tawa, na: Malaki na ang ating tinamo, nagawa nating ang usap ay makarating sa isang kapasiyahan, mapipilitan ang kalaban na tanggapin ang pakikihamok... Kung mangya-

yaring mapakiling natin si D. Custodio, upang sa pag-alin-sunod sa kaniyang malayang hilig ay magpasiya ng sang-ayon, ay nanalo na tayo; ang Heneral ay nagpakilala na walang kikilingan.

Si Makaraig ay huminto.

—¿At papaano ang pagpapakiling?—ang tanong ng isang inip.

—May sinabi sa aking dalawang paraan si P. Irene...

—¿Ang insik na si Quiroga!—ang sabi ng isa.

—¿Ba!—Hindi pinapansin si Quiroga...

—¿Isang mabuting handog!

—Lalo pa, ipinagmamalaki ang katigasan niya sa mga handog.

—¿Ay, nalalaman ko na!—ang bulalas na tumatawa ni Pecson—ang mananayaw na si Pepay.

¿A, oo nga! ¿ang mananayaw na si Pepay!... ang sabi ng ilan.

Ang Pepay na ito'y isang makiyas na dalaga na kila-lang matalik na kaibigan ni D. Custodio: sa kaniya lumalapit ang mga tumatanggap ng mga pagawa, ang mga kawani at ang mga mapaglalang kung may nasang tamuhin sa bantog na konsehal. Si Juanito Pelaez na kaibigan din ng mananayaw ay humahandog na siyang lalakad ng usap; nguni't si Isagani'y umiling at nagsabing sukat na ang pagkakagamit kay P. Irene at magiging kasagwaan ang lapitan si Pepay sa ganitong bagay.

—¿Tingnan ang isa pang paraan!

Ang isa ay lumapit sa abugadong pinagsanggunian, si G. Pasta, tanungang pinangangayupapaan ni D. Custodio.

—Ibig ko pa iyan—ang sabi ni-Isagani—si G. Pasta ay Pilipino, naging kasama ng aking amain sa pag-aaral. Nguni't ¿papaano ang gagawin upang mapakiling?

—Nariyan ang kid—ang sagot ni Makaraig na tinitigan si Isagani—si ginoong Pasta ay may isang mananayaw, itong... may isang mambuburda...

Iniiling na muli ni Isagani ang kaniyang ulo.

SI G. PASTA

—Huwag kayong napakamaselan—ang sabi sa kaniya ni Juanito Pelaez—ang layunin ay nagbibigay-matuwid sa mga kaparaanan! Kilala ko ang mambuburda, si Matea, na may isang pagawaang pinapasukan ng maraming dalaga...

—Huwag, mga ginoo—ang putol ni Isagani—unahin muna natin ang mga paraang hindi mahalay... Paparoon ako sa bahay ni G. Pasta, at kung wala akong mapala ay saka na ninyo gawin ang ibig gawin sa mga mananayaw at mga mambuburda.

Napahinuod sila sa palagay at nagkasundong si Isagani ay makikipag-usap kay G. Pasta, sa araw ding iyon at sa kinahapunan ay ipababatid sa unibersidad, sa kaniyang mga kasama, ang nangyari sa pakikipagkita.

XV

SI G. PASTA

Si Isagani ay naparoon sa bahay ng abugado, isa sa mga may tanging katalinuhan sa Maynila na pinagtatanungan ng mga prayle kung may malalaking kagipitan. Nagantay nang kaunti ang binata, sapagka't maraming ipinagtatangol ang naroroon, nguni't dumating din ang taning na ukol sa kaniya at pumasok sa gawaan o *bufete*, gaya ng karaniwang tawag sa Pilipinas.

Tinanggap siya ng manananggol-usap sa pamamagitan ng isang mahinang ubo at tinitingnang palihim ang kaniyang mga paa: hindi tumindig ni hindi man lamang siya pinaupo at nagpatuloy sa pagsusulat. Nagkaroon si Isagani ng panahon upang matyagan siya at kilalanin. Malaki ang itinanda ng abugado, ubanin na at ang kaniyang upaw ay halos laganap sa buong tuktok. Ang kaniyang mukha'y pasimangot at matigas.

Sa gawaan, ang lahat ay tahimik; walang nadidinig kundi ang anasan ng mga tagasulat o ng mga nangagsasanay na gumagawa sa kanugnog na silid: ang kanilang mga panitik ay gumagaralgal na wari'y nakikipagtunggali sa papel.

Natapos din ang manananggol sa sinusulat, binitiwang ang panitik, itinaas ang ulo, at nang makilala ang binata ay nagliwanag ang mukha, at malugod siyang kinamayan.

—¡Aba, binata!... nguni't umupo kayo, patawarin ninyo... hindi ko napunang kayo pala. ¿At ang inyong amain?

Lumakas ang loob ni Isagani at inakalang mapapabuti ang kaniyang lakad. Isinalaysay niyang lahat ang nangyari, na pinagaaralang mabuti ang napala ng kaniyang sinasabi. Pinakinggang' walang katiga-tigatig ni G. Pasta ang simula, at kahit batid niya ang lakad ng mga nag-aaral ay nagma-maang-maangan upang ipakilala na wala siyang pakialam sa mga kamusmusang iyon, nguni't nang maramdaman ang pakay sa kaniya at nadidinig na tumutukoy sa *Vice-Rector*, mga prayle, *Capitang General*, panukala, ang mukha niya'y unti-unting nagdilim at nagtapos sa pagbulalas nang:

—¡Ito ang lupain ng mga panukala! Nguni't ituloy, ituloy ninyo.

Hindi nanlupaypay si Isagani; sinabi ang kapasiyahang ibibigay at nagtapos sa pagpapahayag ng pagkakatiwala ng kabinataan na siya, si G. Pasta, ay mamamagitan nang sang-ayon sa kanila, sakaling si D. Custodio ay sumangguni sa kaniya, gaya ng maaasahan. Hindi nangahas si Isaganing sabihin na *pagpayuhan* dahil sa kibit na ipinamalas ng manananggol.

Nguni't may takda nang gagawin si G. Pasta, na dili iba't ang huwag manghimasok sa bagay na iyon, ni sumangguni, ni pagsanggunian. Alam niya ang nangyari sa Los Baños, batid niyang may dalawang pangkat at hindi si P. Irene ang tanging bayani na nasa dako ng mga nag-aaral, ni siya ang nagpalagay ng pagdaraan ng kasulatan sa lupon sa paaralan, kundi lubos na kaiba. Si P. Irene, si P. Fernandez, ang *condesa*, isang mangangalakal na nakikini-kinita nang makapagbibili ng kagamitang ukol sa bagong akademya at ang mataas na kawaning tumukoy ng iba't ibang kapasiyahang-hari ay mangagtatagumpay na sana, nang ipinaalala ni P. Sibyla, upang magkapanahon, ang kataas-taasang

lupon. Ang lahat ng bagay na ito'y natatala sa alaala ng abugado; kaya't nang matapos makapagsalita si Isagani, ay tinangkang lituhin ito sa pariway na mga pangungusap, guluhin at ilipat ang usapan sa ibang bagay.

—¡Oo!—ang sabi na inilawit ang labi at kinamot ang upaw—walang mangunguna sa akin sa pag-ibig sa tinubuan at paghahangad ng pagkakasulong, datapwa't... hindi ako makasugba... hindi ko masabi kung batid ninyo ang aking kalagayan, isang kalagayang lubhang maselan... marami akong pag-aari... kailangan kong kumilos sa loob ng isang masusing pagkataros... isang pagsugba...

Ibig lituhin ng abugado ang binata sa pamamagitan ng maraming salita at nagsimula ng pagtukoy sa mga batas, sa mga kapasiyahan, at dahil sa napakarami ang nasabi ay hindi ang bata ang nagulo kundi siya sa sarili ang halos uagulo sa isang pasikut-sikot na kababanggit ng ganito o gayong bagay.

—Hindi po mangyayaring hahangarin naming ilagay kayo sa kagipitan—ang mabanayad na sagot ni Isagani—¡Iligtas kami ng Lumikha sa pagbibigay-gambala sa mga taong ang buhay ay lubhang kailangan ng ibang Pilipino! Datapwa't kahit napakakaunti ng nababatid ko tungkol sa mga batas, mga kautusang-hari, mga lathala at mga kapasiyahang umiiral sa ating bayan, ay hindi ko inaakalang magkakaroon ng kasamaan ang makitulong sa mga adhikain ng pamahalaan, punyagiin ang siya'y maalinsunod na mabuti; iisang layon ang aming inuusig at sa kaparaanan lamang kami nagkakaiba.

Ang manananggol ay napangiti, ang binata'y napa-dadala sa ibang landas at doon niya lilituhin, lito na nga.

—Diyan nga naririyang ang *kid*, sa karaniwang sabi; hindi nga ba kapuri-puri ang tumulong sa pamahalaan pag ang pagtulong ay sa pamamagitan ng pangangayupapa, alinsunurin ang kaniyang mga kapasiyahan, ang tuwid na katuturan ng mga batas na katugon ng tuwid na paghahaka ng mga namamahala at hindi malalaban sa kauna-unahan at karaniwang paraan sa pagkukuro ng mga ginoong may

hawak ng ikaaanyo ng mga taong bumubuo ng isang kapisanan. At dahil dito ay masama, karapat-dapat parusahan, sapagka't nakahahalay sa batayan ng kapangyarihan, ang gumawa ng isang bagay na laban sa kaniyang mga muna-kala kahi't na inaakalang mabuti kaysa nanggagaling sa pamahalaan, sapagka't ang gayong kagagawan ay makasugat sa kaniyang katibayan na siyang batayan ng alin mang pamamahala sa mga bayang sakop.

Ang matandang abugado, sa pananalig na ang mga tinurang iyon ay nakalito kay Isagani, ay nagpakabuti sa kaniyang silyon nang walang kaimik-imik, kahi't na sa loob niyang sarili ay nagtatawa.

Gayon man ay tumugon si Isagani.

—Inakala ko na ang mga pamahalaan ay dapat humanap ng ibang batayang lalong matibay kailan pa man at nadadawal. . . Ang pinagbabatayang kabantugan ng mga pamahalaang ukol sa nasasakop ay siyang pinakamahina sa lahat, sapagka't wala sa kanila kundi nasa mabuting kalooban ng mga nasasakupan, samantalang ibig kilalanin ang gayon. . . Ang batayang katwiran ay siyang inaakala kong matibay.

Itinaas ng abugado ang ulo; ¡ano! ¿ang binatang iyon ay nangangahas tumutol at makipagtalo sa kaniya, siya, si G. Pasta? ¿Hindi pa lito sa kaniyang nahigkas na pangungusap?

—Binata, nararapat iwan sa isang dako ang mga hakang iyan, sapagka't mapanganib—ang hadlang ng mananggol na inginiwi ang mukha —Ang sinasabi ko sa inyo ay dapat na bayaang gumawa ang pamahalaan.

—Ang mga pamahalaan ay itinatag upang ikagaling ng mga bayan, at upang makatupad nang lubos sa layunin niya ay dapat umalinsunod sa kahilingan ng mga mamamayan na siyang lalong nakababatid ng kanilang mga kailangan.

—Ang mga bumubuo ng pamahalaan ay mga mamamayan din at iyong mga may lalong kasapatan.

—Nguni't sa dahilang sila'y tao ay maaaring magkamali, at hindi nararapat na huwag pansinin ang sa ibang haka.

—Dapat magtiwala sa kanila, ibibigay nilang lahat.

—May isang sawikaing likas na Kastila, na ang sabi'y: "ang hindi umiiyak ay hindi nakakasuso." Ang hindi hinihingi ay hindi ipinagkakaloob.

—¡Baligtad! —ang sagot ng abugado ng tumawang pakutya—sa pamahalaan ay pasaliwa ang nangyayari . . .

Datapwa't biglang napahinto na wari'y nakapagwika ng higit sa nararapat at tinangkang gamutin ang kaniyang pagkabulalas.

—Pinagkalooban tayo ng pamahalaan ng mga bagay na hindi natin hiniling, na hindi natin mahihiling . . . sapagka't ang paghiling . . . ang paghiling ay nagpapakilalang may pagkukulang, at dahil doon ay hindi gumaganap sa kaniyang katungkulan . . . pagpayuhan siya ng isang paraan, tangkaing ibunsod siya, huwag nang siya'y tunggaliin, ay isang pagsasapantahang siya'y mangyayaring mamali, at sinabi ko na nga sa inyong ang mga gayong paghabaka'y laban sa kabuhayan ng mga pamahalaang ukol sa nasasakop . . . Ang bagay na ito'y hindi batid ng karamihan at hindi alam ng mga binatang nagdadalus-dalos, hindi nila kilala, ayaw kilalanin ang lubhang pasaliwang ibubunga ng paghingi . . . ang kasagwaang taglay ng panukalang iyan . . .

—Ipagpatawad po ninyo—ang putol ni Isagani na namuhi sa mga pangangatwirang ginamit sa kaniya ng abugado—pag sa makatwirang paraan, ang isang bayan ay humihingi ng ano man sa isang pamahalaan, ay sapagka't inakalang mabuti at nalalaang pagkalooban siya ng isang kabutihan, at ang kagagawang ito ay hindi dapat makamuhi sa kaniya kundi bagkus pa ngang dapat makagalak; humihingi sa ina, sa ina-inahan ay hindi, magpakailan man. Ang pamahalaan, sa ganang lahat kong pagaakala, ay hindi isang may laganap na paningin na nakikita't napaglalaanan ang lahat ng bagay, at kahi't na maging gayon ay hindi mangyayaring mamuhi, sapagka't naririyang ang pananam-

palataya na walang ginagawa kundi maghihingi sa Diyos na nakakakita at nakakakilala ng lahat ng bagay, at kayo man ay humihingi at humihiling ng maraming bagay sa mga hukuman ng pamamahalaan ding iyan, at ni ang Diyos, ni ang pamahalaan hanggang sa ngayon ay hindi pa nagpapahalata ng kamuhian. Nasa budhi ng lahat, na ang pamahalaan, dahil sa siya'y itinatag ng mga tao, ay nangangailangan ng tulong ng iba, nangangailangang ipakita at iparamdam sa kaniya ang katunayan ng mga bagay-bagay. Kayo na sa sarili ay hindi naniniwalang lubos sa katotohanan ng inyong mga ikinatwiran; kayo sa sarili'y alam ninyong marahas at di natutuntong sa matuwid ang pamahalaan, na upang makapagparangal ng kalakasan, pagkamapagsarili, ay nagkakait ng lahat ng bagay, sa katakutan o sa kakulangan ng tiwala, at ang mga bayang dinadahas at inaalipin ay siya lamang may katungkulang huwag humingi ng kahit ano magpakailan man. Ang isang bayang nasusuklam sa kaniyang pamahalaan ay walang dapat hilingin dito kundi ang iwan ang pamamahala.

Ang matandang abugado ay ngumingiwi at pina-ilingiling ang ulo, tanda ng di kasiyahang-loob at hinaplos ng kamay ang kaniyang upaw; pagkatapos, sa isang pananalitang mapag-ampon na wari'y may pagkahabag, ay nagsabing:

—¡Hm! masamang aral iyan, masamang palagay, ¡hm! ¡Napagkikilalang kayo'y bata at wala pa kayong pagkatalos tungkol sa kabuhayan! Tingnan ninyo ang pangyayari sa Madrid sa mga binatang walang muwang na humihingi ng maraming pagbabago: lahat sila'y pinararatangang mga nag-uusig ng paghihiwalay, marami ang hindi makapangahas na umuwi, nguni't gayon man ay ¿ano ang kanilang mga hinihingi? Mga banal na bagay, matatanda na't hindi makasasama sapagka't lubos nang kilala . . . Datapwa't may mga bagay na hindi ko maipaliwanag sa inyo, mga lubhang maselan . . . siya . . . ipinagtatapat ko sa inyong may iba pang katwiran, bukod sa mga tinuran na, na naguudyok sa isang matinong pamahalaan upang kailan-

man ay huwag duminig sa mga kahilingan ng isang bayan . . . hindi . . . mangyayari ding makatagpo tayo ng mga pinunong palalo at mahangin ang . . . nguni't mayron ding ibang katwiran . . . kahi't na ang hinihingi ay yaong lalong nararapat . . . ang mga pamahalaan ay may iba-ibang palakad . . .

At ang matanda'y nag-aalinlangang nakatitig kay Isagani, at pagkatapos ay tumalaga na sa isang bagay, ikinumpay ang kamay na wari'y may inilalayong paghahaka sa kaniyang pag-iisip.

—Nahuhulaan ko ang inyong ibig sabihin—ang patuloy ni Isagani na ngumiting malungkot—ibig ninyong sabihin na ang pamahalaang ukol sa nasasakupan, yamang natatatag nang hindi lubos na wasto at sa dahilang nanangangan sa mga pala-palagay . . .

—¡Hindi, hindi, hindi iyan; hindi!—ang biglang hadlang ng matanda na nagpakunwaring may hinahanap sa kanyang mga papel—hindi, ang ibig kong sabihin . . . nguni't ¿nasaan kaya ang aking salamin sa mata?

—Hayan po—ani Isagani.

Ikinama ni G. Pasta ang kaniyang salamin, waring may binasang ilang kasulatan, at nang makitang inaantay siya ng binata ay nagwikang pautal-utal:

—May ibig akong sabihing isang bagay . . . ibig kong sabihin, nguni't nakalimutan ko na . . . kayo, sa inyong kapusukan, ay pinigil ninyo ako . . . isang bagay na walang malaking kabuluhan . . . Kung alam lamang ninyo kung papaano ang ulo ko, ¡napakarami kasi ng aking gagawin!

Naramdaman ni Isaganing siya'y iniaaboy na.

—Kung gayon, —ang sabing sabay tindig—kami ay . . .

—¡Ah! . . . mabuti pang bayaan na ninyo sa kamay ng pamahalaan ang bagay na iyan; siya na ang bahalang magpasiya diyan nang alinsunod sa kaniyang maibigan . . . Sinasabi ninyong ang *Vice-Rector* ay laban sa pagtuturo ng wikang Kastila, marahil nga'y gayon, nguni't hindi sa pa-

nukala kundi sa paraan ng panukalang iyan. Sinasabing ang rector na paparito ay may dalang panukalang pagbago ng pagtuturo . . . mag-antay kayo nang kaunti, bigyan ninyo ang panahon, mangag-aral kayo, sapagka't nalalapit na ang *examen* at ¡putris yata! ¿kayong ma-
buti nang magwikang Kastila at maluwag na magsalita ano't nakikihimasok pa sa gulo? ¿ano pa ang hangad ninyong bukod na ituro? ¡Matitiyak na si P. Florentino ay kaisa ko sa pasiya! Ipakikumusta ninyo . . .

—Kailan pa man ay kabilin-bilinan sa akin ng aking amain—ang sagot ni Isagani—na alalahanin ko ang iba, gaya nang pag-aalaala ko sa sarili . . . hindi ako naparito nang dahil sa akin, naparito ako sa ngalan ng mga nasa kalagayang lalo pang aba . . .

—¡Ah, putris! gawin nila ang ginawa ninyo, sunugin nila ang kanilang kilay sa pag-aaral at maging upawin silang gaya ko sa pagsasaulo ng buu-buong salaysay . . . at inaakala kong kung kaya kayo nakapagsasalita ng wikang Kastila! ay sapagka't pinag-aralan ninyo, ¡kayo'y hindi taga-Maynila ni anak ng Kastila! Pag-aralan nila ang pinag-aralan ninyo at gawin nila ang ginawa ko . . . Ako'y naging alila ng lahat ng prayle, ipinagluto ko sila ng *chocolate*, at samantalang ang kanan ko'y ipinanghahalo ng *batidor* ay pigil ko sa kaliwa ang gramatika, nag-aaral ako at, salamat na lamang sa Diyos, hindi ako nangailangan ng iba pang mga guro, ni iba pang akademya, ni mga pahintulot ng pamahalaan . . . Paniwalaan ninyo ako; ¡ang ibig na mag-aral ay nakapag-aaral at natututo!

—¿Nguni't ilan na sa mga ibig na matuto ang maaabot sa inabot ninyo? Isa sa isang libo, at iyon pa man!

—!Psch! ¿at ano pa ang kailangan ng higit sa roon? —ang sagot ng matanda na ikinibit ang balikat —Ang mga abugado'y labis na, ang marami'y pumapasok na lamang na tagasulat. ¿Mga mediko? sila-sila'y nagmumurahan, nag-uupasalaan at nagkakamatayan dahil sa pag-aagawan sa

isang gagamutin . . . ¡Bisig, ginoo, ang kailangan natin ay bisig na ukol sa pagtatanim!

Nakilala ni Isagani na nag-aaksaya siya ng panahon, nguni't tumugon:

—Tunay nga—ang sagot—maraming abugado at mediko, nguni't hindi ko masasabing lumalabis, sapagka't mayroon tayong mga bayang wala ng isa man sa kanila; nguni't kung marami man sa bilang marahil ay kulang sa mabuti. At yayamang hindi mapigil na mag-aral ang kabataan at dito'y wala na namang ibang *carrera* ¿bakit babayaang masayang ang kanilang panahon at pagsisikap? Kung ang kasiraan ng pagtuturo ay hindi makahahadlang na ang marami'y maging abugado o mediko, kung tayo'y magkakaroon din lamang ¿bakit hindi pa mabubuti? at gayon man, kahi't na ang nasa'y gawing lupain ng mga manananim ang lupaing ito, isang lupain ng mga manggagawa sa lupa, at patayin sa kaniya ang lahat ng gawaing-isip, ay hindi ko maunawa ang kasamaan ng patalinuhin ang mga manananim at mga manggagawang-lupang iyan, bigyan man lamang sila ng isang pinag-aralang magpahintulot sa kanila, pagkatapos, na mawasto at magwasto ng kanilang mga gawain, na ilagay бага sila sa kalagayang mawatasan ang maraming bagay na hindi batid sa ngayon.

—¡Bah, bah, bah! —ang bulalas ng abugado, na ikinumpay ng palikaw-likaw sa hangin ang kamay, na waring ibig bugawin ang mga paghahakang nabanggit—upang maging mabuting mang-aani ay hindi kailangan ang maraming *retorica* ¡Pangarap, maling akala, buko ng pag-iisip! ¡Siya! ¡ibig бага ninyong sumunod sa isang hatol?

At tumindig, masuyong ipinatong ang kamay sa balikat ng binata, at nagpatuloy:

—Bibigyan ko kayo ng isang lubhang mabuti, sapagka't nakikita kong gayo'y matalino at ang hatol ay hindi mapapagayon lamang. ¿Mag-aaral kayo ng pang-gagamot? Kung gayon ay magkasiya kayo sa pag-aaral nang huwag papaano ang paglalagay ng tapal at pagpapasigid sa linta at huwag ninyong panghimasukan ang pagpa-

pabuti o pagpapasama ng kalagayan ng inyong kapuwa. Pag kayo'y *licenciado* na ay mag-asawa kayo sa isang dalagang mayaman at mapanata, pagpilitan ninyo ang makapanggamot at makasingil na mabuti, layuan ninyo ang lahat ng bagay na may pakialam sa kalagayan ng bayan, magsisimba kayo, magkumpisal at makinabang; pag ang iba'y gumagawa nang gayon, at makikita ninyong pagkatapos ay pasasalamat kayo sa akin at ang gayo'y makikita ko kung ako'y buhay pa. Palagi ninyong aalalahanin na ang lalong wastong paglingap ay ang lingapin muna ang sarili; walang dapat hanapin ang tao sa mundo kundi ang lalong malaking kaligayahan ng kaniyang sarili, gaya ng sabi ni Bentham; pag kayo'y nanghimasok sa mga kaululan ay hindi kayo magkakaroon ng *carrera*, ni hindi kayo magkakaasawa, ni hindi kayo magiging anuman. Pag-iwananan kayo ng lahat at ang una-unang magtatawa sa inyong kalinisang-ugali ay ang inyo ring mga kababayan. ¡Maniwala kayo sa akin, ako'y maaalaala rin ninyo at sasabihin ninyong may katwiran ako pag kayo'y nagkaroon na ng ubang kagaya ko, mga ubang kagaya nito!

At hinipo ng matandang abugado ang iilan niyang buhok na puti, at ngumiti nang malungkot at umiling-iling.

—¡Pag nagkaroon na ako ng mga ganiyang uban, ginoo! —ang sagot na malungkot din ni Isagani—at pag inilingon ko ang aking paningin sa nakaraan at nakita kong wala akong ginawa kundi ang ukol sa sarili, na hindi ginawa ang mangyayaring gawin at dapat kong gawing ukol sa bayang nagbigay sa akin ng lahat ng bagay, ukol sa mga namamayang tumutulong sa aking kabuhayan, ang bawa't uban ay magiging isang tinik sa akin, at hindi ko sila ikararangal bagkus ikahiya.

At masabi ito ay yumuko at umalis.

Napatigil ang abugado sa kaniyang kinalalagyan, na ang mata'y susuling-suling. Nadinig ang mga yabag na lumalayong unti-unti at muling umupo na bumubulong:

—¡Kaawa-awang binata! ¡Ang mga ganiyan ding haka ay sumagi isang araw sa aking pag-iisip! ¡Maanong

ang lahat ay makapagsabing; ginawa ko ito, nang dahil sa aking bayan, iniuukol ko ang aking buhay sa ikabubuti ng lahat . . . ! ¡Putong na laurel, na pigta ng katas ng kamansa, mga dahong tuyo na nagkakanlong ng mga tinik at mga uod! ¡Hindi iyan kabuhayan, hindi nagbibigay ng makakain, hindi nagdudulot ng karangalan; ang mga laurel ay bahagya nang magamit sa isang sawsawan . . . ni hindi nagbibigay ng katiwasayan . . . ni hindi nagpapanalo ng mga usapin, kundi nagpapatalo pa nga! Ang bawa't bayan ay may kaniyang hilig, gaya rin ng kaniyang singaw na lupa at kaniyang mga sakit, na iba sa singaw ng lupa at mga salot ng ibang bayan!

At idinugtong pagkatapos.

—¡Kaawa-awang binata! . . . Kung ang lahat sana'y nag-iisip at gumagawa nang gaya niya ay hindi ko sinasabing hindi. ¡Kaawa-awang binata! ¡Kaawa-awang Florentino!

XVI

ANG MGA KAPIGHATIAN NG ISANG INSIK

Kinagabihan ng Sabado ring iyon, ang Insik na si Quiroga na nagnanasang makapagtayo ng isang *consulado* ng kaniyang bansa, ay naghanda ng isang hapunan sa itaas ng kaniyang tindahan na nasa daang Escolta. Maraming dumalo sa kaniyang pista: ang mga prayle, mga kawani, mga militar, mga mangangalakal, lahat ng kaniyang mga suki, mga kasama o mga ninong, ay pawang nangaroroon; ang kaniyang tindahan ay siyang kinukunan ng lahat ng kailangan ng mga kura at ng mga kumbento, tumatanggap ng *vale* ng lahat ng kawani, mayroon siyang matatapat na alagad na masunurin at masisipag. Ang mga prayle ay hindi nanganganing magparaan ng mga buu-buong oras sa kaniyang tindahan, maging sa pook na tanaw ng madla, maging sa mga silid na nasa loob, na may mga kaaya-ayang kapulong . . .

Nang gabi ngang iyon, ang kabahayan ay may katingi-tanging anyo. Namumuno ito sa mga prayle at mga kawani na nangakaluklok sa mga uupang yari sa Viena at mga mumunting bangkong maitim ang kahoy at ang uupuan ay marmol na galing sa Canton, sa harap ng mga mumunting dulang na parisukat, at nangaglalaro ng tresilyo o nangag-uusap-usap, sa tulong ng maningning na liwanag ng mga ginintuang lampara o ng kukuti-kutitap na ilaw ng mga parol-Insik na may matitingkad na palamuting borlas na sutla. Sa mga dingding ay magulong nagkakahalo ang mga panooring payapa at bughawin na gawang Canton at Hongkong, na kasama ng mga *cromo* ng mga babaing alipin ng mga sultan, mga babaing halos hubad, mga larawan ni Cristo, na mukhang babae, ng pagkamatay ng banal at ng makasalanan, na pawang yari sa mga pagawaang Hudyo sa Alemanya upang ipagbili sa mga bayang Katoliko. Naroon din ang mga larawang Insik na nasa pulang papel na may isang lalaking nakaupo na ang anyo'y kagalang-galang, mapayapa at nakangiti, sa likuran nito'y may nakatayong aliping napakapangit, nakasisindak, mabalasik, nagbabala, na ang pigil ay isang sibat na ang talim ay malapad at matalas; tinatawag na Mahoma ng mga tagaroon at tinatawag na Santiago ng ilan, hindi namin maalaman kung bakit; ang mga Insik naman ay hindi nagpapaliwanag tungkol sa pagkakilalang iyon sa dalawang pangalan. Mga putok ng botelya ng *champagne*, bungguan ng mga kopa, tawanan, usok ng tabako at isang tanging amoy ng bahay-Insik, na may halong pebete, apyan at mga imbak na bungang-kahoy ang nagiging kabuuan ng lahat ng iyon.

Suot wari'y mandarin, na bughaw ang borlas ng kopya ay nagpapalakad-lakad sa mga silid, si Insik Quiroga, na tuwid at unat na unat, na pasulyap-sulyap na waring sinisiyasat kung walang naduduwit na anuman. Datapwa't kahit na taglay ang gayong di pagtitiwalang likas sa kaniya ay nakikipagkamayan, binabati ang ilan sa tulong ng mga masuyo at pakumbabang ngiti, at ang ilan ay bating mapag-

ampon, at ang iba'y bating palibak na waring ang ibig sabihin ay:

—¡Alam ko na! hindi kayo naparito nang dahil sa akin, kundi dahil sa aking hapunan.

May katwiran si Insik Quiroga. Iyong matabang ginoo na pumupuri sa kaniya at nagsasabi ng pangangailangan ng isang *consulado* ng Insik dito sa Maynila, na ang ibig manding sabihin ay walang makagaganap sa katungkulan iyon liban na kay Quiroga, ay si G. Gonzalez na pumipirmang *Piliti* kung tinutuligsa sa mga tudling ng pahayagan ang pagparito ng Insik. Iyong isa na may kagulangan na at sinisiyasat na malapit na malapit ang mga bagay-bagay, ang mga lampara at mga *cuadro*, atb., at ngumingiwi at bumulalas nang padusta ay si G. Timoteo Pelaez, ama ni Juanito, mangangalakal na nangangalandakan nang laban sa pakikiagaw ng mga insik na naghahapay sa kaniyang kalakal. At ang isa, ang nasa dako pa roon, iyong kayumangging ginoo, payat, na ang paningin ay magaslaw at banayad ang ngiti, ay ang bantog na may kagawan tungkol sa mga pisong Mehikano na nagbigay ng di kakaunting sama ng loob sa isang kinakalong ni Quiroga; ang kawaning iyon ay kilala sa Maynila dahil sa katalasan! Ang nasa malayu-layo pa, iyong kung tumingin ay pairap at hindi husay ang bigote ay siyang kawaning kinikilalang lalong karapat-dapat sapagka't nagkaroon ng katapangang magsalita nang laban sa pangangalakal ng mga bilyete sa loterya na ginagawa ni Quiroga at ng isang babaing bantog sa mga lipunan, sa Maynila. Sadya ngang kung hindi man ang kalahati ay ang dalawa ng katlong bahagi ng mga bilyete ay dinadala sa kainsikan at ang nalalabing kaunti sa Maynila ay ipinagbibiling may patong na sikolo. Lubos ang pananalig ng tinurang ginoo na sa balang araw ay mapapasakaniya ang pinakamalaking tama, kaya't muhing-muhi sa mga gayong kagagawan.

Samantala nama'y nagtatapos ang hapunan. Mula sa kakainan ay umaabot sa kabahayan ang mga bahagi ng talumpati, tawanan, mga pagsalansang, halakhakan . . .

Ang pangalan ni Quiroga ay paulit-ulit na nadidinig, na kahalo ng mga salitang *consul*, pagpapantay-pantay, mga karapatan . . .

Ang may piging na hindi kumakain ng lutong-Europa, ay nakikitunga na lamang maminsa-minsan sa kaniyang mga panauhin, at nangangakong makikisabay sa pagkain ng mga hindi makadulog sa unang hain.

Nakapaghapunan na si Simoun nang dumating at nakikipag-usap, sa kabahayan, sa ilang mangangalakal na nangagsisidaing dahil sa kalagayan ng paghahanap-buhay: masama ang lakad ng lahat, nahihinto ang pangangalakal, ang pakikipagsuklian sa Europa ay napakataas ang halaga; nangagsisihingi ng liwanag sa mag-aalahas o inuudyukan siya ng ilang paraan, sa pag-asang sasabihin sa Kapitan Heneral. Sa bawa't kaparaanang ipalagay ay tinutugunan ni Simoun ng isang ngiting pakutya't palibak. ¡Ba! ¡kaululan! hanggang sa nang mamuhi na ang isa ay itinanong ang kaniyang haka.

—¿Ang aking haka? —ang tanong—pag-aralan ninyo kung bakit lumulusog ang ibang bansa, at gayahan ninyo sila.

—¿At bakit nangagsisilusog, G. Simoun?

Kinibit ni Simoun ang kaniyang balikat at hindi sumagot.

—¡Ang mga gawain sa daungan na nakabibigat sa pangangalakal at ang daungang hindi mayari-yari!—ang buntunghininga ni G. Timoteo Pelaez—ay isang kayo ni Guadalupe, gaya nang sabi ng anak ko, na hinahabi at kinakalas . . . ang mga buwis . . .

—¡At dumadaing kayo! —ang bulalas ng isa— ¡At ngayong kapapasiya pa lamang ng Heneral ng pagpapagiba ng mga bahay na pawid! ¡Kayong maraming *hierro galvanizado*!

—Oo—ang sagot ni G. Timoteo—nguni't ang nagugol ko naman sa kapasiyahang iyan! At saka ang pagpapagiba'y hindi pa gagawin kundi sa loob ng isang buwan, hanggang dumating ang kurisma; mangyayaring may

dumating pang iba . . . ang ibig ko sana'y ipagiba ngayon din, datapwa't . . . ¿Bukod sa rito, ano ang ibibili sa akin ng mga may-ari ng bahay na iyan na pawang maralita?

—Mangyayari ding mabili ninyo nang murang-mura ang kanilang mga bahay. . . .

—¿At pagkatapos ay lakaring pawalang-bisa ang kautusan at ipagbiling muli, na ibayo ang halaga . . .! Naiyan ang isang kalakal.

Si Simoun ay ngumiti ng ngiti niyang malamlam, at sa dahilang nakitang sumasalubong din si Insik Quiroga ay iniwan ang mga madainging mangangalakal upang batiin ang magiging *consul*. Babahagya pa lamang siyang nakita nito ay nawala na ang anyong may kasiyahang-loob at ang mukha'y iginaya sa mga mangangalakal, at yumuko nang bahagya.

Iginagalang na lubha ng Insik na si Quiroga ang mag-aalahas, hindi lamang sa dahilang kilala niyang mayaman, kundi dahil sa mga bulung-bulungan umano'y kaututang-dila ng Kapitan Heneral. Nababalitang inaayunan ni Simoun ang mga hangarin ng Insik, kasangayon tungkol sa *consulado*, at sa gitna ng mga sali-salitaan, mga parunggit at mga *puntos suspensivos* ay tinukoy na siya ng isang pamahayagang laban sa Insik, sa isang nabantog na pakikipagsagutan sa isang kasamang kampi sa mga may buhok. Idinaragdag pa ng ilan kataong malumanay na iniuudyok umano sa Kapitan Heneral ng *Eminencia Negra* na gamitin ang mga Insik sa pagsugpo sa matibay na karangalan ng mga tagarito.

—Upang maging masunurin ang isang bayan—aniya—ay walang paraang gaya ng duhagihin at ipakilala sa kaniya ang sariling kaabaan.

Madaling magkaroon ng isang pagkakataon.

Ang mga balangay ng mga *mestiso* at ng mga *ncturales* ay nangagmamanman at ginagamit ang kanilang katapangan at kasipagan sa paghihinala at di katiwalaan. Isang araw, sa misa, ang kapitan sa naturales na nakaupo sa bangkong nasa dakong kanan at lubhang payat, ay na-

kaisip na pagpatungin ang kaniyang mga paa, na anyong *nonchalant*¹ upang lumaki-laki sa wari ang kaniyang mga pigi at maipamalas ang kanyang mainam na sapatos; ang sa mistiso namang naluluklok sa kabilang ibayo, sa dahilang may *juanete* at hindi napagpatong ang paa dahil sa katabaan at pagkabuyunin ay umanyo namang ibinikaka ang kaniyang mga hita upang malantad ang tiyang nakukulong ng isang *chaleco* na walang kakutun-kuton na napalamutihan ng isang magandang tanikalang ginto at brilyante. Ang dalawang pangkatin ay nagkapakiramdaman at nagsimula na ang paghahamok; sa sumunod na pagsisimba, ang lahat ng *mestiso*, pati ng lalong payat, ay pawang may buyon at ibinikakang mabuti ang mga hita na waring nangangabayo. Lahat ng *naturales* ay pinagpatong ang kani-kanilang paa, sampu ng lalong matataba, kaya't may kabisa tuloy na umaringkin. Ang mga Insik na nakakita sa kanila ay gumagamit naman ng kanilang anyo: nangagsiupong gaya nang kung nasa sa kanilang tindahan, ang isang paa'y baluktot at nakataas, ang isa'y nakabiting kukuya-kuyakoy. Nagkaroon ng mga tutulan, mga kasulatan, mga *expediente*, atb., ang mga kuwadrilyero ay matuling nangagsipanandata upang pasimulan ang paghahamok ng magkakababayan, ang mga kura ay galak na galak, ang mga Kastila'y nasasayahan at ang lahat nang ito'y pinagkakakitaan ng salapi, hanggang sa pinigil ng Heneral ang kaguluhan sa pamamagitan ng pag-uutos na sila'y mangagupuang kagaya ng Insik, sa dahilang ang mga ito'y siyang bumabayad ng lalong malaki, kahi't hindi siyang lalong Katoliko. At dito nangyari ang kagipitan ng mga *mestiso* at *naturales*, na, sa dahilang makikipot ang salawal ay hindi makagaya sa Insik. At upang ang nasang duhagihin sila'y mabunyag, ay ginanap ang kautusan ng buong karingalan at ginamitan ng mga sangkap, nilibid ang simbahan ng isang pulutong na kabayuhan, samantalang ang lahat ng nasa loob ay pinapawisan. Ang usapin ay nakarating sa

¹ Makisig.

Espanya, nguni't doo'y naulit din sa dahilang ang nagbabayad ng lalo malaki ay ang mga Insik at mangyayaring pairalin ang kanilang ibigin, sampu sa mga *seremonias religiosas*, kahit pagkatapos ay tumakwil sa pananampalataya at libakin ang pagka-Kristiyano. Nasiyahan ang mga *naturales* at *mestiso* at pinag-aralan nila ang hindi pagaaksaya ng panahon sa mga gayong bagay na walang kabuluhan.

Sinuyu-suyo ni Quiroga si Simoun sa tulong ng kaniyang tinig na napakamahimok, paulit-ulit ang kaniyang yuko, nguni't pinutol ng mag-aalahas ang kaniyang pangungusap at itinanong sa kaniyang bigla:

—¿Naibigan бага ang mga galang?

Sa tanong na ito'y napawing wari'y pangarap ang sigla ng kalooban ni Quiroga; ang tinig na dating mahimok ay naging mahinagpis, lalo pang nagpakayuku-yuko at matapos pagdaupin ang mga kamay na itinaas na pantay-mukha, anyong pagbati sa kainsikan, ay dumaing ng:

—¡Uu, sinyo Simoun! ¡akieng lugi, akieng hughog!

—¿Bakit, Insik Quiroga, kayo'y lugi at hughog? ¡at ganyan karami ang botelya ng *champagne* at mga panauhin!

Ipinikit ni Quiroga ang kaniyang mga mata at ngumuwi. ¡Hss! Ang nangyari nang hapong iyon, ang naging hangga ng mga galang, ay nakahughog sa kaniya. Si Simoun ay ngumiti. Kapag ang isang mangangalakal na Insik ay dumarang, ay sapagka't mabuti ang lagay; kapag ang ipinamalas ay waring mabuting-mabuti ang kaniyang lakad, ay sapagka't nakikini-kinita ang isang pagkalugi o magtatanang tungo sa kaniyang bayan.

—¿Kayo mo hiene alam akieng lugi, akieng hughog? ¡A, sinyo Simoun, akieng huapay!

At upang lalong maipabatid ng Insik ang kaniyang kalagayan ay sinabayan ang salitang huapay ng anyong pagpapatimbuwang.

Ibig-ibig ni Simoun na siya'y pagtawanan, nguni't napigil at sinabing wala siyang ano mang nalalaman, wala, —walang-wala.

Dinala siya ni Quiroga sa isang silid, na inilapat na mabuti ang pinto, at ipinaliwanag sa kanya ang sanhi ng kasawian ng Insik.

Ang tatlong galang na brilyante na hiningi kay Simoun upang ipakita sa kaniyang asawa ay hindi sadyang para rito, ¡kaawa-awang Indiya na nakukulong sa isang silid, na waring isang babaing Insik, kundi para sa isang maganda at kaayaayang babaing kaibigan ng isang mataas na tao, na kailangan niya ang tulong, dahil sa isang kalakal na pagtutubuan niya ng mga anim na libong piso! At sa dahilang ang Insik ay walang kabatiran sa mga maiibigan ng babai at nasa niyang magpakita ng gara ay hiningi ang tatlong pinakamabuting galang na mayroon ang mag-aalahas, na tatlo o apat na libo ang halaga ng bawa't isa.

Ang Insik ay nag-anyong walang malay at sa tulong ng kaniyang mahimok na ngiti ay sinabi sa babaing pumili ng maibigan; nguni't ang babae, lalong walang muwang at lalo pa manding mahimok, ay nagpahayag na ibig niya ang tatlo, at kinuhang lahat.

Si Simoun ay humalakhak.

—¡A, sinyolia! ¡akieng lugi, akieng hughog! —ang sigaw ng Insik na sabay ang pagtatampal sa sarili ng kaniyang maliliit na kamay

Patuloy din ang mag-aalahas sa katatawa.

—¡Huu! ¡masama tao, sigulo hienno tuto sinyola! —ang patuloy ng Insik na iginagalaw ang ulo't masama ang loob —¿Ano? bo hiya, kahi insiek sa akieng, ako tao. ¡A, sigulo hienno tuto sinyola; kung sigalela belong pa konti hiya!

—Nahuli kayo, nahuli kayo—ang bulalas ni Simoun na sabay sa pagtumbok nang marahan sa tiyan ng Insik.

—¿At lahat tao hienge utang at hienne mayad ano iyan? —at binilang sa kaniyang daliring may mahahabang kuko—impelealo, opisya, tinienti, sunnalo, ¡a, sinyo Simoun, akieng talo, akieng huapay!

—Siya, siya na ang kadadaing—ang sabi ni Simoun —iniligtas ko kayo sa maraming opisyal na humihingi sa

inyo ng salapi . . . Sila'y pinautang ko nang huwag na ka-yong gambalain at batid kong hindi nila ako mababayaran. . .

—Nguni, sinyo Simoun, kayo pautang sa opisya, ako pautang sa mamae, sinyola, malinelo, lahat tao . . .

—¡Masisingil din ninyo!

—¿Akieng makasingil? ¡A, sigulo hiene po ikaw alam! ¡Pag talo sa suga, wala na mayad! Mamuti sa inyo melon konsu; maali habol, akieng wala . . .

Si Simoun ay nag-isip.

—Tingnan ninyo, Insik Quiroga, —ang sabing wari'y natatanga—ako ang maniningil ng utang sa inyo ng mga opisyal at mga marinero, ibigay ninyo sa akin ang katibayan ng pagkakatanggap nila.

Muling namighati si Quiroga, hindi siya binibigyan kailan man ng katibayan.

—Pag nangagsiparitong hihingi ng salapi ay paparonin ninyo sa akin; ibig kong iligtas kayo.

Napasalamat nang lubos si Quiroga, nguni't nabalik na naman sa kaniyang mga pagdaing, tinukoy ang mga galang at inulit-ulit ang:

—¡Kung sigalela belon pa hiya!

—¡Putris! —ang sabi ni Simoun, na tinitingnang pasulyap ang Insik na waring ibig hulaan ang nasa kalooban—nangangailangan pa naman ako ng salapi at inaakala kong mababayaran ninyo ako. Nguni't ang lahat ay may kagamutan, ayaw kong mahapay kayo nang dahil lamang sa walong kabuluhang bagay na iyan. Siya, isang utang na loob at gagawin kong pito ang siyam na libong utang ninyo sa akin. Kayo'y nakapagpapasok sa adwana ng lahat ng inyong naisin, mga kahon ng lampara, mga bakal, mga pinggan, tanso, mga pisong Mehikano; ¿nagbibigay kayo ng armas sa mga kumbento?

Napao ang Insik sa tulong ng tango; nguni't kailangan niyang sumuhol sa maraming tao.

—¡Lahat akieng bigay sa pale!

—Kung gayon ay tingnan ninyo —ang marahang patuloy ni Simoun—kailangan kong ipapasok ninyo ang ilang kaha ng pusil na dumating ngayong gabi. . . ibig kong itago

ninyo sa inyong tindahan; hindi magkakasiyang lahat sa aking bahay.

Si Quiroga'y nagulumihanan.

—Huwag kayong masindak, hindi kayo maaano; ang mga baril na iyan ay unti-unting itatago sa ilang bahay, at pagkatapos ay gagawa ng pagsisiyasat at marami ang ibibilanggo... marami tayong kikitain sa paglakad na makawala ang mga napipiit. Batid na ninyo?

Si Quiroga ay alinlangan; takot siya sa mga armas. Sa kaniyang mesa ay mayroon siyang isang rebolber, na walang punglo, na hindi niya hinihipo kailan man kundi lilingon munang nakapikit.

—Kung hindi ninyo magagawa ay hahanap ako ng iba, nguni't kailangan ko kung gayon ang aking siyam na libong piso upang padulasin ang mga kamay at ipikit ang mga mata.

—Siya, siya —ang sa huli'y sabi ni Quiroga—¿nguni't huli ba malami tao? ¿utos lekisa, ha?

Nang bumalik sa kabahayan si Quiroga at si Simoun ay natagpuan ang mga galing sa paghahapunan na nangagtatalo; pinatabil ng *champagne* ang mga dila at nagpapagalaw sa mga utak ng ulo. Nangag-uusapang walang kakimikimi.

Sa isang pulutong na may maraming kawani, ilang babae at si D. Custodio, ay pinag-uusapan ang isang pasugo sa Indiya upang pag-aralan ang paggawa ng mga sapatos ng mga sundalo.

—¿At sinu-sino ang bumubuo? —ang tanong ng isang babaing malaki.

—Isang koronel, dalawang opisyal at ang pamangkin ng Heneral.

—¿Apat? —ang tanong ng isang kawani—¿ganyan na lamang ang lupon! ¿at kung magkahati sa kapasintahan? ¿may pagkabatid man lamang kaya sa bagay na iyon?

—Iyan nga ang tanong ko —ang dugtong ng isa—ang sabi ko'y dapat pumaroon ang isang hindi kawal sa hukbo, isang walang hilig sa pagkamilitar... sa halimbawa, isang manggagawa ng sapatos.

—Iyan nga —ang sagot ng isang mamamakyaw ng sapatos—nguni't sa dahilang hindi bagay na magpadala ng isang Indiyo, ni ng isang Makaw, at ang tanging magsasapatos na Kastila ay humihingi ng malaking sahod...

—Datapwa'y ano pa't pag-aaralan ang sapin sa paa? —ang tanong ng isang babaing malaki—; marahil ay hindi iuukol sa mga artilyerong Kastila! Ang mga Indiyo ay maaaring walang sapatos gaya ng kung nasa kanilang bayan.

—Siyang dapat jat ang kabang-bayan ay lalong makapagtitipid!—ang dugtong ng isang senyorang balo, na hindi nasisiyahan sa kaniyang sinasahod na *pension*.

—Nguni't unawain naman ninyo —ang sagot ng isa sa mga kaharap, na kaibigan ng mga opisyal na magsisiyasat—tunay ngang ang maraming Indiyo ay walang sapin kung lumakad sa kanilang bayan, nguni't hindi ang lahat, at hindi magkaisa ang lumakad nang alinsunod sa sariling kaibigan kaysa nasa paglilingkod; hindi napipili ang oras, ni ang daranan, ni hindi nakapagpapahinga kung kailan ibigin. Alalahanin ninyo, ali, na kung katanghalian ay nakaluluto ng tinapay ang init ng lupa. At maglakad pa kayo sa buhanginan, doon sa may mga bato, araw sa itaas at apoy sa ibaba, at punglo sa harap...

—;Sa sanayan din lamang iyan!

—;Gaya ng hayop na *burro* na nasanay sa hindi pagkain! Sa kasalukuyang labanan, ang lalong marami sa nasa-sawi sa atin ay gawa ng mga sugat sa talampakan... ;Inuulit ko ang sa *burro* ali, ang sa *burro*!

—Nguni't anak ko —ang tutol ng babae—isip-isipin ninyong napakaraming salapi ang magugugol sa katad. Sukat nang maibuhay sa maraming ulila't balo upang, mapagtibay ang karangalan. At huwag kayong ngumiti, hindi ko sinasabi nang dahil sa akin, pagka't mayroon naman akong pensiyon, kahi't kakaunti, lubhang kaunti sa mga ipinaglilingkod ng aking asawa; tinutukoy ko ang iba na may napakamaralitang kabuhayan ngayon: hindi nararapat na matapos ang maraming kahihingi upang maparito at matapos na makapaglakbay-dagat ay maging katapusan ang mamatay dito sa gutom... Ang sinasabi ninyong ukol sa mga sun-

dalo ay totoo marahil, nguni't ang katunayan, kahi't mahigit na akong tatlong taon dito ay hindi pa ako nakakita ng pipilay-pilay.

—Sa bagay na iyan ay kasang-ayon ako ng aling kuwan —ang sabi ng isang babaing kalapit—¿ano pa't bi-bigyan ng sapatos, sa wala naman silang sapatos nang sumipot sa maliwanag?

—¿At ano pa ang kailangan ng baro?

—¿At ano pa ang kailangan ng salawal?

—Isip-isipin ninyo ang mapapala natin sa pagkaka-roon ng isang hukbong hubo't hubad! —ang tapos ng nagtatanggol sa mga sundalo.

Sa isang pulutong ay lalong mainit ang pagtatalo. Si Ben-Zayb ay nagsasalita't nananalumpati; gaya nang dati'y hinahadlangan siya sa bawa't sandali ni P. Camorra. Ang manunulat na prayle, kahi't niya iginagalang na lubha, ang mga taong may satsat, ay palaging nakikipagtalo kay P. Camorra na inaari niyang isang prayle-praylihang mangmang; sa gayo'y ginagamit ng anyong malaya at dinudurog ang mga sabisabihan ng mga tumatawag sa kaniyang Fray Ibañez. Kinalulugdan ni P. Camorra ang kaniyang katunggali; iyon lamang ang tanging nagpapalagay na may katuturan ang kaniyang mga tinatawag na pangangatwiran niya.

Ang pinag-uusapan ay tungkol sa *magnetismo*, *espiritismo*, mahiya, atb., at ang mga salita't sumasahimpapawid na gaya ng mga sundang at bola ng mga salamangkero; sila ang naghahagis at sila rin ang sumasalo.

Nang taong iyon ay pinagkakaguluhan sa perya sa Kiyapo ang isang ulo na di bagay sa tawag na *esfinge*, na itinatanghal ni Mr. Leeds, isang Amerikano. Malalaking pabalita na makababalaghan at nakapangingilabot, na nakaaakit sa panonood, ang nangakadikit sa pader ng mga bahay. Ni si Ben-Zayb, ni si P. Camorra, ni si P. Irene, ni si P. Salvi ay hindi pa nakakakita sa ulong iyon; si Juanito Pelaez ang tanging nakakita, isang gabi, at siyang nagbabalita ng kaniyang pagkahanga sa mga magkakalipon.

Si Ben-Zayb, dahil sa kaniyang pagkamamamahayag, ay nagpupumilit na makatuklas ng kadahilanang likas; bi-

nabanggit ni P. Camorra ang diyablo; si P. Irene ay ngumingi; si P. Salvi ay walang kaimik-imik.

—Nguni't, padre, sa hindi na pumaparito ang diyablo; tayo, sa ating sarili ay sukat na upang magkasala...

—Kung hindi gayon ay hindi makukuro...

—Kung ang karunungan...

—¡Ulit na naman ang karunungan! ¡puñales!

—Nguni't makinig kayo, aking ihahayag. Ang lahat ay alinsunod lamang sa paningin. Hindi ko pa nakikita ang ulo, ni hindi ko batid kung papaano itinatanghal. Anang ginoo, itinuro si Juanito Pelaez, ay hindi kagaya ng mga ulong nagsasalita na karaniwang itinatanghal—¡kahi't na! Nguni't ang sanhi ay iyon din; lahat ay umaalinsunod lamang sa paningin; hintay kayo, ilalagay na paganito ang isang salamin, ang isa pa'y sa likuran, ang malalarawan ay matatanaw... ano, isa lamang suliranin ng pisika.

At ibinaba sa kinalalagyan ang maraming salamin, iniayos, ikiniling at sa dahilang hindi niya mapalabas ang kalinawan ay tinapos sa wikang:

—Gaya ng sabi ko, walang pinag-ibhan sa isang pag-sira lamang ng paningin.

—Nguni't anong salamin ang ibig pa ninyo, sa sinabi sa atin ni Juanito na ang ulo ay nasa loob ng isang kaha, na ipinapatong sa isang mesa... Nakikinikinita ko sa bagay na iyan ang espiritismo, sapagka't kailan man ay gumagamit ng mesa ang mga espiritista, at sa akala ko'y sapagka't *gubernador eclesiastico* si P. Salvi ay dapat niyang ipagbawal ang pagtatanghal.

Si P. Salvi ay walang kasali-salita; hindi sumasagot ng oo ni hindi.

—Upang maalaman kung may diyablo o espiritu sa loob —ang sabi ni Simoun—ang mabuti'y paroonan ninyo't tingnan ang bantog na ulong iyon.

Ang palagay ay minabuti at tinanggap, nguni't si P. Salvi at si D. Custodio ay nagpakita ng kaunting nganingani. ¡Sila ay paparoon sa isang perya, makikipagsiksikan sa mga tao at manonood ng mga *esfinge* at mga ulong mahungusap!

¿Ano na lamang ang wiwikain ng mga Indiyó? Aariin silang tao na may hilig at kahinaan ding taglay ng iba. Sa gayon, si Ben-Zayb, akay ng kaniyang pagkamamamahayag ay nagakong ipamamanhik kay Mr. Leeds na huwag magpapasok ng manonood samantalang sila'y nasa loob. Napakalaking karangalan ang ibibigay nila sa kanilang pagdalaw upang di sumang-ayon, at saka hindi pa sila hihingan ng upa sa pagpasok. At upang mapangatwiranán ni Ben-Zayb ang sinabi, aniya ay:

—¡Sapagka't akalain na lamang ninyo! Kung mahuli ko ang daya sa harap ng mga manonood na Indiyó ¡Aalisin ko ng kakanin ang kaawa-awang Amerikano!

Si Ben-Zayb ay isang taong malingap.

May labindalawa ang pumanaog, na kabilang ang ating mga kilalang si D. Custodio, si P. Salvi, si P. Camorra, si P. Irene, si Ben-Zayb at si Juanito Pelaez. Inihatid sila ng kanilang mga sasakyan sa pagpasok sa liwasan ng Kiyapo.

XVII ANG PERYA SA KIYAPO

Ang gabi'y maganda at ang anyo ng liwasan ay lubhang masaya. Sa pagsasamantala sa masarap na simoy at maningning na buwan kung Enero ay punung-puno ang perya ng taong ibig makakita, makita at makapaglibang. Ang mga musika ng mga kosmorama at ang ilaw ng mga parol ay siyang nagbibigay-galak at kasayahan sa madla. Mahahabang hanay ng mga tindahan, nagniningningan ali-yamas at mga pangkulay, lantad sa tingin ay may mga kumpol na pelota, mga maskarang nangakatuhog sa mata, mga laruang lata, mga tren, karong maliliit, kabayong maliliit na napagagalaw, mga sasakyan, mga bapor na may kani-kanilang maliliit na kaldera, mga pinggan-pingganang maliliit, mga beleng mumunti na kahoy na pino, mga manikang gawa sa ibang lupain at gawa rito, ang mga una ay masasaya

at bughaw at ang mga huli ay mga walang katawa-tawa at mapagninilay na waring maliliit na babaing may gulang, sa piling ng mga batang napakalalaki. Ang tugtog ng mga tambol na maliliit, ang kaingayan ng mga trompe-trompe-tahang lata ang tugtuging ngongo ng mga kurdiyon at mga organilyo ay nagkakahalang wari'y tugtugan sa karnabal, at sa gitna ng lahat ng iyon ay paroo't parito ang makapal na tao na nangagtutulakan, nagkakabungguang ang mukha'y nangakalingon sa mga tindahan, kaya't madalas ang untugan at kung minsan ay katawa-tawa. Napipilitang pigilan ang takbo ng mga kabayo ng mga sasakyan, ang *¡tabi! ¡tabi!* ng mga kutsero ay nadidinig na sunod-sunod; nangagkaka-salu-salubong ang mga kawani, mga militar, mga prayle, mga nag-aaral, mga Insik, mga dalaginding na kasama ng kanilang mga ina at ali, nangagbabatian, nangagkikindatan, masasayang nagtutudyuhan.

Si P. Camorra ay nasa karurukan ng kaniyang kaligayahan sa pagkakita ng gayon karaming magagandang dalaga; napapatigil siya, napapalingon, itutulak si Ben-Zayb, mapapalatak, sumusumpa't aniya'y: at iyan, iyan, manghihitit ng tinta? at doon sa isa ¿ano ang masasabi mo? Sa kaniyang kagalakan ay hindi na pinupupo ang kaniyang kalaban at katunggali. Tinitingnan siyang maminsan-minsan ni P. Salvi, nguni't hindi niya pinapansin si P. Salvi, kundi bagkus pa ngang binubunggo ang mga dalaga upang masagi sila, na kinikindatan at tinititigan nang titig na may palaman.

—*Puñales!* ¿Kailan kaya ako magiging kura sa Kiyapo? —ang tanong sa sarili.

Si Ben-Zayb ay biglang nakabitiw ng isang tungyaw, napalundag at pinigilan ang kaniyang bisig; sa gitna ng kagalakan ni P. Camorra ay kinurot siya. Dumarating ang isang nakasisilaw na binibining pinagtitingnanan ng lahat ng taong nasa liwasan; dahil sa hindi magkasiya sa kagalakan si P. Camorra ay pinagkamalang bisig ng dalaga ang bisig ni Ben-Zayb.

Ang binibini'y si Paulita Gomez, ang makisig sa madlang makisig na sinusundan ni Isagani; sa likuran ay sumusunod si Donya Victorina. Ang dalaga'y nagniningning sa kagandahan; ang lahat ay napapatigil, ang mga leeg ay bumabaluktot, napapahinto ang mga usap-usapan, sinusundan ng mga paningin at si Donya Victorina ay tumatanggap ng mga magalang na bati.

Ang suot ni Paulita Gomez ay baro't panyong pinya na binurdahan, iba kaysa isinuot nang umagang iyon sa pagparoon sa Sto. Domingo. Ang nanganganinag na habi ng pinya ay nagbibigay ng lalong ganda sa kanilang ulo, at ang mga Pilipinong nakakamalas ay iginagaya siya sa buwang nalilibid ng maputi't manipis na ulap. Isang sayang sutla na kulay-rosas, na nagkakutun-kutong mainam ang ayos sa pagkakapigil ng kaniyang munting kamay ay nagbibigay-dilag sa kaniyang tuwid na ulo, na ang mga kilos na inaayusan ng malambot na leeg ay nagpapahayag ng pananagumpay na lubos ng kataasan at kalindian. Si Isagani'y waring hindi nasisiyahang-loob; nayayamot siya sa gayong karaming mata, karaming mga talugigi na tumatanaw sa kagandahan ng kaniyang iniibig: ang mga tingin ay inakala niyang nakaw, at ang mga ngiti ng dalaga'y inaari niyang pagtataksil.

Nang makita ni Juanito ang binibini ay pinaglalo ang kakubaan at nagpugay: sinagot siya nang pasumala ni Paulita, at tinawag siya ni Donya Victorina. Si Juanito ang kaniyang kinikilingan, at sa ganang kaniya ay ibig pa ito kaysa kay Isagani.

—¡Anong gandang dalaga! ¡Anong ganda! —ang bulong ni P. Camorra na sumilakbo ang kalooban.

—¡Padre, ang tiyan mo po ang iyong kurutin at bayaan ninyo kami! —ang payamot na sabi ni Ben-Zayb.

—¡Anong gandang dalaga! anong gandang dalaga—ang ulit—at ang lumiligaw ay ang nag-aaral na kilala ko, ang nanulak.

—¡Manalad siya at hindi tagaroon sa bayan ko!

sundan ng tingin ang binibini, ibig-ibig nang iwan ang kaniyang mga kasama at sundan ang dalaga. Nahirapan si Ben-Zayb bago siya napahinuhod.

Si Paulita ay patuloy sa paglakad at natatanaw ang kaniyang magandang anyo at ang kaniyang munting ulo, na mainam ang pagkakapusod, na malinding gumagalaw.

Ang ating mga nagliliwaliw ay patuloy sa kanilang paglakad, na ang paring artilyero ay nagbubuntung-hininga, at nakasapit sila sa isang tindahang nalilibid ng mga nanonood na madaling sila'y niluwagan.

Iyon ay isang tindahan ng mga mumunting larawang kahoy, na gawa rito, na nagpapakilala sa sarisaring laki at anyo ng mga ayos, lahi at mga paghahanapbuhay sa kapuluan, mga Indiyos, Kastila, Insik, mistiso, prayle, klerigo, kawani, kapitan sa bayan, nag-aaral, sundalo, atb. Dahil mandin sa mga artista ay may hilig sa mga pari, na ang mga kuton ng mga *habito* ay siyang naaayos sa kanilang mga kagawian sa pagyari, o dahil sa ang mga prayle, sa pakikihimasok nitong lubha sa mga lipunang Pilipino'y nakapagpapaulap sa pag-iisip ng eskultor, maging alinman sa dalawang kadahilanan ang katunayan ay marami ang kanilang kawangki, na mabuti ang pagkakayari, anyung-anyo, at itinatanghal sila sa mga dakilang sandali ng kabuhayan, baliwad kaysa ginagawa sa kanila sa Europa, na doo'y inilalarawan silang nakakatulog sa ibabaw ng mga bariles ng alak, nangagsusugal, tumutunga, nag-aapungot o hinahaplos ang sariwang mukha ng isang dalaga. Hindi ang mga prayle sa Pilipinas ay kaiba: mga makikiyas, malilinis, mabubuti ang bihis, mahusay ang gupit ng buhok, ang mga mukha'y ayos at maliwanag, ang mata'y mapagmasid, anyong banal, may kaunting pula sa pisngi, may tungkod na palasan sa kamay at sapatos na tsarol sa paa, na nakaaakit na sambahin sila at ilagay sa birina. Kapalit ng mga sagisag ng katakawan at kahalayang taglay ng kanilang mga kapatid na nasa Europa, ang dala ng mga nasa Maynila ay ang aklat, ang *crucifijo*, ang sangang sagisag ng paghihirap; kapalit ng panghahalik sa mga mangmang na babaing taga-

bukid, ang mga nasa Maynila ay nagpapahalik ng kamay sa mga bata, sa mga taong may kagulangan na nangakayuko't halos nakaluhod; kapalit ng paminggalang puno ng kakanin at mga kakanan na siyang tanghalan nila sa Europa, sa Maynila ay mga dalanginan, mesang paaralan; kapalit ng prayleng maralita na lumalapit sa mga bahay-bahay, na dala ang kaniyang *burro* at ang supot upang manghingi ng limos, ang prayle sa Pilipinas ay nagsasabog ng dukut-dukot na ginto sa mga kaawa-awang Indiyos...

—¡Tingnan ninyo, narito si P. Camorra! —ang sabi ni Ben-Zayb na dala pa ang singaw ng *champagne*.

At itinuturo ang larawan ng isang payat na prayle, na wari'y nag-iisip, nakaupo sa piling ng isang dulang, ang ulo'y nakapatong sa palad at sumusulat mandin ng isang sermon. May isang lamparang nakapagpapaliwanag sa kaniya.

Ang pagkakaibayo ng anyo'y ikinahalakhak ng marami.

Naramdaman ang tukoy ni P. Camorra, na nalimutan na si Paulita, at siya namang tumanong:

—At ¿sino naman ang kamukha ng larawang ito, Ben-Zayb?

At tumawa ng kaniyang tawang *paleto*.

Ang larawan ay isang matandang babaing bulag ang isang mata, gusgusin, na nakalupasay sa sahig, gaya ng mga anito ng mga Indiyos, na namimirinsa ng damit. Ang kasangkapan ay nagayahang mabuti; tanso, ang dingas ay palara at ang alimpuyo ng usok ay marurumi't pinilipit na bulak.

—¿Hoy, Ben-Zayb, hindi hangal ang nakamunakala, ano? —ang tanong na tumatawa ni P. Camorra.

—¡Hindi ko malaman ang ibig tukuyin! —ang sabi ng manunulat.

—Nguni't *¡puñales!* ¿hindi ba ninyo nakikita ang pangalan, *la prensa filipina*? Ang kasangkapang iyan na ipinamimirinsa ng matandang babai ay tinatawag ditong prinsipal.

Lahat ay nagtawanan, at si Ben-Zayb man ay humahalakhak din.

Dalawang sundalong guwardiya sibil na may tandang *mga sibil*, ay nalalagay sa likuran ng isang taong nakabaliti ng matitibay na tanikala at ang mukha'y natakpan ng sumbrero: ang pangalan ay *Ang Lupain ng Abaka*, at waring babarilin.

Hindi naibigan ng marami sa ating mga dalaw ang tanghalan. Pinag-uusapan ang tuntunin ng Arte, humahanap ng pagkakatimbang-timbang ng laki, ang sabi ng isa'y walang pitong ulo ang larawang gayon, na ang mukha'y kulang ng isang ilong, wala kundi tatatlo, bagay na ikinapag-isip nang kaunti ni P. Camorra na di makahulo kung bakit upang maging ayos ang isang larawan ay dapat magkaroon ng apat na ilong at pitong ulo; anang isa'y kung bakit malitid, sa, ang mga Indiyo ay hindi gayon; na kung yaon ay matatawag na *escultura o carpinteria*, atb.; bala na'y nagpahayag ng kaniyang panunuligsa at upang di naman mapahuli sa iba si P. Camorra ay nangahas humanap ng tatlum-pung hita sa bawa't manika. Kung makahihingi ng ilong ang iba ay bakit nga naman hindi siya makahihingi ng hita? At doon din nangagtatalo kung ang Indiyo'y may katalinuhan sa pagiiskultor, kung nararapat palusugin ang gayong arte, at sinimulan na ang pagtatalong sabay-sabay na pinutol ni D. Custodio sa pagsasabing ang mga Indiyo ay may katalinuhan, nguni't ang paggawa lamang ng santo ang dapat harapin.

—Kahit sino ay magsasabi—ani Ben-Zayb, na nang gabing yaon ay naging mapanudyo—na ang Insik na iyan ay si Quiroga, nguni't kung pagwawariing mabuti ay kamukha ni P. Irene.

—¿At ano ang masasabi ninyo sa Indiyo-Ingles na iyan? Nahahawig kay Simoun.

Umalingawngaw ang pamuling halakhakan. Hinaplos ni P. Irene ang kaniyang ilong.

—¡Tunay nga! —¡Tunay nga! —¡Siyang-siya!

—Datapwa't ¿nasaan si Simoun? ¡Bilhin ni Simoun!

MGA KADAYAAN

Si Simoun ay nawala, walang nakakita sa kaniya.

—*¡Puñales!* —ang sabi ni P. Camorra— ¡napakakuript ang Amerikano! Natatakot na pabayaran natin sa kaniya ang kaupahan ng lahat sa pagpasok sa patanghalan ni Mr. Leeds.

—*¡Hindi!* —ang sagot ni Ben-Zayb—ang ipinangangamba ay ang magipit siya. Nahuhulaan na ang masamang birong aabot sa kaniyang kababayang si Mr. Leeds, kaya't nagmamaang-maangan.

At nangagpatuloy ng lakad ang magkakasama upang panoorin ang nababantog na ulo, na walang biniling anumang kahit masamang laruan.

Humandog si Ben-Zayb na siyang makikipagusap: hindi maaaring hiyain ng Amerikano ang isang mamamahayag na mangyayaring maghiganti sa pamamagitan ng isang mapanirang lathala.

—Makikita ninyo't pawang kagagawan lamang ng salamin—aniya—sapagka't tingnan ninyo . . .

At muling nagsimula ng isang mahabang pagpapaliwanag, at sa dahilang wala siyang kaharap na salamin na makasisira sa kaniyang sinasabi ay idinugtong nang lahat ang kabulastugang matuturan hanggang sa kahuli-hulihan ay hindi na matumpakan ang sinasabi.

—At makikita rin ninyo kung pawang pagkasira lamang ng paningin.

XVIII MGA KADAYAAN

Sinalubong sila nang lubhang malingap ni Mr. Leeds, isang tunay na Yankee, na ang suot ay pulos na itim. Mabuti itong magsalita ng wikang Kastila dahil sa nagtirang malaon sa Amerika, sa timog. Hindi sumalansang sa nasa ng ating mga dalaw; sinabing maaaring siyasating lahat-lahat bago gawin at matapos ang pagtatanghal; sa kasalu-

kuyan ng pagtatanyag ay ipinamanhik na manahimik lamang. Si Ben-Zayb ay ngumingiti at nilalasap-lasap na ang sama ng loob na ibibigay niya sa Amerikano.

Ang loob na nababalot na buong-buo ng itim ay nailawan ng mga matatandang lampara na ang ilaw ay *aguardiente*. Isang halang na natatakpan ng tersiyopelong itim ang siyang humahati ng dalawang hating magkasinlaki sa loob na iyon; ang isa'y puno ng luklukang laan sa mga manonood, at ang isa ay kinalalagyan ng isang tuntungan na ang alpombra ay pari-parisukat. Sa ibabaw ng tuntungang ito, sa dakong gitna, ay nalalagay ang isang mesa na natatakpan ng isang mainam na kayong itim na puno ng bungo at iba pang larawang mahiwaga. Ang *mise in scene*¹ ay malungkot kaya't nakapangilabot sa mga masasayang dalaw. Nahinto ang mga biruan, marahan ang mga pag-uusap at kahi't na ibig magpatanaw ang ilan ng di nila pagpapahalaga sa gayon ay hindi pumulas ang tawa sa mga labi. Ang damdam ng lahat ay waring napasok sa isang bahay na may patay. Isang amoy-suob at pagkit ang siya pang nakapag-paparagdag sa gayon. Si D. Custodio at si P. Salvi ay marahang nagsanggunian kung nararapat o hindi na ipagbawal ang mga gayong panoorin.

Upang mapalakas ni Ben-Zayb ang loob ng mga matatakutin at magipit niya si Mr. Leeds ay sinabi ritong:

—Hoy, . . . mister, yamang walang ibang tao kundi kami lamang at hindi kami mga Indiyos na napapahuli ay ipahihintulot baga ninyong ipakita ko sa kanila ang daya? Alam na naming ang lahat nang iyan ay ukol lamang sa paningin, nguni't sa dahilang si P. Camorra ay ayaw maniwala . . .

At humandang lumundag sa halang na hindi nagdaan sa sadyang pintuan, samantalang si P. Camorra ay naglunggati sa pagtutol dahil sa nangangambang baka may katwiran si Ben-Zayb.

¹ Ang palabasan sa dulaan.

—¿At bakit po hindi, ginoo? —ang sagot ng Amerikano; —nguni't huwag po lamang kayong sumira ng ano' man, hane po?

Ang mamamahayag ay nasa ibabaw na ng tuntungan.

—¿Ipahihintulot po ba ninyo? —ang sabi.

At sa pangingilag na baka hindi siya payagan ni Mr. Leeds ay hindi na naghintay ng pahintulot at itinaas ang kayo at hinanap ang mga salaming inaatay niyang mataagpuan sa mga paa. Si Ben-Zayb ay nakabitiw ng kalahating tungyaw, napaurong, muling ipinasok at iniwagayway ang mga kamay niya sa ilalim ng dulangan at walang mapuhap. Ang mesa ay may tatlong paang bakal na maliliit, na nakabaon sa lupa.

Ang mamamahayag ay tumingin-tingin sa lahat ng sulok na waring may hinahanap.

—¿Nasaan ang mga salamin? —ang tanong ni P. Camorra.

Mamata-mata si Ben-Zayb, hinihipo ang dulang, itinataas ang kayong takip, at maminsan-minsa'y inilalagay ang kamay sa noo na waring may ibig maalaala.

—¿Mayroon po bang nawala sa inyo? —ang tanong ni Mr. Leeds.

—¿Ang mga salamin, mister, nasaan ang mga salamin?

—Ang inyo'y hindi ko maalaman kung saan naroon, ang akin ay nasa *fonda* . . . ¿ibig бага ninyong manalamin? Masama nang kaunti ang ayos ninyo at namumutla.

Kahi't na may kaba, nang makita ng marami ang kapanatagang pag-aglahi ng Amerikano'y pinagtawanan si Ben-Zayb na hiyang-hiyang bumalik sa kaniyang uupuan, na bumubulong ng:

—Hindi mangyayari; makikita ninyo't hindi magagawa nang walang salamin; mayamaya'y magpapalit iyan ng dulang . . .

Inilagay na muli ni Mr. Leeds sa mesa ang kayo at nang maharap na ang mga mararangal na dalaw, ay tumanong.

—¿Nasisiyahan na бага kayo? ¿mapasisimulan na natin?

—¡Napakatulog na dugo namang tao! —ang sabi ng isang babaing bala.

—Kung gayon ay mangagsiupo na po ang kaginoohan at pag-isipin kung ano ang ibig itanong.

Pumasok si Mr. Leeds sa isang pinto at nang makaraan ang ilang sandali ay bumalik na may dalang isang kahang kahoy na maitim, bukbukin, na may ilang lilok na ibon, mga hayop, mga bulaklak, mga ulo ng tao, atb

—Mga kaginoohan, —ang sabi ni Mr. Leeds na walang tawa—sa minsang pagdalaw ko sa piramide ni Khufu, ikaapat na lipi ng mga Faron, ay nakatagpo ako ng isang libingan na batong-buhay na pula sa isang liblib na silid. Ang kagalakan ko'y gayon na lamang, sapagka't inaakala kong nakatagpo ng isang momya ng mga anak-hari; nguni't gaano ang aking sama ng loob nang matapos paghirapan ng katakut-takot ang pagbubukas ng libing ay wala akong natagpuan kundi ang kahang ito na mangyayari ninyong siyasin.

At inilibot ang kaha sa mga unang hanay ng luklukan. Iniurong ni P. Camorra ang kaniyang katawan na wari'y may pagkasuklam, si P. Salvi ay tuminging malapit na wari'y nakaaakit sa kaniya ang mga bagay na ukol sa libingan; si P. Irene ay ngumingiti ng ngiting matalino, si D. Custodio ay nag-anyong walang imik at mapagwalangbahala, at si Ben-Zayb ay humahanap ng salamin; doon dapat malagay, sapagka't salamin lamang ang sangkap ng lahat ng iyon.

—¡Walang iniwan sa amoy-bangkay! —ang sabi ng isang babae— ¡puff!

At namaypay nang katakut-takot.

—¡Kaamoy ng apat na libong taon! —ang sabing bigla ng isa.

Nakalimutan ni Ben-Zayb ang salamin dahil sa pagtingin kung sino ang bumanggit ng salitang iyon. Ang bumigkas ay isang militar na nakabasa ng kasaysayan ng buhay

ni Napoleon. Kinainggitan siya ni Ben-Zayb, at upang bu-mitiw ng isang salitang dapat tumama kay P. Camorra ay sinabing:

—¡Amoy-simbahan!

—Ang kahang ito, kaginoohan, —ang patuloy ng Amerikano, ay may lamang isang dakot na abo at kaputol na *papiro*, na kinatatalaan ng ilang sulat. Tingnan ninyo, nguni't ipinamamanhik ko lamang na huwag kayong hi-hingang malakas, sapagka't kung matapon ang kaunting abo ay lalabas na sira-sira ang aking *esfinge*.

Ang kabulaanan, na tinuran nang buong pananalig at walang kabiru-biro ay unti-unting nagtagumpay, kaya't nang idaan ang kaha ay walang isa mang nangahas na huminga. Si P. Camorra, na sa pulpito sa Tiyani ay nagpakilalang madalas ng mga parusa at paghihirap sa impiyerno, samantalang pinagtatawanan sa sarili ang mga matang sindak ng mga makasalanan, ay nagtakip ng ilong at si P. Salvi, ang tunay na si P. Salvi, na sa araw ng kapistahan ng mga patay ay gumawa ng guniguni ng mga kaluluwa sa purgatoryo na may apoy at mga larawang nanganganinag na naiilawan sa dakong likuran, na may lamparang ang ilaw ay aguardiente, mga putul-putol na halimyas, sa malaking dam-bana ng simbahan ng isang arabal upang makakuha ng mga pamisa at limos, ang payat at walang imik na si P. Salvi ay pumigil sa kaniyang paghinga at tiningnan ng tinging may panganganib ang isang dakot na abong iyon.

—¡*Memento, homo, quia pulvis es!*² —ang bulong na nakangiti ni P. Irene.

—¡P . . . ! —ang bitiw ni Ben-Zayb.

Nakahanda na siya sa pagsasabi ng mga salitang iyon ay inunahan siya ng kanonigo.

—Sa dahilang hindi maalaman kung ano ang dapat kong gawin — ang patuloy ni Mr. Leeds na inilapat nang buong pag-iingat ang takip ng kaha—ay siniyasat ko ang *papiro*, at nakita ko ang dalawang salita na hindi ko batid

² Alalahanin mo tao na ikaw ay alabok.

ang kahulugan. Hinanap ko ang katuturan at tinangka kong bigkasin nang malakas, at babahagya pa lamang na nabibigkas ang una nang maramdaman kong dumudulas sa aking kamay ang kaha na wari'y tangay ng isang malaking pataw at gumulong sa lupa, at doo'y hindi ko na magalaw. Ang pagkakamangha ko'y naging sindak nang buksan ko't matagpuan sa loob ang isang ulo ng tao na ang tingin sa akin ay walang kakisap-kisap. Sindak, at dahil sa hindi ko maalaman ang gagawin sa harap ng gayong kababalaghan, ay natulig akong nangaykay sumandali na wari'y isang gulilat . . . Ako'y nagbalik-loob . . . Sa pag-aakalang iyon ay isang malikmata lamang ay tinangka kong mapalipas iyon at ipinatuloy ko ang pagbasa ng pangalawang salita. Babahagya ko pa lamang nasasabi ay nalapat ang takip ng kaha, nawala ang ulo, at ang napalit na muli ay ang isang dakot na abong ito. Hindi sinasadya'y natagpuan ko ang dalawang salitang lalong makapangyarihan sa kalikasan, ang mga salitang panlikha at panggunaw, ang pambuhay at pampatay!

Humintong sandali na wari'y ibig tingnan ang ibinungang ng kaniyang mga sinabi. Pagkatapos ay lumapit sa dulong na ang lakad ay maingat at banayad at ipinatong ang makababalaghang kaha.

—*Mister*, ang takip! —ang sabi ni Ben-Zayb na hindi mapigil.

—¿At bakit hindi? —ang tugong masunurin ni Mr. Leeds.

At matapos na maitaas ng kanang kamay ang kaha, ay hinawi ng kaliwa ang kayo at naiwang lantad ang mesa na natutukuran ng kaniyang tatlong paa. Muling inilagay ang kaha sa ibabaw at banayad na lumapit sa mga nanonood.

—*Dito ko siya makikita!* —ang sabi ni Ben-Zayb sa kaniyang katabi—tingnan ninyo pag hindi iyan nagdahilan ng kahit ano.

Ang lubos na pagmatyag ay nalalarawan sa lahat ng mukha; naghari ang katahimikan. Maliwanag na maliwanag na nadidinig ang ingay at kaguluhan sa daan; nguni't

ang lahat ay nagugulumihanan kaya't ang kaputol na salitang umabot hanggang sa kanila'y hindi man nila naino.

—*¿Porque ba no di podi nisos entra?*³ —ang tanong ng isang boses babae.

—*Aba, ñora, porque talla el mana prailes y el mana empleau*—ang sagot ng isang lalaki—*tajasi solo para ilos el cabeza de espinge.*

—*¡Curioso tambien el mana praile!* —ang sabi ng boses babae—*¡no quiere pa que di sabe nisos cuando ilos ta sali inganau! ¡Cosa! ¿querida ba de praile el cabeza?*⁴

Sa gitna ng buong katahimikan ay nagpatuloy ang Amerikano, na ang boses ay nanginginig:

—Kaginoohan, sa isang salita'y bubuhayin ko ang isang dakot na abong iyan at kayo'y makikipag-usap sa isang nakababatid tungkol sa nakaraan, sa kasalukuyan at sa maraming bagay sa hinaharap.

At banayad na bumitiw ng isang sigaw ang mahiko. mapanaghoy muna, matapos ay matindi, halu-halong mata-talas na tunog na wari'y tungyaw, at tunog na paos na wari'y pagbabala na nakapagpangalisag sa buhok ni Ben-Zayb.

—*¡Deremof!* —ang sabi ng Amerikano.

Ang mga tabing na nakapaligid sa salon ay naggala-wan, ang mga ilawan ay waring mamamatay, ang mesa ay humaginit. Isang mahinang daing ang sumagot ng galing sa loob ng kaha. Ang lahat ay nagkatinginang namumutla't hindi mapalagay; ang isang babaing lipos-katakutan at nakaramdam ng isang pagkabasang mainit-init sa kaniyang saya ay kumapit kay P. Salvi.

Sa gayon ay nabukas na mag-isa ang kaha at sumipot sa malas ng mga nanonood ang isang ulo na anyong

³ Bakit ba hindi tayo makapasok?

⁴ Aba! Ginang, sapagka't nangaroon ang mga prayle at mga kawani; ginagawang poon sa kanila lamang ang ulo ng espinghe.

⁵ Malabis naman ang mga prayleng iyan... ayaw pa nilang malaman natin ang palabas, gayong sila ma'y nalinlang; bakit, kalunya ba ng prayle ang ulo?

bangkay, na nalilibid ng isang mahaba't makapal na buhok na itim. Dahan-dahang ibinukas ng ulo ang mga mata at inilibot ang tingin sa lahat ng nanonood. Ang mga matang iyon ay may matalas na ningning na nararagdagan pa ng kaniyang mga panloob, at sa dahilang *abyssus abyssum invocat*,⁶ ng mga matang iyon ay napatitig sa mga malalim at nangangalog na mata ni P. Salvi, na dilat na dilat na wari'y nakakikita ng isang multo. Si P. Salvi ay nanginig.

—Espinghe—ani Mr. Leeds—sabihin mo sa mga nakikinig kung sino ka.

Ang lubos na katahimikan ay naghari. Isang malamig na simoy ang lumaganap sa salas at nagpagalaw sa bughaw na dingas ng mga lamparang gamit sa libingan. Ang mga lalong hindi mapaniwalain ay nangilabot.

—Ako'y si Imuthis—ang sagot ng ulo na ang boses ay malalim, nguni't nagbabala mandin—ipinanganak ako nang kapanahunan ni Amasis at ako'y pinatay ng kasalukuyang nakasasakop ang mga Persa, samantalang si Cambises ay papauwing galing sa sinamang pagsalakay sa kalookan ng Lybia. Galing ako sa pagtatapos ng aking pag-aaral, makaraan ang mahabang paglalakbay sa Gresia, Asiria at Persia, at papauwi na ako sa aking bayan upang manirahan doon hanggang sa ako'y paharapin ni Thot sa kaniyang kakilakilabot na hukuman. Dala ng kasawian ko, sa aking pagdaraan sa Babilonia, ay nabatid ko ang isang kakila-kilabot na lihim, ang lihim ng di tunay na Smerdis na nagnakaw ng kapangyarihan, ang pangahas na magong Gaumata na namamahala sa tulong ng isang pagdaraya. Sa katakutang isumbong ko siya kay Cambises ay binalak ang aking ikasasawi sa pamamagitan ng mga saserdoteng taga-Ehipto. Ang mga ito'y siyang nakapangyayari noon sa aking bayan; dahil sa pag-aari nila sa dalawa ng katlong bahagi ng mga lupain, tanging may hawak ng karunungan, ay inilulubog ang bayan sa kamangmangan at sa pagsiil, inilalagmak sa ugaling hamak, at inihahanda upang huwag marimriman sa

⁶ Ang bangin ay umaakit sa kapuwa bangin.

pagpapalit-palit ng panginoon. Ang mga manlulupig ay nanghahawak sa kanila, at sa pagkakilala ng kanilang matutulong ay kinakalong sila't pinayayaman, at ang ilan ay hindi lamang umalinsunod sa kanilang maibigan kundi naging tagaganap lamang nila. Ang mga saserdoteng Ehipsiyo ay umalinsunod nang buong taimtim sa mga utos ni Gaumata, sapagka't ako'y kanilang kinatatakutan at upang huwag kong ihayag sa bayan ang kanilang mga pang-ulol. Upang masunod ang kanilang hangad ay ginawang paraan ang mga udyok ng puso ng isang batang saserdote sa Abidos na inaring banal!

Isang kahambal-hambal na katahimikan ang sumunod sa mga salitang ito. Ang ulong iyon ay nagsasalaysay nang ukol sa mga pailalim na paraan at mga pagdaraya ng mga pari at kahi't ibang kapanahunan at ibang panampalataya ang tinutukoy ay nakapagpaparamdam din sa mga prayleng kaharap doon, sanhi marahil na nakikitang ang kinauwian ay kahawig ng kasalukuyang kalagayan. Si P. Salvi, na nanginginig, ay iginagalaw ang mga labi at sinusundan ng nanliliksik na mata ang titig ng ulo, na wari'y nakakahalina sa kaniya. Ang mga butil ng pawis ay nagsisimula nang gumiti sa kaniyang namumutlang noo, nguni't walang nakakamatyang niyon, dahil sa lubhang nangalilibang at nangingilabot.

—¿At papaano ang paraang ginawa sa iyo ng mga pari sa iyong bayan? —ang tanong ni Mr. Leeds.

Ang ulo'y bumitiw ng isang kasakit-sakit na daing na wari'y galing sa kaibuturan ng puso at nakita ng mga nanonood, na ang kaniyang mga mata, ang mga matang iyon na nagbabaga, ay nawalan ng kinang at napuno ng luha. Nanginginig ang lahat at naramdamang nanindig ang kanilang buhok. Hindi, hindi daya iyon, hindi sali-salita lamang; ang ulo'y isa ngang ginawan ng kataksilan at ang sinasabi'y ang tunay niyang kabuhayan.

—¡Ay! —ang sabi na umiling nang lubhang malungkot—ako'y nangingibig sa isang dalaga, anak ng isang pari, na kasinlinis ng liwanag, gaya ng loto kung bagong na-

mumukadkad! Ninanasa rin naman siyang kamtan ng batang pari sa Abidos at ito'y nagmunakala ng isang pagkakagulo na sinangkalan ang aking pangalan, at sa tulong ng ilang papiro ko na naparaanang makuha sa aking irog. Ang kaguluhan ay nangyari nang kasalukuyang si Cambises ay papauwing nagngingitngit dahil sa kasawiang nangyari sa kaniyang sinamang pakikihamok. Ako'y isinakdal na taksil, napiit, at sa dahilang ako'y nakatanan, ay napatay ako sa lawa ng Moeris ng mga umuusig . . . Mula sa kabilang buhay ay nakita kong nanagumpay ang kabulaanan, nakikita ko ang pag-usig gabi't araw ng saserdote sa Abidos sa birheng nagkanlong sa simbahan ni Isis, sa pulo ng Philoe . . . nakikita ko siyang inuusig at hinihibuan hanggang sa mga ilalim ng lupa, tuligin sa sindak at mga pahirap, na gaya ng ginagawa ng isang malaking paniki sa isang maputing kalapati . . . ¡A! saserdote, saserdote sa Abidos! nabuhay akong muli upang ihayag ang iyong mga kataksilan, at makaraan ang mahabang panahong pananahimik ay tinatawag kitang mamamatay, lapastangan sa Diyos, mapagparatang!!!

Isang biglang halakhak, waring galing sa libingan, ang sumunod sa mga salitang ito, samantalang ang isang timping boses ay sumasagot ng:

—Hindi ¡Mahabag . . .!

Iyon ay si P. Salvi na puno ng takot at iniunat ang dalawang kamay at mabubuwal.

—¿Ano mayroon kayo, P. Salvi? ¿Masama po ba ang inyong katawan? —ang tanong ni P. Irene.

—Ang init ng salas . . .

—Ang amoy-bangkay na nasasamyo rito.

—¡Mamamatay, mapagparatang! lapastangan sa Diyos, —ang ulit ng ulo—isinusuplong kita, ¡mamamatay, mamamatay, mamamatay!

At muling umugong ang halakhak, waring galing sa libingan at mapagbala, na waring dahil sa pagkalulong ng ulo sa pagmamalas sa mga kaapihan niya'y hindi naaalumara

ang kaguluhang naghahari sa salas. Si P. Salvi ay lubusan nang hinimatay.

—¡Mahabag! buhay pa . . . ! —ang ulit ni P. Salvi at nawalan ng diwa. Maputlang-maputla na wari'y bangkay. Inakala ng ibang babae na nararapat namang maghinimatay sila at gayon nga ang ginawa.

—¡Nahihibang . . . P. Salvi!

—¡Sinasabi ko na sa kaniyang huwag kumain ng sopas na pugad ng langay-langayan! —ang sabi ni P. Irene—iyon ang nakasama sa kaniya.

—¡Wala namang nakain! —ang sagot na nangangatal ni D. Custodio—sa dahilang tinitigan siyang mabuti ng ulo ay nagayuma siya.

Doon na nagkagulo, ang salas ay waring ospital, isang parang ng labanan. Si P. Salvi ay wari patay, at nang makita ng mga babae na hindi sila dinadaluhan ay minabuti na nila ang magbalik-diwa.

Samantala ay naging abo ang ulo at inilagay na muli ni Mr. Leeds ang kayong itim sa ibabaw ng dulang at yumuyuko sa mga nakinig sa kaniya.

—Kailangang ipagbawal ang pagtatanghal na ito—ang sabi ni D. Custodio nang lumalabas—lubhang napakabanday at mahalay.

—Lalung-lalo na, kung ganiyang hindi ginagamitan ng salamin—ang dugtong ni Ben-Zayb.

Datapwa't ninasang tingnan niyang muli bago iwan ang pook na iyon, tinalon ang halang, lumapit sa dulang at itinaas ang kayo: wala, wala ring gaya nang dati.⁷

⁷ Gayon man, si Ben-Zayb ay hindi nalilisa. Ang tatlong paa ng dulang ay may ukit na siyang dinadaan ng mga salamin natatago sa ilalim ng tuntungan at hindi napupuna dahil sa mga guhit na pari-parisukat ng alpombra. Paglalagay ng kaha sa ibabaw ng mesa ay pinipisil ang isang *resorte* at dahan-dahang tumataas ang mga salamin; pagkatapos ay aalisin ang kayo na pag-iingatang buhatin at huwag bataking padausdos at sa gayon ay naaayos na kagaya ng karaniwang dulang ng mga "ulong nagsasalita." Ang dulang ay may butas na lusot sa ilalim ng kaha. Matapos ang pagtatanghal ay tatakpan muli ng nagpapalabas ang dulang, pipisilin ang isa pang *resorte* at bababa naman ang mga salamin.

Nang kinabukasan ay sumulat ng isang lathala na ang tinutukoy ay ang mga karunungan lihim, ang espiritismo, atb., dali-daling pumanaog ang isang utos ng gobernador eklesiyastiko na pinipigil ang mga palabas; nguni't wala na si Mr. Leeds, dinala sa Hongkong ang kaniyang lihim.

XIX ANG LAMBAL

Umalis sa klase si Placido¹ Penitente na ang puso'y sumusulak at ang mga paningin ay may mapait na luha. Siya'y lubhang karapat-dapat sa kaniyang pangalan kapag hindi siya pinagagalit, nguni't pag namuhi ay nagiging baha, isang halimaw na mapipigil lamang kung mapatay o makamatay. Ang gayong karaming paghalay, mga pagsundot, na sa araw-araw ay nagpapanginig sa kaniyang puso at natatago rito upang makatulog nang tulog dahong-palay na nahihimbing, ay nangagbabangon ngayon na nangangangalit sa poot. Ang mga sutso't ay umuugong sa kaniyang tainga na kasama ang mga palibak na salita ng katedratiko, ang mga salitang wikang tinda, at waring nadidinig niya ang mga hampas at halakhak. Libu-libong balak na paghihiganti ang sumisipot sa kaniyang pag-iisip na nangagkakasala-salabid at biglang lumilipas na wari'y mga larawang nakikita sa pangarap. Inuudyukan siyang walang humpay na dapat gumawa, ng kaniyang sariling damdamin, na taglay ang katigasan ng ulo ng isang walang pag-asa.

—Placido Penitente—anang boses—ipakilala mo sa lahat ng kabataang iyan na mayroon kang karangalan, na ikaw ay anak ng isang lalawigang matapang at bayani, na doon, ang isang paghalay ay hinuhugasan ng dugo. ¡Taga-Batangan ka, Placido Penitente! ¡Gumanti ka, Placido Penitente!

¹ Ang pangalang kastilang Placido ay nangangahulugan ng tahimik ang kahulugan sa Tagalog.

At ang binata'y umuungol at nagngangalit ang mga ngipin at binubunggo ang lahat ng tao sa lansangan, sa tulay ng Espanya, na wari'y naghahanap ng basag-ulo. Sa huling pook na ito'y nakakita ng isang sasakyang kinalululan ng *Vice Rector* na si P. Sibyla, na kasama si D. Custodio, at nagtaglay siya ng malaking nasang sunggaban ang pari at ihagis sa ilog.

Nagpatuloy sa Escolta at ngali-ngali nang pagsusuntukin ang dalawang Agustino, na nangakaupo sa pintuan ng tindahan ni Quiroga, na nagtatawanan at binibiro ang iba pang prayle na nasa loob ng tindahan at nakikipag-usap; nadidinig ang kanilang masasayang boses at matutunog na halakhakan. Sa dakong malayu-layo ay nangakahalang sa bangketa ang dalawang *cadete* na nakikipag-usap sa isang kawani ng isang tindahan, na nakabaro't walang Amerikana; tinungo sila ni Placido Penitente upang buksan ang daan, nguni't ang mga *cadete* na masasaya at nakahahalata sa masamang tangka ng binata ay nangagsilayo. Nang mga sandaling iyon ay taglay ni Placido ang udyok ng *hamok* na sinasabi ng mga sumusuri sa ugaling Malayo.

Samantalang nalalapit si Placido sa kaniyang bahay —ang bahay ng isang platero sa kaniyang pinangungupahan —ay pinipilit na iayos ang kaniyang mga iniisip at niyayari ang isang balak. Umuwi sa kaniyang bayan at maghiganti, upang ipakilala sa mga prayle na hindi naaalimura nang gayun-gayon lamang ang isang binata, at ang gaya niya'y hindi maaaring aglahiin. Iniisip na sumulat agad sa kaniyang ina, kay Kabisang Andang, upang ipabatid dito ang nangyari at sabihing hindi na siya makapapasok sa klase, at kahit may Ateneo ng mga Heswita upang makapag-aral sa taong yaon, marahil ay hindi siya bibigyang-pahintulot ng mga Dominiko na makalipat, at kahit na maaari ang gayon ay mababalik din siya sa unibersidad sa susunod na taon ng pag-aaral.

—¡Sinasabing hindi kami marunong maghiganti!
—ang sabi—pumutok ang lintik at saka makikita.

Nguni't hindi hinihinala ni Placido ang nag-aantay sa kaniya sa bahay ng platero.

Kararating pa lamang ni Kabisang Andang na galing sa Batangan at lumuwas upang mamili, dumalaw sa kaniyang anak upang dalhan ng kuwalta, pindang na usa at mga panyong sutla.

Nang makaraan ang mga unang batian, ang kahabaghabag na babang sa simula pa'y napuna na ang mabalasik na tingin ng kaniyang anak, ay hindi na nakapagpigil at nagsimula na sa katatanong. Sa mga unang pagsasalita'y inaring biro ni Kabisang Andang, ngumiti't pinagpayuhan ang kaniyang anak, at ipinaalaala dito ang mga paghihirap, ang mga pagtitipid, atb.; at binanggit ang anak ni Kapitang Simona, na dahil sa pagkakapasok sa seminaryo ay waring obispo na kung lumakad sa kanilang bayan. ¡Ipinalagay na ni Kapitang Simona na siya'y Ina ng Diyos; mangyari baga'y magiging isa pang Jesucristo ang kaniyang anak!

—Pag naging pari ang anak—ang sabi ni Kabisang Andang—ay hindi na pagbabayaran ang utang sa atin . . . ¿Sino pa ang makasisingil sa kaniya pag nagkagayon?

Nguni't nang makitang tinototoo ni Placido ang pagsasalita at napansin sa mata nito ang sigwang bumabayo sa kalooban ay nakilalang dala ng kasawian ay sadayang tunay ang sinasabi. Mga ilang sandaling hindi nakapangusap, at pagkatapos ay naghinagpis nang katakut-takot.

—¡Ay! —aniya— ¡at naipangako ko pa naman sa ama mo na aarugain kita, patuturuan at gagawing abugado! ¡Tinitipid ko ang lahat upang makapag-aral ka lamang! ¡Sa pangginggeng siko-sikolo na lamang ako naparoroon at hindi sa mana-manalapi, at tinitii ko na ang masasamang amoy at maruruming baraha! ¡Tingnan mo ang mga baro ko't may sulsi! Kahi't makabibili ako ng mga bago ay ginugol ang kuwalta sa mga pamisa at mga handog kay San Sebastian, kahi't na wala akong pananalig sa kanilang bisa, sapagka't dinadalus-dalos ng pari, at ang santo ay ba-

gung-bago at hindi pa marunong gumawa ng kababalaghan, at hindi batikulin kundi laniti! ¡Ay! ¿Ano ang sasabihin sa akin ng ama mo pagkamatay ko't kami'y magkita?

At ang kaawa-awang babai'y naghihinagpis at umiiyak; lalo pang nagdidilim ang kalooban ni Placido at namumulas sa kaniyang dibdib ang mga timping buntung-hininga.

—¿Ano ang mahihita ko kung maging abugado? —ang tugon.

—¿Ano ang sasapitin mo? —ang patuloy ng ina na pinagdaop ang kamay— ¡panganganlan kang *pilibistiero* at bibitayin ka! ¡Sinasabi ko na sa iyong magtitiis ka, ikaw ay magpapakumbaba! Hindi ko sinasabi sa iyong humalik ka ng kamay sa pari, alam kong ang pang-amoy mo'y maselan na gaya ng ama mo na hindi makakain ng keso ng Europa . . . nguni't dapat tayong magtiis, huwag umimik, paoo sa lahat ng bagay . . . ¿Ano ang magagawa natin? Ang mga prayle ay mayroon ng lahat ng bagay; kung ayaw sila ay walang magiging abugado, ni mediko. ¡Magtiis ka, anak ko, magtiis ka!

—¡Nakapagtiis na akong lubha, inang; buwanang ako'y nagbata!

Patuloy si Kabisang Andang sa kaniyang paghihinagpis. Hindi niya hinihinging ipahayag ni Placido na siya'y kampi sa mga prayle. Siya man ay hindi rin; lubos niyang batid na sa bawa't isang mabuti ay may sampung masama na kumukuha ng salapi ng mahihirap at nagpapadala sa mayayaman sa tatapunan. Nguni't dapat na huwag kumibo, magtiis at magbata; walang ibang paraan. At binanggit ang ganoon at ganitong ginoo na dahil sa nagpakita ng pagka-*paciencioso* at mapakumbaba, kahi't na sa kaibuturan ng puso'y nagagalit sa kaniyang mga panginoon, ay naging promotor-piskal gayong galing sa pagiging alila ng prayle; at si gayon na ngayo'y mayaman at mangyayaring makagawa ng mga kabangisang-asal na makaaasang may ninong na mag-aampon sa kaniya nang laban sa mga kautusan ay galing sa pagiging isang maralitang sakristang mapagpa-

kumbaba''t masunurin, na nag-asawa sa isang magandang dalaga na ang naging anak ay inanak ng kura.

Patuloy si Kabisang Andang ng pagtukoy sa mga Pilipinong mapagpakumbaba at *pacienzioso*, gaya ng sabi niya, at babanggit pa sana ng iba na dahil sa hindi gayon ay nangapatapon at pinag-uusig, nang si Placido dahil sa isang munting bagay na dinahilan, ay umalis at naglagalag sa mga lansangan.

Nilibot na tatanga-tanga at masama ang ulo ang Sibakong, Tundo, San Nicolas, Sto. Cristo, na hindi pinupuna ang araw at ang oras, at nang makaramdam lamang ng gutom at naunawang wala siyang kuwalta, dahil sa ibinigay lahat sa mga pistahan at mga ambagan, ay saka umuwi sa kaniyang bahay. Hindi niya inaantay na matatagpuan ang kaniyang ina, sapagka't may ugali ito, kailan ma't lumuluwas sa Maynila, na tumungo sa mga oras na iyon sa isang kapitbahay na pinagsusugalan ng panggingge. Nguni't siya'y inaantay ni Kabisang Andang upang pagsabihan ng binalak. Ang matandang babai'y patutulong sa *procurador* ng mga Agustino upang mapawi ang pagkamuhi ng mga Dominiko sa kaniyang anak. Pinutol ni Placido sa isang ingos ang kaniyang pananalita.

—Magtatalon na muna ako sa dagat—ang sabi—manunulisan na muna ako bago bumalik sa unibersidad.

At sa dahilang sinimulan na naman ng ina ang sa-laysay tungkol sa pagtitiis at kababaang-loob ay umalis na muli si Placido na hindi kumain ng ano man at tinungo ang daungang himpilan ng mga bapor.

Ang pagkakita ng isang bapor na aalis na patungong Hongkong ay nag-udyok sa kaniya ng isang akala: pumaron sa Hongkong, magtanan, magpayaman doon upang bakahin ang mga prayle. Ang pagparoon sa Hongkong ay gumising sa kaniya ng isang alaala, isang kasaysayan ng mga kagayakang pamukha ng dambana, mga *ciriales* at mga titirikan ng kandila na pawang pilak na inihandog sa isang simbahan ng kabanalan ng mga mapanampalataya; anang isang platero ay nagpagawa sa Hongkong ang mga

prayle ng ibang kagayakan sa dambana, mga *ciriales* at mga titirikan ng kandila na pawang pilak na Ruolz na siyang ipinalit sa mga tunay na pilak na ipinatunaw at ipinagawang pisong Mehikano. Ito ang kasaysayang kaniyang narinig, na kahit mga sali-salita lamang iyon o bulung-bulungan ay inaari na niyang totoo dahil sa sama ng kaniyang loob at nagpapaalaala pa sa kaniyang ilang gayon ding pangyayari. Ang paghahangad na mabuhay nang malaya at ilang balak na hindi pa lubos na yari ay nakapag-udyok sa kaniyang ipatuloy ang balak na tumungo sa Hongkong. Kung doon dinadala ng mga *corporacion* ang lahat ng kaniyang salapi ay dapat na lumakad na mabuti ang pangangalakal doon at maaaring siya'y yumaman.

—¡Ibig kong maging malaya, mabuhay nang malaya!

Inabot siya ng gabi sa paglilibot sa S. Fernando, at sa dahilang hindi makatagpo ng isang kaibigang magdaragat ay nagpatuloy nang umuwi. At sapagka't maganda ang gabi at ang buwan ay kumikinang sa langit na binibigyan ng anyong kahariang makababalaghan ng mga *ada* ang maralitang siyudad, siya ay tumungo sa perya. Doon nagpayao't dito, nilibot ang mga tinda nguni't hindi napupuna ang mga bagay-bagay; ang pag-iisip niya ay nasa Hongkong upang mamuhay nang malaya; magpayaman . . .

Iwan na sana ang perya nang mamataan mandin ang maghihiyas na si Simoun na nagpapaalam sa isang taga-ibang lupa at kapuwa sa wikang Ingles nag-uusap. Sa palagay ni Placido, ang lahat ng wikang ginagamit sa Pilipinas ng mga dayuhan, kailan ma't hindi ang Kastila, ay Ingles: at saka naulinigan pa ng ating binata ang salitang Hongkong.

¡Kung mangyayari sanang maipakiusap siya ng mag-aalahas na si Simoun sa dayuhang iyon na tutungo mandin sa Hongkong!

Tumigil si Placido. Nakikilala niya ang maghihiyas dahil sa naparoon sa kaniyang bayan at nagbili ng alahas. Sinamahan niya sa isang paglalakbay at pinagpakitaan siya ng magandang loob ni Simoun na isinalaysay sa kaniya ang

mga pamumuhay sa mga unibersidad ng malalayang bansa: nanong laking kaibhan!

Sinundan ni Placido ang mag-aalahas.

—¡Ginoong Simoun, ginoong Simoun! —aniya.

Nang sandaling yaon ay lulan ng sasakyan ang mag-hihiyas. Nang makilala si Placido ay tumigil.

—¡Ibig ko sanang makiutang ng loob sa inyo . . . dalawang salita lamang! —ang sabi.

Si Simoun ay umanyong may pagkainip, bagay na sa katuligan ni Placido ay hindi napuna. Sa ilang salita'y isinalaysay ng binata ang nangyari sa kaniya at ipinahayag ang nasang tumungo sa Hongkong.

—¿At bakit? —ang tanong ni Simoun na tinitigan si Placido sa tulong ng kaniyang mga salaming bughaw.

Hindi sumagot si Placido. Sa gayo'y tumingala si Simoun at ngumiti nang dati ring ngiting tahimik at malam-lam, at sinabi kay Placido, na:

—¡Siya! sumama kayo sa akin. ¡Sa daang Iris! —ang sabi sa kutsero.

Sa buong nilakaran ay namalaging walang imik si Simoun na waring may iniisip na isang malaking bagay. Sa pag-aantay ni Placido na siya'y kausapin ay hindi bumigkas ng ano mang salita at naglibang sa pagmamasid sa maraming naglalakad na sinasamantala ang kaliwanagan ng buwan. Mga binata, magkakaagbay na magkasintahan, ang nagkakaibigan na sinusundan ng mga maiingat na ina o mga inali, pulu-pulutong na mga nag-aaral na nakadamit na puti na lalo pa manding pinatitingkad ng buwan ang kaputian; mga sundalong halos lasing na nangakakarwahe, anim na paminsan, na dadalaw sa sambahang pawid na itinalaga kay Citeres; mga batang naglalaro ng tubigan, mga Insik na nagtitinda ng tubo; atb., ang pumupuno sa dinadaan at sa liwanag ng maningning ng buwan ay nagkakaroon ng anyong mamalikmata't mga kaaya-ayang ayos. Sa isang bahay ay tumutugtog ng mga balse ang orkestra at nakikita ang ilang magkalangkay na nagsasayawan sa liwanag ng mga kingke at lampara . . . napakahabag na

panoorin iyon sa ganang kaniya kung ipapara sa nakikita sa mga lansangan! At sa pag-iisip niya tungkol sa Hongkong ay itinatanong sa sarili kung ang mga gabing may buwan sa pulong iyon ay kasing-inam, kasinsasarap ng sa Pilipinas, at isang matinding kalungkutan ang bumalot sa kaniyang puso.

Ipinag-utos ni Simoun na huminto ang sasakyan at lumunsad silang dalawa. Nang mga sandaling yaon ay siyang pagdaraan sa kanilang tabi ni Isagani at ni Paulita Gomez na nagbubulungan ng matatamis na salita; sa likuran ay kasunod si Donya Victorina na kasama si Juanito Pelaez, na malakas ang pagsasalita, nagkukukumpay at lalo pang nakukuba. Sa pagkalibang ni Pelaez ay hindi nakita ang kaniyang naging kasama sa pag-aaral.

—¡Iyan ang maligaya!—ang bulong ni Placido na nagbuntunghininga at nakatingin sa pulutong na unti-unting nagiging parang anino lamang, na ang tanging nakikitang mabuti ay ang mga bisig ni Juanito na ibinababa't itina-taas na wari'y pamagaypay ng isang gilingan.

—Sa gayon na lamang siya magagamit—ang bulong naman ni Simoun—¡mabuti na ang lagay ng kabataan!

¿Sino ang tinutukoy ni Placido at ni Simoun?

Hinudyatan nito ang binata, iniwan nila ang daan at nagsuot sa isang palikaw-likaw na landas at mga daanang pagitan ng ilang bahay; kung minsa'y nangagsisitalon sa maliliit na bato upang iwasan ang mumunting putikan at kung minsa'y yumuyuko upang dumaan sa bakod na masama ang pagkakayari at lalo pa manding masama ang pagkakaingat. Namangha si Placido nang makitang naglalakad sa mga pook na iyon ang mayamang mag-aalahas, na wari'y sanay doon. Sa kahuli-huliha'y nakarating sila sa isang wari'y kulob na malaki na may nag-iisang munting bahay na dukha na nalilibid ng sagingan at mga puno ng bunga. Ilang balangkas na kawayan at putul-putol na bumbong ay nakapagpahinala kay Placido na sila'y nasa bahay ng isang kastilyero. Kumatok si Simoun sa durungawan. Dumungaw ang isang tao.

—¡Ah! ginoo . . .

At dagling nanaog.

—¿Nariyan na ang pulbura? —ang tanong ni Simoun.

—Nangasabayong; inaatay ko ang mga bumbong.

—¿At ang mga bomba?

—Nahahanda.

—Mabuti, *maestro* . . . Ngayong gabi rin kayo lalakad at makikipag-usap sa tenyente at sa kabo . . . at pagkatapos ay ipatuloy ang inyong lakad; sa Lamayan ay makakatagpo kayo ng isang tao sa isang bangka: batiin ninyo ng salitang “Kabisa” at siya’y sasagot ng “Tales”. Kailangang dumating dito bukas. Hindi makapag-aaksaya ng panahon!

At binigyan ng ilang salaping ginto.

—¿Bakit po, ginoo? —ang tanong sa mabuting wikang Kastila ng tao— ¿may bagong bagay po ba?

—Oo, gagawin sa loob ng linggong darating.

—¡Sa linggong darating! —ang ulit ng tao na napa-urong—ang mga arabal ay hindi pa handa; inaatay na iurong ng Heneral ang utos . . . ang akala ko’y ipagpapaliban hanggang sa pagpasok ng kurisma.

Umiling si Simoun.

—Hindi na natin kakailanganin ang mga arabal—ang sabi—ang mga tao ni Kabisang Tales, ang mga naging karabinero at isang *regimiento* ay sapat na. ¡Kung ipagpapaliban pa, marahil ay patay na si Maria Clara! ¡Lumakad kayo agad!

Ang lalaki’y nawala.

Kaharap si Placido sa maikling pag-uusap na ito’t nadmig ang lahat; nang inakalang nakaaninaw siya nang babahagya ay nanindig ang kaniyang buhok at tiningnan si Simoun ng matang gulat. Si Simoun ay nakangiti.

—¿Ipinagtataka ninyo—ang saging malamlam ang ngiti—na ang Indiyong iyan na masama ang suot ay makapagsalitang mabuti ng wikang Kastila? Naging guro sa paaralan, na nagpumilit na turuan ng wikang Kastila ang mga bata at hindi nagtigil hanggang naalis sa tungkulin

at napatapon dahil sa salang panggugulo ng katiwasayang-bayan at sa dahilang naging kaibigan ng kaawa-awang si Ibarra. Kinuha ko sa kinatapunan, na ang inaatupag doon ay ang pagtatanim ng niyog at ginawa kong magkakastilyo.

Nangagsibalik sa daan at palakad na tumungo sa dakong Trozo. Sa harapan ng isang munting bahay na tabla na ang anyo'y masaya at malinis, ay may isang kastila na naniniin sa isang tungkod at nag-aaliw sa liwanag ng buwan. Tinungo siya ni Simoun; nang makita ito ng kastila ay nagtangkang tumindig na tinimpi ang isang daing.

—¡Humanda kayo! —ani Simoun sa kaniya.

—¡Kailan ma'y handa ako!

—¡Sa linggong darating!

—¿Ipatutuloy na ba?

—¡Sa unang putok ng kanyon!

At lumayong kasunod si Placido na nagsisimula na ng pagtatanong sa sariili kung siya'y nananaginip.

—¿Ikinatataka ninyo—ang tanong sa kaniya ni Simoun—ang pagkakita sa isang Kastilang bata pa'y salanta nang lubha ng mga sakit? May mga dalawang taon lamang na iyan ay kasintibay ninyo sa pangangatawan, nguni't nagawa ng kaniyang mga kalaban na siya'y maipadala sa Balabak upang gumawa roong kasama ng isang pangkat na *disciplinaria*, at nariyan at tingnan ninyo't reuma at walang likat na lagnat na nag-aboy sa kaniya sa libingan. Ang kahabag-habag na iyan ay nag-asawa sa isang magandang babae. . . .

At sa dahilang nagdaan ang isang sasakyang walang lulan ay pinahinto ni Simoun at napahatid na kasama si Placido sa kaniyang bahay sa daang Escolta. Nang mga sandaling iyon ay tinugtog sa mga orasan ng mga simbahan ang ikasampu at kalahati ng gabi.

Makaraan ang dalawang oras ay nilisan ni Placido ang bahay ng mag-aalahas at wala nang katau-tao kahit na masaya pa rin ang mga *cafe*. Mangisa-ngisang sasakyan ang nagagdadaang matulin na nag-uumugong nang katakut-

takot sa ibabaw ng dinadaanang gasgas na batong nakalatag sa lansangan.

Mula sa isang silid ng kaniyang tahananang nakaharap sa Ilog Pasig ay tinatanaw ni Simoun ang bayang kupkop ng muog na nakikita sa mga durungawang bukas ang mga bubong na *hierro galvanizado* na pinakikinang ng buwan at ang kaniyang mga tore na nababadhang malungkot, bagol, malalamlam, sa gitna ng mapanatag na anyo ng gabi. Si Simoun ay nag-alis ng salaming bughaw sa mata, ang kanyang maputing buhok na wari'y kulob na pilak ay nakalibid sa kaniyang matigas at sunog na mukhang malamlam, na naliliwanagan ng isang lampara, na ang ilaw ay waring mamamatay dahil sa kakulangan sa *petroleo*. Dahil mandin sa isang bagay na iniisip ay hindi napupuna ni Simoun na unti-unting namamatay ang lampara at lumalaganap ang kadiliman.

—Sa loob ng ilang araw—ang bulong—pag nag-alab ang apat na tagiliran ng sinumpang bayang iyan, na tirahan ng mga mapagpalalong walang namumuwanan at ng walang awang panggagaga sa mangmang at sa nagigipit; pag ang pagkakagulo ay nangyari na sa mga arabal, at palusubin ko sa mga lansangan ang aking mga taong maghihiganti, na ibinunga ng mga panggagahis at kamalian, ay saka ko bubuksan ang muog ng iyong bilangguan, aagawin kita sa kuko ng bulag na pananampalataya, at maputing kalapati, magiging *Fenix* kang muli sisipot sa mainit na abo . . . ! Isang panghihimagsik na binalak ng mga tao sa gitna ng kadiliman ang siyang naglayo sa akin sa piling mo; isa namang paghihimagsik din ang mag-aaboy sa akin sa mga bisig mo, bubuhay sa aking muli at ang buwang iyan, bago sumapit sa kaniyang kabilugan, ay tanglawan ang Pilipinas na linis na sa karimarimarin niyang yamutmot.

Biglang huminto si Simoun na waring natigilan. Isang tinig ang tumatanong sa loob ng kaniyang budhi kung siya, si Simoun, ay hindi bahagi rin ng yamutmot ng kalait-lait na bayan, o marahil ay siya pa ang bulok na may la-

long masidhing singaw. At kagaya ng mga maghabangong patay, pagtugtog ng pakakak na kakila-kilabot, ay libu-libong marugong multo, mga aninong nanggigipuspos ng mga lalaking pinatay, mga babaing ginahasa, mga amang inagaw sa kanilang mga anak, masasamang hilig na inudyukan at pinalusog, mga kabaitang hinalay ay nangagsipagbangon ngayon sa tawag ng matalinghagang katanungan. Noon lamang, sa kaniyang masamang pamumuhay, sapul ng sa Habana, sa tulong ng masamang hilig ng pagsuhol ay tinangka niya ang pagyari ng isang kasangkapan upang magawa ang kaniyang mga balak; isang taong walang pananalig, walang pag-ibig sa bayan at walang budhi; noon lamang, sa kabuhayang iyon tumututol ang kaniyang budhi laban sa kaniyang mga inaasal. Ipinikit ni Simoun ang kaniyang mga mata at malaong namalagi na walang katinag-tinag; matapos iyon ay hinaplos ang kaniyang noo, ayaw silayan ang kaniyang budhi at natakot. Ayaw, ayaw suriin ang kaniyang sarili, kinulang siya ng katapangan upang lingunin ang dakong kaniyang dinaraan... ¡Kulangin pa naman siya ng katapangan nang nalalapit na ang sandali ng pagkilos kulangin siya ng paniniwala, ng pananalig sa sarili! At sa dahilang ang mga kakila-kilabot na larawan ng mga sawimpalad, (na siya ay nakatulong sa sinapit) ay nasa sa kaniyang harapan pa rin na wari'y nangagsisipanggaling sa makinang na ibabaw ng ilog at nilulusob ang silid, na sinisigawan siya't inilalahad sa kaniya ang mga kamay; sa dahilang ang mga sisi at panaghoy ay waring namumuno sa hangin at nadidinig ang mga pagbabala at mga sigaw ng paghihiganti ay inilayo ang kaniyang tingin sa durungawan at marahil ay noon lamang siya nanginig.

—Hindi, marahil ay may sakit ako, marahil ay masama ang aking katawan—ang bulong—marami ang nagagalit sa akin, ang mga naghihimalang ako ang sanhi ng kanilang kasawian, nguni't...

At sa dahilang nararamdamang nag-aalab ang kaniyang noo ay tumindig at lumapit sa durungawan upang sagapin ang malamig na simoy sa gabi. Sa kaniyang paanan

ay pinauusad ng Ilog Pasig ang wari'y pilak na agos, na sa ibabaw ay nanghihinamad na kumikinang ang mga bulang umiikit, sumusulong at umuurong na sumusunod sa lakad ng mumunting uli-uli.

Ang siyudad ay natatayo sa kabilang ibayo at ang kaniyang maitim na muog ay nakikitang nakakikilabot, matalinghaga, at napapawi ang kaniyang karukhaan sa liwanag ng buwan na nakapagpaparikit at nagpapaganda sa lahat ng bagay. Datapwa't si Simoun ay muling nangilabot; waring nakita sa kaniyang harapan ang mabagsik na mukha ng kaniyang ama, na namatay sa bilangguan, nguni't namatay dahil sa paggawa ng mabuti, at ang mukha ng isa pang lalaki na lalo pang mabagsik, ng isang lalaking nagdulot ng buhay, nang dahil sa kaniya, dahil sa inaalalang kaniyang hahanapin ang ikabubuti ng kaniyang bayan.

—Hindi, hindi ako makauurong —ang bulalas na pinahid ang pawis ng kaniyang noo—ang gawain ay magtatapos na at ang kaniyang pagtatagumpay ay siyang magbibigay-katwiran sa akin... Kung ako'y gumaya sa inyo ay nasawi ako marahil... ¡Siya na ang pangangarap, siya na ang maling pagkukuro! ¡Apoy at patalim sa bikat, parusa sa kasamaan, at masira pagkatapos, kung masama, ang kasangkapan! Hindi, pinag-isip ko nang mabuti, nguni't ako'y nilalagnat ngayon... ang pag-iisip ko'y uulik-ulik... talaga... kung ginawa ko ang kasamaan ay upang makapala ng kabutihan at ang napapala'y siyang nagbibigay-matuwid sa kaparaanan... Ang gagawin ko'y ang huwag mapara...

At nahigang gulo ang pag-iisip at tinangkang makatulog.

Nang kinabukasan ay pinakinggang nakasukot at nakangiti ni Placido ang pangaral ng kaniyang ina. Nang tinuran nito sa kaniya, na makikiusap sa *procurador* ng mga agustino, ay hindi tumutol ni humadlang man lamang; kundi bagkus pa ngang humandog na siya na ang gagawa upang maibisan ng kagambalaan ng kaniyang ina na pinamanhikang bumalik na kaagad sa kanilang lalawigan at

ANG NAGPAPALAGAY

kung mangyayari'y sa araw ding iyon. Itinatanong sa kaniya ni Kabisang Andang kung bakit.

—Sa dahilang... sa dahilang kung mabatid ng prokurador na naririto kayo ay hindi gagawin ang inyong kahilingan samantalang hindi muna siya nabibigyan ng anumang handog at ilang pamisa.

XX ANG NAGPAPALAGAY

Tunay ang sinabi ni P. Irene: ang suliranin ng akademya ng wikang Kastila, na malaon nang iniharap, ay tumutungo na sa isang pagkalutas. Si D. Custodio, ang masipag na si D. Custodio, ang lalong masipag sa lahat ng mga nagpapalagay sa buong mundo, alinsunod kay Ben-Zayb, ay siyang gumagampan sa kaniya at dinadaan ang mga maghapunan sa pagbabasa sa mga kasulatan at nakakatulog nang walang naipapasiyang anuman: babangon sa kinabukasan, gayon din ang gagawin, matutulog na muli at sunud-sunod na gayon ang nangyayari. ¡Gaano ang iginagawa ng kaawa-awang ginoo, ang lalong masipag sa lahat ng nagpapalagay sa sansinukob! Ibig niyang makalusot doon, sa paraang mabigyang-loob ang lahat, ang mga prayle, ang mataas na kawani, ang kondesa, si P. Irene at ang kaniyang mga pagkukurong labusaw. Nagtanong kay G. Pasta, at siya'y hinilo at nilito ni G. Pasta, matapos na maiudyok sa kaniya ang isang yutang bagay na magkakalaban at hindi mangyayari; nagtanong kay Pepay na mananayaw, at ang mananayaw na si Pepay, na hindi nakatatrok ng pinag-uusapan, ay umikot ng isang ikot, hiningan siya ng dalawampu't limang piso upang ipagpalibing sa isang ali, na bilang kamamatay ng ikalimang pagkamatay, o ipagpapalibing sa ikalimang ali na namatay sa kaniya, alinsunod sa lalong malinaw na paliwanag, matapos na mahingning mapasok na *auxiliar de fomento* ang isa niyang pinsang lalaki na marunong bumasa, sumulat at tumugtog ng

biyolin, mga bagay na pawang malayong makapagbigay kay D. Custodio ng isang hakang makapagligligtas.

Makaraan ang dalawang araw na pangyayari sa perya sa Kiyapo ay gumagawa si D. Custodio, na gaya ng dati, na pinag-aaralan ang mga kasulatan na hindi matagpo ang kailangang panlutas. Datapwa't samantalang naghihigab, umuubo, humihitit ng tabako at inaalaala ang mga ikot ng mga hita ni Pepay ay babanggitin namin ang ilang bagay ng mataas na taong ito, upang makilala ang katwiran kung bakit siya ang ipinalagay ni P. Sibyla na lumutas ng matinik na salitaan at kung bakit tinanggap naman ng kabilang pangkat.

Si D. Custodio de Salazar y Sanchez de Monteredondo (p.) Buenatinta, ay nalalahok diyan sa bahagi ng lipunan sa Maynila na hindi nakakikilos ng isang hakbang na hindi sinasabitan ng mga pamahayagan sa likod at harap ng libu-libong bansag at tinatawag siyang *walang kapaguran, bantog, maingat, masipag, malirip, matalino, bihasa, mayaman*, atb., na waring ipinangingilag na ipagkamali sa ibang may gayon ding pangalan at bansag na bulakbol at mangmang. At saka wala namang kasamaang ianak ang gayon at hindi nagagambala ang *previa censura*. Ang *Buena Tinta* ay galing sa kaniyang pakikipagkaibigan kay Ben-Zayb, nang ito, sa dalawang matunog na pakikipagtunggali na inabot ng buwanan at lingguhan sa mga tudling ng pahayagan, tungkol sa kung nararapat gumamit o hindi ng sumbrerong *hongo, de copa* o salakot at kung ang paggamit kailan ma't ukol sa marami ng salitang *character* ay dapat maging *caracteres* at hindi *caracteres*, upang patibayan ang kaniyang mga pangangatwiran ay lumulusot na lagi sa mga salitang "*constanos de buena tinta*", "*lo sabemos de buena tinta*" atb., at napag-alaman pagkatapos, sapagka't sa Maynila ay napag-aalaman ang lahat ng bagay, na ang buena tintang ito ay dili iba't si D. Custodio de Salazar y Sanchez de Monteredondo.

Batang-bata pa siya nang dumating sa Maynila, may isang mabuting katungkulan na siyang nakapagparaan sa

kaniyang makapag-asawa sa isang magandang mistisa na isa sa mga mag-anak na lalong mayaman sa siyudad. Sapagka't may likas na katalinuhan, kapangahasan at walang pagkatigatig ay natutong samantalahin ang lipunang kaniyang kinlalagyan, at sa tulong ng salapi ng kaniyang asawa ay nangalakal at tumanggap ng ano mang pagawa ng pamahalaan at ng ayuntamyento, kaya't ginawa tuloy siyang konshehal, pagkatapos ay alkalde, kagawad ng *Sociedad Economica de Amigos del Pais*, kasangguni ng pangasiwaan, pangulo ng lupong nangangasiwa sa *Obras Pias*, kagawad sa lupon ng kawanggawa, *conciliario* ng *Banco Español Filipino*, at iba't iba pa. At huwag akalaing ang iba't iba pang ito ay kagaya ng karaniwang inilalagay matapos na mabanggit ang isang mahabang tala ng mga kabunyian: si D. Custodio, kahi't hindi nakatunghay kailan man ng anumang aklat tungkol sa *Higiene* ay nakasapit hanggang sa pagiging pangalawang pangulo ng *Junta de Sanidad* sa Maynila, kahi't tunay din naman na sa walong bumubuo ng lupon ay isa lamang ang kailangang maging manggagamot at ang isang ito'y hindi mangyayaring maging siya. Gayon di'y naging kagawad siya ng *Junta Central* sa pagbabakuna, na binubuo ng tatlong manggagamot at pitong walang pagkabatid sa bagay na iyon, na sa mga ito'y isa ang arsobispo at ang tatlo'y mga *provincial*, naging kasapi sa mga kapatiran at, gaya ng naunawa na natin, ay kagawad na nagpapalagay sa Kataas-taasang Lupon ng Mababang Paaralan na hindi laging kumikilos, mga sanhing higit na sa kailangan upang balutin siya ng mga pahayagan ng mga palayaw, kailan ma't maglalakbay o nagbabahin.

Kahit na maraming tungkulin, si D. Custodio ay hindi kabilang sa mga natutulog sa mga pagpupulong at nasisiyahan nang kagaya ng mga kinatawang kimi at tamad, na makiboto na lamang sa lalong marami. Hindi kagaya ng maraming hari sa Europa na nagtataglay ng kabunyang hari sa Jerusalem; pinaghahari ni D. Custodio ang kaniyang kalagayan at sinasamantala ang lahat ng mapapakinabang dito, ikinukunot na mabuti ang kilay, pinalalaki ang boses,

umuubo sa pagsasalita at madalas na siya na lamang ang umuubos ng isang pagpupulong dahil sa pagsasalaysay ng isang kabuhayan, paghaharap ng isang panukala o paglaban sa isang kasama na nakainipan niya. Kahit hindi pa siya lumalampas sa apatnapung taon ay nagsasalita na noon na dapat daw magdahan-dahan sa paggawa ng anuman, na iwan munang mahinog ang bubot na bunga ng *higuera*, at marahang idinurugtong mga milon!—nagsasalita tungkol sa paglirip na mabuti at paglakad nang marahan, ng pangangailangang kilalanin muna ang bayan, dahil sa ang likas ng mga Indiyo, dahil sa ang karangalan ng pangalang Kastila, dahil sa una-una'y mga Kastila sila, dahil sa ang relihiyon ay—atb. Naaalaala pa sa Maynila ang isa niyang talumpati nang unang imungkahi ang pagiilaw ng *petroleo*, bilang kahalili ng dating langis ng niyog; sa pagbabagong iyon ay hindi nakita ang pagkamatay ng paggawa ng langis kundi ang tutubuin ng isang konsehal—sapagka't si D. Custodio ay may matalas na pang-amoy—at humadlang na iniubos ang lahat ng tunog ng kaniyang boses, na ipinalagay na ang panukala ay wala sa panahon at hinulaang magkakaroon ng malalaking sakuna sa bayan. Hindi rin huli sa kabantugan ang kaniyang paghadlang sa isang pananapatan, na ibig gawin ng ilan, sa isang gobernador bago umalis. Si D. Custodio na mayroong kaunting sama ng loob dahil sa ilang paghiya sa kaniya, na hindi na namin naaalaala, ay natutong ikalat ang bali-balitang ang talang darating ay kalabang masidhi ng aalis, bagay na ipinangamba ng mga mananapat, kaya't hindi natuloy.

Isang araw ay pinagpayuhan siyang bumalik sa Espanya upang magpagamot ng isang sakit sa atay, at binanggit siya ng mga pahayagan na wari'y isang Anteo¹ na nangangailangang tumuntong sa Inang-Bayan upang kumuha ng mga panibagong lakas, nguni't ang Anteong taga-Maynila ay lumiit at nawalang-kabuluhan sa Corte. Doon ay

¹ Ang higanteng anak ni Neptuno at ng Lupa na nakapagbagu-bago ng anyo.

hindi siya pansin, kaya't hinahanap-hanap ang kaniyang mga kaibig-ibig na bansag. Hindi siya nakikihalubilo sa mga lalong mayayaman. Ang kakulangan niya sa pinag-aralan ay hindi makapagbigay sa kaniya ng malaking kahalagahan sa mga lipunang ukol sa karunungan at mga akademya, at dahil sa kaniyang pagkakahuli at pagtataglay ng pulitikang-kumbento ay litong umaalis sa mga lipunan, walang kasiyahang-loob, muhi, at walang malinawan, kundi ang doo'y kinukunan ng kuwalta ang tanga at doo'y malakas ang sugal. Hinahanap-hanap niya ang kaniyang masunuring mga utusan sa Maynila na nangagtitiis sa lahat ng kaniyang nakayayamot na maibigan, at sa gayon ay nakikita niyang ang mga iyon ay siyang lalong mabuti; sa dahilang sa taglamig ay nangailangang siyang maglalapit sa dupaan, at kung hindi'y makakasagap ng isang pamamaga ng baga ay ipinagbubuntunghininga ang pag-aalala sa taglamig sa Maynila na sukat na ang magtaglay ng isang *bufanda*; wala ang kaniyang hiligan at ang batang tagapamaypay kung tag-init; sa isang sabi, sa Madrid ay naging isa siya sa mga pangkaraniwan, at kahit na mayroon siyang mga brilyante, minsan ay pinagkamalan siyang *paleto* na hindi marunong umimbay, at minsan ay pinagkamalan siyang *Indiano*, kinutya ang kaniyang mga pagngangani-ngani at talampak siyang inuto ng ilang mangungutang na kaniyang hiniya. Muhi sa mga *conservador*, na hindi pinahahalagahan ang kaniyang mga payo, na gaya rin naman sa mga kakabit-kabit sa kaniyang humihitit sa kaniyang bulsa ay sumapi sa pangkating *liberal*, at bago matapos ang taon ay bumalik sa Pilipinas, na kung hindi man magaling na sa sakit sa atay ay gulung-gulo naman ang paghahaka.

Ang labing-isang buwang ipinamuhay niya sa Corte na dinaang kahalubilo ng mga pulitikong-tindahan, mga walang pinapasukan ang lahat halos; ang ilang talumpating nadinig sa mga sulok-sulok, ang gayon o ganitong lathalang laban sa pamamahala at lahat noong pamumuhay sa pulitika na nalalanghap doon, mula sa pagupitan, sa pagitan ng mga pagguhit ng Figaro, na naghahayag ng kaniyang pa-

takaran, hanggang sa mga pigingan na pinaghahayagan, sa pamamagitan ng maiinam na pagsasalaysay at mga naka-bibighaning banggit ng mga sari-saring kulay ng mga pananalig sa suliraning bayan, ang mga pagkakaiba, mga pagtiwalag, mga di-kasiyahang loob, atb., ang lahat ng iyon, samantalang siya'y lumalayo sa Europa ay muling nabubuhay nang lubhang malusog sa kaniyang alaala, na wari'y binhing natanim, na napipigilang lumaki ng mga malalabay na dahong nakatatikip, kaya't nang dumaong sa Maynila ay inakalang ito'y maiaayos niya, at gayon nga, taglay ang lalong banal na adhika at ang lalong malilinis na mithi.

Sa mga unang buwan ng kaniyang pagdating ay wala nang nababanggit kundi ang Madrid, ang kaniyang mabubuting kaibigan, ang ministrong si Ganoon, ang naging ministrong si Ganito, ang kinatawang C, ang manunulat na si B; walang pangyayari sa pulitika, mga kagusutan sa *Corte*, na hindi niya batid ang lalong kaliit-liitang pangyayari, ni mga taong bantog na hindi niya kilala ang lihim ng kabuhayan, ni walang nangyaring hindi niya hinulaan, ni paglalathala ng isang pagbabagong hindi muna isinangguni sa kaniya; at ang lahat ng ito'y may kalahok na pagsundot sa mga *conservador* na taglay ang tunay na pagkasuklam, pagpupuri sa pangkating *liberal*, isang kabuhayan dito, isang salita doon, ng isang bantog na tao, na ipinapatlang, na waring hindi kinukusa, ang mga pag-aalok sa kaniya at mga tungkuling hindi tinanggap upang di lamang magkaroon siya ng anumang utang na loob sa mga *conservador*. Napakalaki ang kapusukan niya nang mga unang araw na iyon, na ang ilan sa kausap-usap sa tindahan ng mga sari-saring kakanin na dinadalaw niyang maminsanminsang ay nangagsisapi sa pangkating liberal, at nagpanggap nang liberal si D. Eulogio Dadana, *sargento retirado* sa *carabinero*; ang marangal na si Armendia, piloto at matalik na *carlista*; si D. Eusebio Picote, kawani sa adwana, at si D. Bonifacio Tacon, sapatero at talabartero.

Gayunman, ang mga sigabo, dahil sa kakulangan ng tunggalian at mga bagay na makapag-uudyok, ay unti-unting

napawi. Hindi niya binabasa ang mga pamahayagang tina-tanggap niyang buhat sa Espanya, sapagka't balubalutan kung tanggapin at ang pagkakita noon ay nakapagpapahigab sa kaniya; ang mga paghahakang kaniyang napulot na pa-wang gamit na ay nangangailangan ng abuloy na dagdag, at doo'y wala ang kaniyang mga mananalumpati; at bagaman malalakas ang laro sa mga *casino* sa Maynila, at mayroon ding nangingiristo, gaya ng sa mga lipunan sa Madrid, gayon man ay hindi naman ipinahihintulot, sa mga tinuran, ang ano mang talumpati upang buhayin ang mga mithiin sa pulitika. Nguni't si D. Custodio ay hindi tamad; gumagawa nang higit sa pagnanasa lamang, kumikilos; at sa pagkakilala niyang sa Pilipinas siya malilibing at sa pag-aakalang iyon ang kaniyang makikilusan ay pinag-ukulan ng kaniyang mga pagsusumikap at inakalang mapabubuti sa pagbabalak ng maraming pagbabago at mga panukalang ka-kaiba. Siya, dahil sa nadinig sa Madrid ang pag-uusap tungkol sa mga daan sa Paris, na nilalatangan ng kahoy, na noon ay hindi pa ginagawa sa Espanya, ay nagmungkahing gawin sa Maynila, sa paraang maglatag ng mga tabla sa mga lansagan at ipagpako na gaya ng nakikita sa mga bahay-bahay; siya, dahil sa mga kasawiang nangyayari sa mga sasakyang dadalawa ang gulong, at upang maiwasan ang gayon, ay nagmungkahing magtaglay ng tatlo man lamang; siya rin naman, ang samantalang gumaganap sa pagka-pangalawang pangulo ng *Junta de Sanidad* ay nakaisip na wiligan ng panlinis ang lahat ng bagay, sampu ng mga balitang pahatid-kawad na galing sa mga bayang may sakit na nakakahawa; siya rin, sa pagkahabag sa mga presidiaryo na nangagsisigawa sa init ng araw at sa pagnanasang makapagtipid ang pamahalaan sa paggugol sa mga kasuutan noon ay ipinalagay na suutan na lamang ng isang bahag at pagawin sa gabi at huwag sa umaga. Nahahanga at namumuhi, kung ang kaniyang mga palagay ay makatagpo ng humahadlang; nguni't kinakalamay ang sarili pag naiisip na ang taong may halaga ay sadyang may kalaban, at naghihiganti naman siya, sa paraang pagtuligsa at pagpapawa-

lang-kabuluhan sa lahat ng panukala, maging masama o maging mabuti, na iharap ng iba.

Sapagka't ipinagmamalaki ang kaniyang pagkalabusaw, kailanma't matatanong siya kung ano ang palagay sa mga Indiyo, ay karaniwang isagot, gaya ng isang gumagawa ng isang malaking utang na loob, na, nararapat sa mga gawain sa kamay at mga *artes imitativas* (ang ibig sabihin musika, pintura at eskultura), at idinaragdag ang kaniyang matandang pabuntot, na upang makilala sila'y kailangang bumilang ng maraming-maraming taong pamumuhay sa lupaing iyon. Gayunman, kung nakakadinig na may napapabantog sa anuman, na hindi dahil sa mga gawain sa kamay o *arte imitativa* sa kimika, sa medisina o pilosopiya, sa halimbawa, ay sinasabi niyang: ¡Ush! maaari!... ¡hindi tanga! at sinasapantaha niya na ang Indiyong iyon ay maraming dugong Kastila sa ugat; at kung hindi niya makitaan kahi't na magpilit ay humahanap naman ng isang pinanggalingang Hapon: noon ay nagsisimula ang gawi na iukol sa mga Hapon at sa mga Arabe ang ano mang mabuting bagay na taglay ng Pilipino. Sa kay D. Custodio, ang kundiman, ang balitaw, ang kumintang ay mga tugtuging Arabe, gaya rin naman ng mga titik sa pagsulat ng matatandang Pilipino, at sa bagay na ito'y wala siyang pag-aalinlangan, kahi't hindi niya kilala ang Arabe, ni hindi man siya nakakita ng katitikang Pilipino.

—¡Arabe at lubos na Arabe! —aniya kay Ben-Zayb sa isang pagsasabing hindi matutulan—kung dili man ay Insik.

At idinudugtong pang may kindat na makahulugan:

—Walang-wala, walang bagay na sadyang likas ang mga Indiyo, ¿batid ninyo? Malaki ang pagmamahal ko sa kanila; nguni't hindi sila dapat purihin, sapagka't nangagmamalaki at nagiging mga kahabag-habag.

Kung minsa'y sinasabi na:

—Pinakamamahal ko ang mga Indiyo, ako'y luma-lagay nang para nilang ama't tagapagtanggol, nguni't kailangang ang bawa't bagay ay malagay sa nararapat kalagyan.

Ang iba'y ipinanganak upang mag-utos at ang iba'y upang sumunod; kung sa bagay ay hindi masasabing malakas ang katotohanang ito, datapwa'y ginagawa nang walang mara-ming salitaan. At tingnan ninyo, ang paraan ay walang kahirap-hirap. Pag kailangan ninyong pigilin ang bayan ay paliwanagan ninyong siya'y pigil; tatawa sa unang araw, sa ikalawa'y tututol, sa ikatlo ay mag-aalinlangan at sa ika-apat ay panalig na panalig na. Upang mapalagi ang Pilipino sa pagkamasunurin ay kailangang uulit-ulitin sa kaniya, sa araw-araw, na siya'y gayon at pananaliging siya'y walang magagawa. ¿Sa isang dako naman ay ano pa't mananalig siya sa ibang bagay kung masasawi lamang? Paniwalaan ninyo ako, isang kawanggawa ang palagiin ang bawa't isa sa kalagayang kinaroroonan; diyan naririyang ang kaayusan, ang pagkakasundo. Iyan ang lihim ng *karunungan* sa pamamahala.

Kung tinutukoy ni D. Custodio ang kaniyang paraan sa pamamahala ay di na nasisiyahan sa salitang *arte*. At pagsasabi niya ng *pamamahala* ay iniuuna ang kamay, ibinababa hanggang sa taas ng isang taong nakaluhod, nakaukod.

Tungkol naman sa pananampalataya ay ipinagmamalaki ang kaniyang pagka-Katoliko, lubos na Katoliko ¡Ah! ang Katolikong Espanya, ang lupain ni Maria Santisima!... Ang isang labusaw ay maaari at dapat maging Katoliko doon sa pook, na ipinalalagay ng mga kalaban ng pagkakasulong, na sila'y mga diyus-diyusan o santo man lamang, gaya nang pangyayaring ang isang kayumanggi ay inaaring maputi sa *Kapreria*. Gayunman ay kumakain siya ng lamang-kati sa buong kurisma, tangi lamang sa *Viernes Santo*; hindi nagkukumpisal kailan man, hindi naniniwala sa mga kababalaghan, ni sa hindi pagkakamali ng Papa; at kung magsimba ay nagsisimba sa ika-sampu ng umaga o sa lalong maikling misa, sa misa ng tropa. Kahit sa Madrid ay nagsalita siya laban sa mga pari, na ipinalalagay niyang lipas na sa kapanahunan, upang di matiwalì sa kaniyang kina-gitnaan, nagsalita ng mga paglailit sa *Inquisicion* at nag-

salaysay ng gayon o ganitong kabuhayang malaswa o palibak, na kinalalahukan ng mga *habito*, o, sa lalong tiyakan, mga prayleng walang *habito*; gayunman, pagsasalita tungkol sa Pilipinas, na dapat pamahalaan ng alinsunod sa mga tanging batas ay umuubo, titingin ng isang titig na may kahulugan, uulitin ang paglalahad ng kamay na kasimpantay ng taas na matalinghaga.

—Ang mga prayle ay kailangan, sila'y isang bagay na masama, nguni't kailangan —ang sabi.

At nagagalit pag ang isang Indiyao ay nangahas na mag-alinlangan sa mga kababalaghan o hindi naniniwala sa Papa. Ang lahat ng pahirap ng *Inquisicion* ay hindi sapat na parusa sa kapangahasang iyon.

Kung ikinakatwiran sa kaniya na ang panggagaga o ang mabuhay na sinasamantala ang kamangmangan ay may iba pang tawag na masamang dinggin at pinaparusahan kapag nag-iisa ang nagkakasala ay lumulusot naman siya sa paraang pagtukoy sa ibang bayang sakop.

—Kami —ang sabi, na ang boses ay ang ginagamit sa mga seremonya—kami'y makapagmamalaki! Hindi kami kagaya ng mga Ingles at mga Olandes, na upang mapanatili sa pag-alinsunod ang mga bayan ay gumagamit ng pamalo... ang aming ginagamit ay ibang paraan na lubhang malumanay, lubhang matibay; ang malunas na tulong ng mga prayle ay higit sa pamalong Ingles...

Ang sabi niyang ito'y lumaganap at sa mahabang panaho'y binanggit-banggit ni Ben-Zayb at gayon din ng buong Maynila; pinakapuri-puri ng Maynilang naghuhulo. Ang salita ay nakaabot sa Madrid, at binanggit sa parlamento, na parang sabi ng isang *labusaw na may mahabang paninirahan* atb., at sa dahilang naging karangalan ng mga prayle ang gayong paghahawig at nakapagpatibay sa kaniyang mabuting pangalan ay hinandugan siya ng ilang aro-bang sikulate, bagay na ipinabalik nang di malamuyot na si D. Custodio, at sa kadahilanang ito'y ipinantay naman ni Ben-Zayb ang taglay niyang kabaitan sa kabaitan ni Epaminondas. Datapwa't gayunman ay gumagamit din ng yan-

tok ang bagong Epaminondas kung inaabot ng pagkagalit, at ang gayon ay inihahatol sa iba!

Nang mga araw na iyon ay inulit ng mga kumbento ang kanilang mga handog dahil sa pangangambang baka siya magbigay ng isang kapasiyahang sang-ayon sa kahilingan ng mga nag-aaral, at nang hapong natagpuan natin siya ay lalo pa manding hindi mapalagay kaysa dati sapagka't malapit masira ang kaniyang kabantugang masipag.

Mahigit nang labinlimang araw na nasa kamay niya ang mga kasulatan, at nang umagang iyon, matapos na mapuri ang kaniyang pagkamasusi, ay itinatanong ng mataas na kawani ang kaniyang kapasiyahan. Si D. Custodio ay sumagot nang lubhang matalinghaga, na ang ibig sabihin ay yari na. Ang mataas na kawani ay ngumiti, at ang ngiting iyon ngayon ay gumagambala't umuusig sa kaniya...

Gaya ng sinabi na namin, ang higab niya'y sunud-sunod. Sa isang pagkilos niya, nang sandaling idinidilat ang mga mata at inilapat ang bibig, ay napatitig sa mahabang hanay ng mga saping mapula, na ayos na ayos ang mga pagkakalagay sa mainam na aklatang kamagong, sa mga gulugod ng bawa't isa'y may mga malalaking titik na ang sinasabi, ay: MGA PANUKALA.

Nalimot sumandali ang kaniyang mga kagipitan at ang mga pag-ikot ni Pepay upang alalahanin ng ang lahat ng nilalaman ng mga baitang na iyon ay pawang sumipot sa kaniyang palaanak na ulo sa mga sandaling pagliliwanag. ¡Gaano karaming bungang-isip na walang kamukha, gaano karaming maririlag na pagkukuro, gaano karaming mga kaparaanang ikaliligtas sa pagsasalat ng Pilipinas! ¡Kailan pa man ay hindi na siya malilimot at tataglayin niya ang pagkilala ng utang na loob ng bayan!

Waring isang matandang magatod na nakatagpo ng isang balutang inaamag na mga sulat sa palasintahan ay tumindig si D. Custodio at lumapit sa lalagyan ng mga aklat. Ang unang balangkap na makapal, magang-maga, punung-puno, ay may taglay na tatak na "MGA PANUKALANG *minumunakala*."

—¡Huwag! —ang bulong—may mga bagay na maii-nam, nguni't kailangan ang santaon upang mabasang muli.

Ang pangalawa, na makapal-kapal din, ay may tatak na “MGA PANUKALANG *nasa pagsusuri*”. —¡Huwag din!

Pagkatapos noon ay sumusunod ang “MGA PANUKALANG *iniharap...*” “MGA PANUKALANG *pinawalang-kabuluhan...*” “MGA PANUKALANG *pinagtibay...*” MGA PANUKALANG *pinigil...*” Ang mga huling kalangkap ay kakaunti ang laman, nguni't ang huli ay lalo pa, ang sa “MGA PANUKALANG *isasagawa*”.

Ikinislot ni D. Custodio ang kaniyang ilong ¿ano kaya ang laman? Nalimot na niya ang nasa loob niyon. Isang putol na papel na naninilaw ang nakaungos sa dalawang takip na wari'y dinidilaan siya ng balangkap.

Kinuha sa lalagyan at binuksan: iyon pala'y ang bantog na panukala ng *Paaralang Artes y Oficios*.

—¡Ah, putris! —ang bulalas—nguni't ito'y nasa kamay na ng mga paring Agustino.

Walang anu-ano'y biglang tinapik ang kaniyang noo, inihubog ang kilay, isang pagtatagumpay ang nalarawan sa kaniyang mukha.

—¡Sa, heto pala ang aking pasiya, c! —ang bulalas na nagbitiw ng isang mahalay na salitang hindi ang *eureka*, nguni't nagsisimula sa pangkatapusan nito —ang aking kapasiyahan ay yari na.

At makalima o makaanim na inulit-ulit ang kaniyang kinaugaliang *eureka*, na humaging sa hangin, na wari'y magalak na hagkis, at masayang tinungo ang kaniyang mesa at sinimulan ang pagsulat.

XXI

MGA AYOS—MAYNILA

Nang gabing yaon ay may isang malaking palabas sa dulaang *Variedades*.

Ang samahan ng operang Pranses ni Mr. Jouy ay magdaraos ng una niyang palabas, na ang itatanghal ay *Les*

*Cloches de Corneville*¹ at ipamamalas sa madlang manonood ang kaniyang mga piling *troupe* na inihayag na ilang araw ng mga pahayagan ang kanilang kabantugan. Sinasabing sa mga aktris ay mayroong may magandang tinig nguni't lalo pa manding maganda ang anyo, at kung paniniwalaan ang mga bulung-bulungan ay higit pa sa kanilang tinig at anyo ang kanilang kagandahang-loob.

Ikapito at kalahati pa lamang ng gabi ay wala nang bilyete ni para sa naghihinalong si P. Salvi, at ang mga papasok sa *entrada general* ay mahabang-mahaba ang hanay. Sa takilya ay nagkaroon ng kaguluhan, awayan, tinukoy ang pagpipilibustero at ang lahi, nguni't gayunman ay hindi rin nakakuha ng bilyete. Nang labinlimang minuto na lamang ang kulang sa ikawalo ay malalaking halaga na ang itinatawad sa isang uupan sa *entrada general*. Ang anyo ng dulaan, na naiilawang mabuti at may mga puno't bulaklak sa mga pintuan, ay nakauulol sa mga nahuhuling napapahanga at napapasuntok. Isang makapal na tao ang nangagkikisawan sa mga paligid at pinagmamasdang naiinggit ang mga pumapasok, ang mga maagang dumarating dahil sa natatakot na maunahan sa kanilang luklukan: tawanan, alingawngaw, mga pag-aantabay, nangagsisibati sa mga bagong dating na masama ang loob na nakikihalubilo sa mga nanonood, at, yamang hindi makapasok ay nangatitira na lamang sa pagtanaw sa mga pumapasok.

Gayunma'y may isang wari'y di kahalo sa mga pag-asam-asam at pagnanasang makapanood. Siya'y isang mataas na lalaking payat, na kung lumakad ay marahan at kinakaladkad ang isang paang naninigas. Ang suot ay isang masamang amerikana na kulay-kape at isang pantalong pariparisukat ang guhit, marumi na't nakakapit sa kaniyang katawang mabuto, at yayat. Isang sumbrerong *hongo* na maarte na, dahil sa kasiraan, ang nakataklob sa kaniyang malaking ulo at nagpapakawala sa buhok na ang kulay ay maruming abuhin, halos bughaw, mahahaba, kulot ang mga

¹ Ang kampana sa Corneville.

dulo na wari'y buhok makata. Ang lalong katangi-tangi sa taong iyon ay hindi ang kaniyang kasuutan, ni ang kaniyang mukhang taga-Europa na walang balbas ni bigote, kundi ang kulay niyang saga, kulay, na naging sanhi ng tawag na *Camaroncocido*², na siyang bansag sa kaniya. Ang anyo niya'y walang kapara; anak ng isang mabuting lipi, nguni't siya'y nabubuhay sa pagbubulakbol, panghihingi ng limos; lahing. Kastila ay hindi pinahahalagahan ang karangalang-lahi na inaalipusta sa pamamagitan, ng kaniyang gula-gulanit na kasuutan, ipinalalagay siya ng lahat na wari'y tagapamalita sa mga pahayagan, at tunay nga namang ang kaniyang matang malalaki't abuhin, na malamlam at waring mapagnilay kung tumingin, ay naroon saan ma't may bagay na maibabalita. Ang kaniyang kabuhayan ay hindi batid ng marami; walang nakaaalam kung saan siya kumakain at natutulog: marahil ay mayroon siyang isang bariles saan mang pook.

Nang mga sandaling iyon ay hindi taglay ni Camaroncocido ang dati niyang anyong matigas at walang bahala: isang wari'y masayang pagkaawa ang nananaw sa kaniyang paningin. Isang munting lalaki, isang mababang matanda ang masayang sumagupa sa kaniya.

—¡Kaibigan! —ang sabi, na paos ang boses na wari'y sa palaka, at ipinakikita ang ilang pisong Mehikano.

Nakita ni Camaroncocido ang mga mamiso, at ikini-bit ang balikat. ¿Ano ang mayroon sa kaniya noon?

Ang matanda'y isang mainam na katumbalikan niya. Maliit, lubhang maliit, natatakluban ang ulo ng isang sumbrerong *de copa* na naging isang uod na may balahibo, at napapaloob sa isang maluwang na lebita, lubhang maluwang at napakahaba hanggang sa mapantay sa isang salawal na napakaikli na hindi lumalampas sa binti. Ang kaniyang katawan ay waring siyang lelong at ang mga paa'y siyang apo, samantalang ang kaniyang mga sapatos ay naglalayag mandin sa katihan—¡iyon ay dalawang malalaking sapatos ma-

² Hipong luto.

rinero na tumututol nang laban sa uod na may balahibo na nasa kaniyang ulo, na gaya ng matinding tutol ng isang kumbento na nasa piling ng isang *Exposicion Universal*! Si Camaroncocado ay saga, ang matanda'y kayumanggi; itong huli ay walang buhok sa mukha kahit lahing Kastila, ang Indiyo ay may patilya at bigoteng mapuputi, mahahaba't madalang. Ang paningin ay malikot. Kung tawagin siya'y *Tio Kiko*, at gaya ng kaniyang kaibigan ay nabubuhay din siya sa pamamahayag: siya ang nagpapatawag ng mga palabas at nagdidikit ng mga kartel ng mga dulaan. Siya marahil ang tanging Pilipino na kahi't naka-*chistera* at lebita ay nakapaglalakad nang hindi ginagambala, gaya rin naman ng kaniyang kaibigan na siya ang tanging Kastila na nagtatawa sa karangalan ng lahi.

—Binigyan ako ng malaking pabuya ng Pranses—ang sabing nakangiti at ipinatanaw ang kaniyang gilagid na wari'y isang lansangan, matapos ang sunog—napabuti ang kamay ko sa pagdidikit ng mga kartel!

Muling ikinibit ni Camaroncocado ang kaniyang mga balikat.

—Kiko —ang sagot na maugong ang boses—kung anim na piso ang ibibigay sa iyo dahil sa gawa mo ¿magkano kaya ang ibibigay sa mga prayle?

Dahil sa kaliksihang likas ni *Tio Kiko* ay itinaas ang ulo.

—¿Sa mga prayle?

—¿Sapagka't dapat mong malaman —ang patuloy ni Camaroncocado—na ang pagkapunong ito'y kagagawan ng mga kumbento!

Sadya nga namang gayon: ang mga prayle na pinangunguluhan ni P. Salvi at ilang hindi pari na pinangunguluhan ni D. Custodio ay laban sa pagtatanghal na iyon. Si P. Camorra, na hindi makapanood, ay nanlilisik ang mata't tatakam-takam; nguni't nakikipagtalo kay Ben-Zayb na malambot na nagtatanggol, sapagka't naiisip ang bilyeteng walang bayad na ipadadala sa kaniya ng may palabas. Pinag-

sasalitaan siya ni D. Custodio tungkol sa maayos na hilig, sa pananampalataya, sa mabuting kaugalian, atb.

—Nguni't —ang bulong ng manunulat—ang ating mga dulang sainete ay may mga salita't pangungusap na dalawa ang kahulugan...

—¡Nguni't nasa wikang Kastila naman —ang pasigaw na putol ng mabait na konsehal, na nag-aalab sa banal na pagkagalit—mga kahalayan sa wikang Pranses! Tao kayo, Ben-Zayb, maanong alang-alang sa Poong Diyos, ¡sa wikang Pranses! ¡Iyan ay hindi dapat mangyari magpakailan man!

At binigkas ang *hindi dapat mangyari magpakailan man!* ng kasintigas kung pagpipisanin ang tatlong Guzman na pinagbabalaang papatayin ng isang pulgas, kapag hindi isinuko ang dalawampung Tarifa. Gaya ng maaantay, si P. Irene, ay kasang-ayon ni D. Custodio at nagtutungyaw sa operetang Pranses. ¡Puf! Siya'y nakapunta sa Paris, nguni't hindi man lamang tumuntong sa pintuan ng isang dulaan, ¡iligtas siya ng Maykapal!

Nguni't marami rin naman ang kasang-ayon ng operetang Pranses. Ang mga opisyal sa hukbo at mga pandigmang-dagat, na sa mga ito'y kabilang ang *ayudante* ng Heneral, ang mga kawani at ilang matataas na tao ay nangagnanasang lumasap ng kainaman ng wikang Pranses sa bibig ng mga tunay na *Parisien*; kabilang nila ang mga nalulan ng M. M. at nakagamit ng kaunting Pranses sa paglalayag, ang mga nakadalaw sa Paris, at lahat niyong mga ibig na masabing sila'y bihasa. Ang lipunan nga sa Maynila ay nagkahati sa dalawang pangkat, ang mga sang-ayon at ang mga laban sa opera, na pinayuhan ng matatandang babae, mga asawang mapanibughuin at nanganganib sa pag-ibig ng kanilang mga kabyak, at nang may mga katipan sa pag-aasawa, samantalang ang mga malaya't ang mga magaganda ay nangagpakilalang lubos na sila'y magiliw sa opereta. Nagsalimbayan ang mga sulatan, nagkakaroon ng mga paroo't parito, sali-salitaan, mga pagpupulong, mga paglilipun-lipon, mga pagtatalo; natukoy na tuloy sampu ng pag-

hihimagsik ng mga Indiyos, ang katamaran, ang mga liping mababa't liping matataas, karangalan at iba pang kamulaan, at matapos ang maraming hatid-hatirang usap at maraming bulung-bulungan ay ibinigay ang pahintulot, at si P. Salvi ay naglathala ng isang *pastoral* na walang bumasa kundi ang taga-ayos lamang sa limbagan. Nabalitaang ang Heneral ay nakagalit ng Condesa; na ito'y naninirahang madalas sa mga bahay-liwaliwan; na ang marangal na pinuno ay nabugnot; na ang *consul* ng mga Pranses ay gayon na nagkaroon ng mga handog, atb., at nalalahok sa usapan ang maraming pangalan, ang sa Insik na si Quiroga, ang sa kay Simoun at sampu ng sa maraming artista.

Salamat sa nagpaunang alingawngaw na ito, ang pagkasabik ng tao'y naragdagan, at mula pa sa araw na sinusundan ng palabas, araw na idinating ng mga artista, ay walang napag-uusapan kundi ang pagpasok sa unang pagtatanghal. Sapul nang lumabas ang mapupulang kartel na nagbabalita ng *Les Cloches de Corneville*, ang mga nana-lo'y humanda na sa pagdiriwang ng kanilang tagumpay. Sa ilang kawanihan ay hindi na pinalalakad ang panahon sa pagbabasa ng mga pahayagan at pagsasatsatan, kundi dinudumog ng mga kasaysayang limbag ng palalabasin, nangagbabasa ng mga nobelang Pranses, at ang marami'y tumutungo sa palikuran, na nagpapakunwaring iniiti, upang makasangguni lamang nang palihim sa munting diksiyunaryong pambulsa. Nguni't gayunman ay hindi rin nalulutas ang mga *expediente*; kundi bagkus pa ngang ang lahat ay pinabalik sa kinabukasan, datapwa't hindi mangyayaring magalit ang kahi't sino; ang nakakaharap ay mga kawaning lubhang magagalang, masuyo, na tumatanggap sa kanila at nagpapaalam sa pamamagitan ng malalaking yuko na ugaling Pranses: ang mga kawani'y nangagsasanay, nililinis ang kanilang Pranses na inaamag at sila-sila'y nagbabatian ng *oui monesiour, s'il bous plait*, at *pardon!*³ sa bawa't kilos, bagay na lubhang kaiga-igayang madinig at panoorin. Ngu-

³ Opo Ginoo, kung pahintulot ninyo.

ni't sa pasulatan ng mga pahayagan naroroon ang lalong galawan at ang kagipitan ay umaabot sa lalong malaki; si Ben-Zayb, na sinasabing siyang manunuligsa at naghulog sa wikang Kastila ng kasaysayan ng palalabasin ay nangangatal na wari'y babaing nasuplong sa pangungulam: nakikita niyang ang kaniyang mga kalaban ay nagpupunyaging makahuli ng kaniyang mga kamalian at ipinamumukha sa kaniya ang di pagkabatid na mabuti ng Pranses. ¡Nang panahon ng Opera Italiana ay kaunti na siyang mapasubo sa isang patayan dahil sa maling pagkakahulog sa wikang Kastila ng pangalan ng isang tenor; agad-agad naglathala ang isang mainggitin at ipinalagay siyang walang namumuwanan, siya, ang una-unang ulong nag-iisip sa Pilipinas! ¡Gaanong hirap ang sinapit niya sa pagsasanggalang! nangailangan siyang sumulat nang di lamang lalabimpitong palathala at sumangguni sa labinlimang diksiyunaryo. At dahil sa mabuting pagkakaalaalang iyon, ang kaawa-awang si Ben-Zayb ay lumalakad na lubhang maingat, na ang inilalakad ay kamay, hindi namin sinasabing paa, upang di gayahan si P. Camorra na may masamang ugaling ipintas kay Ben-Zayb na paa ang ginagamit nito kung sumusulat.

—¿Nakita mo na, Kiko? —ang sabi ni Camaroncoci-do—ang kalahati ng taong iyan ay naparito dahil sa sinabi ng mga prayle na huwag pumarito; ang gayo'y waring isang pahayag; at ang kalahati pa, sapagka't anila sa sarili, ay: ¿ipinagbabawal ng mga prayle? kung gayo'y katutuhan marahil. Maniwala ka sa akin. Kiko, ang mga palatuntunan mo ay mabuti nga, nguni't lalo pang mabuti ang *pastoral*, at ¡dapat mong mabatid na wala isa mang nakabasa!

—Kaibigan, ¿inaakala mo бага, —ang tanong ni Tio Kiko, na hindi mapalagay,—na dahil sa kagagawan ni P. Salvi, ay aalisin na kaya ang tinutungkol ko?

—Marahil Kiko, marahil, —ang sagot ng kausap na tumingin sa langit,—ang salapi'y unti-unti nang nawawala...

Si Tio Kiko ay bumulong ng ilang salita at pangungusap na di malinawan; kung ang mga prayle ay manghi-

himasok sa pagbabalita ng mga palabas-dulaan ay papasok naman siyang prayle. At matapos makapagpaalam sa kaniyang kaibigan ay lumayong uubu-ubo at pinakakalansing ang kaniyang mga mamiso.

Si Camaroncocado, na taglay ang dati niyang pagwalang-bahala, ay nagpatuloy sa pagyayao't dito na kaladkad ang paa at mapungay ang paningin. Napuna niya ang pagdating ng ilang mukhang hindi kilala, na iba't iba ang pinanggagalingan at nangaghuhudyatan sa pamamagitan ng kindat at pag-ubo. Noon lamang niya nakita sa mga gayong pagkakataon ang mga taong iyon, siya, na nakakakilala sa lahat ng anyo ng mga naninirahan sa siyudad at sa lahat ng pagmumukha. Mga lalaking madidilim ang mukha, mga hukot, mga di mapalagay at hindi mawasto at masama ang pagkakabalatkayo ng suot, na wari'y noon lamang nagsuot ng amerikana. Hindi nangagsisilagay sa unang hanay upang makapanood na mabuti, nangagkakanlong sa dilim, na waring ayaw na sila'y makita.

—¿Mga pulisya sekreta o mga magnanakaw? —ang tanong sa sarili ni Camaroncocado at dagling ikinibit ang balik, —at ¿ano ba ang mayroon sa akin?

Ang parol ng isang sasakyang dumarating ay tumanglaw, sa pagdaraan, sa isang pulutong ng apat o lima ng mga taong iyon na nakikipag-usap sa isang wari'y kawal sa hukbo.

—¡Pulisya sekreta!, marahil ay isang bagong tatag na kawanihan! —ang bulong niya.

At kumilos ng isang anyong nagwawalang-bahala. Nguni't makaraan yaon ay nakita ang militar, matapos na makipag-alam sa dalawa o tatlong pulutong pa, na tumungo sa isang sasakyan at waring nakipag-usap nang mahigpitan sa isang nasa loob. Si Camaroncocado ay lumakad nang ilang hakbang at kahi't hindi namangha ay waring nakilala niya si Simoun, samantalang ang matalas niyang pandinig ay nakaulinig ng ganitong maikling usapan:

—¿Ang palatandaan ay isang putok?

—¡Opo!

—Huwag kayong mag-aalaala; ang Heneral ay siyang nag-uutos; nguni't pag-iingatan ninyong huwag masasabi. Kung susundin ninyo ang aking utos ay matataas kayo.

—Opo.

—¡Kung gayo'y... humanda kayo!

Ang boses ay tumigil at makaraan ang ilang sandali'y lumakad ang sasakyan. Kahi't na mapagwalang-bahala si Camaroncocado ay hindi rin nakapigil sa pagbulong na:

—May binabalak... ¡Pakaingatan ang mga bulsa!

At sa dahilang naramdamang walang laman ang kaniyang mga bulsa ay muling ikinibit ang balikat. ¿Ano ang mayroon sa kaniya kung gumuho man ang langit?

At nagpatuloy sa kaniyang pakikimatyag. Nang magdaan sa harap ng dalawa kataong nag-uusap ay nadinig sa isa, na may sabit na mga kuwintas at kalmen sa leeg, na sinasabi sa wikang Tagalog, na:

—Ang mga prayle ay malakas pa kaysa Heneral, huwag kang mangmang; ito'y aalis at ang prayle'y maiiwan. Magawa lamang nating mabuti ay yayaman tayo. ¡Ang palatandaan ay isang putok!

—¡Aba, aba!—ang bulong ni Camaroncocado na ipinipiksi ang mga daliri, —doon ay ang Heneral, at dito ay si P. Salvi. . . ¡Kahabag-habag na bayan!. . . Nguni't ¿ano mayroon sa akin?

At matapos na maikibit ang balikat na sabay sa paglura at dalawang ngiwi, na sa ganang kaniya ay siyang tanda ng lalong malaking pagwawalang-bahala ay ipinatuloy ang pakikimatyag.

Samantala naman ay matutuling dumarating ang mga sasakyan, biglang hihinto sa tabi ng pintuan at iiwan ang kanilang sakay na pawang tao sa mataas na kalipunan. Ang mga babae, kahi't babahagya ang lamig ng gabi, ay may dalang maiinam na *chal*, mga *pañuolong* sutla at mga panlaban sa ginaw; ang mga lalaki, ang mga naka-*frac* at kurbatang puti, ay gumagamit ng gaban; ang iba'y bitbit na lamang at ipinatatanaw ang mga siping sutla.

Sa pulutong ng mga talugigi, si Tadeo, ang nagkakasakit kung pumapanaog ang guro, ay kaakbay ng kaniyang kababayang baguhan, na namalas nating nagtiis nang ini-anak ng masamang pagkakabasa sa katotohanang sinabi ni Descartes. Ang baguhan ay napakatalugigi't mausisa, at sinamantala ni Tadeo ang kaniyang kamangmangan at di kaalaman upang pagsalaysayan ng lalong malalaking kasingungalingan. Bawa't Kastilang bumabati sa kaniya, maging may mababang katungkulan o kawani sa mga tindahan, ay sinasabi sa kaniyang kasama na iyon ay pinuno sa ibang kawanihan, markes, konde, atb., datapwa't ipagpatuloy ang paglakad, ipsh! iyon ay isang bulakbol, isang *oficial quinto*, isang taong walang gaanong kabuluhan! At pag wala nang naglalakad na makapagpapahanga sa baguhan ay ang mga magagarang sasakyan namang dumaraan ang hinaharap; si Tadeo ay bumabati nang mainam na ayos, ikakaway nang malugod ang kamay, bibitiw ng isang *¡adios!* na matiwala.

—¿Sino iyon?

—¡Bah!—ang sagot na parang walang anuman—ang Gobernador Civil . . . ang Segundo Cabo . . . ang Mahistradong si gayon. . . ang asawa ni. . . na mga kaibigan ko!

Ang baguhan ay nahahanga, nakatangang siya'y pinakikinggan at nag-iingat upang di mapalagay sa kanan ng kausap. ¡Si Tadeo ay kaibigan ng mga mahistrado at mga gobernador!

At tinuran sa kaniya ni Tadeo ang pangalan ng lahat ng dumarating at pag hindi niya kilala, ay gumagawa ng mga bansag, mga kasaysayan at nagsasaysay ng mga sarisaring bagay.

—¿Nakikita mo ba iyong taong mataas, na may patilyang itim, duling nang kaunti, na itim ang suot? iyon ang mahistrado A, kaibigang matalik ng asawa ng koronel B; isang araw ay kaunti nang mag-away ang dalawang iyan kung hindi ako namagitna . . . *¡adios!* Tingnan mo, hayan at dumarating pa naman ang koronel, ¿mag-away kaya ang dalawa?

Pinigil ng baguhan ang paghinga, nguni't ang koronel at ang mahistrado ay malugod na nangagkamayan, ang militar, na isang matandang bagong-tao, ay nagtanong ng kung ano ang lagay ng mga kaanak ng kaharap, atb.

—¡Ah! ¡salamat sa Diyos!—ang hinga ni Tadeo—ako ang may kagagawan ng kanilang pagkakasundo.

—¿Kung hilingin kaya ninyo sa kanila na tayo'y ipasok?—ang tanong na may kaunting pangamba ng baguhan.

—¡Ah! ¡Kailan ma'y hindi ako nangungutang ng loob!—ang saging nagmataas ni Tadeo—ako'y gumagawa ng mabuti, nguni't hindi ako nag-aantay na gantihan.

Kinagat ng baguhan ang kaniyang labi, lalo pang nangunti at naglagay ng magalang na layo sa pagitan niya't ng kaniyang kababayan.

Nagpatuloy si Tadeo.

—Iyan ang musikong si H. . . Iyan ang abugadong si J, na bumigkas, na wari'y kaniya, ng isang talumpating nakatatik sa lahat ng aklat, at siya'y pinuri at hinangaan ng mga nakinig . . . Iyang bumababa sa isang *hansomkab* ay ang manggagamot na si K, na ang lalo niyang pinagsisikapan ay ang sakit ng mga bata, kaya't pinanganlan siyang Herodes . . . Iyan ang mayamang si L, na walang nasasabisabi kundi ang kaniyang mga kayamanan at mga balaid. . . ang makatang si M, na lagi nang tumutukoy sa mga bituin at sa mga bagay-bagay ng *dako pa roon* . . . Hayan ang magandang asawa ni N, na palaging natatagpuang wala ang asawa kung dinadalaw ni Padre Q . . . ang mangangalakal na Hudyong si P, na isang libong piso ang dala nang pumarito at ngayo'y mayroon nang mga angaw-angaw. . . Iyong hindi dahil sa pagpapagaling kundi sa paggawa ng may-sakit. . . .

—¿Gumagawa ng maysakit?

—Oo, sa pagsisiyasat sa mga nagsusundalo. . . ¡huwag kayong kumilos! . . . Iyang kagalang-galang na ginoo, na maayos ang pagkakabihis ay hindi mediko, nguni't isang

manggagamot *sui generis*⁴, taglay niyang buung-buo ang *similia similibus*⁵ . . . Ang Kapitan sa kawal na kabayuhan na kaniyang kasama ay siya niyang pinakagigiliw sa mga nag-aaral sa kaniya. . . Iyang suot na putian at ang sumbrero'y nakakiling ay ang kawaning si S, na ang batayan ay ang kailan ma'y huwag magpakita ng ugaling magalang at muhing-muhi kapag nakakita ng isang sumbrero na nakapatong sa ulo ng iba; sinasabing ginagawa niya ang gayon upang huwag mabili ang mga sumbrerong Aleman. . . Iyang dumarating na kasama ang kaniyang anak ay ang mayamang mangangalakal na si C, na kumikita ng mahigit sa isang daang libo. . . nguni't ano ang wiwikain mo kung sabihin ko sa iyo na may utang pa sa aking apat na piso, limang sikapat at labingdalawang kuwalta? Nguni't sino ba naman ang sisingil sa isang mayamang gaya niyan?

—¿May utang sa inyo ang ginoong iyang?

—¡Mangyari! Isang araw ay iniligtas ko siya sa isang kagipitan; isang Biyernes, ikapito't kalahati ng umaga; naa-alaala ko pa; hindi pa ako nakapag-aagahan noon . . . Ang babaing iyan na sinusundan ng isang matandang babae rin ay si Pepay na mananayaw . . . ngayo'y hindi na nagsasayaw sapul nang . . . ipagbawal sa kaniya. . . ng isang ginoong napakakatoliko at matalik kong kaibigan. . . Nariyan ang bulugang si Z; matitiyak na sumusunod kay Pepay upang ito'y pasayawing muli. Isang mabuting tao, na matalik kong kaibigan, wala kundi isang kapintasan: siya'y mistisong Insik at nagpapanggap na taga-Espanya. ¡Sst! Tingnan mo si Ben-Zayb, iyang mukhang prayle, na may dalang lapis sa kamay at isang balumbong papel, iyan ang dakilang manunulat na si Ben-Zayb, matalik kong kaibigan; may isang katalinuhan! . . .

—¿Mawalang-galang sa inyo at iyang munting tao na may mga patilyang puti? . . .

⁴ Sa kaniyang uri o katutubo.

⁵ Ang isang kagustuhan ay nagagamot ng isa ring kagustuhan.

—Iyan ang naghahalal sa kaniyang tatlong anak na babae, iyang tatlong maliliit, na mga *auxiliar de Fomento* upang makasingil ng sahod sa talaan ng pamahalaan. . . Iya'y isang ginoong matalas ang pag-iisip, nguni't napakatalas! gagawa ng isang kaululan at ibibintang. . . sa iba; bibili ng isang baro at ang nagbabayad ay ang kabang-bayan. Matalas, matalas na matalas, nguni't napakatalas!

Si Tadeo ay napahinto.

—¿At iyang ginoong may astring mabangis at ang lahat ng tao'y tiningnan nang paalipusta?—ang tanong ng baguhan na itinuro ang isang taong iginagalaw na mapalalo ang ulo.

Nguni't si Tadeo ay hindi sumagot, inihaba ang leeg upang tanawin si Paulita Gomez na dumarating na kasama ang isang kaibigan, si Donya Victorina at si Juanito Pelaez. Binigyan sila nito ng isang *palco* at lalo pa manding kuba kaysa karaniwan.

Dating at dating ang mga sasakyan, dumarating ang mga artista na sa ibang pintuan ang pasok at sinusundan ng mga kaibigan at mga ligaw.

Nang si Paulita'y makapasok na ay nagpatuloy si Tadeo:

—Iyan ang mga pamangking babae ng mayamang si Kapitang D, iyang nangakasakay sa *landoo*; ¿nakikita mong napakaganda't napakainam ng pangangatawan? Sa loob ng ilang taon marahil ay pawang patay na o baliw. . . ayaw si kapitan D, na sila'y mangagasawa, at nahahalata, na sa mga pamangkin ang pagkakahawa sa kabaliwan ng amain. . . Iyan ang binibining E, ang magmamana ng isang malaking kayamanan, na pinag-aagawan ng mundo at ng mga kumbento. . . ¡Huwag kang umimik! ¡iyan ay naki-kilala ko! ¡si Padre Irene! nakabalatkayo, may misay na huwad lamang! ¡Nakikilala ko dahil sa kaniyang ilong! ¡At siya pa namang labang-laban! . . .

Gulilat na tiningnan ng baguhan at nakitang nakan-long ang isang lebita na mabuti ang tabas sa isang pulutong ng mga babae.

—¡Ang tatlong Parka!⁶—ang patuloy ni Tadeo nang makitang dumarating ang tatlong mga yayat, mabuto, nanga-ngalumata, maluluwang ang bibig at masagwa ang bihis,—ang mga pangalan niyan. . .

—¿Atropos?—ang mahinang sabi ng baguhan, na ibig magpakitang siya'y may kaunting kaalaman, kahi't sa mitolohiya man lamang.

—Hindi, tao ka, ang mga pangalan niyan ay mga binibini ni Balcon,⁷ mga mapamintas, mga matatandang dalaga, mamumula. . . Ang lahat ay kinamumuhian, ang mga lalaki, ang mga babae, ang mga bata. . . Nguni't tingnan mo't sa piling ng kasamaan, ay nilalagay ng Diyos ang kung minsan nga lamang ay nahuhuli. Sa likod ng mga Parka, na panakot sa bayan, ay dumarating ang tatlong iyan, na ipinagmamalaki ng kanilang mga kaibigang kinabibilangan ko. Iyang binatang payat na malalaki ang mata, hukot nang kaunti, na ang kilos ay madalas dahil sa hindi umabot ng bilyete, iyan ay ang kimikong si S, sumulat ng maraming pagsusuri at mga gawain tungkol sa karunungan, na ang ilan ay nagtamo ng gantimpala at nabantog na lahat; ang sabi ng mga Kastila sa kaniya'y *maaasahan*, *maaasahan* . . . Ang umaawat sa kaniya, na ang tawa'y gaya ni Voltaire, ay ang makatang si T, batang matalino, matalik kong kaibigan, at dahil nga sa kaniyang katalinuhan ay itinaon ang panitik. Ang isa na nagpalagay na sila'y makipasok sa mga artista sa isang pintuan ay ang binatang manggagamot na si M, na nakagawa na ng maraming mabubuting paggamot, siya man ay sinabi ring *maaasahan*. . . hindi lubhang kuba na gaya ni Pelaez, nguni't higit dito sa katalasan at lalo pang palabiro. Inaakala kong sampung si Kamatayan ay hinihilo at pinagsisinungalingan.

⁶ Ang Parka ay sina Cloto, Lagnesis at Atropos, na may mukhang matatandang babae; ang una'y humahabi ng buhay, ang pangalawa'y nagaandama ng sinulid na hinahabi, at ang pangatlo'y nilalagot ang habi ng buhay.

⁷ Dungawan, bintana (mga binibining palaging nakadungaw.)

—¿At iyang ginoong kayumanggi na ang misay ay waring tutsang?

—¡A! iyan ang mangangalakal na si F, na ang lahat ng bagay ay pinagdadayaan, sampu ng kaniyang *fe de bautismo*,^{*} pinagpipilitan niyang maging mistisong Kastila sa lahat ng paraan at inuubos ang buong kaya upang malimot ang sarili niyang wika.

—Datapwa't napakapuputi ang kaniyang mga anak na babae. . . .

—¡Oo! at iyan nga ang sanhi kung bakit mataas ang halaga ng bigas, gayong wala namang kinakain iyan kundi tinapay.

Hindi malinawan ng baguhan ang pagkakalahok ng halaga ng bigas sa kaputian ng mga dalagang iyon.

—Nariyan ang lumiligaw, iyang binatang payat, kayumanggi, ang lakad ay mahina na sumusunod sa kanila at bumating anyong mapag-ampon sa tatlong magkakaibigang nangagtatawa sa kaniya. . . iya'y isang nagbabata nang dahil sa kaniyang mga akala, sa kaniyang panununton sa nasabi.

Ang baguhan ay nagtaglay ng paghanga at paggalang sa binata.

—May kilos hangal, at hangal ngang sadya, —ang patuloy ni Tadeo; ipinanganak sa San Pedro Makati at kusang itinatangi sa sarili ang maraming bagay; kailanma'y hindi naliligo, ni hindi tumitikim ng baboy, sapagka't sang-ayon sa sabi niya'y hindi kumakain noon ang mga Kastila, at dahil din sa katwirang iyon ay hindi kumakain ng kanin, patis ni bagoong, kahi't na siya mamatay sa gutom at magtulo ang kaniyang laway. . . Lahat ng galing sa Europa, bulok o maiimbak, ay masarap na masarap sa kaniya, at may isang buwan pa lamang na iniligtas siya ni Basilio sa isang pamamaga ng sikmura; kumain ng isang pasu-pasuang kelwa upang ipakilalang siya'y Europeo!

* Katibayan ng pagkabinyag.

ANG PALABAS

Nang mga sandaling iyon ay nagsimula ang orkestra sa pagtugtog ng isang balse.

—¿Nakikita mo ang ginoong iyan? ¿Iyang payanggog na bibiling-biling ang ulo at naghihintay na siya'y batiin? Iyan ang bantog na gobernador sa Pangasinan, isang taong hindi makakain kapag may isang Indiyo na hindi nagpugay sa kaniya. . . Kaunti nang mamatay kung di nalagda ang *bando ng pagpupugay* na siyang sanhi ng kaniyang kaban-tugan. ¡*Kaawa-awang* tao! may tatlong araw pa lamang na kagagaling niya sa lalawigan at ¡gaano na ang ipinangaya-yat! ¡Oh! ¡nariyan ang dakilang tao, ang di matinkala, ibukas mo ang iyong mga mata!

—¿Sino? ¿Iyang nakakunot ang kilay?

—Oo, iyan ang si D. Custodio, ang labusaw na si Don Custodio, nakakunot ang kilay sapagka't may iniisip na makabuluhang panukala. . . . ¡Kung maisasagawa lamang ang laman ng kaniyang utak ay iba sana ang lakad! ¡Ah! ¡naririto't dumarating si Makaraig, ang iyong kasambahay!!

Tunay nga, dumarating si Makaraig na kasama si Pecson, si Sandoval at si Isagani.

Nang makita sila ni Tadeo ay sumalubong at binati sila.

—¿Hindi ba kayo papasok?—ang tanong ni Makaraig.

—Wala na kaming inabot na bilyete.

—Mabuting pagkakataon, mayroon kaming isang palko—ani Makaraig—si Basilio ay hindi makaparirito. . . sumama na kayo sa amin.

Hindi na naantay ni Tadeo na ulitin ang anyaya. Ang baguhan, sa pangingilag na makagambala, dala ng katakutang taglay ng sinumang *provinciano*, ay nagdahilan at hindi nagawang siya'y mapapasok.

XXI ANG PALABAS

Ang anyo ng dulaan ay masimbuyo; punung-puno, at sa *entrada general*, sa mga daanan ay maraming tao ang

nakikitang nakatayo, nagkakahirap sa pagtataas ng ulo o makasilip man lamang sa pagitan ng isang leeg at isang tainga. Ang mga palkong walang takip, na ang karamihan ay puno ng mga babae, ay nag-aanyong pangnan ng bulaklak, na ang mga talulot ay pinagagalaw ng mahinang simoy (ang tinutukoy namin ay ang mga pamaypay) at doo'y nag-huhumbahan ang libu-libong hayup-hayupan. Sa dahilang may mga bulaklak na masasarap o matitindi ang amoy, mga bulaklak na pumapatay at mga bulaklak na nakaaaliw, sa mga pangnan ng ating dulaan ay nasasamyo rin ang mga gayong amoy, nakakadinig ng mga salitaan, usapan, mga salitang sumisigid at ngumangatngat. May tatlo o apat na palko lamang ang walang laman, kahi't napakagabi na; ikawalo't kalahati ang takdang pagsisimula ng palabas, nguni't kulang na lamang ng labinlimang minuto sa ikasiyam ay hindi pa itinataas ang tabing, sapagka't ang Kapitan Heneral ay hindi pa dumarating. Ang mga nasa *entrada general*, inip na't siki sa kanilang mga uupan, ay nanggugulo na't nag-iingay sa kapapadyak at kapapalo ng mga tungkod sa tuntungan.

—¡Bum, bum, bum! ¡buksan na ang tabing! ¡bum, bum, bum!

Ang mga artilyero ay siyang lalong maiingay. Ang mga kaagaw ni Marte, gaya ng tawag sa kanila ni Ben-Zayb, ay hindi nasisiyahan sa tugtuging ito; sapagka't inaakala marahil na sila'y nasa isang *plaza de toros*, ay binabati ang mga babang magdaan sa kanilang harap ng mga salitang dahil sa pagbaligtad na banggit ay tinatawag na bulaklak, sa Madrid, gayong kung minsan ay nangahahawig sa umalingasaw na yamutmot. Hindi pinapansin ang mga pagalit na tingin ng mga asawa at ipinahahayag nang malakas ang mga damdamin at mga pagnanasang pinabubukal sa kanilang kalooban ang gayong karaming kagandahan...

Sa mga butaka, na waring kinatatakutang babaan ng mga babae, sapagka't wala roon ni isa man sa kanila, ay isang alingawngaw ng bulung-bulungan ang naghahari. Tawang pinipigil, sa gitna ng ulap na aso... Pinagtatalu-

nan ang kabutihan ng mga artista, pinag-uusapan ang mga kaguluhan, na ang Heneral ay nakipagkagalit sa mga prayle, na kung ang pagdalo ng Heneral sa palabas na iyon ay isang paghamon o isang pagnanasa lamang na makakita hindi ang mga bagay na ito ang iniisip ng iba, kundi ang akitin ang paningin ng mga babae sa tulong ng pag-upong mabikas, na wari'y mga istatuwa, at pinagagalaw ang mga suot na sing-sing, lalung-lalo na kung inaakalang sila'y tinutudlaan nang walang humpay na katitingin ng isang *largavista*; ang iba'y bumabati sa gayong babae o binibini, na iniyuyuko nang kaunti ang ulo, samantalang ibinubulong sa kalapit na:

—¡Kakutya-kutya! ¡nakaiinis!

Ang babae'y sasagot sa pamamagitan ng lalong masarap niyang ngiti at isang kalugod-lugod na galaw ng ulo, at bubulong sa kaibigang nakikisang-ayon, sa pagitan ng dalawang galaw na banayad ng pamaypay, na:

—¡Napakamahangin! Ulol na sa pag-ibig.

Samantala nama'y dumadalas ang kapapalo: ¡bum, bum, bum! ¡tok-tok-tok! wala nang natitirang walang laman kundi dadalawang palko at ang sa Heneral na natatangi dahil sa mga tabing na tersiyopelong pula. Ang orkesta ay tumugtog ng isa pang balse, ang taong naroroon ay tumututol; mabuti na lamang at dumating ang isang maawaing magiting na nakalibang sa madla't nakapagligtas sa mayari ng palabas; isang ginoong umupo sa isang butaka at ayaw tumindig nang dumating ang may-ari ng luklukan, na dili iba't ang mapagbulaybulay na si D. Primitivo. Nang makita ni D. Primitivo na hindi makahinuhod sa taong iyon ang kaniyang pangangatwiran ay tinawag ang tagaayos.—¡Ayokong tumindig! ang tugon ng magiting na lalaki na hinihitit na payapang-payapa ang kaniyang sigarilyo. Ang tagaayos ay lumapit sa namamahala—¡Ayokong tumindig! ang ulit at nagpakabuti sa pag-upo. Ang namamahala'y umalis, samantalang ang mga artilyero sa entrada ay sabay-sabay na umaawit ng:

ANG PALABAS

—¡Sa hindi! ¡Sa oo! ¡Sa hindi! ¡Sa oo!

Ang taong iyon, na napuna ng lahat, ay nag-akalang ang pag-urong ay ikabababa niya, kaya't nangunyapit sa butaka, samantalang inuulit ang kasagutan sa dalawang *veterana* na tinawag ng namamahala. Alang-alang sa tinataglay na katungkulan ng naglalaban ay tinawag ng mga bantay ang kabo, samantalang ang lahat ng taong naroroon ay nag-ukol ng matinding palakpakan at pinupuri ang kati-gasan ng ginoong iyon, na patuloy rin sa pagkakaupo, na wari'y isang senador na Romano.

Nadinig ang paswitan at galit na lumingon ang ginoong may matigas na kalooban, sapagka't inakalang siya ang sinusutsutan; nadinig ang takbuhan ng mga kabayo, naramdaman ang kilusan; ang sino man ay mag-aakalang sumabog ang isang himagsikan o kung di man, ay isang pagkakagulo; hindi, inihinto ng orkesta ang balse at tinugtog ang *marcha real*; ang marangal na Kapitan Heneral at Gobernador ng Sangkapuluhan ang dumarating; hinanap siya ng lahat ng mata, sinundan siya ng tingin, nawala, at sa kahuli-hulihan ay natanaw sa kaniyang palko, at, matapos na makatingin sa lahat ng pook at magawang mapalad ang ilan, sa pamamagitan ng isang makapangyarihang bati, ay umupo na wari'y isang tao sa ibabaw ng isang silyon na nag-aantay sa kaniya. Saka pa lamang huminto ang mga artilyero at tinugtog ng orkesta ang pasimula.

Ang ating mga nag-aaral ay nasa isang palkong kapatat ng kinlalagayan ng mananayaw na si Pepay. Ang palkong ito'y handog ni Makaraig, na nakipag-alam na sa babae, upang mapalambot si D. Custodio. Nang hapong iyon ay sumulat si Pepay sa bantog na mamamalagay, na nag-aantay ng kasagutan at tinipanang magtagpo sila sa dulaan. Dahil dito, kahit na pinakalaban-labanan ni D. Custodio ang operetang Pranses, ay naparoon din sa dulaan, bagay na naging sanhi ng mga pasaring na pinatatama sa kaniya ni D. Manuel, ang kaniyang malaon nang kalaban sa mga pulong ng Ayuntamyento.

—¡Naparito ako upang hatulan ang opereta! —ang tugon, na wari'y isang Caton¹ na nasisiyahan sa sariling budhi.

Si Makaraig nga ay nakikipaghudyatan sa tingin kay Pepay, na ang ibig sabihin nito'y mayroong ipababatid; at sa dahilang masaya ang mukha ng mananayaw ay sinasapantaha na ng lahat na ang tagumpay ay napagtibay na. Si Sandoval, na kararating pa lamang, na galing sa pagdalaw sa ibang palko, ay nagpatibay na ang kapasiyahan ay naging sang-ayon, at nang hapon din yaon sinuri ng kataastaasang lupon at sinang-ayunan. Pawa ngang kagalakang lahat; sampu ni Pecson ay nakalimot sa kaniyang pagka di mapaniwalain sa mabubuting balita dahil sa namamalas na si Pepay ay nakangiting ipinakikita ang isang sulat; si Sandoval at si Makaraig ay kapuwa nagdudulutan ng maligayang bati, si Isagani lamang ang natitirang malamig at bahagya nang mangiti.

¿Ano ang nangyari sa binata?

Nang pumasok si Isagani sa dulaan ay nakita si Paulita sa isang palko at kinakausap ni Juanito Pelaez. Siya'y namutla't sinapantahang siya'y nagkamali. Nguni't hindi, sadyang ang binibini ang naroroon na bumabati sa kaniya ng isang masarap na ngiti samantalang ang magagandang mata'y waring humihinging-tawad at nangangakong isasaysay ang sanhi noon. Sadya ngang silang dalawa'y nagkasundo, na si Isagani muna ang papasok upang tingnan kung sa palabas ay walang anumang hindi nararapat mapanood ng isang binibini, at saka ngayon ay natagpuan doon na kasama pa naman ng kaniyang kaagaw. Ang dumanas sa kaluluwa ni Isagani'y hindi maisasaysay: galit; panibugho, pagkaduhagi, pagdaramdam, ang bumayo sa kalooban ng binata; may sandaling ninasa na ang dulaan ay gumuho; tinangkang humalakhak nang malakas, alimurahin ang kaniyang iniibig, hamunin ang kaniyang kaagaw, gumawa ng gulo, nguni't ang nayari sa kaniyang loob ay ang umupong

¹ Si Caton ay bantog na manunuri.

dahan-dahan na lamang at huwag tingnan ni minsan ang binibini. Nadidinig ang mga munakala nina Makaraig at Sandoval, nguni't waring sa kaniya'y malalayong alingawngaw ang gayon; ang mga himig ng balse ay waring malulungkot at nakahahambal sa ganang kaniya; ang mga naroroon ay pawang hunghang at baliw, at makailang kinailangan niya ang magpigil upang maimpit ang pagluha. Bahagya na niyang napuna ang nangyari sa ginoong ayaw tumindig sa butaka at ang pagdating ng Kapitan Heneral; ang tinatanaw niya ay ang tabing ng paglalabasan na may pintang anyong daanan, sa pagitan ng malalaking tabing na mapupula, na tanaw sa isang halamanang sa gitna'y may daluyan ng tubig. ¡Gaano kalungkot, sa wari niya ang daanang iyon at gaano kalamlam ang anyo ng tanawin! Libu-libong pagbubulay, na walang linaw, ang sumisipot sa kaniyang alaala, na wari'y malalayong ulinignig ng tugtugang nadidinig sa kinagabihan; wari'y himig ng ulilang kagubatan at mapapanglaw na batisan, mga gabling may buwan, sa tabi ng dagat na nalalatag nang buong kalaparan sa harap ng kaniyang paningin... At ang umiibig na binatang nag-aakalang napakasawing-palad siya ay tuminga-tingala sa bubungan upang ang mga patak ng luha'y di makapulas sa kaniyang mga mata.

Isang matinding palakpakan ang nakapukaw sa kaniyang pag-iisip.

Kabubukas pa lamang ng tabing, at naharap sa kaniyang mga mata ang masayang pulutong ng mga taong bukid sa Corneville na nangakasuot ng gorang bulak at mabibigat na bakyang kahoy ang nasa paa. Ang mga babae, mga anim o pitong dalaga, na may pahid na pula sa mga pisngi't labi, may malaking guhit na itim sa paligid ng mata upang lalong pakinangin ito, ay nagpapamalas ng kanilang mapuputing bisig, mga daliring puno ng brilyante at mga hitang mabibilog na wari'y linalik. At samantalang inaawit ang mga salitang normando na *¡allez, marchez! ¡allez, marchez!*²

² Tayo na, lakad.

ay nangakangiti nang tiyakan sa mga nasa butakang umi-
irog sa kanila; kaya't matapos na makatingin si D. Custodio
sa palko ni Pepay, na wari'y ibig mapatunayang hindi ito gu-
magawa ng gayon din sa ibang nangingibig, ay itinala sa
kaniyang kalupi ang kahalayang iyon, at upang lalo pang
mapatunayan ay iniyuko pa nang kaunti ang ulo upang ma-
kita kung ang ipinatatanaw ng mga artistang babae ay uma-
abot hanggang tuhod.

—¡Oh, ang mga Pransesang ito! —ang kaniyang bu-
long, samantalang ang pag-iisip ay nagbubuko ng mga pag-
papis-paris at panukala isang dakong mataas-taas pa nang
kaunti.

—¡*Quoi v'la tous les cancans d'la s-maine!*³... ang awit
ni Gertrude, isang magandang dalaga na sumusulyap ng
makahulugang sulyap sa Kapitan Heneral.

—¡Makakakita tayo ng *cancan*!—ang bulalas ni Ta-
deo, ang nakakuha ng unang gantimpala sa Pranses, sa ka-
niyang klase, at nakaulinig ng tinurang salita.—Mangagsa-
sayaw ng *cancan*, Makaraig.

At masayang pinagkumos ang kaniyang mga kamay.

Sapul nang buksan ang tabing ay hindi inaalumana
ni Tadeo ang tugtugin; wala siyang hinahanap kundi ang
maalingasngas, malaswa at mahalay sa mga kilos at pana-
namit, at sa tulong ng kaunting Pranses na kaniyang nala-
laman ay tinatalasan ang pandinig upang di mapalampas
ang mga salitang malalansa na ipinamamalita ng mahihigpit
na tagaayos ng bayan.

Si Sandoval, nagsasabing mabuti siya sa Pranses, ay
naging wari'y tagasalin ng kaniyang mga-kaibigan. Gaya
rin ng nalalaman ni Tadeo ang kaniyang abot, nguni't ma-
laki ang naitutulong sa kaniya ng mga salaysay ng katutu-
ran na inilathala ng mga pahayagan, at ang iba pa'y natak-
pan na ng sarili niyang bulaybulay.

—Oo—aniya—mangagsasayaw ng *cancan* at ang ba-
bae ang siyang namamahala.

³ Narito na ang mga mananayaw.

Si Makaraig at si Pecson ay humanda na sa pakikimatyag at nangakangiti na hindi pa man. Si Isagani'y sa ibang pook tumingin, nakukutyang si Paulita ay nakadalo sa gayong pagtatanghal, at iniisip na dapat hamunin ng patayan, kinabukasan, si Juanito Pelaez.

Nguni't walang napala sa kaaantay ang ating mga binata. Dumating si Serpolette, isang kaiga-igayang dalaga, na taglay rin ang gorang bulak, na nanghahamon at matakang...

—*Hein! ¿qui parle de Serpolette?*⁴ ang tanong sa mga dalahira, at ang kamay ay nasa baywang at ang asta'y matapang. Isang ginoo ang pumagakpak at pagkatapos ay sumunod ang lahat ng nasa butaka: Si Serpolette, kahit hindi iniwan ang anyo niyang makisig na babae, ay tumingin sa unang pumagakpak at ginanti ito ng isang ngiti, na nagpakita ng maliliit niyang ngipin na wari'y isang collar na perlas na nakasilid sa isang lalagyang tersiyopelong pula. Sinundan ni Tadeo ang tingin at nakita ang isang ginoo, na may balatkayong misay at may isang napakahabang ilong

—*Voto al chapiro!* —aniya—*¡si Irenillo!*

—Oo—ang sagot ni Sandoval—nakita ko sa loob, na kausap ng mga artistang babae.

Siya nga, si P. Irene, na isang mawilihing lubha sa musika at nakatataho ng Pranses, ay pinaparoon ni P. Salvi sa dulaan, na wari'y isang pulisya-sekreta ng relihiyon; gayon ang kaniyang sabi sa mga taong sa kaniya'y makakilala. At gaya ng mabubuting manunuri na hindi nasisiyahang tingnan mula sa malayo ang mga bagay-bagay, ay tinangka niyang siyasatin sa malapit ang mga artista; nakihalo sa pulutong ng mga manliligaw at makikisig, pumasok sa bihisnan na pinagdadausan ng mga satsatan at ang wikang Pranses na ginagamit ay papilipit, Pranses-palengke, salitang malinaw na malinaw sa babaing nagtitinda, kailan ma't ang mamimili ay laan sa pagbabayad ng mabuti.

⁴ Hoy! sino ang tumutukoy kay Serpolette.

⁵ Chapiro, salitang Kastila na ginagamit na panghamon. *¡Voto al Chapiro!* Mabuhay ang Chapiro!

Si Serpolette ay naliligid ng dalawang makiyas na opisyal, ng isang mandaragat at ng isang abugado, nang makitang susubuk-subok at pumapasok sa lahat ng pook at mga puwang ang isang mahabang ilong na waring sa tulong noon ay sinisiyasat ang mga kababalaghan ng palabasan.

Pinigil ni Serpolette ang pagsasalita, ikinunot ang kilay, itinaas, binuksan ang bibig, at dala ang kaliksihan ng isang *Parisien*⁶ ay iniwan ang mga humahanga sa kaniya at tinakbong wari'y isang torpedo ang ating manunuri.

—*!Tiens, tiens, Taouteu! !mon lapin!* —ang bulalas na hinawakan sa bisig si P. Irene at masayang inalug-alog ito samantalang ipinailanlang sa hangin ang kaniyang mataginting na tinig.

—*!Chut, chut!*—ang sabi ni P. Irene na nagpupumilit makapagkanlong.

—*!Mais, comment! !toi isi, grosse bete! Et moi qui t'croys...*⁷

—*!Fais pas d'tapage, Lily! il faut m'respecter 'suis icl l'Papel!*

Lubhang naghirap muna si P. Irene bago napahinuhod ang babae. Ang masayang si Lily ay lubhang *enchantee*¹⁰ sa pagkakatatagpo sa *Maynila* sa isang dating kaibigan na nagpapaalaala sa kaniya ng mga *coulisses*¹¹ ng dulaan ng Grande Opera. At iyon nga ang dahil kung kaya't si P. Irene, sa pagtupad sa kaniyang katungkulang pagiging kaibigan at pagkamanunuri, ay nagsimula ng isang pagakpakan upang mapalakas ang loob ng babae: karapat-dapat naman si Serpolette sa gayon.

Samantala'y inaanatay ng ating mga binata ang *cancan*; Si Pecson ay nagkakandidilat, nakita ang lahat ng bagay, ang *cancan* lamang ang wala. Nagkaroon ng isang sandali na kung hindi dumating ang isang taong may katung-

⁶ Taga-Paris.

⁷ Pakinggan mo ako, Kuneho.

⁸ Nguni't inaririto ka, dakilang ulol, oo, naniniwala na ako sa iyol!

⁹ Tumigil ka Lily! Igalang mo ako, ako ang Papa dito.

¹⁰ Kahali-halina.

¹¹ Lagusan.

kulan ay magpapanuntukan na sana ang mga babae, mangagsasabunutan, dahil sa udyok ng mga taong nag-aantay, gaya ng ating mga nag-aaral, na makakita ng higit pa kaysa isang *cancan*.

Scit, scit, scit, scit, scit, scit,
Disputez-vous, battez-vous
Scit, scit, scit, scit, scit, scit,
*Nouns allons compter les coups.*¹²

Ang tugtugin ay huminto, nangagsialis ang mga laki, unti-unting bumalik ang mga babae at nagsimula sila sa isang pag-uusap na walang nalinawang ano man ang ating mga kaibigan. Ang pinag-uusapan ay pagsira sa isang hindi kaharap.

—¡Animo'y mga makaw sa magpapansit! —ang sabinang marahan ni Pecson.

—¿At ang *cancan*? —ang tanong ni Makaraig.

—¡Pinagtatalunan ang pook na lalong bagay na pag-sayawan! —ang tugong walang katawa-tawa ni Sandoval.

—¡Animo'y mga makaw sa magpapansit! —ang ulit ni Pecson na masama ang loob.

Isang babaing kasama ang asawa ay pumasok nang mga sandaling iyon at lumuklok sa isa sa dalawang palkong walang laman.

Ang galaw ay waring reyna at tinitingnan nang pawalang-bahala ang buong salas na waring ang ibig sabihin ay: "Nahuli pa ako kaysa inyo, talaksan ng mga tiwali at malalayo sa tunog ng kampana, dumating akong huli pa kaysa inyo." Tunay nga, may mga taong pumaparon sa mga dulaan na kagaya ng mga *burro* sa takbuhan: nananalo ang huling dumating. Nakakakilala naman kami ng mga taong lubhang matitino na aakyat na muna sa isang bibitayan kaysa pumasok sa loob ng dulaan bago magsimula ang unang bahagi. Nguni't ang katuwaan ng babai'y hindi nagluwat; nakita ang isang palko na wala pang laman; ikinunot

¹² Gayon ba! Nguni't magaslaw ka, nakikipaglaban ka at nakikipagtalalo ka pa.

ANG PALABAS

ang kilay at kinagalitan ang kaniyang mahal na kabiyaq at nag-ingay nang di gayon na lamang, kaya't ang maraming naroon ay nangayamot.

—¡Sss! ¡sss!

—¡Ang mga hangal! wari'y marurunong ng Pranses!
—anang babae na tumingin nang lubos na paalipusta sa lahat ng dako at tumitig sa palko ni Juanito, na sa akala niya'y doon nadinig na nagbuhat ang isang walang pitagang sss.

Sadya ngang si Juanito ay may kasalanan; sa simula pa'y kunwaring nauunawa niyang lahat at umaastang ngumitingi, tumatawa at pumapagakpak ng tama, na waring walang nakakakawala sa kaniya sa mga sinasabi. Gayong hindi siya umaalinsunod sa kilos ng mga artista sapagka't bahagya nang tumanaw sa pinaglalabasan. Sinasadya ng mapagbiro ang pagsasabi kay Paulita, na dahil sa mayroon namang lalo pang magaganda ay ayaw siyang mapagod sa pagtingin sa malayo... Si Paulita ay namula, tinatakpan ng pamaypay ang mukha at palihim na tumingin sa kinlalagyan ni Isagani, na hindi tumatawa ni pumapagakpak at nanonood na hindi pinupuna ang palabas.

Si Paulita ay nagdamdam ng sama ng loob at panibugho; ¿naiibigan kaya ni Isagani ang mga mapanuksong mga artistang iyon? Ang pag-aakalang ito'y nakapagpasma ng kaniyang ulo kaya't bahagya nang madinig ang mga pagpuring ginawa ni Donya Victorina kay Juanito.

Ginaganap na mabuti ni Juanito ang kaniyang tungkulin; maminsan-minsan ay umiiling, tanda ng di kasiyanghang-loob, at sa gayon naman ay nakakarinig ng ubuhan, alingawngaw sa ilang pook; kung minsan ay ngumitingi; tumatango at makaraan ang sandali'y umuugong ang pagakpakan. Si Donya Victorina ay wiling-wili at nagkaroon na tuloy ng hangad na pakasal sa binata sa araw na si D. Tiburcio ay mamatay. ¡Si Juanito ay marunong ng Pranses at si de Espadaña ay hindi! ¡At nagsimula na sa pagpapatanaw ng lambing sa binata! Nguni't hindi napupuna ni Juanito ang pagbabagong-lakad, dahil sa minamatyagan ang

isang mangangalakal sa Katalan¹³ na nasa tabi ng konsul na Suwiso: si Juanito, na nakakita sa kanila na nag-uusap sa wikang Pranses ay umaalinsunod sa nababakas sa mukha ng dalawa at sa gayong paraan ay nakapang-uulol nang buung-buo.

Nagsunud-sunod ang mga pangyayari, ang mga tao'y nagsunud-sunod sa paglabas, mga masasaya't mapagpatawa gaya ng *bailli* at ni Grenicheux, mga dugong mahal at nakalulugod gaya ng markes at ni Germaine: ang mga nanonood ay nagkatawanang mabuti dahil sa tampal ni Gaspard at patungkol sa duwag na si Grenicheux, nguni't ang nakatanggap ay ang mahinahong *bailli*, sa peluka nitong umilandang, sa kaguluhan at sa kaingayan, nang ibaba ang tabing.

—¿At ang *cancan*? —ang tanong ni Tadeo.

Nguni't agad na itinaas ang tabing at ang tagpuan ay naging anyong tiyangge ng mga alila, may tatlong haling kinalalagyan ng mga sagisag at may dalang mga pahayag na *servantes*, *cochers*, at *domestiques*.¹⁴ Sinamantala ni Juanito ang pagkakataon, at malakas na sinabi kay Donya Victorina upang madinig ni Paulita at ito'y manalig sa kaniyang karunungan.

—Ang kahulugan ng *servantes* ay mga *sirviente*, ang *domestiques* ay *domestico*...

—¿At ano ang kaibhan ng mga *servantes* sa mga *domestiques*? —ang tanong ni Paulita.

Si Juanito'y hindi nangunti.

—Domestiques ang mga *domesticado* o napaamo na: ¿hindi ba ninyo napupuna na ang ilan ay may astang taong-gubat? Iyan ang mga *servantes*.

—¡Siyanga naman! —ang dugtong ni Donya Victorina—ang ilan ay may masasamang kilos...at ang akala ko pa naman na sa Europa ay pawang may maaayos na ugali at... nguni't sa dahilang nangyayari sa Francia... ¡nakikita ko na!

¹³ Taga-Cataluña, Espanya.

¹⁴ Mga alila, kutsero at naglilingkod.

—¡Sss, sss!

Nguni't ang kagipitan ni Juanito ay nang dumating ang oras ng pagpatawaran at binuksan ang halang, ang mga alilang nagpapaupa ay nanaggsilagay sa piling ng kani-kanilang mga pahayag na nagpapakilala ng kanilang kinauukulan. Ang mga alila, mga sampu, o labindalawa na anyong magaspang, nangakasuot ng librea at may dalang isang sangang maliit sa kamay, ay nangagsilagay sa ilalim ng pahayag na *domestiques*.

—¡Iyan ang mga maaamo na! —ang sabi ni Juanito.

—Tunay nga na ang mga asta ay waring hindi pa nalalaunan ang pag-among—ang banggit ni Donya Victorina—¡Tingnan natin ang mga hindi pa lubos na maamo!

Makaraan yaon, ang labindalawang dalaga na pina-ngunguluhan ng masaya't maliksing si Serpolette, na ang mga suot ay ang lalong mainam nilang kagayakan, ang baw't isa'y may isang malaking kalangi sa baywang, masasaya, nangakangiti, malulusog ang katawan, malilindi, ay nangagsilagay sa piling ng haligi ng mga *servantes*.

—¿Bakit? —ang tanong na palagay na palagay ni Paulita—¿iyan бага ang mga taong bundok na inyong sinasabi?

—Hindi —ang tugong walang katiga-tigatig ni Juanito—nangagkamali... nangagkapalit... Iyang mga hulíng darating.

—¿Iyang mga dumarating na may mga dalang latigo?

Patangong sumagot ng "oo" si Juanito na hindi mapalagay at nagulumihan.

—¿Kung gayon ay ang mga dalagang iyan ang mga *cochers*?

Isang napakalakas na ubo ang sumagi kay Juanito na nakayamot tuloy sa ilang nanonood.

—¡Lumayas iyan! ¡Lumayas ang natutuyo! —ang sigaw ng isang boses.

¿Natutuyo? ¿Tawagin siyang natutuyo sa harap ni Paulita? Ibig makita ni Juanito ang may masamang dila

upang ipalamon dito ang pagkatuyo. At nang makitang humahadlang ang mga babae ay lalong tumapang at lumaki ang loob. Salamat na lamang at si D. Custodio ang siyang nagsabi ng taglay na sakit at sa pangingilag na mapuna ay nagwawalang-bahalang wari'y isinusulat ang pagtuligsa sa dula.

—[Kung hindi lamang kasama ko kayo!—ang sabi ni Juanito na pinagalaw ang mga mata na gaya ng ilang manika na nagpapagalaw sa pabato ng mga orasan. At upang lalo pang mahawig ay manaka-nakang inilalawit ang kaniyang dila.

Nang gabing yaon ay naging matapang at marangal siya sa mata ni Donya Victorina, kaya't ipinasiya na nito sa sarili na pakasal sa kanya pagkamatay na pagkamatay ni D. Tiburcio.

Si Paulita ay unti-unting lalong nalulungkot dahil sa pag-iisip na kung bakit ang mga babaing iyon na tinatawag na *cochers* ay nakaakit kay Isagani. Ang salitang *cochers* ay nagpapaalaala sa kaniya ng ilang banggit na ginagamit ng mga kolehiyala upang ipahiwatig ang isang wari'y damdamin kung sila-sila ang nag-uusap.

Natapos din ang unang bahagi at dinala ang markes na parang alila si Serpolette at si Germaine, ang nagtataglay ng anyong mahinhin ng samahan, at pinakakutsero ang hangal na si Grenicheux. Isang matunog na pagakpakan ang nagpabalik na mangagkakawit sa kamay, sa mga artista, na may mga ilang sandali pa lamang ang nakararaan na nangaghahabulan at nangag-aaway; nangagsisiyuko sa lahat ng dako ng mairuring nanonood na taga-Maynila at ang mga babai'y nakipagtapunan ng titig sa ilang nanonood na lalaki.

Samantalang naghahari ang kaguluhang madaling lumipas, na gawa ng mga pag-uunahan sa patungo sa bihisan upang dulutan ng maligayang bati ang mga artista, at ang mga tumutungo naman sa mga palko upang bumati sa babae, ang ilan ay nagpapahayag ng kanilang mga pasiya tungkol sa dula at sa mga artista.

—Hindi mapag-aalinlanganan si Serpolette ang tanging mabuti —ang sabi ng isa na umanyong matalino.

—Ibig ko si Germaine, isang bulagaw na kaibig-ibig.

—¡Wala namang boses!

—¿At ano ang gagawin ko sa boses?

—¡Kung sa inam ng katawan ay ang mataas!

—¡Psh! —ani Ben-Zayb—ang lahat ay walang kaka-bu-kabuluhan, wala isa mang artistang matatawag.

Si Ben-Zayb ay siyang manunuligsa sa *El Grito de la Integridad* at ang kaniyang anyong mapagpawalangkabuluhan ay nagbibigay sa kaniya ng katangian sa mata ng mga nasisiyahan na sa kakaunting bagay.

—¡Ni si Serpolette ay may boses, ni si Germaine ay may kariktang kumilos, ni iyan ay musika, ni arte, ni ano mang bagay na may kabuluhan!—ang ipinantapos na salitang ang anyo ay lubos na mapagwalang-bahala.

Upang makapagpanggap na mabuting manunuligsa ay walang ibang mabuting paraan liban sa pintasan ang lahat. Dalawang bilyete lamang ang ipinadala ng may-ari ng palabas sa pasulatan.

Sa mga palko'y ipinagtatanong kung sino ang may-ari ng palkong walang laman. Linaluan noon ang lahat sa chic, sapagka't siyang huling darating.

Hindi malaman kung saan nagbuhat ang balita na ang palko ay kay Simoun. Ang bulungan ay napatunayan. Walang nakakita sa maghihiyas ni sa butaka, ni sa bihisan, ni saan mang dako ng dulaan.

—¡Datapuwa't nakita kong kasama ni Mr. Jouy kanginang hapon! —ang sabi ng isa.

—At nag-alay ng isang pamuti sa leeg, sa isa sa mga artistang babae...

—¿Sa kangino sa kanila?—ang tanong ng ilang ba-baing mausisa.

Sa mabuti sa lahat, ang sinusundan ng tingin ng Kapitan Heneral.

Tinginang makahulugan, kindatan, bulalas na pag-aalinlangan, pagpapatunay at mga salitang paputu-putol.

—¡Ibig magsa-Monte Cristo!—anang isa na ibig masabing mapagbasa.

—¡O tagadulot-kailangan ng *Real Casa*! —ang dugtong ng lumalangit sa nagsalita na naninibugho na kay Simoun.

Sa palko ng ating mga nag-aaral ay naiwan si Pecson, si Sandoval at si Isagani. Si Tadeo ay lumapit kay D. Custodio upang ito'y libangin samantalang si Makaraig ay nakikipagkita kay Pepay.

—Wala, gaya ng sinabi ko sa inyo, kaibigang Isagani, —ang pahayag ni Sandoval na nagkikilos ng masagwa, pinatatamis ang boses upang madinig siya ng mga binibining nasa palkong kalapit, ang mga anak ng mayamang may utang kay Tadeo,—wala, hindi taglay ng wikang Pranses ang mayamang tunog niyang sarisari at maalindog na taginting ng wikang Kastila. Hindi ko mawari, hindi ko mahaka, hindi ko malirip ang ayos ng mga mananalumpating Pranses at nag-aalinlangan ako sa paniniwala na nagkaroon at magkakaroon ng alinsunod sa sadyang kahulugan ng salita, sa loob ng sadyang matatawag na mananalumpati. Sapagka't huwag nating pagkamalan ang salitang mananalumpati at salitang mananatsat at madaldal. Sa lahat ng bayan ay mangyayaring magkaroon ng mga mananatsat at madaldal, sa lahat ng pook ng sansinukob na tinitirhan ng tao, sa gitna ng malamig at walang imik na mga Ingles, gaya rin naman sa malikot at maramdaming Pranses...

At ipinatuloy ang isang mainam na pagsasalaysay tungkol sa mga bayan na sinamahan ng kani-kanilang naka-kaigayang mga hilig at mga taguring mataginting. Si Isagani'y sumasang-ayon sa pamamagitan ng pagtango, samantalang inaalala si Paulita na kaniyang nahuling nakatingin sa kaniya ng isang tinging nangungusap at may ibig sabihing maraming bagay. Ibig hulaan ni Isagani ang tinuturingan ng mga matang iyon; piyon ang tunay na nagsasabi ng maraming bagay at hindi mapanatsat!

At kayo, na isang makata, na umaalinsunod sa tunog at sukat, anak ng mga musa,—ang patuloy ni Sandoval at

ikinumpay ng magandang kilos ang kamay, na waring binati sa abot ng tingin ang siyam na magkakapatid—¿maaakala бага ninyo, na, sa isang wikang napakasalat at walang katunug-tunog, na gaya ng Pranses ay mangyayaring magkaroon ng mga makatang napakalaking gaya ng ating mga Garcilaso, ng ating mga Herrera, ng ating mga Espronceda at mga Calderon?

—Gayunman. —ang banggit ni Pecson,—si Victor Hugo...

—Si Victor Hugo, kaibigang Pecson, si Victor Hugo, sakali't makata, ay sapagka't utang niya sa Espanya... sapagka't kilala na isang bagay na hindi mapag-aalinlanganan, bagay na tinatanggap sampun ng mga Pranses na nangingit sa Espanya, na kung si Victor Hugo ay may mataas na pag-iisip at makata ay sa dahilang sa Madrid siya nanirahan noong kaniyang kabataan, doon nasimsim ang mga unang buko ng pag-iisip, doon nabuo ang kaniyang utak, doon nagkakulay ang kaniyang paghahaka, ang kaniyang puso'y naayos at sumipot ang mga magagandang buko ng kaniyang pagkukuro. ¿At saka ang isa pa ay sino si Victor Hugo? ¿Maipapantay бага sa ating mga makabagong...?

Nguni't ang pagdating ni Makaraig, na ang anyo'y malungkot at may isang mapait na ngiti sa labi ay pumutol sa salaysay ng mananalumpati. Pigil ni Makaraig ang isang papel na iniabot kay Sandoval nang walang kaimik-imik.

Binasa ni Sandoval.

"Kalapati ko: Ang sulat mo'y nahuli; iniharap ko na ang aking pasiya at sinang-ayunan. Gayunman, dahil sa waring nahulaan ko na ang iyong nasa ay nilutas ko ang salitaan, alinsunod sa nais ng iyong mga kinakandili."

"Paparoon ako sa dulaan at aantabayanan kita sa paglabas."

"Ang iyong masuyong lapati,"

"CUSTODINING."

—¿Kaybuti ng taong iyan! —ang bulalas ni Tadeo na halos malungkot.

—At ngayon? —ang sabi ni Sandoval,—wala akong bagay na masamang nakikita rito, kundi bagkus pa ngang mabuti!

—Oo, —ang sagot ni Makaraig na ang ngiti'y mapait—;nalutas nang sang-ayon sa kahilingan! ;Katatapos ko pa lamang sa pakikipagkita kay P. Irene!

—¿At ano ang sabi ni P. Irene? —ang tanong ni Pecson.

—;Gaya rin ng sabi ni D. Custodio, at nangahas pa ang tampalasan na ako'y handugan ng maligayang bati! Ang lupong kumanya ng kapasiyahan ng may palagay ay sang-ayon sa balak at naghandog na maligayang bati sa mga nag-aaral, dahil sa kanilang pag-ibig sa inang bayan at nasang makapag-aral...

—¿Kung gayon?

—Lamang, sa pag-aalaala sa ating mga gawain, at upang huwag mapawakawak ang layon, ang sabi ay inaakalang nararapat na ang pamamahala at pagsasagawa ng binalak ay isakamay ng isa sa mga *corporacion*, kung sakaling hindi ibigin ng mga Dominiko na masama sa unibersidad ang akademya.

Bulalas na sama ng loob ang sumalubong sa mga salitang ito: si Isagani ay tumindig, nguni't walang ano mang sinabi.

—At upang makitang tayo'y kalahok sa pamamahala sa akademya, —ang patuloy ni Makaraig,—ay ipinaganap sa atin ang paniningil ng mga ambagan at abuloy, na katungkulan nating ibigay sa isang ingat-yaman na ihahalal ng *corporacion* mamamahala, at ang ingat-yamang iyon ang magkakaloob sa atin ng katibayan ng pagkakatanggap...

—;Kung gayo'y magiging kabisa tayo! —ang sabi ni Tadeo.

—Sandoval, —ang sabi ni Pecson,—nariyan ang *guantes*, saluhin mo!

—;Puf! iyan ay hindi *guantes*, nguni't dahil sa amoy ay nawawangki sa isang medyas.

ISANG BANGKAY

—At ang lalong mainam, —ang patuloy ni Makaraig, —ay ang turo ni P. Irene, na tayo'y magpiging o kaya'y magdaos ng isang panapatang may mga sulo, dahil sa pang-yayari; isang pagpapahayag ng pagpapasalamat ng mga nag-aaral sa mga taong nakilahok sa usap na ito.

—Siya nga, matapos ang palo ay umawit tayo at magpasalamat: *Super flumina Babylonis sedimus!*¹⁵

—¡Oo, isang piging na gaya ng sa mga bilanggo!— ang sabi ni Tadeo.

—Isang piging na tayong lahat ay nakaluksa at bumigkas tayo ng mga talumpating ukol sa patay,—ani Sandoval.

—Isang panapatan na ang tutugtugin ay ang *Marsellesa* at mga *marcha funebre*, —ang palagay ni Isagani.

—¡Huwag, mga ginoo, —ang turing ni Pecson na gamit ang kaniyang tawang bungo,—upang ipagsaya ang pang-yayari ay wala nang lalong kapit kaysa isang piging sa magpapansit, na ang maglilingkod ay mga Insik na walang baro, nguni't tunay na walang baro!

Dahil sa ang palagay ay lubos na mapangutya at napakagaspang ay tinanggap; si Sandoval ang una-unang pumagakpak; malaon nang ibig niyang makita ang loob ng mga tindahang iyon na kung gabi'y waring masasaya at maraming tao.

At nang tumutugtog pa naman ang orkesta upang simulan ang pangalawang bahagi, ay saka tumindig ang ating mga binata, na iniwan ang dulaan sa gitna ng pagkakamangha ng lahat ng naroon.

XXIII ISANG BANGKAY

Si Simoun nga ay hindi naparoon sa dulaan.

Sapul sa ikapito ng gabi ay umalis nang ligalig at mapanglaw sa kaniyang bahay; nakita siyang makalawang

¹⁵ "Nakaupo tayo sa ibabaw ng Babilonia".

pumasok na ang kasama'y iba't ibang tao; nang ikawalo ay nakita siya ni Makaraig na may binabantayan sa daang Hospital, sa kalapit ng kumbento ng Sta. Clara, nang kasalukuyang tinutugtog ang mga kampana ng simbahan; nang ikasiyam ay nakita siyang muli ni Camaroncocio sa paligid ng dulaan na nakikipag-usap sa isang wari'y nag-aaral, pumasok at muling lumabas, at nawala sa dilim na gawa ng mga puno.

—¿At ano sa akin? —ang sabing muli ni Camaroncocio—¿ano ang mahihita ko sa pagsasabi sa bayan?

Si Basilio, gaya nang sabi ni Makaraig, ay hindi rin nanood ng palabas. Ang kaawa-awang nag-aaral sapul nang manggaling sa San Diego upang tubusin sa pagkaalila ang kaniyang katipang si Huli, ay muling hinarap ang kaniyang mga aklat, ang panahon niya'y dinadaan sa ospital, sa pag-aaral o sa pagkakalinga kay Kapitang Tiyago, na binabaka ang sakit nito.

Ang maysakit ay naging ugaling bugnot; sa kaniyang masasamang sandali, kapag nanlalambot dahil sa kauntian ng apyan na pinupunyagi ni Basiliong mapahina, ay sinusumbatan ito, sinasaktan, minumura; tinitiiis ni Basilio, na kinakalamay ang loob, dahil sa batid na ang kaniyang ginagawa ay ikabubuti ng pinagkakautangan niya nang malaki, at kung gipit na gipit na lamang ay saka napapahinuhod; matapos masiyahan ang gawi, ang masamang hilig, ay bumubuti ang ulo ni Kapitang Tiyago, lumalambot ang loob, tinatawag siyang anak, napapaiyak sa pag-aalala sa paglingkod ng binata, ang mabuting pangangasiwa sa kaniyang mga paupahang bahay at sinasabing siya niyang pamamanahan; malungkot na napapangiti si Basilio at iniisip na sa buhay na ito'y ginaganti pa ng mabuti ang pag-ayo sa masamang hilig kaysa pagtupad sa katungkulan. Hindi bibihirang naiisip niyang pabayaan nang lumubha ang sakit at patunguhin sa libingan ang nag-aampon sa kaniya, sa isang landas na kinalatan ng bulaklak at magagandang larawan, kaysa pahabain ang buhay sa pamamagitan ng pagtitipid.

—[Hangal na tao ako! —ang madalas na sabi sa sarili—ang karamihan ay hangal at yayamang nagbabayad...

Nguni't iniling ang ulo at inaalaala si Huli, ang malawak na kinabukasang nasa kaniyang harap; iniisip niyang mabuhay nang hindi dudungisan ang kaniyang budhi. Ipinatutuloy ang pangangalangang takda at nagbabantay.

Gayunman, ang maysakit ay lumulubhang unti-unti, sa araw-araw. Si Basilio, na nagpasiyang untian nang untian ang nahihitit, o kung di man ay hindi pinapayagang humitit ng higit kaysa karaniwan, ay natatagpuan niya sa panggagaling sa ospital o sa isang pagdalaw na nakakatulog ang maysakit ng mabigat na tulog ng naapyan, na naglalaraway at namumutlang wari'y patay. Hindi mahulo ng binata kung saan nanggagaling ang apyan: ang mga tanging nagsisidalaw sa bahay ay si Simoun at si P. Irene, ang una'y bibihirang pumaroon, at ito namang isa'y walang humpay sa pagbibilin sa kaniya na higpitan at huwag babaguhin ang pangangalaga at huwag punahin ang mga pagkamuhi ng maysakit, sapagka't ang unang dapat ganapin ay ang mailigtas.

—Tumupad kayo sa inyong katungkulan, binata,—ang sabi sa kaniya—tumupad kayo sa inyong katungkulan.

At binibigyan siya ng isang munting *sermon* na ukol sa bagay na iyon, sa pamamagitan ng isang buong pananalig at sigabo, na si Basilio'y nagkakaroon tuloy ng pagkalugod sa nangangaral. Bukod sa roon ay pinangangakuan siya ni P. Irene ng isang mabuting mapapasukan, isang mabuting lalawigan, at pinabanaagan pa sa kaniya ang pangyayaring siya'y mahahalal na katedraliko. Si Basilio naman, kahi't hindi napadadala sa mga pag-asa, ay nagpapakunwaring naniniwala at sumusunod sa iniutos ng sarili niyang budhi.

Nang gabing iyon, samantalang itinatanghal ang *Les Cloches de Corneville*, si Basilio ay nag-aaral sa harap ng isang matandang dulang, sa tulong ng liwanag ng isang ilawang langis, na ang pantalyang bubog na malabo ay nakatatakip at nakadidilim sa kaniyang mukha. Isang lumang

bungo, ilang buto ng tao, at ilang makakapal na aklat na mabuti ang pagkakahanay ang siyang nakakalat sa dulang na mayroon pang isang palangganang tubig at isang espongha. Isang amoy-apyang nanggaling sa kanugnog na silid, ay nakapagpapabigat sa hangin at nakapagpapaantok sa kaniya, nguni't ang binata'y naglalaban sa pamamagitan ng pagbasa, manaka-naka, sa kaniyang noo't mga mata, handa sa hindi pagtulog hanggang sa matapos ang aklat. Iyo'y isang bahagi ng *Medicina Legal* at *Toxicologia* ni Dr. Mata, isang aklat na kaniyang nahiram at dapat isauli sa may-ari sa lalong madaling panahon. Ang katedratiko ay ayaw magturo nang hindi alinsunod sa kumathang iyon, at si Basilio ay walang sapat na salapi upang makabili ng aklat na iyon, sapagka't sa dahilang iyon ay bawal ng mga tagasuri sa Maynila at kailangang suhulan ang maraming kawani upang maipasok ay malaking halaga ang hinihingi ng mga mang-aaklat. Buhos na buhos ang pag-iisip ng binata sa kaniyang pag-aaral, kayat hindi man pinansin ang ilang mumunting aklat na ipinadala sa kaniyang galing sa labas, na hindi maalaman kung saan, mga aklat na tumutukoy sa Pilipinas, na doo'y kasama ang sa kapanahunang iyon ay siyang napupuna ng lahat dahil sa masama at kalait-lait na pagpapalagay sa mga anak ng bayan. Walang kapana-panahon si Basilio upang sila'y mabuksan; marahil ay nakapipigil din sa kaniya ang pag-aalala na hindi masarap ang tumanggap ng isang pag-alimura o isang paghamon at hindi makapagtanggol o makatugon. Noon nga, ang pagsuri sa ano mang lathala ay nagpapabayang dustain ang mga Pilipino, nguni't ipinagbabawal sa mga ito ang sumagot.

Sa gitna ng katahimikang naghahari sa bahay, na mabubulahaw lamang ng ilang mahinang paghihilik na galing sa kabilang silid, ay nakadinig si Basilio ng madalas na yabag sa hagdanan, mga yabag na dumaan sa *caida* at tungo sa kaniyang kinalalagyan. Itinaas niya ang kaniyang ulo, nakitang nabukas ang pintuan at sumipot ang mapanglaw na anyo ni Simoun, sa gitna ng kaniyang pagkaka-mangha.

Mula sa pagtatagpo nila sa S. Diego ay hindi pa nakikipagkita si Simoun, ni sa binata, ni kay Kapitang Tiyago.

—¿Ano ang lagay ng maysakit? —ang tanong na tiningnang sumandali ang silid at napatitig sa mga mumunti't maninipis na aklat, na aming binanggit, na hindi pa napuputol ang mga dahon.

—Ang tibok ng puso ay babahagya... ang pulso ay mahinang-mahina... pagkain ay hindi makakain nang anuman,—ang tugong marahan ni Basilio na malungkot ang ngiti—sa magmamadaling-araw ay pinagpapawisan ng katakut-takot.

At sapagka't nakikitang si Simoun, dahil sa tungo ng mukha, ay nakatingin sa mga tinurang mumunting aklat at sa pangingilag na muling mabanggit ang pinag-usapan sa gubat, ay nagpatuloy:

—Ang buong katawan ay nakakalatan na ng lason; bukas o makalawa ay mangyayaring mamatay na wari'y tinamaan ng lintik... ang lalong maliit na sanhi, isang walang kabuluhang bagay, isang sulak ng kalooban ay mangyayaring makamatay sa kaniya...

—¡Gaya ng Pilipinas! —ang mapanglaw na sabi ni Simoun.

Hindi napigil ni Basilio ang isang ngiwi, at sa dahilang ipinasiya na niya ang huwag muling mapagusapan ang bagay, ay nagpatuloy na wari'y walang ano mang nadinig:

—Ang lalong nakapagpapahina sa kaniya ay ang mga pagpapanaginip, ang kaniyang mga pagkatakot...

—¡Gaya ng pamahalaan! —ang muling turing ni Simoun.

—May ilang gabi nang nagising nang walang ilaw at inakalang siya'y nabulag; nanggulo ng katakut-takot, naghinagpis at nilait ako na ang sabi'y dinukit ko ang kaniyang mga mata... Nang pumasok akong may dalang ilaw ay pinagkamalan akong si P. Irene at tinawag akong kaniyang tagapagligtas...

—¡Walang pinag-ibhan sa pamahalaan!

—Kagabi —ang patuloy ni Basilio na nagbibingi-bingihan—ay nagbangon at hiningi ang kaniyang manok, ang kaniyang manok na may tatlong taong patay na, napilitan akong bigyan siya ng isang inahin, at nang magkagayon ay pinakapuri-puri ako't pinangakuan ng libu-libo...

Nang mga sandaling iyon ay tumugtog ang isang orasan ng ikasampu't kalahati.

Si Simoun ay kinilabutan at pinigil ang binata sa isang kilos.

—Basilio, —ang marahang sabi,—pakinggan ninyo akong mabuti, sapagka't ang mga sandaling ito'y lubhang mahalaga. Nakikita kong hindi man ninyo binuksan ang mga aklat na ipinadala ko; wala kayong paglingap sa inyong bayan...

Ang binata'y nagtangkang mangatwiran.

—¡Hindi na kailangan! —ang matigas na patuloy ni Simoun—sa loob ng isang oras ay susulak ang himagsikan sa isang hudyat ko, at bukas ay wala na ang pag-aaral, wala nang unibersidad, wala kundi labanan at patayan. Ini-handa ko ang lahat at hindi mahahadlangan ang aking tagumpay. Kapag kami'y nanaig lahat niyong makatutulong sa amin at hindi kumilos ay aariing kalaban. ¡Basilio, naparito ako upang ialok sa iyo ang inyong kamatayan o ang inyong tutunguhing kinabukasan!

—¡Ang aking kamatayan o ang aking kinabukasan! —ang ulit na wari'y walang nalilinawan.

—Sa piling ng pamahalaan o sa piling namin, —ang sabi ni Simoun,—sa mga sumisiil o sa inyong bayan. ¡Magpasiya kayo, sapagka't tumatakbo ang panahon! ¡Naparito ako upang kayo'y iligtas alang-alang sa mga alaalang nagtali sa atin!

—¡Sa mga maniniil o sa aking bayan! —ang marahang ulit.

Ang binata'y lito; tinitingnan ang manghihiyas ng matang kinalalarawan ng pagkasindak, naramdamang ang kaniyang mga paa't kamay ay nanlalamig at libu-libong nagkakasalimuot na pagkukuro ang nagdaraan sa kaniyang

pag-iisip; nakikitang ang mga lansangan ay nagdadanak sa dugo, naririnig ang putukan, napapagitan siya sa mga patay at sugatan at katangi-tanging lakas ng hilig! Nakikita niyang siya, na suot ang damit sa paggawa, ay nagpuputol ng mga hita't nag-aalis ng mga punglo.

—Hawak ko ang kalooban ng pamahalaan, —ang patuloy ni Simoun,—aking ipinara at inaksaya ang kaunti niyang lakas, at nagugugol sa mga haling na pagsalakay, at sinilaw ko siya sa kapakinabangang maduduwit; ang mga pangulo niya ay tahimik na nasa dulaan ngayon at nangelilibang sa pagdanas ng isang gabing lipos-kasayahan, nguni't walang isa mang hihilig na muli sa unan... Mayroon akong mga *regimiento* at mga taong nasa aking kapamahalaan, pinapaniwala ko ang ilan na ang may utos ng panghihimagsik ay ang Heneral, ang iba'y pinaniwala kong ang mga prayle ang may kagagawan; ang ilan ay binili ko sa pangako, sa katungkulan, sa salapi; ang marami, ang maraming-marami ay kikilos upang makaganti, sapagka't nangasisil, at sa dahilang natatayo sa kalagayang mamatay o pumatay... ¡Si Kabisang Tales ay nasa lupa at sinamahan ako hanggang dito! Inuulit ko sa inyo ¿sasama kayo sa amin o ninanasa ang malaan sa pagdaramdam ng aking mga kabig? Sa mga sandaling mapanganib, ang hindi pag-ayon sa kanino man ay isang paglagay sa kamuhian ng dalawang pangkat na magkalaban.

Makailang hinaplos ni Basilio ang kaniyang mukha na waring ibig magising sa isang bangungot; naramdamang ang kaniyang noo'y malamig.

—¡Magpasiya kayo! —ang ulit ni Simoun.

—¿At ano... ang kailangan kong gawin? —ang tanong na ang tinig ay pipi, basag, mahina.

—Isang bagay na lubhang madali, —ang tugon ni Simoun na ang mukha'y naliwanagan ng isang sinag ng pagasa,—sa dahilang pamamahalaan ko ang kilusan ay hindi ko maiwan ang alin mang labanan. Kailangan ko, na samantalang ang kaguluhan ay nasa iba't ibang pook ng siyudad, ay panguluhan ninyo ang isang pulutong, igiba ang

pintuan ng Sta. Clara at kunin ninyo doon ang isang tao na liban na sa akin at kay Kapitang Tiyago ay kayo lamang ang makakakilala... Kayo'y hindi mapapanganib.

—¡Si Maria Clara! —ang bulalas ng binata.

—¡Oo, si Maria Clara! —ang ulit ni Simoun, at noon lamang nagkaroon ng tunog na malungkot at malumanay ang kaniyang tinig,—ibig ko siyang iligtas, upang iligtas lamang siya kung kaya ninasa ko ang mabuhay; nagbalik ako... ¡ginawa ko ang himagsikan, sapagka't ang isang himagsikan lamang ang makapagbubukas sa akin ng pinto ng mga kumbento!

—¡Ay! —ani Basilio na pinagdaop ang kamay—¡nahuli kayo, lubhang huli!

—At ¿bakit? —ang tanong ni Simoun na ikinunot ang kilay.

—¡Si Maria Clara ay namatay na!

Sa isang lundag ay napatindig si Simoun at hinandulong ang binata.

—¿Namatay? —ang tanong na ang tinig ay nakapangingilabot.

—Kaninang hapon, ikaanim; ngayon marahil ay...

—¡Hindi totoo! —ang sigaw ni Simoun na namumutla't ang mata'y nanlilisik—¡hindi totoo! ¡Si Maria Clara ay buhay, si Maria Clara ay kailangang mabuhay! Iyan ay isang duwag na pagdadahilan... ¡hindi mamamatay, at ngayon gabi'y ililigtas ko siya o bukas ay patay kayo!

Ikinibit ni Basilio ang kaniyang balikat.

—May ilang araw nang nagkasakit at ako ay pumaparoon sa kumbento upang makibalita. Tingnan ninyo, nariito ang sulat ni P. Salvi na dala rito ni P. Irene. Magdamag na nag-iiyak si Kapitang Tiyago, na hinahagkan at hinihingan ng tawad ang larawan ng kaniyang anak, hanggang sa natapos sa paghitit ng maraming apyan... Kaniyang hapon ay tinugtog ang kaniyang *agonias*.

—¡Ah! —ang bulalas ni Simoun na pinigilan ng dala-wang kamay ang ulo at napahinto.

Naalaala ngang nakadinig siya ng tugtog ng *agonias* samantalang nanunubok sa paligid ng kumbento.

—¡Patay! —ang mahinang bulong na waring ang nag-sasalita'y isang anino—¡patay! namatay nang hindi ko man lamang nakita, namatay nang hindi nalalamang ako'y nabubuhay dahil sa kaniya, namatay na nagtitiis!

At sa pagdaramdam ng isang sigwang kalagim-lagim, isang sigwang may kulog at buhawi, na walang patak ng ulan, hinágpis na walang luha, sigaw na walang salita, nagngangalit sa kaniyang dibdib at nagtatangkang umapaw na wari'y buga ng bulkan na malaong natimpi, ay biglang umalis sa kinalalagyang silid. Nadinig siya ni Basilio na pumapanaog sa hagdan, na ang lakad ay walang tuto; nadinig ang isang timping sigaw, sigaw na waring nagsasabi ng pag-sapit ng kamatayan, malalim, katangi-tangi, kahambal-hambal, kaya't ang binata'y tumindig na namumutla't nanginginig sa kinauupan, nguni't nadinig ang yabag na papalayo at ang pinto sa daan na nag-umugong sa pagkakasara.

—¡Kaawa-awang tao! —ang bulong at ang kaniyang mga mata'y napuno ng luha.

At hindi na naalaala ang pag-aaral, at ang tingin ay sa malayo, at iniisip-isip ang kapalaran ng dalawang iyon: ang isa'y binata, mayaman, bihasa, malaya, nakapagpapasiya sa sariling kabuhatan, may magandang kinabukasan, at ang babai'y kasingganda ng isang pangarap, malinis, lipos-pananalig at walang kamalayan sa lakad ng kamunduhan, nakakandong sa mga giliw at ngiti, nalalaan sa isang maligayang pamumuhay, sasambahin ng kaniyang mga kaanak at igagalang sa mundo; nguni't gayunman, ang dalawang iyon, na lipos ng pag-ibig, puno ng mga adhika't pag-asa, dahil sa isang sawing kapalaran, ang lalaki'y naglagalag sa buong lupalop na tangay ng ipuipong dugo at luha, naghahasik ng kasamaan at hindi kabutihan, inaapi ang kabaitan, at inayay ayo ang masamang hilig, samantalang ang babae ay raghihingalo sa dilim na mahiwaga ng *clauastro* na kaniyang pinasukan, sa paghanap ng kapayapaan, nguni't mga pagba-

bata marahil ang natagpo; malinis at walang bahid-dungis nang siya'y pumasok at naghingalo siya roong wari'y bulaklak na lugas. . .

—¡Humimbing kang mapayapa, sawing anak ng aking walang kapalarang bayan! ¡Dalhin mo sa libingan ang kariktan ng iyong kabataan, na nilanta sa gitna ng paglusog! Kapag ang isang bayan ay hindi makapaghandog sa kaniyang malilinis na dalaga ng isang payapang tahanan, sa pagkupkop ng banal na kalayaan; kapag ang tanging mai-pamamana ng lalaki sa kaniyang balo ay kahihiyan, pagluha sa ina at kaalipinan sa mga anak, mabuti nga ang kusain ninyo ang huwag nang magbunga, at lunurin na sa inyong tiyan ang binhi ng mga kalait-lait na iaanak. ¡Ah, mabuti ka na, hindi ka mangingilabot sa iyong libingan sa pagkadinig ng sigaw ng mga naghihingalo sa kadiliman, ng mga nakababatid na sila'y may pakpak nguni't nangakagapos, ng mga naiinis dahil sa walang kalayaan! Tumungo ka, na kaka-bay ng mga pangarap ng makata sa kalangitang walang hanggan, anino ng babaing nabanaag sa isang sinag ng buwan, na ibinubulong ng maigkas na kawayanan. . . ¡Mapalad ang mamatay nang mayroong umiiyak, na nag-iiwan sa puso ng sa kaniya'y umiibig ng malinis na gunita, isang banal na alaala, na hindi nadungisan ng karumal-dumal na sigabo ng kalooban, na lalong lumalaki sa katagalan ng panahon! ¡Sumulong ka, aalalahanin ka namin! Sa malinis na simoy ng ating bayan, sa ilalim ng kaniyang langit na bughaw, sa ibabaw ng alon ng lawang nakukulong ng bulubunduking kulay sapiro at baybaying esmeralda; sa kaniyang malilina na batisan na nalililiman ng mga punong-kawayan, hinihiyan ng mga bulaklak at binibigyang-buhay ng mga tutubi't paruparo sa kanilang walang tungo at mali-kot na pagliliparan, na waring nangagsisipaglaro sa hangin; sa katahimikan ng ating mga gubat, sa awit ng ating mga batisan, sa buhos na brilyante ng ating mga talon ng tubig, sa maningning na liwanag ng ating buwan, sa mga buntung-hininga ng hangin sa gabi, sa isang sabi sa lahat ng bagay na makapagpapaalaala sa larawan ng ginigiliw, ay makikita

MGA PANGARAP

ka naming gaya ng pinangarap naming anyo mo na marilag, maganda, nakangiting gaya ng pag-asa, kasinlinis ng liwanag, datapwa't malungkot at mapighating tinatanaw ang aming karumal-dumal na kalagayan.

XXIV MGA PANGARAP

*¡Amor, que astro eres!*¹

Nang kinabukasan, isang araw ng Huwebes, bago lumubog ang araw, ay naglalakad si Isagani sa liwaliwang Maria Cristina na tungo sa Malecon, upang dumalo sa itinipan sa kaniya ni Paulita nang umagang iyon. Walang pag-aalinlangan ang binata na ang kanilang pag-uusapan ay ang nangyari sa gabing nagdaan, at sa dahilang siya'y handang hingan ng paliwanag ng binibini at alam niya ang pagkamataas at ugaling matigas nito ay inaasahan na ang isang pagkakasira. Dahil sa pananakaling ito ay tinaglay niya ang dalawang bugtong na sulat ni Paulita, dalawang kaputol na papel, na bahagyang kinatatalaan ng ilang talatang madalian ang pagkakatatitik na may ilang bura at di lubhang ayos ang pagkakasulat, mga bagay na hindi nakahadlang upang ang mga iyon ay pakaingatan ng binatang nangingibig, higit pa sa kung sila'y naging mga sulat ni Safo o ng musa Polimnia.

Ang pagtalagang ito na pawiin ang pag-ibig, sa ngalan ng karangalan, ang hangad na magtiis makatupad lamang sa katungkulan, ay hindi nakapigil na sumalakay kay Isagani ang isang matinding kalungkutan at makapagpaalala sa kaniya ng magagandang umaga at mga gabing lalo pa manding magaganda, na silang dalawa'y nagbubulungan ng matatamis na kahangalan sa mga pagitan ng salang bakal ng *entresuelo*, mga kahangalang sa ganang binata ay may kahulugan at katuturan na waring sila ang mga tanging

¹ ¡Pag-ibig, anong ganda mo!

salita na dapat pakinggan ng lalong mataas na pangunawa ng tao. Iniisip ni Isagani ang mga paglalakaran, ang mga gabing may buwan, ang perya, ang mga madaling-araw ng Disyembre, matapos ang *misa de gallo*, ang *agua bendita* na karaniwang kaniyang iniaabot at pinasasalamatan naman ng binibini sa pamamagitan ng isang tinging puno ng isang buong pagsinta, at kapuwa sila nangingilabot pagtatama ng kanilang mga daliri. Matutunog na buntunghininga na waring maliliit na kuwitis ang pumupulas sa kaniyang dibdib, at sumasalagimsim sa kaniya ang lahat ng banggit ng mga makata't manunulat, tungkol sa pagkasalawahan ng babae. Sa loob niyang sarili'y isinusumpa ang pagkakatayo ng mga dulaan, ang operetang Pranses; ipinangangakong gagantihan niya si Pelaez sa lalong madaling panahon. Lahat ng nasa paligid ay waring malungkot at maiitim ang kulay sa ganang kaniya; ang dagatan ay ulila't nag-iisa, lalo pa manding wari'y nag-iisa dahil sa kadalangan ng mga daong na nakahinto roon; ang araw ay lulubog sa likuran ng Mari-veles nang walang anumang kagandahan at karikitan, wala ang mga ulap na sarisari ang ayos at mayaman sa kulay ng mga hapong magaganda; ang monumento ni Anda, na walang kaayus-ayos, maralita't bagol, na walang anyo, walang kalakhan; wari'y isang sorbetes o mabuti na ang maging isang pastel; ang mga ginoong nangagliliwaliw sa Malecon, kahit na may mga anyong nasisiyahan at masasaya ay waring masusungit, mapagmataas at mga hambog sa ganang kaniya; malilikot at walang pinag-aralan ang mga batang naglalaro sa dalampasigan na pinatatalon sa alon ng mga batong lapad sa tabi ng dagat, o kaya'y nangaghahanap sa buhanginan ng mga suso at kukomo na hinuhuli nang walang patumangga at pinapatay nang wala namang pakinabang; sa isang sabi, sampun ng walang katapusang paggawa ng daungan, na pinatungkulan niya ng mahigit sa tatlong tula, ay waring isang bagay na walang kabuluhan, kahalay-halay, gawang bata, sa ganang kaniya.

—Ang daungan, jah! ang sadsaran ng Maynila, isang *bastardo* na mula't sapul nang ipaglihi, ay nagpaluha na

sa lahat dahil sa pangungunti't kahihiyan! Kung hindi man lamang sana mangyari na matapos ang maraming pagluha ay huwag lumabas na karimarimarim ang bungang sisipot!

Nagpugay na hindi inino ang dalawang Heswita na naging mga guro niya, bahagya nang napuna ang isang *tandem* na ang lulan ay isang Amerikano at kinaiinggitan ng ilang makisig na nagpapalakad ng kanilang mga kalesa; nang nalalapit sa monumento ni Anda ay nadinig si Ben-Zayb na may kausap at ang pinagsasalitaan ay si Simoun na nang gabing nakaraan ay biglang nagkasakit; si Simoun ay ayaw tumanggap ng ano mang dalaw, sampu ng mga alagad ng Heneral.

—¡Iyan! —ang bulalas ni Isagani na napangiti nang malungkot—diyan, ang mga pakitang-loob, sapagka't mayaman... Nguni't sa mga sundalong may sakit at sugatan na galing sa pagsalakay ay walang dumadalaw!

At sa pag-iisip sa mga pagsalakay na ito, sa kapalaran ng mga kaawa-awang sundalo at sa pakikipaglaban ng mga tagakapuluhan na ayaw pasakop sa dayuhan, ay naisip ang pagtimbang ng mga pagkamatay, na kung ang sa mga sundalo'y dakila sapagka't tumutupad sa kanilang katungkulan, ang sa mga tagakapuluhan ay maluwalhati sapagka't ipinagtatangol ang kanilang tinubuan.

—¡Kataka-takang kapalaran ang sa ilang bayan! —aniya,—Dahil sa may isang manlalakbay na umahon sa kanilang dalampasigan ay mawawalan na sila ng kalayaan at nagiging sakop o alipin, hindi lamang ng manlalakbay, hindi lamang ng mga nagmamana sa mga ito, kundi ng kanila pang mga kababayan, at hindi sa isang panahon lamang kundi sa buong buhay na! ¡Kataka-takang pag-unawa sa katwiran! Ang kalagayang ito'y nagbibigay ng malaking karapatan upang lipulin ang lahat ng dayuhan na wari'y siyang lalong mabangis na hayop ng maitatapon ng dagat!

At inisip-isip, na ang mga tagaroon sa pulong iyon, na kabaka ng kaniyang bayan ay walang ibang kasalanan kundi ang taglay na kahinaan. Ang mga manlalakbay ay lumunsad din naman sa dalampasigan ng ibang bayan; nguni't

sa dahilang natagpuang malalakas ay hindi pinagtangkaan ng kanilang katangi-tanging hangad. Kahit na mahihina ay minamaganda niya ang ipinamamalas, at ang pangalan ng mga kalaban, na hindi kinaliligtaang lagyan ng kakabit na duwag at di mapagtapat ng mga pamahayagan ay ipinalalagay niyang mga pangalang magiting, sapagka't namamatay sa gitna ng kadakilaan sa paanan ng mga gibang moog ng kanilang di wastong kuta, mga dakila pa kaysa matatandang bayaning taga-Troya; ang mga nasa pulong iyon ay hindi nagnakaw ng isa mang Elenang Pilipina. At sa kaniyang kasigabuhang-loob sa pagkamakata ay iniisip ang mga kabinataan sa mga pulong iyon na nangagkakapuri sa mata ng mga babae roon, at dahil sa siya'y nangingibig, na may nasang mawala sa mundo, ay kinaiingitan niya ang mga kabinataang iyon na nakakatagpo ng isang dakilang pagpapatiwakal. At napabulalas na:

¡Ah! ¡Ibig kong mamatay, mauwi sa wala, iwanan ang aking bayan ng isang dakilang pangalan, mamatay dahil sa kaniya, siya'y ipagtanggol sa pagdagsa ng mga dayuhan at pagkatapos ay tanglawan ng araw ang aking bangkay na wari'y tanod na walang kilos sa mga talampas ng dagat!

At ang pakikilaban sa mga Aleman ay pumasok sa kaniyang alaala, at halos dinamdin niya ang pagkakasawata sa gayon; namatay sana siya nang buong kasiyahan sa piling ng watawat ng Kastila't Pilipino, bago sumuko sa dayuhan:

—Sapagka't sa Espanya—aniya—ay nabibigkis kami nang mahigpit, dahil sa nakaraan, sa kasaysayan, sa pananampalataya, sa wika...

—¡Ang wika, oo, ang wika! Isang palibak na ngiti ang nalalarawan sa kaniyang mga labi; nang gabing yaon ay mayroon silang gagawing isang piging sa *magpapansit* upang *ipagdiwang* ang pagkamatay ng akademya ng wikang Kastila.

—¡Ay! —Ang buntunghininga niya—¡kapag ang mga labusaw sa Espanya ay kagaya ng mga naririto, sa mada-

ling panahon ay mabibilang ng Inang-Bayan ang mga nagtatapat sa kaniya!

Ang gabi'y unti-unting lumalaganap at dahil doo'y naragdagan ang kapighatian sa puso ng binata na wala nang pag-asa halos na makita si Paulita. Iniiwan na ng mga magliliwaliw ang Malecon upang tumungo sa Luneta, na ang ilang bahagi ng tinutugtog doon ng musika ay nakararating na dala ng masarap na hangin sa hapon hanggang sa kinalalagyan ng binata; ang mga marino ng isang pandigmang-dagat, na nakahimpil sa ilog, ay gumagawa ng mga paghandang ukol sa gabi, na nangagsisiakyat sa lubid na wari'y mga gagamba; ang mga daong ay unti-unti nang naglalaragay ng kanilang ilaw na nagbibigay-buhay doon; samantalang sa dalampasigan,—

*Do el viento riza las calladas olas
Que con blando murmullo en la ribera
Se deslizan veloces por si solas...*²

na sinabi ni Alaejos, ay bumubuga sa jakong malayo ng manipis na singaw na ginagawang wari'y kayong madalang at matalinghaga ng liwanag ng buwan, na noon ay kabilugan.

Isang malayong dagunot ang nadinig, dagunot na unti-unting lumalapit; lumingon si Isagani at ang kaniyang puso'y tumibok nang malakas; isang sasakyang hila ng dalawang kabayong puti ang dumarating, ang mga kabayong puti nakikilala niya sa gitna ng sandaang libo. Sa sasakyan ay nakalulan si Paulita, si Donya Victorina at ang kaibigang kasama nang gabing nakaraan.

Bago makahakbang ang binata'y nakaibis nang bigla si Paulita at nginitian si Isagani ng isang ngiting lubos na pakikipagkasundo; si Isagani'y napangiti naman at sa wari niya'y napawing parang usok ang lahat ng ulap, ang lahat ng masusungit na akalang sa kaniya'y sumalakay; may

² Na kinukulot ng hangin ang mga piping alon
Dumating sa pampang may maalindog na bulong
At matuling tumatakas sa kanilang pagyaon.

mga liwanag ang langit, awit ang hangin at bulaklak ang nakakalat sa mga damo ng nilalakaran. Ang masama lamang ay naroroon si Donya Victorina, si Donya Victorina na kailan ma't nakikita ang binata'y hindi binibitiwan upang pagtanungan ng balita tungkol kay D. Tiburcio. Tinungkol ni Isagani ang pagtuklas ng kinalalagyan sa pamamagitan ng mga nag-aaral na kakilala niya.

Wala pang makapagsabi sa akin hanggang ngayon—ang sagot, at katotohanan nga ang kaniyang sinasabi, sapagka't si D. Tiburcio ay nagtatago pa naman sa bahay ng amain ng binata sa bahay ni P. Florentino.

—Ipabalita ninyo sa kaniya —ang sabing galit na galit ni Donya Victorina—na ipinahahanap ko siya sa guwardiya sibil; sa patay man o sa buhay ay ibig kong matanto kung saan naroon... ¡sapagka't iyang pangangailanang nag-antay ng sampung taon bago makapagasawa ang isang gaya ko!

Gulilat na napatingin sa kaniya si Isagani; iniisip ni Donya Victorina ang pakasal. ¿Sino kaya ang kulang-palad?

—¿Ano ba ang pagkamasid ninyo kay Juanito Pelaez?—ang biglang tanong ng babae.

—¿Si Juanito?...

Hindi matumpakan ni Isagani ang isasagot; nganinngani nang ibig sabihin ang lahat ng kasamaan ni Pelaez na kaniyang batid, nguni't ang pagkamapagbigay ay siyang naghari sa kaniyang puso at ang sinabi'y pawang pagpuri sa kaagaw, sa dahilang kaagaw nga niya. Dahil sa gayon ay tuwang-tuwa at magalak na pinakapuri ni Donya Victorina ang mga kabutihan ni Pelaez, at gagawin sanang katapatang-loob si Isagani tungkol sa kaniyang panibagong pag-ibig, nang dumating na tumatakbo ang kaibigan ni Paulita upang sabihin na ang pamaypay nito'y nahulog sa mga batang nasa pasigan, sa kalapit ng Malecon. Pakana o pagkakataon, nguni't ang pangyayaring ito'y nagbigay-daan upang ang kaibigan ay matirang kasama ng matandang babae at si Isagani naman ay mangyaring makipag-alaman kay Paulita. Sa isang dako naman ay ikinalulugod ni Donya

Victorina ang gayon at upang maiwan sa kaniya si Juanito, ay niluluwagan ang pagligaw ni Isagani.

Mayroon nang handang paraan si Paulita; nang magpasalamat ay nagpakunwaring may pagkamuhi, may sama ng loob, at ipinahiwatig, sa isang paraang lubhang mahinhin, na siya'y nagtataka sa pagkakatatagpo doon sa binata, gayong ang lahat ng tao'y nasa Luneta, sampun ng mga artistang Pransesa.

—Tinipanan ninyo ako, ¿papaanong hindi...?

—Gayunman, kagabi'y hindi man ninyo napunang ako'y nasa dulaan; sa buong itinagal ng palabas ay minamatyagan ko kayo at hindi hinihiwalayan ng tingin iyong mga babaing *cochers*...

Nagkapalit ang kalagayan; si Isagani na naparoon upang humingi ng paliwanag ay siya pang nagbigay at lumigaya siyang lubos nang tinuran ni Paulita na siya'y pinatatawad. Tungkol sa pagkakaparoon ng babae sa dulaan ay dapat pang pasalamat sa kaniya, siya, sa kapipilit ng inale, ay pumaroon lamang sa pag-asang makikita ang binata sa buong palabas. ¿Gaano ang pagkutya niya kay Juanito Pelaez!

—¡Ang aking ale ang nakakaibig!—ang sabi na kasabay ang masayang halakhak.

Kapuwa nagtawanan; ang pagkakasal ni Pelaez kay Donya Victorina ay ipinagkakatuwa nilang mabuti at halos namamalas na nilang nangyari; nguni't naalaala ni Isagani na si D. Tiburcio ay buhay at ipinagkatiwala ang lihim sa kaniyang giliw, matapos na mapangakong hindi sasabihin kahit kanino. Si Paulita'y nangako nguni't sa sarili'y tangka ang sabihin sa kaibigan.

Ang bagay na ito'y siyang naglipat ng usapan sa bayan ni Isagani, na nalilibid ng kagubatan at nalalagay sa baybayin ng dagat na nag-uumugong sa paanan ng mataas na talampas.

Ang mata ni Isagani ay nagliliwanag sa pagbanggit sa liblib na sulok na iyon; ang siga ng pagmamakatangi ay nagpapapula sa kaniyang pisngi, nanginginig ang kaniyang

bores, ang kaniyang damdaming makata ay sumusulak at ang mga salita'y pumupulas na mainit, puno ng sigabo na waring ang pag-ibig ng kaniyang pag-ibig ang tinuturan, kaya't hindi nakapigil sa pagbulalas ng mga salitang:

—¡Oh! Sa ilang ng aking mga kabundukan ay dinadanas ko ang pagkamalaya, malayang gaya ng simoy, gaya ng liwanag na walang sagkang kumakalat sa sansinukob! ¡Libo mang bayanan, libo mang palasyo ay ipagpapalit ko; sa sulok na iyon ng Pilipinas, na malayo sa mga tao, ay dinadanas ko ang tunay na kalayaan! ¡Doon kaharap ang mga sadyang likas, kaharap ng hiwaga at ng walang kata-pusan; ng kagubatan at ng karagatan, ay nag-iisip ako, nag-sasalita at gumagawa nang gaya ng isang taong walang kini-kilalang panginoon!

Si Paulita, sa harap ng gayong sigabo ng kalooban, dahil sa bayang kinakitaan ng unang liwanag, sigabong hindi kilala, siya, na hirating makadinig ng pag-alipusta sa kaniyang bayan at maminsan-minsang siya'y nakikiayon sa gayon, ay nagpahalata ng kaunting wari'y panibugho sa paraang paghihinampo na gaya ng dati.

Nguni't madali siyang napapayapa ni Isagani.

—¡Oo! —ang sabi—siya'y iniibig ko nang higit sa lahat ng bagay noong hindi pa kita nakikilala! Ibig na ibig ko ang magliklik sa kagubatan, humimbing sa lilim ng mga puno, umupo sa ungos ng isang talampas upang sak-lawin ng tingin ang Pasipiko, na sa harapan ko'y hinahalo ang kaniyang mga bughaw na alon, at inihahatid sa akin ang mga awit na natutuhan sa mga dalampasigan ng malayang Amerika... Bago kita makilala, ang dagat na iyon ay siyang aking mundo, aking lugod, aking pag-ibig, aking mga pangarap. Kapag nahihimbing na mapayapa at ang araw ay nagniningning sa kaitaasan ay ikinalulugod ko ang pagtanaw sa banging nasa aking paanan na may limampung metro ang lalim, at hinahanap ko ang mga kahanga-hangang hayop sa kagubatan, ng mga bulaklak ng bato at mga kora-les na naaninag sa bughaw na tubig, ang malalaking ser-piyente, na alinsunod sa sabi ng mga taong-bukid, ay uma-

alis umano sa gubat upang manahanan sa dagat at doo'y magpakalaki-laki... Sa kinahapunan, na, umano'y siyang paglabas ng mga sirena, ay sinusubukan kong masigasig sa pagitan ng mga alon, na minsan ay waring namalas ko sila sa gitna ng bula at doo'y nangaglalaro; maliwanag na naririnig ko ang kanilang mga awit, awit tungkol sa kalayaan, at naulinigan ko ang tunog ng kanilang mataginting na alpa. Noong araw ay dumadaan ako ng mahahabang sandali sa pagmamalas ng pagbabagu-bagong anyo ng mga ulap, sa pagmamalas sa punong nag-iisa sa kapatagan, sa isang talampas, na hindi ko maunawa ang sanhi ng pagkakagayon, na hindi makilalang lubos ang damdaming iyon na ginigising sa aking kalooban. Madalas na ako'y pinagsasalaysayan ng mahahabang pangaral ng aking amain at sinasabing dadalhin ako sa isang manggagamot dahil sa baka ako'y magkaroon ng sakit na mapanglawin. Datapwa't nakita kita, kita'y inibig, at sa pagpapahingang ito sa pag-aaral ay waring may isang bagay na wala sa akin nang ako'y naroon, ang kagubatan ay madilim, malungkot ang ilog na umaagos sa kagubatan, ang dagat ay nakaiinip, ang abot ng malas sa dakong kalookan ay walang ano mang bagay... ¡At kung maparoon ka lamang doon, kahit miminsan! kung tungtungan ng mga paa mo ang mga landas na iyon, kung kanawin ng dulo ng iyong mga daliri ang tubig ng mga batisan, kung tingnan mo ang dagat, maupo ka sa talampas at pahigingin mo ang hangin sa pamamagitan ng iyong mahihimig na awit, ang aking kagubatan ay magiging Eden, ang agos ng batisan ay aawit, sisipot ang liwanag sa kusim na dahon, magiging batong brilyante ang mga patak ng hamog at magiging perlas ang mga bula ng dagat!

Nguni't nadinig ni Paulita na upang makarating sa bayan ni Isagani ay kailangang magdaan sa mga bundok na maraming maliliit na linta, at dahil sa bagay na ito ay kini-kilig na ang duwag nating dalaga. Dahil sa gawi na niya ang ayaw mapagod at sa dahilang siya'y malayaw ay sinabing maglalakbay lamang siya kung nakakarwahe o nakatren.

Si Isagani, na nakalimot na sa lahat ng kaniyang mapait na pagpapalagay sa mga bagay-bagay at wala nang nakikita sa lahat ng dako kundi bulaklak na walang tinik, ay sumagot:

—Sa loob ng di mahabang panahon, ang lahat ng pulo’y makakalatan ng mga daang-bakal,

*Na lubhang matuli’t
halos parang hangin
napagdaraan
niyong perokaril,*

gaya ng sabi ng isang sumulat; at sa gayon, ang mga lalong magagandang sulok ng sangkapuluan ay mabubuksan sa lahat...

—Sa gayon, nguni’t kailan? Kung ako’y hukluban na...

—¡Bah! Hindi mo batid ang magagawa natin sa loob ng ilang taon—ang sagot ni Isagani—hindi mo batid ang lakas at ang sigabo na maibibigay ng bayan matapos ang daan-daang taong pagkahimbing... Nililingap tayo ng Espanya, ang kabinataan nating nasa Madrid ay gumagawa gabi’t araw at iniuukol sa tinubuan ang bago nilang katalinuhan; ang lahat ng sandali ng kanilang kabuhatan, ang lahat na kanilang kaya; ang mahahabaging tinig doon ay nakikisapi sa ating tinig, mga pulitiko na nakababatid ng walang mabuting bigkis kundi ang pag-iisa sa kabuhatan at sa damdamin: kinikilala ang ating katwiran at ang lahat ng bagay ay nagpapahiwatig ng isang magandang kinabukasan ng madla... ¡Tunay nga at katatapos pa lamang na kapagtitikim ng isang munting pagkabigo, kaming mga nag-aaral, nguni’t ang tagumpay ay unti-unti nang lumalaganap sa lahat ng layunin... nasa budhi na ng lahat! ¡Ang taksil na pagkakatalong aming tinamo ay nagpapatunay ng mga huling hinga, ng huling kilig ng mamamatay! Bukas ay mamamayan kami ng Pilipinas na maganda na ang tutunguhin sapagka’t malalagay sa mga mairuring kamay; ¡Oo! ang kinabukasan ay amin, nakikini-kinita ko nang kulay-rosas, nakikini-kinita kong ang pag-

kilos ay magbibigay-buhay sa dakong ito na laong panahong patay, nahihimbing... ¡Nakikini-kinita ko ang pagsipot ng mga bayan sa kalapit ng mga daang-bakal, at sa lahat ng pook ay may mga pagawaan na gaya noong nasa Mandaluyong!... Nadidinig ko na ang pagsipol ng bapor, ang dagundong ng mga tren, ang ugong ng mga makina... namamalas kong pumapaitaas ang usok, ang kaniyang malakas na hinga, at nalalanghap ko ang amoy ng langis, ang pawis ng mga kahanga-hangang kasangkapan na walang tigil sa paggawa... Ang daungang iyan, na may mahinang pagkayari, ang ilog na iyan na wari'y pinaghihingaluan ng pangangalakal, ay makikita nating puno ng layag at maglalarawan sa atin ng panahon ng taglamig sa kagubatan ng Europa... Ang malunas na simoy na ito at ang malilinis na batong iyan ay mapupuno ng uling, ng mga kaha at bariles na gawa ng tao; datapwa't walang kailangan! maglalakbay tayo nang madalian, sa mga maluluwag na sasakyan upang hanapin sa dakong loob ng ibang simoy, ang ibang tanawin sa ibang dalampasigan, mga lalong malalamig na singaw sa mga paanan ng kabundukan... Ang mga *acorzado* ng ating hukbong-dagat ay siyang magbabantay sa ating mga baybayin: ang Pilipino at ang Kastila ay mag-uunahan sa pagpupunyaging gapiin ang ano mang pagdag-sa ng mga taga-ibang-lupain, upang ipagtanggol ang inyong mga tahanan at bayaan kayong matuwa at mabuhay nang mapayapa, na ginigiliw at iginagalang. Ligtas na sa paraang panghihitit, walang sama ng loob at pag-aalinlangan, ang bayan ay gagawa na, sapagka't kung magkakagayon ay hindi na makaruruhagi ang paggawa, hindi na magiging pangangayupapa, na wari'y takda sa alipin; sa gayon ay hindi na pasasamain ng Kastila ang kaniyang ugali sa tulong ng mga hangaring maghari-harian, at mataas ang tingin, masigabo ang puso, ay mag-aabutan kami ng kamay, at ang pangangalakal, ang paggawa, ang pag-aani, ang karunungan ay magnanawnaw sa lihim ng kalayaan at ng mga kautusang tuwid at pantay-pantay na gaya nang sa mayamang Inglatera...

Si Paulita ay nangingiting wari'y alinlangan at iniling ang ulo.

—Pangarap, pangarap! —ang buntunghininga—nadinig kong sinasabi na kayo'y maraming kalaban... Ang sabi ni *Tia* Torina ay aliping lagi na ang bayang ito.

—Sapagka't ang ali mo'y isang hangal; sapagka't hindi maaaring siya'y mabuhay nang walang alipin, at kung wala siya noon ay pinapangarap ang sa darating na panahon, at kung hindi mangyari ay binubuku-buko sa sariling kalooban. Tunay ngang mayroon kaming mga kalaban, na magkakaroon ng tunggalian, nguni't kami ang magtatagumpay. Mangyayaring gawing walang wastong kalungan ng matandang kaparaanan ang mga durog na moog ng kanilang mga kuta, amin silang gagapiing umaawit ng kalayaan, sa harap ng inyong mga malas, sabay sa pagakpak ng inyong kamay na aming minamahal! Sa isang dako'y hindi ka dapat manganib; ang labanan ay mapayapa; sukat na ang iaboy lamang ninyo kami sa pag-aaral, gisingin ninyo sa amin ang marangal at mataas na pag-iisip at udyukan ninyo kami sa pagtataman, sa kagitingan, na ang pinakaganti'y ang inyong paggiliw!

Taglay ni Paulita ang kaniyang ngiting mahiwaga at waring nag-iisip; nakatanaw sa dako ng ilog at tinapik-tapik ng pamaypay ang pisngi.

—At kung wala kayong mapala? —ang tanong na waring hindi pinahahalagahan nang gaano ang usapan.

Ang tanong na ito'y nakasugat kay Isagani; tinititigan ang mga mata ng kaniyang irog, dahan-dahang pinigil-an ang isang kamay at nagwikang:

—Pakinggan mo: kung wala kaming mapala...

At nahintong nag-aalinlangan.

—Pakinggan mo, Paulita, —ang patuloy—batid mo kung gaano ang aking pagsinta at pagsamba sa iyo; alam mong nalilimot ko ang sarili, kung ako'y iyong tinititigan, kapag nababakas ko sa titig na iyan ang isang kislap ng pag-ibig... gayunman, kapag wala kaming napala ay pa-

pangarapin ko ang isa mo pang titig at mapalad akong mamamatay upang ang isang liwayway man lamang ng pagmamalaki ay sumilay sa iyong mga mata at masabi mo, sa balang araw, sa lahat, kasabay ng pagtuturo sa aking bangkay, na: pang aking pag-ibig ay namatay sa pagsasanggalang ng mga karapatan ng aking bayan!

—¡Halinang umuwi, ineng, at baka ka sipunin!
—ang sigaw, nang sandaling iyon, ni Donya Victorina.

Ang boses na iyon ay nagpabalik sa kanila sa katunayan ng buhay. Oras na ng pag-uwi, at sa kagandahang loob ay inantay ng binata na ulitin pa. Sa dahilang kay Paulita ang karwahe, ay umupo sa paharap si Donya Victorina at ang kaibigan, at sa bangkong maliit ang dalawang magsing-irog.

Lulan ng iisang sasakyan, makatabi ang ginigiliw, langhapin ang bango, masagi ang sutlang damit, makitang nag-iisip, na nakahalukipkip, naliliwanagan ng buwan sa Pilipinas na magbibigay-kagandahan at dingal sa ano mang bagay na lalong lubasa ay isang pangarap na hindi inantay ni Isagani na mangyari magpakailanman. ¡Napakamaralita ng mga pauwing naglalakad, na nagagiisa, at nagagsisiilag upang paraanin ang matuling sasakyan! Sa hinaba-haba ng dinaanang iyon, sa buong haba ng baybayin ng liwaliwan ng Sabana, ang tulay ng Espanya, ay walang nakita si Isagani kundi isang magandang ulong nakatagilid, na mainam ang pusod, na nagtatapos sa isang sunud-sunurang leeg na nawawala sa mga guyon ng pinya. Isang brilyante ang kumikindat sa kaniya sa pingol ng munting tainga, na wari'y bituin sa gitna ng mga pinilakang ulap. Si Isagani ay nakarinig ng malayong uliyaw na itinatanong sa kaniya si D. Tiburcio de Espadaña, ang pangalan ni Juanito Pelaez, nguni't sa ganang kaniya ay naging wari'y tunog ng kampanang nadidinig na malayo, magulong tinig na nadidinig sa gitna ng bungang-tulog.

Kinailangang ipaalaala sa kaniya na nakarating na sila sa liwasan ng Sta. Cruz.

XXV TAWANAN-IYAKAN

Ang loob ng kabahayan ng *Panciteria Macanista de Buen Gusto* nang gabing iyon, ay may anyong di-pangkarniwan.

Labing apat na binata, ng mga pulong lalong tanyag ng Sangkapuluan, mula sa Indiyó na walang ibang dugong halo (kung mayroong walang halo) hanggang sa Kastilang taga-Espanya, na nangagkatipon upang iraos ang piging na sinabi ni P. Irene, alang-alang sa naging hangga ng salitaan tungkol sa pagtuturo ng wikang Kastila. Inupahan nila nang sa ganang kanila lamang ang lahat ng dulang, pinaragdagan ang ilaw at ipinadikit sa dingding, kasiping ng mga palamuti at nakakimonong Insik, ang ganitong di mawata-sang mga pananalita:

¡Lumuwalhati si Custodio dahil sa kaniyang mga kaliksihan, at pansit sa lupa sa mga binatang may mabubuting kalooban!

Sa isang bayan na ang lahat ng kabalbalan ay tinatabingan ng ayos kagalang-galang at ang karamihan ay natataas sa tulong ng usok at mainit na hangin; sa isang bayan na ang sadyang katunayan at tapat ay nakasasakit paglabas sa puso at mangyayaring maging sanhi ng mga kaguluhan, marahil ay iyon ang lalong mabuting paraan upang ipaggalak ang sumumpong sa ulo ng bantog na si D. Custodio. Sinagot ng mga nadaya ng isang halakhak ang biro, ang *pastel*¹ ng pamahalaan ay sinagot ng isang pinggang pansit, at mabuti't gayon na lamang!

Nangagtatawanan, nagbibiruan, nguni't nahahala-tang ang katuwaan ay pilit; ang tawanan ay tumataginting dahil sa kaunting panginginig, sa mga paningi'y pumupulas ang matutuling kislap at hindi iisa ang kinakitaan ng nag-niningning na patak ng luha. ¡Datapwa't gayunman, ang mga binatang iyon ay mga ganid na loob, mga wala sa

¹ PASTEL: Pinaghalong arina at mantika na pambalat sa matamis, isda o karne. Pastel din ang tawag sa Kastila sa mga pakana o pandaraya na binabalutan ng mga mabuting pakitang-loob.

katwiran! hindi noon lamang pinasiyahan sa gayong paraan ang lalong mainam na panukala, na pinapatay ang mga pag-asa sa tulong ng malalaking salita at mumunting gawa: bago si D. Custodio ay nagkaroon na ng marami, lubhang marami! Sa gitna ng kabahayan, at sa tapat ng mga parol na pula, ay may apat na dulang na bilog, na—naaayos na parang parisukat; ang mga luklukan ay mga uupang kahoy na bilog din. Sa gitna ng bawa't dulang, alinsunod sa kagugalian ng tindahan, ay may nakahandang apat na pinggang mumunti na may tig-apat na kakanin ang bawa't isa, at apat na tasang tsa, na may kani-kaniyang takip, naawang porselanang pula; sa harap ng bawa't luklukan ay may isang bote at dalawang kopang bubog na nangingintab.

Dahil sa pagkamausisa ni Sandoval ay nagtitingintingin, lahat ay sinisiyasat, tinitikman ang mga hopya, pinagmamasdan ang mga palamuti, binabasa ang talaan ng mga halaga. Ang iba'y nangag-uusap tungkol sa mga artistang babae ng operetang Pranses at mahiwagang pagkaka-sakit ni Simoun, na alinsunod sa ilan ay natagpuang may sugat sa lansangan; alinsunod naman sa iba ay nagtangkang magpatiwakal: gaya ng sadyang dapat mangyari, silang lahat ay naninira sa mga pagkukuru-kuro. Si Tadeo ay may ibang balita, na alinsunod sa sabi niya'y hindi magkakabula. Si Simoun ay sinugatan ng isang hindi kilala sa may lumang liwasan ng Vivak; ang sanhi ay ang higanti, at ang katunayan ay ang pangyayaring si Simoun ay ayaw magpahiwatig ng ano man. Matapos iyon ay napag-usapan ang mga mahiwagang higanti, at gaya nang maaantay ay mga kagagawang prayle ang tinutukoy na isinalaysay ng bawa't isa ang inaasal ng mga kura sa kani-kanilang bayan.

Isang tula na nasusulat sa malalaking titik na itim ang nasa dakong itaas ng pintong kabahayan at nagsasabing:

*De esta fonda el cabecilla
At publico advierte*

*Que nada dejen absolutamente
Sobre alguna mesa o silla²*

—¡Kay inam na paunawa! —ang bulalas ni Sandoval —napagkikilala ang pagtitiwala sa pulutong ¿ano? ¡At anong tugma, si Don Tiburcio ay naging isang tula, dalawang paa, ang isa'y mahaba kaysa isa sa pagitan ng dalawang tungkod! ¡Pag nakita iyan ni Isagani ay iaalay sa kaniyang magiging ali!

—¡Narito si Isagani! —ang sagot ng isang boses mula sa hagdanan.

At ang mapalad na binata'y lumitaw na lipus-katuwaan, na sinusundan ng dalawang Insik na walang baro na may dalang malalaking mangkok na nagkakalat ng masarap na amoy, na nakasalalay sa dalawang malaking pangnan. Masasayang paaba ang sa kanila'y sumalubong.

Wala pa si Juanito Pelaez, nguni't sa dahilang nakaraan na ang oras, ay masasayang nangagsidulog sa dulang. Kailan pa man ay hindi makatutupad sa salitaan si Juanito.

—Kung si Basilio pa ang ating inaanyayahan at hindi siya—ang sabi ni Tadeo, —ay lalo tayong magiging masaya. Lalasingin sana natin upang mapagsabi ng ilang lihim.

—¡Ha! ¡Ang mapagnilay na si Basilio ay may itinatagong lihim!

—¡Bah! —ang tugon ni Tadeo—at ang lalo pa namang mahahalaga! May ilang lihim na pangyayaring siya ang tanging nakababatid ng linaw... ang batang nawala, ang mongha...

—¡Mga ginoo; ang *pansit-langlang* ay siyang sopas na pinakamabuti! —ang sigaw ni Makaraig; —gaya nang makikita ninyo, Sandoval, ang halo ay kabuti, hipon, tiniping itlog, sutanghon, manok, at hindi ko na maalaman kung ano pa. Bilang pamago ay ihandog natin ang mga

² Ipinatanto ng may-ari ng ponda (pansiterya) na huwag mag-iwan ng anuman sa ibabaw ng mga dulang o silya.

buto kay D. Custodio; tingnan natin, magpanukala siya tungkol dito!

Isang masayang halakhakan ang sumalubong sa pahayag na ito.

Pag naalaman...

—¡Patakpong paparito! —ang dugtong ni Sandoval —napakabuti ng sopas, ano ang pangalan?

—*Pansit-langlang*, sa lalong tuwid na sabi, *pansit* Insik upang maiba sa isa na sadyang gawa rito.

—¡Bah! —mahirap alalahanin ang pangalan. ¡Pitungkol kay D. Custodio ay bibinyagan ko ng pangalang *panukalang sopas*.

Tinanggap ang bagong pangalan.

—Mga ginoo, —sabi ni Makaraig, nasiyang pumili ng mga kakanin—¡mayroon pa tayong tatlong ulam! *Lumpiyang* Insik na ang laman ay baboy...

—¡Na ipinatutungkol kay P. Irene!

—¡Ababa! Si P. Irene ay hindi kakain ng baboy hanggang hindi nag-aalis ng ilong—ang marahang sabi ng isang binatang taga-Iloilo sa kaniyang kalapit.

—¡Mag-aalis ng ilong!

—¡Mawala ang ilong ni P. Irene! —ang panabay na sigawan ng lahat.

—¡Galang, mga ginoo, kaunting galang! —ang hingi ni Pecson na pabirong, wari'y tinotoo.

—Ang pangatlong pinggan ng ulam ay panyang na alimango...

—Na iniuukol sa mga prayle—ang dugtong ng taga-Bisaya.

—Dahil sa pagkaalimango, —ang dugtong ni Sandoval.

—¡Tama at tatawaging panyang na prayle!

Inulit ng lahat na sabay-sabay ang: ¡panyang na prayle!

—¡Tumututol ako sa ngalan ng isa! —ang sabi ni Isagani.

—¡At ako, sa ngalan ng mga alimango! —ang dug-tong ni Tadeo.

—¡Galang, mga ginoo, kaunting galang! —ang muling sigaw ni Pecson na namumuwalan.

—¡Ang pang-apat ay pansit na ginisa, na ipinatu-tungkol... sa pamahalaan at sa bayan!

Lahat ay napalingon kay Makaraig.

—Hindi pa nalalaunan, mga ginoo,—ang patuloy—na inaakalang ang pansit ay gawang Insik o Hapon, nguni't dahilang siya'y hindi kilala ni sa kainsikan ni sa Hapon ay tila siya Pilipino, nguni't gayunman, ang mga nagluluto at nakikinabang ay ang mga Insik: *idem* na *idem* ang nangyayari sa pamahalaan at sa Pilipinas: wari'y Insik, nguni't Insik man sila o hindi man, ay may mga doktor ang Santa Madre... Lahat ay kumakain at lumalasa sa kaniya, nguni't gayunman ay nangagpapatumpik-tumpik pa't nagpapakunwaring umaayaw; gayon din ang nangyayari sa bayan, gayon din ang sa pamahalaan... Lahat ay nabubuhay nang dahil sa kaniya, lahat ay kalahok sa pistahan, at pagkatapos ay walang bayang sasama pa kaysa Pilipinas, walang pamahalaang lalong magulo. Ipatungkol nga natin ang pansit sa bayan at sa pamahalaan!

—¡Ipatungkol!—ang sabay-sabay na sabi ng lahat.

—¡Tutol ako!—ang bulalas ni Isagani...

—¡Igalang ang mga bata, igalang ang mga nasawi!—ang sigaw ni Pecson na pinaugong ang tinig at itinaas ang isang buto ng inahing manok.

—¡Ipatungkol natin ang pansit sa Insik na si Quiroga na isa sa apat na kapangyarihan ng sambayanang Pilipino!—ang palagay ni Isagani.

—¡Hindi, sa *Eminencia Negra*!

—¡Huwag kayong maingay—ang pabiglang sabing mahiwaga ng isa,—sa liwasan ay may mga pulutong na nagmamalas sa atin at ang mga dingding ay may pandinig!

Tunay nga, pulu-pulutong ng mga nanonood ay nagagtayo sa tapat ng mga durungawan, samantalang ang

ingayan at tawanan sa mga tindahang kalapit ay lubos na napawi, na wari bagang minatyagan ang nangyayari sa piging. Ang katahimikan ay may ayos na katangi-tangi.

—¡Tadeo, bigkasin mo ang iyong talumpati!— ang marahang sabi ni Makaraig.

Sa dahilang si Sandoval ang siyang lalong bihasa sa pagkamananalumpati ay pinagkasunduang siya ang sa huli'y hahalaw sa lahat ng salaysay.

Si Tadeo, dahil sa ugaling tamad, na taglay niyang parati, ay hindi naghanda at namimilipit. Samantalang sinisipsip ang isang mahabang sutanghon ay iniisip ang paraang ikaliligtas niya sa kalagayang iyon, hanggang sa naalala ang isang talumpating napag-aralan sa klase at human-da nang gagayahan iyon at lahukan ng ibang bagay.

—¡Mga ginigiliw na kapatid sa panukala!—ang simula niyang ikinumpay ang sipit na kagamitan ng mga Insik sa pagkain.

—¡Hayop! ¡bitiwan mo ang sipit, ginulo mo ang buhok ko!—ang sabi ng isa niyang katabi.

—Sa tawag ng inyong paghahalal na pagpunan ang kakulangan iniwan sa . . .

—¡Manggagaya!—ang putol ni Sandoval, —¡ang talumpating iyan ay sa pangulo ng ating Liceo!

—Sa tawag ng inyong paghahalal—ang patuloy ni Tadeo na walang katiga-tigatig—na pagpunan ang kakulangang iniwan sa aking . . . pag-iisip (at itinuro ang kaniyang tiyan) ng isang dakilang lalaki, dahil sa kanyang banal na aral at kaniyang mga kagagawan at mga panukala na karapat-dapat na magkaroon ng kaunting pang-alala, ¿ano ang masasabi sa inyo ng isang gaya ko na may malaking gutom sa dahilang hindi nananghali?

—¡Narito ang isang leeg, bigan!—ang sabi ng kaniyang kalapit na iniabot sa kaniya ang leeg ng isang inahing manok.

—“May isang ulam, mga ginoo, na kayamanan ng isang bayan, na ngayo'y sadlakan ng lait at kutya ng mundo, na pinagsaukan ng kanilang mga dayukdok na san-

dok ng matatakaw na pook, na nasa kalunuran ng sang-sinukob. . .”—itinuro sa pamamagitan ng kaniyang sipit si Sandoval na nakikipaglaban sa isang makunat na pakpak ng inahin.

—¡At mga tagasilanganan!—ang sagot ng tinukoy, na iginuhit nang pabilog ang kaniyang panandok upang mai-turo ang lahat ng kumakain.

—¡Hindi pinapayagan ang mga patlang!

—¡Humihingi ako ng salita!

—¡Humihingi ako ng patis!—ang dugtong ni Isagani.

—¡Dalhin dito ang lumpiya!

Hininging lahat ang lumpiya at si Tadeo ay umu-pong masaya dahil sa pagkakaalpas sa kagipitan.

Ang ulam na ipinatungkol kay P. Irene ay hindi lumabas na mabuti at ang gayon ay ipinahayag ni Sandoval sa isang paraang lubhang napakasakit.

—¡Nangingintab ang labas dahil sa mantika at ba-boy ang loob! Dalhin dito ang pangatlong pinggan ng ulam, ang panyang na prayle.

Ang panyang ay hindi pa luto; nadinig ang sagitsit ng mantika sa kawali. Sinamantala ang patlang upang tumungga at hiningi nilang magsalita si Pecson.

Walang kapinga-pingas na si Pecson ay nag-antanda, tumindig na pinipilit pigilin, ang kaniyang tawang hangal, ginayahan ang isang *predicador* na Agustino, na noo'y nababantog, at nagsimula sa pagbulong na wari'y sinasabi ang paksa ng sermon.

Si tripa plena laudat Deum, tripa famelica laudabit fratres; kung ang bitukang bundat ay nagpupuri sa Diyos, ang bitukang dayukdok ay magpupuri sa mga prayle. Mga salitang sinabi ni ginoong Custodio, sa bibig ni Ben-Zayb, pamahayagang *El Grito de la Integridad*, pangalawang salaysay, kaululang ikaisang daan, limampu't pito.”

“¡Mga ginigiliw kong kapatid kay Jesucristo!

“¡Ibinubuga ng kasamaan ang kaniyang maruming hininga sa mga kulay dahong baybayin ng Frailandia, Kapu-luang Pilipinas sa karaniwang tawag! Hindi sumisilang ang

isang araw na hindi umuugong ang isang pagbaka, na hindi nadidinig ang isang masamang parunggit sa mga *reverandas*, *venerandas*¹ at *predicandas corporaciones*,² na walang sukat magtanggol at walang sukat kumatig. Ipahintulot ninyo sa akin, mga kapatid na sa isang sandali'y maging *caballero andante*³ ako upang magtanggol sa walang sukat magsangalang, sa mga banal na korporasyon na nagturo sa atin, at patibayan pang muli ang karugtong ng ibig turan noong sawikain na, bitukang bundat ay nagpupuri sa Diyos, na dili iba't, *ang bitukang dayukdok ay magpupuri sa mga prayle*."

—¡Mainam, mainam!

—Hoy,—ang sabi ng walang katawa-tawa ni Isagani—ipinababatid ko sa iyo na kapag ang mga prayle ang natutukoy ay iginagalang ko ang isa.

Si Sandoval, na nasasayahan na, ay umawit:

¡Un fraile, dos frailes, tres frailes, en el cooro

*Hacen el mismo efecto que un solo toooro!*⁴

—Makinig kayo, mga kapatid; ibaling ang inyong paningin sa magandang kapanahunan ng inyong kabataan; tingnan ninyong siyasatin ang kasalukuyan at itanong ninyo sa sarili ang kinabukasan. ¿May ano kayo? Prayle, prayle at prayle! Isang prayle ang sa inyo'y nagbibinyag, nagkukumpil, dumadalaw nang lubhang masuyo sa paaralan; isang prayle ang dumidinig ng mga una ninyong lihim, siya ang una-unang nagpakain sa inyo ng isang Diyos, ang nagtuturo sa inyo ng landas ng kabuhayan; mga prayle ang una at huling guro ninyo, prayle ang nagbubukas ng puso ng inyong magiging asawa, na inilalaan sa inyong mga suyo; isang prayle ang nagkakasal sa inyo, na nag-uutos na kayo'y maglakbay sa iba't ibang pulo, na binibigyan kayo ng daan upang makapagbago ng singaw at libangan; siya ang nagli-

¹ Kagalang-galang, pinipintakasi.

² Kabunyi-bunying mga kapisanan (ng mga prayle).

³ Ginoong lagalag.

⁴ Isang prayle, dalawang prayle, tatlong prayle sa koro, ay katulad din ng isang toro.

lingkod sa inyo kung kayo'y naghihingalo at kahi't umakyat kayo sa bibitayan ay naroroon din ang prayle upang kayo'y samahan ng kaniyang mga dasal at luha, at makapapanatag kayong hindi kayo iiwan hanggang hindi makitang kayo'y sadyang patay na at bitay. Datapwa't hindi hanggang diyan lamang ang kaniyang kaawaan; kung patay na kayo ay pagpipilitang kayo'y mailibing nang buong dingal, maki-kipaglaban upang ang inyong bangkay ay dumaan sa simbahan, tanggapin ang kanilang mga panalangin, at magpapahinga lamang kapag naibigay na kayo sa mga kamay ng Lumikha, na malinis na malinis dito sa lupa, alang-alang sa mga parusang tinanggap, mga pahirap at mga pagpapakumbaba. Sa pagkakilala sa mga turo ni Cristo na hindi binubuksan sa mayayaman ang pinto ng langit, sila, mga bagong mananakop, mga tunay na kahalili ng Tagapagligtas, ay lumalalang ng sarisaring paraan upang alisan kayo ng sala, *kuapi* sa karaniwang tawag, di dinadala sa malayo; lubhang malayo, doon sa tinitirhan ng mga kalaít-laít na mga Insik at mga *Protestante*, at iniwang malinis, mabuti, malunas, ang hinihingan natin dito, sa paraan na kahi't ibigin man natin pagkatapos ay wala tayong matatagpuang halagang sikapat na magiging sanhi ng ating ipagkakasala!

—Oo, nga, sila'y kailangan ng ating kaligayahan; kung sa lahat ng dakong dalhin natin ang ating ilong ay matatagpuan natin ang manipis na kamay na gutom sa halik, na sa araw-araw ay lalo pang nagpapatalapya sa sungalngal na dagdag na taglay natin sa mukha ¿bakit hindi sila suyuin at patabain at bakít hihingin ang kagawang hindi nararapat na sila'y palayasin? ¡Nilayin sandali ang malaking kakulangang mangyayari sa ating kalipunan kung sila'y mawala! ¡Dahil sa pagka walang pagal na manggagawa ay pinabubuti at pinakakapal nila ang mga lipi; sa pagkakawatak-watak natin dahil sa mga inggitan at samaan ng loob ay pinagsasama tayo ng mga prayle sa iisang kapalaran, sa isang mahigpit na tungkos, napakahigpit, na hindi na tuloy maigalaw ng marami ang kanilang

siko! ¡Alisin ninyo ang prayle, mga ginoo, at makikita ninyong mayayanig ang kapamayanang Pilipino dahil sa kakulangan ng malakas na balikat at mabalahibong hita; ang pamumuhay Pilipino ay makaiinip kung wala ang nakapagpapasayang prayle na mapagbiro at malikot, kung wala ang mumunting aklat, at mga sermon na nakapagpapaihit ng tawa, kung wala ang mainam na pagkakaibayo ng malalaking hangarin sa mga bungong walang kabuluhan, kung wala ang tunay na pagtatanghal, sa araw-araw, ng mga kuwento ni Boccaccio at ni La Fontaine! Kung wala ang mga korea at kalmen ¿ano ang ibig ninyong gawin, sa haharapin, ng ating mga babae kundi impukin ang salaping iyan at sila'y maging maramot at makamkam? Kung wala ang mga misa, mga nobena at mga prusisyon ¿saan kayo makakatagpo ng mga pangginggihang kanilang mapaglilibangan? Wala silang tutungkulin kundi ang mga gawain bahay at ang pagbabasa nila ng mga kuwentong kababalaghan ay kailangan nating palitan ng mga aklat na wala pa rito! ¡Alisin ninyo ang prayle, at mawawala ang kagitingan, tataglayin na ng bayan ang mga mabuting pamamayan; alisin ninyo ang prayle at mawawala ang Indiyo; ang prayle ay siyang Ama, ang Indiyo ang *Verbo*; iyon ang artista at ito ang istatuwa, sapagka't lahat ng kabagayang taglay natin, ang ating iniisip at ginagawa ay utang natin sa prayle, sa kaniyang katiyagaan, sa kaniyang kasipagan, sa kaniyang pagtatamang tatlong daang taon, upang mabago ang ayos na ibinigay sa atin ng kalikasan! At kung walang prayle at walang Indiyo ang Pilipinas, ¿ano ang mangyayari sa kaawa-awang pamahalaan na mapapaharap sa mga Insik?"

—¡Kakain ng panyang na alimango!—ang sagot ni Isagani na nababagot sa talumpati ni Pecson.

—At iyan ang dapat nating gawin. ¡Siya na ang talumpati!

Sa dahilang hindi dumarating ang Insik na may dala ng ulam ay tumindig ang isa sa mga nag-aaral at tumungo sa pinakaloob, sa may durungawang harap sa

ilog; datapwa't madaling bumalik na humuhudyat nang palihim.

—;Sinusubukan tayo; nakita ko ang minamahal ni P. Sibyla!

—;Siya nga ba?—ang bulalas ni Isagani na sabay ang tindig.

—Huwag nang magpagod; nang makita ako ay umalis. Lumapit sa durungawan at tumanaw sa liwasan. Pagkatapos ay hinudyatan ang kaniyang mga kasama upang mangagsilapit. Nakita nilang lumabas sa pintuan ng magpapansit ang isang binata na palingun-lingon at lumulan, na kasama ang isang hindi kilala, sa isang sasakyang nag aantay sa tabi ng bangketa. Ang sasakyan ay kay Simoun.

XXVI MGA PASKIN¹

Maagang bumangon si Basilio upang tumungo sa Ospital. Mayroon na siyang takdang gagawin, dalawin ang kaniyang mga maysakit, paroroon pagkatapos sa unibersidad upang mabatid ang ilang bagay tungkol sa kaniyang *licenciatura*, at sa kahuli-hulihan ay makipagkita kay Makaraig dahil sa gugol na mangyayari sa kaniyang pagkuha ng *grado*. Ang malaking bahagi ng kaniyang naimpok ay iniukol niya sa itutubos kay Huli at upang madulutan ito ng isang dampa na mapamamahayang kasama ng nuno, at hindi siya makapangahas na lumapit kay Kapitang Tiyago, sa pangingilag na baka masapantahang ang gayon ay isang pauna sa mamanahing sinasabi-sabi sa kaniya.

Libang sa mga gayong iniisip ay hindi napuna ang mga pulu-pulutong ng mga nag-aaral na maagang nanggaling sa loob ng Maynila na waring isinara ang mga paaralan; lalo pa manding hindi napuna ang anyong natutubigan

¹ PASKIN: Isang limbag na palathalang tumutuligsa sa pamahalaan o sa taong maykapangyarihan, na palihim na idinikit.

ng ilan, ang paanas na usapan, ang lihim nilang hudyatan. Kayat nang dumating sa San Juan de Dios at tinanong siya ng kaniyang mga kaibigan tungkol sa isang panghihimagsik ay napalundag si Basilio at naalaala ang binabalak ni Simoun, na hindi natuloy dahil sa mahiwagang sakuna na nangyari sa maghihiyas. Lipos katakutan at nanginginig ang boses na nagtanong ng walang kamuwang-muwang:

—¡Ah! ¿Ang panghihimagsik?

—¡Napag-alaman!—ang sabi ng isa,—at tila marami ang nahahalo.

Pinilit ni Basilio ang makapagpigil.

—¿Marami ang nahalo—ang ulit na tinangkang makabatid nang kahi't munting bagay sa mga mata ng iba; —at sinu-sino. . .?

—Mga nag-aaral, maraming nag-aaral!

Inakala ni Basilio na hindi nararapat na magtanong pa sa pag-aalalang baka siya mahalata, at lumayo sa pulutong, na ang dinahilan, ay ang pagdalaw sa kaniyang mga maysakit. Isang guro sa klinika ang sumalubong sa kaniya, at matapos na mapigilan siya sa balikat na lubhang mahiwaga (ang guro ay kaibigan niya), ay marahan siyang tinanong:

—¿Naparoon ba kayo sa hapunan kagabi?

Sa kalagayang lito ni Basilio nang mga sandaling iyon ay nagkarirringgang kamakalawa sa gabi ang sinabi sa kaniya. Nang kinamakalawahan sa gabi nangyari ang pakikipag-usap kay Simoun. Nagtangkang magpaliwanag.

—Sasabihin ko sa inyo, —ang bulong halos, —sa dahilang masama ang lagay ni Kapitang Tiyago at saka kailangan kong matapos ang Mata. . .

—Mabuti nga ang nagawa ninyong hindi naparoon,—ang sabi ng guro,—¿Nguni't kasama ba kayo sa kapisanan ng mga nag-aaral?

—Ibinibigay ko ang aking ambag. . .

—Kung gayon ay isang payo: umuwi kayo ngayon din at pawiin ninyo ang lahat ng papel na makasasama sa inyo.

Ikinibit ni Basilio ang kaniyang mga balikat. Wala siyang anumang papel, mayroon siyang mga tala tungkol sa klinika at wala nang iba.

—¿Si Ginoong Simoun po kaya'y. . .?

—¡Walang pakialam si Simoun sa pangyayari, salamat sa Diyos!— ang dagdag ng manggagamot,—sinugatan ng isang taong hindi kilala, at ngayo'y nahihiga. Hindi, dito'y ibang kamay ang kumikilos, nguni't kakila-kilabot din.

Si Basilio ay huminga. Si Simoun ang tanging makapaghuhulog sa kaniya. Gayunman ay naaalala si Kabisang Tales.

—¿May mga tulisan?

—Wala, tao kayo, wala kundi mga nag-aaral lamang. Natiwasay na si Basilio.

—¿Ano, kung gayon, ang nangyari?—ang naipangahas na itanong.

—Nakatagpo ng mga paskin na masasama ang sinasabi; ¿hindi бага ninyo batid?

—¿Saan?

—¡C. . .! sa Unibersidad.

—¿Wala na kundi iyon?

—¡P. . .! ¿hindi pa ba sukat sa inyo ang gayon?—ang tanong na halos galit ng tagapagturo;—hinihinalang gawa ng mga nagsasaping nag-aaral ang mga paskin nguni't ¡huwag kayong umimik!

Dumarating ang guro sa *Patologia*, isang ginoong malamang pang anyong sakristan kaysa anyong manggagamot. Nahalal sa tulong ng lakas ng *Vice-Rector*, na hindi na hinilingan ng anumang karapatan liban sa lubos na pag-alinsunod sa *corporacion*, at inaaring isang tiktik at manunumbong ng ibang guro sa *Facultad*.

Ginanti siya ng bating pasumala ng unang guro, na kinindatan si Basilio at malakas na sinabing:

—Batid ko nang nag-aamoy-bangkay si Kapitang Tiyago; dinalaw na ng mga uwak at buwitre.

At pumasok sa salas ng mga propesor.

Tiwa-tiwasay na si Basilio ay nangahas na magsiyasat ng iba pang bagay. Ang tanging nabatid niya ay ang pagkakatatagpo ng mga paskin sa mga pinto ng Unibersidad, mga pasking ipinabakbak ng *Vice-Rector* upang ipadala sa Gobyerno Sibil. Sinasabing puno ng pagbabala, pagputol ng mga leeg, pagsalakay at iba pang mga pagmamatatapang.

Sa bagay na ito'y nangagkukuru-kuro at nagpapalalagay ang mga nag-aaral. Ang mga unang balita ay tinanggap nila sa bantay-pintuan, na tumanggap ng balita sa isang alila sa Sto. Tomas, at ito'y sa isang *capista* naman nakabalita. Sinasapantaha na nilang magkakaroon ng mga *suspensio*, mga pagkapiit, atb., at itinuturo na ang mga mapaparusahan, na dili iba't ang mga nasa kapisanan.

Noon naalaala ni Basilio ang mga pangungusap ni Simoun: Sa araw na magagawang kayo'y pauwiin.... Hindi ninyo matatapos ang inyong pag-aaral....

—¿Mayroon kaya siyang nalalamang bagay?—ang tanong sa sarili;—tingnan natin kung sino ang lalong mapangyayari.

At nang makapagbalik-loob na, upang mabatid ang nararapat niyang gawin at mapakialaman din naman ang kaniyang *licenciatura*, ay tinungo ni Basilio ang Unibersidad. Dumaan sa daang Legaspi, tumuloy sa daang Beaterio, at nang dumating sa liko ng daang ito at ng Solana ay namatyagan nga niya na tila may isang malaking bagay na nangyari.

Bilang kapalit ng mga dating pulu-pulutong na masasaya at maiingay, ay dala-dalawang *Guardia Veterana* ang kaniyang nakita sa mga bangketa na nangag-aaboy sa mga nag-aaral na lumalabas sa Unibersidad, na ang ilan ay walang kakibu-kibo, malamlam ang mukha; ang iba'y galit na nangagsisitayo sa dakong malayu-layo o nangagsisi-uwi sa kani-kanilang mga bahay. Ang kauna-unahan niyang nasa-gupa ay si Sandoval. Hindi pinuna ang katatawag ni Basilio; waring naging bingi.

—¡Gawa ng takot sa katas ng bituka!—ang sinapan-taha ni Basilio.

Pagkatapos ay si Tadeo naman ang natagpuan, na masayang-masaya. Tila mangyayari rin ang walang kata-pusang *cuacha*.

—¿Ano ang nangyari, Tadeo?

—¡Wala tayong pasok nang hindi bababa sa isang linggo, 'bigan! ¡mainam! ¡mabuti!

At pinagkiskis ang mga kamay sa katuwaan.

—Datapwa't ¿ano ang nangyari?

—¡Ibibilanggo tayong mga kaanib sa kapisanan!

—¿At masaya ka?

—¡Walang pasukan, walang pasukan!—at lumayong hindi magkasiya sa kagalakan.

Nakitang dumarating si Juanito Pelaez na namu-mutla at nanganganib; ang kaniyang kakubaan noon ay umabot sa lalong katambukan, nagtutumulin siya sa pag-alis. Siya'y naging isa sa mga lalong masigasig na nag-uusig na matayo ang kapisanan samantalang mabuti ang lakad.

—¿Eh, Pelaez, ano ang nangyari?

—¡Wala, wala akong nalalaman!—ako'y walang paki-alam,—ang nangingilabot na sagot,—sinasabi ko na sa ka-nila; iyan ay kaululan... ¿Hindi ba gayon ang sabi ko?

Hindi alam ni Basilio kung sinabi niya o hindi, ngu-ni't sa pagbibigay-loob sa kaniya, ay sumagot:

—¡Oo! nguni't ¿ano ang nangyayari?

—¿Tunay nga, ano? Tingnan mo, ikaw ay saksi; kailan man ay hadlang ako... ¡ikaw ang saksi, tingnan mo, huwag mong limutin!

—Oo, oo; nguni't ¿ano ang nangyari?

—Tingnan mo; ¡saksi ka! ¡Hindi ako nakikilahok kailan man sa kapisanan kundi upang pagpaliwanagan ko kayo... baka mo ipagkaila pagkatapos! Huwag mong lilimutin ¿ha?

—Hindi, hindi ko itatakwil, nguni't ¿ano ang nang-yari, anak ka ng Diyos?

Si Juanito ay malayo na; nakitang lumalapit ang isang guwardiya at natakot na baka siya hulihin.

Nang magkagayon ay tumungo si Basilio sa Unibersidad upang tingnan kung bukas ang kalihiman at upang makatanggap ng balita. Nakalapat ang pintuan ng Kalihiman at sa bahay na iyon ay may di-karaniwang kilusan. Akyat-manaog sa mga hagdanan ang mga prayle, militar, pulistas, matatandang abugado at mediko, upang ihandog marahil ang kanilang tulong sa may kapanganiban.

Natanaw sa malayo ang kaibigan niyang si Isagani, na namumutla at bago ang anyo, taglay ang buong gilaskabataan, na nag-uulat sa ilang kasama sa pag-aaral at inilalakas ang pagsasalita na waring walang kabuluhan sa kaniya ang madinig man ng lahat.

—Kahalay-halay, mga ginoo, kahalay-halay na ang isang pangyayaring gangganiyan lamang ay makapagpatakbo sa atin at mapaalis tayong wari'y mga langaylangayan dahil lamang sa ang panakot-upo ay gumalaw! Ngayon lamang ba mangyayaring ang mga binata'y mabilanggo nang dahil sa pagtatanggol ng kalayaan? Nasaan ang mga patay, nasaan ang mga nabaril? Bakit tataliwakas ngayon?

—Nguni't sino kaya ang hangal na sumulat ng mga gayong paskin?—ang tanong na pagalit ng isa.

—Ano ang mayroon sa atin?—ang sagot ni Isagani—hindi natin katungkulan ang magsiyasat, siyasatin nila! Bago matanto ang ayos ng pagkakasulat ay hindi natin kailangan ang magpakita ng pagkampi sa mga ganitong sandali. Doon sa may panganib, doon tayo dapat pumaroon, sapagka't doon naroon ang karangalan! Kung ang sinasabi ng mga paskin ay kasang-ayon ng ating karangalan at mga damdamin, sinuman ang sumulat, ay mabuti ang ginawa, nararapat nating pasalamatan at agarin nating isama sa kaniya ang ating mga lagda. Kung alangan naman sa atin ang ating mga budhi ay sadya nang tumutol sa anumang sumbong...

Nang madinig ni Basilio ang gayong pagsasalita, kahi't na mahal sa kaniya si Isagani, ay pumihit at umalis. Paparoon siya sa bahay ni Makaraig upang sabihin ang tungkol sa kuwintang hinihiram.

Sa kalapit ng bahay ng mayamang nag-aaral ay nakapuna ng mga bulung-bulungan at mahiwagang hud-yatan ng mga kapitbahay. Sa dahilang hindi talos ng binata ang sanhi ng pinag-uusapan ay palagay na ipinatuloy ang kaniyang lakad at pumasok sa pintuan. Dala-wang bantay na beterana ang sumalubong sa kaniya't siya'y tinanong kung ano ang ibig. Nahalata ni Basilio na siya'y nagbigla-bigla nguni't hindi na makaurong.

—Hinahanap ko ang aking kaibigang si Makaraig—ang patuloy na sagot.

Ang mga tanod ay nagtinginan.

—Mag-antay kayo rito—ang sabi sa kaniya ng isa—antabayanan ninyo ang kabo.

Si Basilio ay napakagat-labi, at ang mga pangungusap ni Simoun ay muling umugong sa kaniyang tainga.

—¿Hinuhuli kaya si Makaraig?—ang inisip niya, nguni't hindi nakapangahas na magtanong.

Hindi nag-antay nang malaon; nang sandaling yaon ay pumapanaog si Makaraig na masayang nakikipag-usap sa kabo, na kapuwa pinangungunahan ng isang *alguacil*.

¿Bakit? ¿Pati ba kayo, Basilio?—ang tanong.

—Titingnan ko kayo...

—¿Marangal na asal!—ang sabling tumatawa ni Makaraig,—noong mga araw na payapa ay lumalayo kayo sa amin...

Itinanong ng kabo kay Basilio ang kaniyang pangalan at tiningnan ang isang talaan.

—¿Nag-aral sa panggagamot, daang Anloague?—ang tanong ng kabo.

Kinagat ni Basilio ang kaniyang labi.—Napagtigid ninyo kami ng isang paglalakbay,—ang dugtong ng kabo—at ipinatong ang kaniyang kamay sa balikat ni Basilio, Kayo'y aming dinaraki!

—¿Bakit, pati ba ako?

Si Makaraig ay humalakhak.

—Huwag kayong manganib, kaibigan; magkarwahe tayo, at sa gayon ay isasalaysay ko sa inyo ang hapunan kagabi.

At sa isang mainam na kilos, na waring nasa kaniyang bahay, ay inanyayahan ang *auxilio* at ang kabo na lumulan sa sasakyang nag-aantay sa kanila sa pinto.

—¡Sa *Gobierno Civil*!—ang sabi sa kutsero.

Isinalaysay ni Basilio, na nakapagbalik-loob na, kay Makaraig ang sanhi ng kaniyang pagdalaw. Hindi siya binayaang matapos ng mayamang nag-aaral at siya'y kinamayman.

—Maaasahan ninyo ako, kaibigan, maaasahan ninyo ako, at sa pista ng ating *investidura* ay aanyayahan natin ang mga ginoong ito,—ang sabing itinuro ang kabo at ang alguwasil.

XXVII

ANG PRAYLE AT ANG PILIPINO

*Vox populi, vox Dei*¹

Iniwan natin si Isagani na nagsasalita sa kaniyang mga kaibigan. Sa gitna ng kaniyang kasigabuhan ay nilapitan ng isang kapista upang sabihin sa kaniyang ibig siyang makausap ni P. Fernandez, isa sa mga katedratiko sa *ampliacion*.

Si Isagani ay namutla. Sa ganang kaniya'y isang taong kagalang-galang si P. Fernandez: iyon ang *isa* na kaniyang itinatangi kailan pa ma't ang napag-uusapan ay ang pag-alimura sa prayle.

—At ¿ano ang ibig ni P. Fernandez?—ang tanong.

Kinibit ng kapista ang balikat; sumunod si Isagani na masama ang loob.

¹ Ang tinig ng bayan, ay tinig ng Diyos.

Si P. Fernandez, iyong prayleng nakita natin sa Los Baños, ay nag-aantay sa kaniyang silid, malungkot at walang imik, nakakunot ang noo na waring nag-iisip. Tumindig nang makitang pumasok si Isagani, binati itong kinamayan at inilapat ang pintuan; pagkatapos ay nagpaya't dito sa magkabilang dulo ng silid. Nakatayo si Isaganing inaantay na siya'y kausapin.

—Ginoong Isagani,—ang sabing ang tinig ay nanginginig, nang malaunan:—mula sa durungawan ay narinig ko kayong nagsasalita; sa dahilang ako'y natutuyo, ay matalas ang aking pandinig, kaya't ninasa kong kayo'y maka-usap. Kailan man ay kinalugdan ko ang mga binatang nagpapahayag na maliwanag at mayroong kaniyang sariling paghuhulo at pagkilos; walang kailangan sa akin na ang kanilang pagkukuro ay maiba sa pagkukuro ko. Alinsunod sa aking narinig ay nagkaroon kayo kagabi ng isang hapunan, huwag kayong magdahilan...

—Sa hindi naman ako nagdadahilan!—ang putol ni Isagani.

—Lalong mabuti, iyan ay nagpapakilalang inyong pinangangatawanan ang magiging bunga ng inyong ginawa. Sa isang dako ay masama pa ang kayo'y tumakwil; hindi ko kayo sinisisi, hindi ko pinupuna ang mga pinagsabi doon kagabi; hindi ko kayo binibigyang-sala, sapagka't may kalayaan kayong magsabi ng bawa't maisip na laban sa mga Dominiko; kayo'y 'hindi sa amin aral; nang taong ito lamang nagkaroon kami ng lugod na mapatungo kayo rito sa amin at marahil ay hindi na kayo mapasok na muli pa. Huwag ninyong akalain na tutukoy ako tungkol sa utang na loob, hindi; hindi ko aaksayahin ang aking panahon sa mga bagay na walang kabuluhan. Ipinatawag ko kayo, sapagka't inakala kong kayo'y isa sa mga kakaunting nag-aaral na kumikilos nang dahil sa sariling pananalig, at sa dahilang kinalulugdan ko ang mga taong may lubos na pananalig, aniko sa sarili ay makikipaglinawan ako kay Ginoong Isagani.

Si P. Fernandez ay humintong sandali at ipinagpatuloy ang kaniyang pagpapayao't dito na nakatungo at nakatingin sa dakong ibaba.

—Kayo'y makauupo kung ibig ninyo,—ang patuloy;—may ugali akong lumalakad ay nagsasalita, sapagka't sa gayon ay lalong natutumpak ang aking mga pagkukuro.

Si Isagani'y nagpatuloy na nakatayo, mataas ang ulo, at inaantay na tiyakin ng katedratiko ang salitaan.

—Mahigit nang walong taon na ako'y nagtuturo,—ang patuloy ni P. Fernandez na palakad-lakad—at nakilala ko't nakasalamuha ang mahigit sa dalawang libo at limang daang binata; tinuruan ko sila, pinunyagi kong mapadunong, inaralan ko ng pagtataglay ng katwiran, ng karangalan, nguni't gayunman, sa panahong ito na lubhang marami ang inilalait sa amin, ay wala akong nakikitang isa man na nagkaroon ng kapangahasang pagmatigasan ang kaniyang mga sinasabi pag nahaharap sa isang prayle... ni masabi man lamang nang malakas sa harap ng marami... May mga binatang umuupasala sa amin sa likod at hinahagkan ang aming mga kamay kung kaharap, at sa tulong ng ngiting bulisik ay nanananghod ng aming sulyap! ¡Puf! Ano ang ibig ninyong gawin namin sa mga ganiyang tao?

—Hindi nila sarili ang kasalanan, Padre,—ang sagot ni Isagani,—ang kasalanan ay nasa mga nagturo sa kanila ng pagbabalat kayong ugali, nasa mga sumisiil sa malayang kaisipan, sa malayang pangungusap. Dito, ang lahat ng pagkukurong sarili, ang anumang salita na hindi kasangayon ng nasa ng nakapangyayari ay ipinalalagay na pagkapilibustero, at alam ninyong maigi ang kahulugan ng salitang ito: ¡Baliw ang taong sa hangad lamang masiyahan ang sarili'y sasabihin nang malakas ang kanyang iniisip at bahanda sa pagtitiis ng mga pag-uusig!

—¿Ano ang mga pag-uusig na inyong tinitiiis?—ang tanong ni P. Fernandez na itinaas ang ulo,—hindi ko ba kayo binayaang mangusap nang malaya sa aking klase? ¡Nguni't gayunman, kayo'y isang maitatangi, na kung tunay ang sinasabi ay dapat kong ituwid, upang

mapalaganap ang kaugalian, kung mangyayari, upang maiwasan ang masamang halimbawa!

Ngumiti si Isagani.

—Pinasasalamatan ko kayo at hindi ko ipakikipag-talo kung ako'y natatangi o hindi; tatanggapin ko ang katangian upang tanggapin naman ninyo ang aking sasabihin; kayo man ay tangi rin; at sa dahilang dito'y hindi natin pag-uusapan ang mga pagkakatang, ni ang pagpaparangya ng ating mga pagkatao, at sa ganang akin ay gayon ang aking akala, ipinamamanhik ko sa aking katedratiko na mangyaring baguhin ang lakad ng salitaan.

Kahit na may pagkukurong malaya ay napataas ang ulo ni P. Fernandez at tinitigang lipos-pagkamangha si Isagani. Ang binatang iyon ay may mahigit pang pagkamalaya kaysa inakala niya; kahit tinawag siyang *katedratiko*, kung tatayahin ay inaari siyang kapantay, dahil sa nangahas magmungkahi. Dahil sa mabuting magparaan sa pakikipag-usap hindi lamang tinanggap ni P. Fernandez ang pangyayari, kundi siya na ang nagbukas.

—¡Mabuti!—ang sabi, 'nguni't huwag ninyong ipalagay na ako'y inyong guro; ako'y isang prayle at kayo'y isang nag-aaral na Pilipino, walang labis, walang kulang! at ngayon ay itatanong ko sa inyo ¿ano ang nasa sa amin ng mga nag-aaral na Pilipino?

Dumating na pabigla ang katanungan; si Isagani ay hindi handa. Iyon ay isang ulos na biglang lumusot samantalang nagmumook, gaya ng tawag sa *esgrima*. Sa kabiglaanang iyon, si Isagani ay tumugon ng isang matinding salag na waring isang baguhang nagsasanggalang:

—¡Na kayo'y mangagsitupad sa inyong kautangan!—aniya.

Si Pray Fernandez ay umunat: naging wari'y putok ng kanyon, sa ganang kaniya, ang kasagutan.

—¡Na kami'y tumupad sa aming kautangan!—ang ulit na nagpakaunat-unat,—kung gayo'y ¿hindi kami tumutupad sa aming kautangan? ¿anong mga kautangan ang itinutungkol ninyo sa amin?

—¡Iyon ding malayang iniatang sa sarili ninyo nang kayo'y pumasok sa kalipunan, at pagkatapos, nang nasa loob na kayo, ay ninasang taglayin! Nguni't sa aking pagka-mag-aaral na Pilipino ay hindi ko inaalang ako'y may karapatang sumuri ng inyong inaasal na sang-ayon sa inyong mga palatuntunan, sa Katolisismo, sa pamahalaan, sa bayang Pilipino at sa buong sangkatauhan: mga bagay iyang dapat ninyong linawin sa mga tagapagtatag ninyo, sa Papa, sa pamahalaan, sa buong bayan o sa Diyos: sa aking pagka-mag-aaral na Pilipino ay ang kautangan lamang ninyo sa amin ang tangi kong tutukuyin. Ang mga prayle, ang kalahatan, sa pagiging tagasiyasat ng pagtuturo sa bayan-bayan, sa mga lalawigan, at ang mga Dominiko, sa ganang kanila, sa paglilikom sa kanilang mga kamay ng mga pag-aaral ng kabinataang Pilipino, ay tumanggap ng katungkulan, sa harap ng walong angaw-angaw na mamamayan, sa harap ng Espanya at sa harap ng sangkatauhan na ating kinasasamahan, na pabutihin sa tuwi-tuwi na ang batang binhi, sa ugali at pangangatawan, upang ilandas siya sa kaniyang kaligayahan, lumikha ng isang bayang marangal, malusog, matalino, mabait, marilag at matapat. At ngayo'y ako naman ang magtatatag: ¿tumupad бага ang mga prayle sa kanilang katungkulan?

—Gumaganap kami...

—¡Ah! P. Fernandez,—ang pakli ni Isagani—kung itututop ninyo ang kamay sa inyong puso ay makasasagot *kayong* tumutupad, nguni't kung itututop ang kamay sa puso ng inyong kalipunan, sa ibabaw ng puso ng lahat ng mga kalipunang prayle, ay hindi ninyo masasabi ang gayon nang hindi masisinungalingan! ¡Ah, Padre Fernandez! pag nahaharap ako sa isang taong aking minamahal at iginagalang, ay ibig ko pa na ako ang sisihin kaysa sumisi, ibig ko pa ang magsanggalang kaysa sumugat. ¡Nguni't yamang pumasok na tayo sa pagpapaliwanagan ay magpatuloy na tayo hanggang sa wakas! ¿Papaano ang ginawang pagtupad sa kautangan ng mga nagsisiyasat ng pag-

tuturo sa mga bayan-bayan? ¡Hinahadlangan! At ang mga tanging may hawak dito ng mga pagpapaaral, ang mga may ibig na mag-ayos ng pag-iisip ng kabataan, na walang ibang makapanghimasok ay ¿papaano ang ginagawang pagtupad sa kanilang katungkulan? ¡Inaawasan, hanggang mangyayaring awasan, ang mga pagkataho, pinapatay ang lahat ng sulak at sigabo, inaaba ang lahat ng karangalan na tanging nagpapakilos sa kaluluwa at itinatanim sa amin ang matatandang pagkukuro, ang mga lipas na karunungan, ang mga maling batasan ng katwiran na di kaagpang ng pamumuhay sa pagsulong! ¡Ah! kung ang nilalayon ay ang pagpapakain sa mga bilanggo, ang pagbibigay ng kakanin sa mga nagkasala ay inilalagay ng pamahalaan sa *subasta* upang matagpuan ang makapagdudulot ng lalong mabuting pagkain, ang hindi papatay ng gutom sa kanila; pag ang tinutungo ay ang palusugin ang kabataan, ang bahaging lalong mabuti, ang sa huli'y magiging siyang bayan at siyang lahat, di lamang hindi inilalagay sa *subasta* ng pamahalaan; kundi pinalalagi ang kapangyarihan doon sa kalipunan na nagpaparangya ng pag-ayaw sa ikatututo, ng pag-ayaw sa anumang pagkakasulong. ¿Ano ang wiwikain natin kung ang nagdadala ng pagkain sa mga bilangguan, matapos na makuha sa pailalim na paraan ang kasunduang pagpapakain, ay bayaang manlambot ang kaniyang mga bilanggo sa kakulangan sa dugo, dahil sa ang ibinibigay na pagkain ay lahat noong lipas at laos, at pagkatapos ay magdahilang sabihin na hindi nababagay na magkaroon ng mabuting katawan ang mga bilanggo, sapagka't ang mabuting katawan ay nagdudulot ng masasayang kaisipan, sa dahilang ang katuwaan ay nagpapabuti sa tao, at ang tao'y hindi dapat bumuti, sapagka't naaayon sa hangad ng nagpapakain ang magkaroon ng maraming nagkakasala? ¿Ano ang wiwikain natin kung ang pamahalaan at ang nagpapakain ay magkasundo na sa sikolo o labindalawang kuwalta na tinatanggap ng isa, sa bawa't isang may sala, ay tanggapin naman ng isa ang lima?

Kinakagat-kagat ni P. Fernandez ang kaniyang mga labi.

—Napakatinding sumhong iyan,—ang sabi,—at kayo'y lumalagpas sa hangganan ng ating kasunduan.

—Hindi, Padre; patuloy ako sa pagtukoy sa pag-aaral. Ang mga prayle, at hindi ko sinasabing kayong mga prayle, ng lahat ng *orden* ay naging pawang tagapagdulot ng aming ikatatalino, at sinasabi nila at inihahayag nang walang kapangi-pangimi, na hindi nararapat na kami'y dumunong, sapagka't balang araw ay hahangarin namin ang maging malaya! Ito'y kagaya noong ayaw palusugin ang katawan ng bilanggo upang huwag bumuti at makaalis sa bilangguan. Ang kalayaan, sa tao'y kagaya ng ikatututo kung sa kata-linuhan, at ang pag-ayaw ng prayle na kami'y tumalino ay siyang sanhi ng di namin kasiyahang-loob!

—¡Ang karunungan ay ibinibigay lamang doon sa karapat-dapat magtamo!—ang pakli ni P. Fernandez,—kung ipagkakaloob sa mga taong walang matibay na puso at mabuting asal ay hahalay lamang.

—At ¿bakit may mga taong walang matibay na puso at mabuting asal?

Ikinibit ng Dominiko ang kaniyang mga balikat.

—Mga kasiraang nasususo na kasama ng gatas, na nalalanghap sa loob ng lipi... ¿Ano ang malay ko?

—¡Ah hindi po, P. Fernandez!—ang biglang bulalas ng binata,—hindi ninyo ginawang tanawin ang kalalim-laliman dahil sa pangambang baka mamalas doon ang anino ng inyong mga kapatid. Kayo ang may kagagawan ng aming anyo. Ang bayang sinisiil ay pinipilit na mag-taglay ng balatkayong ugali; ang pinagkakaitan ng katotohanan ay binibigyan ng kasinungalingan; ang naghahari-harian ay gumagawa ng alipin. Walang mabuting aral, ang wika ninyo, kahit na! kahit mangyayaring pabulanan kayo ng mga talaan, sapagka't dito'y hindi nangyayari ang mga pagkakasalang kagaya ng sa maraming bayang nabubulag sa kanilang palalong taguring nangag-aayos ng ugali. Datapwa't kahit hindi ko hangad and suriin sa

ngayon na kung ano ang bumubuo ng hilig, at sa dahilang natutunggod sa kabutihang-ugali ang aral na tinanggap ay sang-ayon ako sa inyo na kami nga'y may kasiraan. ¿Sino ang may sala sa pangyayaring iyan? ¿O kayong may tatlong daa't limampung taong naghahawak ng aming ikatututo o kaming umaalinsunod sa lahat ng bagay? ¡Kung makaraan ang tatlong daa't limampung taon ay walang nayari ang eskultor kundi isang walang ayos na larawan ay lubhang napakatunggak!

—O masama ang putik na ginagamit.

—Lalo pang tunggak kung gayon, sapagka't alam na masama pala ay hindi iniwan ang putik at nagpapatuloy sa pag-aaksaya ng panahon... at hindi lamang tunggak, kundi nagdadaya at nagnanakaw, sa dahilang batid na walang kapararakan ang kaniyang gawa ay ipinagpatuloy upang tanggapin ang kaupahan... at hindi lamang tunggak at magnanakaw kundi taksil, sapagka't humahadlang na ang lahat ng ibang eskultor na sumubok ng kaniyang kaya upang tingnan kung makayayari ng bagay na may halaga! ¡Kalait-lait na pangingilag ng walang kasapatan!

Ang tugon ay napakatindi at naramdaman ni P. Fernandez na siya'y nasilo. Tiningnan si Isagani at namalas niyang malaki, hindi madadaig, namamaibabaw at noon lamang niya naranasan, sa buo niyang kabuhayan, ang pag-aakalang siya'y tinalo ng isang nag-aaral na Pilipino. Nagsisi siya dahil sa kaniyang pagkakahamon sa pagtatalo, nguni't huli na. Sa kaniyang kagipitan at sa pagkakalagay sa harap ng gayong dapat katakutang kalaban ay humanap ng mabuting kalasag at pinanghawakan ang pamahalaan.

—Ipinapataw ninyo sa amin ang lahat ng kasalanan, sapagka't wala kayong nakikita kundi kaming kalapit,—ang saging ang boses ay wala nang pagmamataas,—talagang gayon, hindi ko ipinagtataka! kinamumuhian ng bayan ang sundalo o ang alguwasil na humuhuli sa kaniya at hindi ang hukom na nag-utos ng paghuli. Kayo at

kami'y sumasayaw na lahat nang alinsunod sa lakad ng isang tugtugin: kung itinataas ninyo ang inyong mga paa nang sabay sa amin, ay huwag kami ang sisihin kundi ang tugtuging nagtatakda ng ating kilos. ¿Inaakala бага nin-yong kaming mga prayle ay walang budhi at ayaw kami sa kabutihan? ¿Inaakala бага ninyong hindi namin kayo naaalaala, na hindi namin naaalaala ang aming kautangan at kami'y kumakain lamang upang mabuhay at nabubuhay upang maghari? ¿Maanong magkagayon na nga! Nguni't gaya rin ninyong kami'y sumusunod sa lakad ng tugtugin; kami'y pigipit na pigipit: o palayasin ninyo kami o kami'y palayasin ng pamahalaan. ¿Ang pamahalaan ay siyang nag-uutos, at sa nakapag-uutos ay walang katwiran kundi ang sumunod!

—Sa bagay na iyan, kung gayon, ay makukuro—ang sabi ni Isagani na nakangiti nang malungkot,—na hangad ng pamahalaan ang aming ikasasama?

—¡Oh, hindi, hindi iyan ang ibig kong sabihin! Ibig kong sabihin na may mga paniniwala, may mga palagay at mga kautusan na inilalagda nang mabuti ang layon, nguni't mga kasakit-sakit ang iniaanak. Ipaliliwanag kong lalong mabuti sa pagbanggit ng isang halimbawa. Upang pigilin ang isang munting kasamaan ay naglalagda ng maraming kautusan na nagiging sanhi ng lalo pang maraming kasamaan: *corruptissima in republica plurimoe leges*,² ang sabi ni Tacito. Upang iwasan ang isang pagdaraya ay naglalagda ng isang angaw-angaw at kalahati na kapasiyahang nagbabawal at nakadudusta, na ang iniaanak kaagad ay ang gisingin ang bayan upang iwasan at linlangin ang mga tinurang pagbabawal: upang gawing makasalanan ang isang bayan ay walang mabuting paraan na di gaya ng pag-alinlanganan ang kaniyang kabaitan. Lumagda ng isang kautusan, huwag na rito kundi sa Espanya, at tingnan ninyo kundi pag-aaralan ang paraan ng paglinlang sa kaniya, ang gayo'y sapagka't nalimot ng mga gumagawa ng kautusan

² Maraming mga batas sa isang napakasirang Republika.

ang pangyayari na samantalang ipinakakatagu-tago ang isang bagay ay lalo namang pinagnanasaang makita. ¿Bakit ang masamang gawa at katalasan ay inaaring malaking katangian ng bayang Kastila, gayong wala siyang makapantay kung sa pagkamahal na tao, sa pagkamapagmataas at sa pagkamaharlika? Sapagka't ang tagalagda namin ng kautusan, sa loob ng lalong mabuting adhika, ay nangagalinlangan sa kaniyang pagkamahal, sinugatan ang kaniyang kataasan at hinamon ang kaniyang pagkamaharlika! ¿Ibig ninyong gumawa sa Espanya ng isang daanan sa gitna ng mga talampas? Kung gayo'y lagyan ninyo doon ng isang babalang magahasa, na ipinagbabawal ang magdaan, at iiwan ng bayan, na tumututol sa pagbabawal, ang daanan upang mangunyapit sa mga bato. Sa araw na ipagbawal sa Espanya ang kabaitan ng isang manggagawa ng kautusan at ipaganap na sapilitan ang kasamaan, sa kinabukasan ay mabait na lahat ang tao!

Huminto ang Dominiko, at pagkatapos ay nagpatuloy:

—Nguni't masasabi ninyong lumalayo tayo sa salitaan; magbabalik ako... Ang masasabi ko upang kayo'y maniwala ay ito, na ang kasiraang tinataglay ninyo ay hindi nararapat na ibintang sa amin ni sa pamahalaan; iyan ay nasa di wastong pagkakatatag ng aming kapisanan, *qui multum probat, nihil probat*³ na nasasawi sa kahigitan sa pag-iingat, kakulangan sa kailangan at lampas doon sa kalabisan.

—Kung kinikilala ninyo ang mga kasiraang iyan ng pagkakaayos ng *inyong* kapisanan ng iba. ¿Bakit kung gayon ay hindi unahin ang pag-aayos ng sariling kapisanan muna bago manghimasok sa pag-aayos ng iba?

—Napapalayo tayo sa ating salitaan, binata; ang kaparaanang pagsang-ayon sa mga bagay na nangyari na ay dapat tanggapin . . .

³ Iyong nagpapatunay ng maraming bagay ay siyang lalong walang pinatitibayang anuman.

—¡Kahit na! tinatanggap ko, sapagka't isa nang nangyari at patuloy ako sa pagtatanong: ¿bakit, kung ang pagkakatatag ng inyong kapisanan ay may kasiraan, ay hindi ninyo palitan o kaya'y dinggin man lamang ang tinig ng mga napipinsalaan?

—Nalalayo pa rin tayo: ang pinagsasalitaan natin ay kung ano ang nasa ng mga nag-aaral sa mga prayle. . .

—Sapul sa sandaling ang mga prayle ay nagkakanlong sa likod ng pamahalaan ay ito na ang tutunguhin ng mga nag-aaral.

Ang pakli ay makatwiran; sa dakong iyon ay walang lulusutan.

—Hindi ako ang pamahalaan at hindi ko masasagutan ang kaniyang mga kilos. ¿Ano ang nasa ng mga nag-aaral na gawin namin, nang dahil sa kanila, sa loob ng hangganang aming kinalalagyan?

—Huwag humadlang sa kalayaan ng pag-aaral, kundi tumulong pa nga.

Umiling ang Dominiko.

—Kahit hindi ko tuturan ang sarili kong pagkukuro, iyan ay paghiling sa aming kami'y magpatiwakal—ang sabi.

—Hindi po, kundi bagkus na iba, iyan ay paghinging kami'y paraanin upang huwag kayong masagasa at madurog.

—¡Hum!—ang sabi ni P. Fernandez na huminto at nag-isip—Simulan ninyo sa paghingi ng bagay na hindi gayong kabigat, isang bagay na maaaring itulot ng bawa't isa sa amin na hindi ikasisira ng karangalan at mga karapatang taglay, sapagka't kung mangyayaring tayo'y magkalinaw at mamuhay nang payapa ¿ano't magkakagalit, ano't maghihinalaan?

—Kung gayon ay tutungo tayo sa pagtukoy sa mga kaugnayan . . .

—Oo, sapagka't kung tatangkiin natin ang kinatitirikan ay maiguguho natin ang bahay.

—Tunguhin natin ang mga kaugnayan kung gayon, iwan natin ang kinalalagyan ng mga batayan ng katwiran.

at *hindi rin sasabihin ang sarili kong pagkukuro*—at dito'y idiniin ng binata ang salita—maghuhumpay ang mga nag-aaral sa kanilang inaanyo at mapapawi ang ilang kapaitan, kung ang mga nagtuturo ay matututong pagpakitaan sila ng mabuti kaysa ipinakikita hanggang sa ngayon... Ito'y nasa inyong mga kamay.

—¿Ano?—ang tanong ng Dominiko—¿Mayroon bagang anumang daing sa aking inuugali ang mga nag-aaral?

—Padre, sa simula pa'y nagkasundo tayong hindi tutukuyin ni ako ni kayo. Nag-uusap tayo ng pangkalahatan; bukod sa walang napapala ang mga nag-aaral sa mga klase ay madalas pang iwan doon ang bahagi ng kanilang karangalan, kung di man ang lahat.

Kinagat ni P. Fernandez ang kaniyang labi.

—Walang pumipilit sa kanilang mag-aral; ang mga bukirin ay hindi natatamnan—ang matigas na sagot.

—Oo, may bagay na pumipilit sa kanilang magaral, —ang tugon, na gayon din ang ayos ni Isagani, na pinakaharap-harap ang Dominiko—Bukod sa katungkulan ng bawa't isa na hanapin ang kaniyang ikawawasto ay may isang likas na nasa ang tao na patalasin ang kaniyang pag-iisip, pagnanasang lalong masidhi dito sa dahilang lubhang pinipigil; at ang nagbibigay ng kaniyang salapi at buhay sa pamahalaan ay may karapatang hingin dito na bigyan ng liwanag upang kitaing lalong mabuti ang kaniyang salapi at maingatang lalo ang kaniyang buhay. Opo, Padre; may bagay na pumipilit sa kanila, at ang bagay na iyan ay ang pamahalaan din, kayo ring kumukutyang walang habag sa Indiyos na hindi nag-aral at ipinagkakait ang kanilang karapatan, sa pananangan sa sanhing sila'y mangmang. ¡Hinuhubaran ninyo sila at pagkatapos ay kinukutya ang kanilang ikahihiya!

Si P. Fernandez ay hindi sumagot; nagpatuloy sa pagyayao't dito, nguni't hindi mapalagay na waring nagugulumihanan.

—¡Sinasabi ninyong ang mga bukirin ay hindi natatamnan!—ang patuloy ni Isagani na iba na ang ayos,

makaraan ang isang sandaling pananahimik—huwag tayong pumasok ngayon sa pagsuri ng kadahilanan, sapagka't mapapalayo tayo sa pinag-uusapan; nguni't kayo P. Fernandez, kayong guro, kayo, taong may karunungan, ibig ninyo ang isang bayan ng mga 'manananim, ng mga magsasaka! ;Sa ganang inyo baga'y ang pagkamananaka na lamang ang kalagayang lalong wastong maaabot ng tao sa kaniyang pagsulong? O ibig ninyong mapainyo ang karunungan at mapasaiba ang paggawa?

—Hindi, ibig kong ang karunungan ay taglayin noong dapat magtaglay, noong makapag-iingat sa kaniya,—ang sagot—;kapag nagpakita ang mga nag-aaral ng katibayan ng pag-ibig sa kaniya; kapag nagkaroon na ng mga binatang may pananalig, mga binatang marunong magtanggol sa kaniyang karangalan at maipagalang ito, ay magkakaroon ng karunungan, magkakaroon na ng mga gurong may paglingap! ;Kung may mga gurong namamaslang ay sa dahilang may mga tinuturuang umaalinsunod!

—Kapag nagkaroon ng mga guro ay magkakaroon ng mga nag-aaral.

—Kayo ang magpauna sa pagbabagong-ayos, sapagka't kayo ang nangangailangan ng pagbabago, at kami'y susunod.

—Siya nga,—ang sabi ni Isagani na malungkot ang ngiti,—;magpauna kami sa dahilang nasa dako namin ang kasiraan! Taho ninyong lubos kung ano ang maaantay ng isang tinuturuang humarap sa isang guro: kayo na, na taglay ang buong pag-ibig sa katwiran, ang buong kagandahang-loob, ay nagkakahirap kayo sa pagpipigil nang tinuturan ko ang mapapait na katotohanan, ;kayong kayo na, P. Fernandez! ;Ano ang kabutihang napala ng nagnasang maghasik sa amin ng ibang pagkukuro? ;At anu-anong kasamaan ang dumagsa sa inyo dahil sa ninasang umugali ng mabuti at tumupad sa inyong kautangan?

—Ginoong Isagani,—ang sabi ng Dominiko na iniabot sa kaniya ang kamay—kahit sa wari'y walang lubos na napala sa pag-uusap nating ito, gayunma'y mayroon din

tayong kaunting napulot; sasabihin ko sa aking mga kapatid ang inyong mga tinuran at inaasahan kong kahit kaunti ay may magagawa. Ang ipinanganganib ko lamang ay baka hindi mangagsipaniwalang may isang gaya ninyo.

—Iyan din ang pangamba ko,—ang tugon ni Isagani na kinamayan ang Dominiko,—nanganganib akong baka ang aking mga kaibigan ay hindi maniwalang may isang gaya ninyo, kamukha ng pakikipagharapan ninyo sa akin ngayon.

At dahil sa ipinalagay na tapos na ang salitaan ay nagpaalam ang binata.

—Binuksan ni P. Fernandez ang pinto at sinundan siya ng tingin hanggang makaliko sa *corredor*. Malaong pinakinggan ang tunog ng kaniyang yabag, pagkatapos ay pumasok sa silid at inantay na siya'y lumabas sa daan. Nakita nga niya at nadinig na sinasabi sa isang kasama, na nagtatanong kung saan paparoon, na:

—¡Sa Gobierno Civil! ¡Titingnan ko ang mga paskin at makikisama ako sa iba!

Ang kasama ay sindak na napatingin sa kaniya, na waring nagmamalas sa isang magpapatiwakal, at lumayong tumatakbo

—¡Kaawa-awang binata!—ang bulong ni P. Fernandez, na naramdamang nangingilid ang luha sa kaniyang mga mata,—¡kinaiinggitan ko ang mga Heswita na nagturo sa iyo!

Si P. Fernandez ay namaling lubos; galit kay Isagani ang mga Heswita, kaya't nang mabatid sa kinahapunan na napipiit ang binata ay sinabi nilang sila'y madadamay.

—¡Ang binatang iyan ay sasama at makasisira sa atin! Dapat mapag-alamang ang mga pagkukurong iyan ay hindi rito natutuhan!

Hindi nangagbulaan ang Heswita, hindi; ang Diyos ay siyang tanging nagkakaloob ng mga pagkukurong iyon, sa tulong ng kalikasan.

XXVIII TATAKOT

Naging parang manghuhula si Ben-Zayb, nang patunayan sa kaniyang pamahayagan, ng mga nakaraang araw, na ang pagpapaaral ay masama, lubhang makasasama sa Kapuluang Pilipinas: ngayon, sa harap ng mga nangyari niyong araw ng Biyernes na lumabas ang mga paskin ay nangakak ang manunulat at inaawit ang kaniyang pagtatagumpay, at pinapanliit at nilito ang kaniyang kalabang si *Horatius* na nangahas na kumutya sa kaniya sa tudling ng *Pirotecna*, sa ganitong paraan:

Sa aming kapamahayagang *El Grito*:

"Ang pagpapaaral ay masama, lubhang makasasama sa Pilipinas!"

"Nalinawan na namin."

"Malaon nang inaakala ng *El Grito* na kinakatawan niya ang bayang Pilipino; *ergo*... gaya ng wiwikain ni Fray Ibañez, kung marunong ng Latin."

"Nguni't si Fray Ibañez ay nagiging Musulman¹ kapag sumusulat, at alam natin kung papaano ang ginagawa ng mga Musulman sa mga pagpapaaral."

"*Testiga*, gaya ng sabi ng isang maalindog na *predicador*, ang aklatan sa Alejandria!"

*

*

*

Ngayon ay may katwiran siya, ¡si Ben-Zayb! ¡Sa siya ang tanging nag-iisip sa Pilipinas, ang tanging nakahuhula ng mga mangyayari!

Kaya nga, ang balitang nakakuha ng mga pasking masasagwa ang sinasabi sa mga pinto ng Unibersidad, ay hindi lamang nakapag-alis ng gutom sa marami, at nakasira ng tiyan sa iba, kundi nakapagpagulo rin sa mga mahinahong Insik, na hindi makapangahas na maupo sa kanilang mga tindahan, na nakataas ang isang paa, na gaya nang

¹ Isang Mahometano o sumasamba kay Mahoma.

kaugalian, sa takot na baka sila gahulin sa pag-uunat upang tumakbo. Nang ikalabing-isa ng umaga, kahit na patuloy ang araw sa kaniyang lakad at ang Marilag, ang Kapitan Heneral, ay hindi lumalabas na nangunguna sa kaniyang mga mapagwaging kabig, ay naglalo pa mandin ang ligalig: ang mga prayleng laging pumaparoon sa tindahan ni Quiroga ay hindi nangagsisipot at ang bagay na ito'y nagsasabing may mga kakila-kilabot na mangyayari. Kung ang araw ay parisukat sana nang sumilang at ang mga Cristo ay mga nakapantalón ay hindi marahil nakabakla kay Quiroga na di gaya noon: inari niyang *liampo* marahil ang araw at ang mga santong larawan ay mga manlalarong *chapdiqui* na nangahubaran; nguni't iang hindi pagsipot ng mga prayle na nataon pa naman sa pagtanggap niya ng mga bagong bagay!

Sa bilin ng isang *provincial* na kaibigan niya ay ipinagbawal ni Quiroga sa kaniyang mga bahay na pinag-lalaruan ng *liampo* at *chapdiqui* ang pagpasok ng sino mang Indiyó na hindi dating kilala; ang magiging konsul ng Insik ay nangangambang baka nakawin ang salaping ipinatatalo roon ng mga mahihirap. Matapos na maihanda ang kaniyang tindahan na mangyayaring biglang ilapat ang mga pinto sa isang sandali ay napaabay sa isang bantay na *veterana* sa maikling pagitan ng bahay ni Simoun sa kaniyang bahay. Inakala ni Quiroga na iyon ang sandaling lalong kapit, upang gamitin ang mga baril at punglo na nasa kaniyang imbakan, alinsunod sa paraang sinabi sa kaniya ng maghihiyas: maaasahang sa mga araw na susunod ay ipag-uutos ang paghalughog sa mga bahay-bahay at sa gayo'y i gaano ang mabibilanggo, gaano ang taong sa katakutan ay hindi ibigay ang lahat ng naiimpok! Iyon ang paraan ng mga dating *carabinero*, na nagsusulot sa mga silong ng bahay ng mga tabako at dahong ipinagbabawal, pagkatapos ay magpapakunwaring manghahalughog at pipilitin ang kahabag-habag na may bahay na sumuhol o magmula! Ang kaibhan nga lamang ay sa dahilang lalong naaayos ang paraan, at sa dahilang hindi na pigil

ang tabako ay ang mga armas na bawal naman ang ginagamit sa ngayon!

Nguni't si Simoun ay ayaw makipagkita kaninuman at ipinasabi kay Insik Quiroga na bayaan sa pagkakalagay ang mga bagay na iyon, kaya't tinungo ng Insik si D. Custodio upang itanong kung nararapat o hindi nararapat balutihan ang kaniyang tindahan, nguni't si D. Custodio man ay ayaw ring tumanggap ng dalaw: kasalukuyang pinag-aaralan ang isang munakala tungkol sa pagtatanggol, sakaling siya'y makubkob ng kalaban. Naalaala si Ben-Zayb upang hingan ng balita; nguni't nang matagpuang nakabaluti mula sa ulo hangang paa at dalawang rebolber ang ginagamit na pabigat sa mga papel ay dali-daling nagpaalam si Quiroga at umuwi sa kaniyang bahay at nahigang dinahilan na masama raw ang kaniyang katawan.

Nang ikaapat ng hapon ay hindi na mga paskin lamang ang sang-usap-usapan. Umalingawngaw na ang mga nag-aaral at ang mga tagabundok S. Mateo ay nangagkakaalam; pinatitibayang pinagsumpaanan sa isang magpapansit na biglang lulusubin ang Maynila; nabanggit ang mga pandigmang-dagat ng mga Aleman, na nasa labas ng look ng Maynila, na tutulong sa kilusan; isang pulutong na kabinataan ang umano'y tumungo sa Malakanyang upang humandog sa Heneral, na ang dinahilan ay ang pagtutol sa kagagawan at ang kanilang pagkamaka-Kastila, nguni't ipinapiit na lahat sapagka't nakitang mga batang-bata pa'y taksil na, dahil sa noon ay nakikipag-usap sa mga *Provincial*, sa *Vice-Rector* at kay P. Irene, na kinatawan ni P. Salvi. May katunayan ang mga alingawngaw na ito kung paniniwalaan ratin si P. Irene, na duma-law nang hapong iyon kay Kapitang Tiyago. Alinsunod sa kanya ay may mga taong nag-uudyok sa Kapitan Heneral na samantalain ang pangyayaring iyon upang takutin at bigyan na ng isang mabuting aral ang mga binatang pilibustero.

—Barilin ang ilan—anang isa—mga dalawampu't apat na makabago na ipadala agad sa tatapunan at sa gitna ng katahimikan ng gabi ay makaaapula na nang lubusan sa sigabo ng kalooban ng mga walang kasiyahang-loob!

—Huwag,—ang tugon ng isang may mabuting puso,—sukat nang ang mga kawal ay palibutin sa mga lansangan, ang batalyon ng mga kabayuhan sa halimbawa, na mga bunot ang sable; sukat nang kaladkarin, ang ilang kanyon... sukat na iyon! Ang bayan ay napakamatatakutin at ang lahat ay mangagsisipasok sa kani-kanilang bahay.

—Huwag, huwag,—ang palagay ng isa,—ito ang panahong kapit upang pawiin ang kalaban; hindi sukat ang mangagsipasok sa kanilang pamamahay, kailangang palabasin, na gaya ng masasamang singaw, sa pamamagitan ng mga parapit. Kung hindi mangakapangahas na gumawa ng gulo ay dapat silang udyukan sa tulong ng mga sugong bahamon... ;Inaakala kong ang nararapat ay ihanda ang mga kawal at magkunwaring nagpapabaya at nagwawalang-bahala upang mangagsitapang, at pangyayari ng ano mang kaguluhan ay piyapisin na nang buong tindi!

—Ang layon ay siyang nagbibigay-matuwid sa mga paraan,—ang sabi ng isa pa,—ang layon natin ay ang ating banal na relihiyon at ang katibayan ng Inang-Bayan. Ihayag ang *estado de sitio*, at sa ano mang munting kaguluhan ay paghulihin ang mga mayayaman at mga marurunong... at linisin ang bayan!

—Kung hindi ako dumating nang ords na iyon upang pagpayuhan nang pagdadahan-dahan—ang dugtong ni P. Irene, na ang hinarap ay si Kapitang Tiyago,—ay tiyak nang umaagos ngayon ang dugo sa mga lansangan. Ang naalaala ko ay kayo, Kapitan... Ang pangkat ng mga masisidhi ay walang napalang gaano sa Heneral, kaya't nanganghihinayang dahil sa pagkawala ni Simoun... ;Ah! Kung hindi nagkasakit si Simoun...

Ang pagkahuli kay Basilio at ang paghalughog na ginawa pagkatapos sa kaniyang mga aklat at mga papel ay nakapagpalubhang lalo kay Kapitang Tiyago. Ngayo'y dinagdagan pa ni P. Irene ang kaniyang sindak sa pag-sasalaysay ng mga bagay na nakapangingilabot. Ang kahabag-habag na maysakit ay pinasukan ng isang matinding pagkatakot na nahalata muna dahil sa isang mahinang panginginig, na unti-unting lumalakas hanggang sa siya'y hindi na makapangusap. Nangakadilat ang mga mata, pawisan ang noo, pumigil sa bisig ni P. Irene, nangtangkang bumangon; nguni't hindi mangyari, at matapos na makaungol nang makalawa ay biglang bumagsak sa ibabaw ng unan. Nangakadilat ang mata ni Kapitang Tiyago at sumasago ang laway: patay na. Sa pagkasindak ni P. Irene ay tumakbo, nguni't sa dahilang kumapit sa kaniya ang patay ay nakaladkad niya at napaalis sa hihi-gan, sa kaniyang pagtakas, at naiwan sa gitna ng silid.

Nang kinagabihan ay umabot na sa lalong sidhi ang katakutan. May ilang pangyayari na nag-udyok sa mga matatakutin sa paniniwalang mayroong mga sugong nanghahamon.

Dahil sa isang binyagan ay naghagis ng kaunting kuwarta sa mga bata, at dapat nang masapantaha na nagkaroon ng kaunting kaguluhan sa pinto ng simbahan. Nataon namang naparaan doon ang isang mabalasik na militar, na may iniisip mandin, na inakalang ang kaguluhan ay isa nang pagsalakay ng mga pilibustero, kaya't piniyapis ng sable ang mga bata, pumasok sa simbahan, at kung hindi nagkasala-salabid sa tabing na nakasabit sa *coro* ay pinagpupugutan sana ng ulo ang lahat ng naroon. Nakita ang gayon ng mga matatakutin at nagpanakbuhang ipinamamalita na ang himagsikan ay magsisimula na, ay bagay na nangyari sa isang sandali. Dagli-dagling nag-sarahan ang mga pinto ng mangilan-ngilang tindang naiiwang bukas, may mga Insik na nakaiwan sa labas ng mga piyesa ng kayo, at hindi kakaunting babae ang nawalan ng tsinelas dahil sa pagtakbo sa mga lansangan. Salamat

TATAKOT

na lamang at iisa ang nasugatan at ilan ang nasaktan, na isa na nga sa kanila ang militar, nang masubasob dahil sa pakikipagtunggali sa tabing na may amoy-balabal ng pilibusterismo. Ang gayong kabayanihan ay nagbigay sa kaniya ng kabunyian, at isang kabunyang malinis, na ihari na ngang ang lahat ng kabantugan ay makuha sa gayong paraan! ang mga ina'y hindi na lubhang iiyak at lalo pa sanang marami ang tao sa mundo!

Sa isang arabal ay nakakita, ang mga naninirahan doon, ng dalawa kataong nagbabaon ng armas sa silong ng isang bahay na tabla. Nagulo ang nayon; tinangka ng mga naninirahan na habulin ang dalawang taong iyon na hindi kilala upang patayin at iharap sa mga maykapang-yarihan, nguni't sinawata sila ng isang kapitbahay at sinabing sukat na ang iharap sa tribunal ang sanhi ng kasalaan. Saka ang mga armas naman ay matatandang baril na tiyak na makasusugat sa magtangkang gumamit noon.

—¡Siya!—ang sabi ng isang matapang—kung ibig na tayo'y manghimagsik ay ¡sulong!

Nguni't ang matapang ay nilambanog ng palo at suntok, pinagkukurot ng mga babae na waring siya ang may-ari ng mga baril.

Sa Ermita ay lalong mahigpit ang nangyari, kahi't hindi lubhang nabalita, gayong nagkaroon pa ng putukan. Isang kawaning napakamaingat na nagbaluting mabuti ay nakakita, nang magtatakinsilim, ng isang bulto sa kalapit ng kaniyang bahay; inakala na niyang buong-buo na iyon ay isang nag-aaral, kaya't pinaputukan ng dalawang putok ng rebolber. Nang makita ang bulto pagkatapos ay isa palang beterana, kaya't inilibing at, *pax Christi! Mutis!*²

Sa Dulumbayan ay umugong din ang ilang putok na ang napatay ay isang kaawa-awang matandang bingi na hindi nakadinig sa *quien vive* ng bantay, at isang baboy na nakadinig nguni't hindi sumagot ng *España*. Ang ma-

² Ang kapayapaan ni Cristo sa hindi makapagsasalita.

TATAKOT

tanda'y hindi nailibing kaagad sapagka't walang maibayad sa simbahan, at ang baboy ay pinagkainanan.

Sa loob ng Maynila, sa isang tindahan ng matamis na kalapit ng Unibersidad, na laging dinadayo ng mga nag-aaral, ay pinag-uusapan ang mga pagkakahulihan, sa ganitong ayos:

—*¿Ya cogi ba con Tadeo?*³—ang tanong ng babaing may-ari ng tindahan.

—*Aba, ñora*,—ang sagot ng isang nag-aaral na natitira sa Parian,—*pusilau ya!*⁴

—*¿Pusilau! ¿Naku! No pa ta paga conbigo su deuda.*⁵

—*¿Ay! no jabla vos puelte, ñora, baka pa de queda vos complice. ¿Ya quema yo nga el libro que ya dale pres-tau conmigo! ¿Baka pa de riquisa y de encontra! ¿anda vos listo, ñora!*⁶

—*¿Ya queda dice preso Isagani?*⁷

—*Loco-loco tambien aquel Isagani*,—ang sabing namumuhi ng nag-aaral;—*no sana de cogi con ele, ya anda pa presenta! ¿Oh, bueno nga, que topa rayo con ele! Si-guro pusilau.*⁸

Kinibit ng babae ang balikat.

—*¿Conmigo no ta debe nada! ¿Y cosa de jase Paulita?*⁹

³ Nahuli ba si Tadeo?

⁴ Aba... nabaril na.

⁵ Nabaril na? Inaku! Hindi pa binabayaran ang kanyang utang.

⁶ Ay huwag kang magsalita nang malakas, baka madamay ka. Sinunog ko ang ipinahiram na aklat sa akin. Baka pa matagpuan sa pagririkisa. Magpakatalas ka, Nora.

⁷ Nabilanggo raw si Isagani.

⁸ Luku-luko naman si Isagani eh. Hindi na sana siya mahuhuli'y humarap pa! Mabuti ngang tamaan siya ng lintik. Kapala'y mabaril pa siya.

⁹ Walang utang sa akin. Ano kaya ang gagawin ni Paulita?

—*No di falta novio, nora. Seguro de lora un poco, luego de casa con un español.*¹⁰

Ang gabing iyon ay naging isa sa mga lalong malulungkot. Sa mga bahay-bahay ay nagdarasal ng rosaryo at may mga maawaing babaing nagpapatungkol na ng mahahabang *padre nuestro* at mga *requiem* sa kaluluwa ng mga kamag-anak nila't kaibigan. Ikawalo pa lamang ng gabi'y bahagya nang makakita ng mangisa-ngisang naglalakad; maminsan-minsan ay nakadinig ng takbo ng isang kabayo na ang tagiliran ay napapalong malakas ng isang sable, pagkatapos ay paswit ng mga tanod, mga sasakyang matutulin ang takbo na waring hinahabol ng kawan ng mga pilibustero.

Gayunman, hindi sa lahat ng pook ay naghahari ang pangamba.

Sa plateryang tinitirahan ni Placido Penitente ay pinag-uusapan din ang mga pangyayari at pinagtatalunan nang may kaunting laya.

—;Hindi ako naniniwala sa mga paskin!—ang sabi ng isang manggagawang payat at tuyo na sa kagagamit ng tsukoy;—sa ganang akin ay kagagawan iyan ni P. Salvi!

—;Ehem, ehem!—ang ubo ng maestro platero, na, sa panginilag na panganlang duwag ay hindi makapangahas na putlin ang pag-uusap. Ang kaawa-awang tao'y nag-uubo na lamang, kikindatan ang manggagawa at titingin sa daan, na waring ibig sabihin na:—;Baka tayo masubukan!

—;Dahil sa opereta!—ang patuloy ng manggagawa.

—;Oho,—ang bulalas ng isang mukhang tanga:—sinasabi ko na nga! Kaya't...

—;Hm!—ang tugon ng isang tagasulat na may anyong pagkahabag,—ang tungkol sa mga paskin ay totoo, Chichoy, nguni't ipaliliwanag ko sa iyo!

At idinugtong na ang tinig ay matalinghaga:

¹⁰ Hindi mawawalan ng bagong nobyo. Marahil ay umiyak ng kaunti, at saka pakakasal sa isang Kastila.

—¡Iyon ay kagagawan ni Insik Quiroga!

—¡Ehem, ehem!—ang ulit na ubo ng maestro na inilipat sa kabilang pisngi ang sapa ng hitsong nasa bibig.

—¡Paniwalaan mo ako, Chichoy, kagagawan iyan ni Insik Quiroga! Nadinig ko sa aking pinapasukan.

—¡Naku, siguro nga!—ang bulalas ng tanga, na agad nang naniwala.

—Si Quiroga—ang patuloy ng tagasulat,—ay may isang daang libong pisong pilak Mehikano, sa *bahia*.¹¹ ¿Papaano ang pagpapasok? Hindi maliwag; ginawa ang mga paskin, na sinamantala ang usap ng mga nag-aaral, at samantalang ang lahat ng tao'y nagugulo, ¡pump! pina-dulasan ang mga kawani at nakaraan ang mga kaha!

—¡Siya nga, siya nga!—ang bulalas ng mapaniwala na sumuntok sa ibabaw ng dulang.—¡Siya nga! Kaya pala si Insik Quiroga... ¡Kaya!

At napahinto dahil sa hindi malaman kung ano ang sasabihin tungkol kay Insik Quiroga.

—¿At tayo ang magbabayad ng kanilang kagagawan?—ang tanong ni Chichoy na nagagalit.

—¡Ehem, ehem, ehnhem!—ang ubo ng platero na nakadinig ng lumalapit na yabag sa daan.

Tunay nga, ang mga yabag ay lumalapit at nangag-sihinto ang mga nasa loob ng platerya.

—Si San Pascual Bailon ay isang dakilang banal,—ang sabing malakas na pakunwaring nagbabanal-banalan ang platero, na kinindatan ang iba;—si San Pascual Bailon...

Nang sandaling iyon ay dumungaw ang mukha ni Placido Penitente, na kasama ang manggagawa ng kas-tilyo na ating nakitang tumanggap ng utos kay Simoun. Linibid ng lahat ang mga bagong dating at tinanong ng mga balibalita.

—Hindi ko nakausap ang mga bilanggo—ang tugon ni Placido,—¡may mga tatlumpu!

¹¹ Look.

TATAKOT

—¡Mangagsihanda kayo!—ang dugtong ng magkakastilyo na nakipagsulyapan nang may kahulugan kay Placido,—sinasabing sa gabing ito’y magkakaroon ng katakut-takot na pugutan.

—¿Ha? ¡Lintik!—ang bulalas ni Chichoy, na lumingap ng sandata, nguni’t nang walang makita ay sinungaban ang kaniyang tsukoy.

Ang maestro ay umupo; ang kaniyang mga paa’y nangangalog. Nakini-kinita ng mapaniwalain, na ang ulo niya’y pugot, at umiyyak na dahil sa mangyayari sa kaniyang kaanak.

—¡She!—ang sabi ng tagasulat;—¡hindi magkakaroon ng pugutan! Ang tagaudyok ng—at humudyat ng may kahulugan—ay... salamat at maysakit.

—¡Si Simoun!

—¡Ehem, ehem, ehhem!

Si Placido at ang magkakastilyo ay muling nagtinginan.

—Kung iyan ay hindi nagkasakit...

—Ay, gagawa ng isang wari’y himagsikan!—ang dugtong na pawalang-bahala ng magkakastilyo, samantalang idinuduldol ang isang sigarilyo sa itaas ng tubo ng kingke—¿at ano ang gagawin natin kung gayon?

—Totohanin na, sapagka’t yamang pupugutan na rin lamang tayo...

Ang malakas na ubong sumasal sa platero ay nakapigil na madinig ang karugtong ng salita. Marahil ay kakila-kilabot na bagay ang pinagsabi ni Chichoy, sapagka’t umanyong mamamatay at ang mukha’y anyong Hapon na papatay ng tao.

—Ang sabihin ninyo’y nagpapakunwaring maysakit, ¡sapagka’t natatakot na lumabas! Kapag nakita ko siya...

Muling sinasal ng matinding ubo ang maestro at natuluyan nang pamanhikan ang lahat na mangag-uwian.

—Gayunman ay humanda kayo, humanda kayo,—ang sabi ng magkakastilyo—Kung pipilitin tayo sa pumatay o mamatay.

TATAKOT

Isa pang ubo ang sumasal sa kaawa-awang may pagawaan at ang mga manggagawa ay nangag-uwian sa kani-kanilang bahay, na may dalang pamukpok, bandili at iba pang kasangkapang maipang-iiwa o maipamamalo, at humandang ipaglabang mabuti ang kanilang buhay. Si Placido at ang manggagawa ng kastilyo ay muling nagsi-alis.

—¡Pag-iingat, pag-iingat!—ang bilin ng maestro na ang tinig ay waring sa umiiyak.

—¡Kayo na lamang ang bahala sa aking balo at mga mauulilang anak!—ang sampo ng mapaniwalain, na ang tinig ay lalo pa manding basag.

Nakikini-kinita na ng kahabag-habag na iyon, na sa katawan niya'y lusut-lusutan ang punglo at nalilibing na siya.

Nang gabing yaon ay pinalitan ng mga artilyerong Kastila ang mga tanod sa mga pinto ng loob ng Maynila, at nang kinabukasan, nang dumudungaw na ang mga unang liwanag, si Ben-Zayb, na nangahas na maglakad upang tingnan ang kalagayan ng mga kuta, ay nakatagpo sa *glacis*¹² na malapit sa Luneta ng bangkay ng isang Indiya na magdadalaga, na halos hubad at nakabulagta roong nag-iisa. Si Ben-Zayb ay nalunusan, at matapos na matangki ng kaniyang tungkod ang patay at makatingin nang tungo sa mga pinto ay ipinatuloy ang kaniyang lakad, na iniisip na gumawa ng isang maanman, ni isang pahiwatig man lamang ay walang lumabas sa mga pahayagan, sa mga araw na sumusunod, na ang inatupag ay ang mga pagkakadapa't pagkakadupilas na gawa ng mga balat ng saging, at sa dahilang walang maibalita, si Ben-Zayb man ay nagpakalurit-lurit sa pagsasalaysay ng isang dumaang bagyo sa Amerika, na sumira sa mga bayan at nakamatay ng mahigit sa dalawang libo katao. Kasama ng ilang pasaring ay sinabi niyang:

¹² Pook na kinalalagyan ng kanyon.

MGA HULING SALITA TUNGKOL KAY KAPITANG TIYAGO

“Ang pagkamahabagin, na lalong nakukubli sa mga bayang Katoliko kaysa ibang bayan, at ang alaala Niyong sa udyok din noon ay naghirap dahil sa *sangkatauhan*, sa amin ay *nagpakilos* (sic) sa pagkahabag sa mga kasawian nang ating kapuwa at idalangin upang sa lupaing ito, na salantang-salanta sa mga bagyo, ay huwag maulit ang mga kasakit-sakit na pangyayaring napagmasdan ng mga nani-nirahan sa Estados Unidos.

Hindi pinaraan ni *Horatius* ang pagkakataon at hindi rin tinukoy ang mga patay, ni ang kaawa-awang Indiyang inutas, ni ang mga kapaslangan, ay sinagot si Ben-Zayb sa kaniyang *Pirotecnica* ng:

“Matapos ang gayong karaming pagkahabag at paglingap sa katauhan, si Fray Ibañez, itong si Ben-Zayb, ay natira sa pagdalanging patungkol sa Pilipinas.

Nguni’t maaaninawan ang gayon.

Sapagka’t hindi siya Katoliko at ang pagkamahabagin ay lalong nakukubli, atb.”

XXIX

MGA HULING SALITA TUNGKOL KAY
KAPITANG TIYAGO

*Talis vita, finis ita.*¹

Si Kapitang Tiyago ay nagkaroon ng mabuting hangga, sa maliwanag na sabi, nagkaroon ng mainam na libing. Tunay nga na ipinaalaala kay P. Irene ng kura sa *parroquia* na si Kapitang Tiyago ay namatay nang hindi nangungumpisal, nguni’t ang mabuting pari, samantalang nakangiti nang palibak, ay hinimas ang kaniyang ilong at sumagot na:

—Bah jako ba naman ang paglalakuan! kung ating ipagkakait ang *exequias*² sa mga namamatay nang hindi

¹ Kung ano nang nabubuhay, siya rin nang mamatay.

² Seremonyang ginagawa sa mga patay.

nangungumpisal ay malilimutan natin ang *De profundis*!³ Ang mga kahigpitang iyan, gaya ng inyong pagkabatid na mabuti, ay pinaiiral lamang kapag ang hindi nakapangumpisal ay walang ibabayad, nguni't ikay Kapitang Tiyago...! ¡Bah! kung sampu ng mga Insik na hindi binyagan ay inilibing ninyo na may *misa de requiem*!

Si P. Irene ang inihalal ni Kapitang Tiyago na kaniyang *albacea*⁴ at gaganap ng kaniyang mga habilin, at iniwan ang bahagi ng kaniyang kayamanan sa Sta. Clara, ang bahagi ay sa Papa, sa Arsobispo, sa mga *Corporaciones*, at nag-iwan ng dalawampung piso upang ipagbayad ng *matricula* ng mga nag-aaral na maralita. Ang huling habiling ito'y ipinatala, sa udyok ni P. Irene, dahil sa pagkamapag-ampon nito sa kabataang masipag sa pag-aaral. Pinawalang-bisa ni Kapitang Tiyago ang pamanang dalawampu't limang piso na iniwan niya kay Basilio, dahil sa masamang inugali ng binata nang mga huling araw, nguni't pinairal din ni P. Irene ang habilin at sinabing kukuniñ niya ang halagang iyon at dadalhin ng kaniyang bulsa at ng kaniyang budhi.

Sa bahay ng namatay, na dinaluhan kinabukasan ng mga dating kakilala at mga kaibigan, ay pinag-uusapang matikabo ang isang himala. Sinasabing noong oras ng paghihingalo ay nagpakita sa mga mongha ang kaluluwa ni Kapitang Tiyago na libid ng maningning na liwanag. Iniligtas ng Diyos ang kaluluwa, dahil sa karamihan ng pamisang ipinagawa at sa mga pamanang iniwan sa mga simbahan. Ang balita'y pinag-uusapan, inilalarawan, nagkakaroon ng ayos at walang isa mang nagaalinlangan sa bagay na iyon. Isinaysay ang suot ni Kapitang Tiyago, na gaya ng mahihinala, ay ang prak, ang pisngi'y nakaumbok dahil sa sapa ng hitso, hindi nalimot ang kuwakong panghitit ng apyan at ang manok na sasabungin. Ang *sacristan mayor* na kalahok sa umpukan ay nagpapatotoong

³ Pagsisisi.

⁴ Tagapamahala.

walang kapingas-pingas sa tulong ng tango ng ulo, at iniisip na pagkamatay niya, ay pakikita namang dala ang tasa ng tahong puti, sapagka't kung wala ang pag-agahang iyon ay hindi niya maunawa ang kaligayahan niya sa langit ni sa lupa. Tungkol sa bagay na ito, at dahil sa hindi mapag-usapan ang mga nangyari ng kinahapunan, at sa dahilang mayroon doong mga tahir, ay mainam na haka-haka ang nababanggit, pinagkukuru-kuro kung hahamunin o hindi ni Kapitang Tiyago si S. Pedro upang sila'y magdaos ng isang *soltada*, kung magpupustahan, kung ang mga manok ay pawang walang pagkamatay, kung hindi tatablan ng iwa, at kung mangyari ang gayon, ay sino kaya ang magiging *sentenciador*, sino ang mananalo, atb., mga pagtatalong kinalulugdan ng mga nagtatatag ng karunungan, mga paghahaka, mga paraang nababatay sa isang aklat na inaakalang walang kamalian, na ipinahayag ng Diyos sa kaniyang kabig o nauukol sa batayang nagiging kautusan. Bumabanggit pa ng mga bahagi ng nobena, ng mga aklat tungkol sa mga kababalaghan, sabi ng mga kura, kalagayan ng langit at iba pang mga bagay-bagay tungkol din doon. Si D. Primitivo, ang pilosopo, ay galak na galak sa pagtutukoy niya ng mga haka ng mga teologo.

—Sapagka't ang sino man sa kanila'y hindi mangyayaring matalo,—ang saging may lubos na pagkataho;—ang pagkatalo'y nagbibigay ng sama ng loob at sa kalangitan ay hindi mangyayaring magkaroon ng samaan ng loob.

—Nguni't ang isa'y sapilitang mananalo,—ang pakli ng tahir na si Aristorenas,—ang inam ay nasa pananalolo!

—¡Kapuwa mananalo!

Iyong kapuwa mananalo ay hindi matanggap ni Martin Aristorenas, siya, na ang buong buhay ay dinaan sa sabungan at kailan ma'y kaniyang nakita na ang isang manok ay nananalolo at ang isa'y natatalo; kung bagaman ay magtabla na lamang ang nangyayari. Walang nahita si D. Primitivo sa kalalatin, si Martin Aristorenas ay nag-iiling, gayong ang Latin ni D. Primitivo ay madaling ma-

watasan; sinasabi niyang: *an gallus talisainus, acuto tari armatus, an gallus beati Petri bulikus sasabungus sit*⁵ atb., hanggang sa ginamit na tuloy ang pangangatwiran ng marami kung ibig magpatigil at magpapanalig.

—¡Magkakasala ka, kaibigang Martin, mahuhulog ka sa isang erejia! ¡*Cave ne cadas!*⁶ Hindi na ako maki-kipagmonte sa iyo! ¡Hindi na tayo magbabakas! ¡Hindi mo pinananaligan ang kapangyarihan ng Diyos, *peccatum mortale!* Hindi mo pinaniniwalaan ang katunayan ng Santisima Trinidad; ang tatlo ay isa, at ang isa ay tatlo! ¡Dahan-dahan ka! ¡Hindi mo pinaniniwalaan mandin na ang dalawang kalikasan, dalawang pag-iisip at dalawang kalooban ay mangyayaring magkaroon ng iisang alaala lamang! ¡Dahan-dahan ka! *Quicumque non crederit, anathema sit.*⁷

Si Martin Aristorenas ay nanliliit na namumutla't nanginginig, at si Insik Quiroga na nakadinig ng buong pangangatwiran, ay buong galang na nagdulot sa pilosopo ng isang mabuting tabako at tinanong na masuyo:

—*Sigulo, puede akieng kontalata itong aliendo sabong sa Kilisto, ha? ¡Pag ako pagtaylo, akieng kontalatista, ha?*

Sa ibang pulutong ang lalong mahabang salitaan ay tungkol sa patay; ang pinagtatalunan ay ang damit na isusuot sa bangkay. Ipinalagay ni Kapitang Tinong na damit Pransiskano ang isuot; mayroon pa naman siyang isa, luma, sira-sira at tagpi-tagpi, mainam na kasangkapan, na alinsunod sa patunay ng prayle na pinaglimusan niya sa halagang tatlumpu't anim na piso, nakapagliligtas sa bangkay sa apoy ng impiyerno, at nagsalaysay ng makapagpapatibay na mga banal na pangyayaring hango sa

⁵ "Kung ang talisaing manok, na nasasandatahan ng taring matalas, kung ang manok na bulik ni San Pedro ang isasabong..."

⁶ Mag-ingat ka nang di ka mabulid.

⁷ Ang hindi mapaniwalain ay dapat maging iskomulgado (matiwalag).

mga aklat na ikinakalat ng mga kura. Kahit pinakamamahál ni Tinong ang labíng iyon ay laan siyang ipagkaloob sa kaniyang matalik na kaibigang hindi niya nadalaw sa buong pagkakasakit. Nguni't ipinakli ng isang sastre na yamang nakita ng mga mongha si Kapitang Tiyago na nakaparak na umaakyat sa langit ay dapat suutan ng prak at hindi kailangan ang mga pananggol at mga kasuutang hindi tatagusan; nagpapakung tumutungo sa isang sayawan, sa isang pista, at hindi maaasahang hindi gayon din ang matatagpuan niya sa kaitaasan... at tingnan! nagkataon pa namang mayroon siyang isang yari, na mahibigay niya sa halagang tatlumpu't dalawang piso, apat na piso ang kamurahan kaysa abitong Pransiskano, sapagka't ayaw niyang pagtubuan si Kapitang Tiyago: naging suki niya noong buhay at gayon ay magiging pintakasi niya sa kalangitan! Nguni't si P. Irene na *albacea* at siyang magpapatupad sa nauutos sa testamento ay sumalansang sa dalawang palagay at ipinag-utos na bihisan ang bangkay ng alin man sa matatanda niyang, damit, at sinabing taglay ang anyong pagkabanal, na hindi tinitingnan ng Diyos ang bihis.

Ang mga *exequias* nga ay ginawa nang buong dingal. Nagkaroon ng *responso* sa bahay, sa daan, tatlong prayle ang gumawa na waring ang isa'y hindi makakaya sa kaluluwang iyon, ginawang lahat ang *rito* at mga *ceremonias* na magagawa, at nabalitang gumawa pa ng iba, nagkaroon ng *extra* na gaya sa mga tanging palabas—dulaang ukol sa kapakinabangan ng isang tao. Iyon ang naging kaigayigaya: maraming kamanyang ang sinunog, maraming awit sa wikang Latin, nag-aksaya ng maraming *agua bendita*; alang-alang sa kaniyang kaibigan ay inawit ni P. Irene, sa coro, ang *Dies irae*⁸ na ang boses ay pahumal; at sumakit ang ulo ng mga nalalapit dahil sa katutugtug ng plegarya.

Si Donya Patrocínio, ang dating katunggali ni Kapitang Tiyago sa pagkamasambahin, ay tunay na tunay na nagnasang mamatay naman sa kinabukasan upang maka-

⁸ Araw ng paghuhukom.

SI HULI

pagpagawa ng mga *exequias* na lalo pang malaki kaysa roon. Ang maawaing matanda'y hindi makatiis, na iyong inaakala niyang talung-talo na niya ay magbangon nang buong karangalan, sa pagkamatay. Oo, ninanasang mamatay siya at waring nadidinig na niya ang mga pabulalas ng mga taong nanonood ng responso, na nagsasabing:

—¡Ito ang libing! ¡ganiyan ang marunong mamatay, Donya Patrocinio!

XXX SI HULI

Ang pagkamatay ni Kapitang Tiyago at ang pagkahuli kay Basilio ay napag-alaman kaagad sa lalawigan, at alang-alang sa ikararangal ng mga mapapayapang taga-San Diego ay sasabihin naming dinamdam pa nang higit ang huli at siya na lamang halos ang napag-usapan. At gaya ng maaantay, ang balita'y nagkaroon ng iba't ibang ayos, may nagbigay ng mga pangyayaring malungkot, kakila-kilabot, ipinaliwanag ang hindi nalilinanag, ang mga patlang ay pinunan ng mga haka-haka, ang mga ito'y naging parang tunay na nangyari at ang multong sumipot sa gayon ay nakatakot na maging sa mga tunay na maylikha.

Sa bayan ng Tiyani ay nabalita na batang-bata na sa kaniya ang mapatapon, at marahil ay patayin sa paglalakbay na tungo sa tatapunan. Ang mga matataku-tin at mapaghinala ng masama ay hindi pa nasisiyahan sa gayon at pinag-uusapan ang mga bitayan at mga hukumang-hukbo; ang Enero ay isang masamang buwan. Enero nang mangyari ang gulo sa Kabite, at ang taong iyon, gayong mga pari na, ay nangabitay; kaya't ang isang maralitang kagaya ni Basilio na walang sukat mag-ampon at walang mga kakilala ay...

—¡Sinasabi ko na!—ang buntunghininga ng hukom pamayapa, na waring minsan man lamang ay nabigyan niya ng isang payo si Basilio—sinasabi ko na...

—¡Sadyang ganiyan ang maaantay!—ang dugtong ni *Hermana* Penchang—pumasok sa simbahan at kapag nakitang marumi nang kaunti ang *agua bendita* ay mangyayaring makapagpahawa ng mga sakit. Lubha pa ngang kaiba, aba.

At ibinuhay ang kaniyang paggaling sa isang pagkasira ng tiyan sa paglalagay lamang ng *agua bendita* sa pusod, na sabay sa pagdarasal ng *Sanctus Deus*, at inihahatol ang kagamutan sa mga kaharap, kapag nangagkasakit ng iti o kabag, o kung may salot, datapwa't kailangang dasalin lamang sa wikang Kastila.

Santo Dios
Santo fuerte
Santo inmortal
Libranos Senior de la peste
*Y de todo mal*¹

—Ang kagamutan ay walang pagkasira, nguni't lalagyan ng *agua bendita* ang dakong masakit o may damdam,—aniya.

Datapwa't marami sa mga lalaki ang hindi naniniwala sa mga bagay na ito, ni hindi ipinalalagay na parusa ng Diyos ang pagkakabilanggo ni Basilio. Hindi rin nanganiniwala sa mga panghihimagsik at mga paskin, sa pagkakilala sa ugaling ibayo pa ng pagkamapayapa at pagkamaingat ng nag-aaral, at minagaling pang iambil ang gayon sa mga paghihiganti ng mga prayle, dahil sa pagkakatubos sa pagkaalila, kay Huli, na anak ng tulisang mahigpit na kalaban ng isang malakas na *corporacion*. At sa dahilang may masama silang pagkakilala sa mga kaugalian ng korporasyong iyon at naalaala ang mga abang paghihiganti, ay ipinalagay na ang mga huluhulong iyon ay siyang malapit-lapit na mangyari at siyang mapaniniwalaan.

¹ Santong Diyos, Santong makapangyarihan, Santong walang kamatayan, iligtas Mo kami sa peste at madlang kasamaan.

—¡Mabuti nga ang nagawa kong pinalayas sa aking bahay ang babae!—ang sabi ni *hermana Penchang*—ayokong makipagsira sa mga prayle, kaya't pinagmadali kong humanap ng salapi.

Ang katotohanan ay dinamdam niya ang paglaya ni Huli; inaako siya ni Huli sa pagdarasal at pag-aayuno, at kung lumagi pa ng mahaba-habang panahon ay marahil nagdigala nang dahil sa kaniya. ¿Bakit, kung ang mga kura ay nagdarasal ng patungkol sa atin at si Cristo ay namatay dahil sa ating mga kasalanan, bakit hindi makagagawa ng gayon din si Huli patungkol kay *hermana Penchang*?

Nang ang balita'y makasapit sa kubong tinitirahan ni Huli at ng kaniyang lelong ay kinailangang ipaulit ng dalaga ang balita. Tiningnan si *hermana Bali*, na siyang nagbabalita, na waring hindi maliwanagan ang sinasabi, hindi mapagtuwid ang kaniyang pagkukuro; naghumugong ang kaniyang mga tainga, nakaramdam ng pagsisikip ng puso at nagtaglay ng isang kutob ng kalooban, na ang pang-yayaring iyon ay makapagbibigay-hapis sa kabuhayan niyang sasapitin. Gayon ma'y tinangkang manangan sa isang banaag ng pag-asa, ngumiti, inakalang binibiro siya ni *hermana Bali* ng isang masamang biro, nguni't di pa man ay ipinatatawad na niya kung sasabihing biro nga, nguni't pinagkurus at hinagkan, sa katunayang totoo ang kaniyang sinasabi. Sa gayon ay nawala na ang ngiti sa labi ng dalaga, namutla, maputlang-maputla, naramdamang nawalan siya ng lakas at noon lamang nangyari sa buo niyang buhay ang siya'y mawalan ng diwang tumimbuwang.

Nang sa kahahampas, kakukurot, wisik ng tubig mga krus at paglalagay ng mga palaspas na binendita ay pinagsaulan ang dalaga at napag-unawa ang kaniyang kalagayan ay piping bumalong sa kaniyang mga mata ang luha, sunud-sunod ang patak, walang hibik, walang panaghoy, walang daing! Inaalaala niya si Basilio na walang ibang tagapag-ampon kundi si Kapitang Tiyago, at sa pag-

kamatay nito ay lubos nang nawalan ng kandili at kala-yaan. Batid nang sa Pilipinas ay kailangan ang ninong sa lahat ng bagay, mula sa araw na binibinyagan ang isang tao hanggang sa mamatay, sa pagtatamo ng katwiran, sa pagkuha ng isang katibayan sa paglalakbay o upang magawa ang isang paghahanapbuhay. At sa dahilang sinasabing ang pagkakabilanggong iyon ay alinsunod sa mga paghihiganti nang dahil sa kaniya at sa kaniyang ama, ang kalungkutan ng binibini ay naging isang paghihinagpis. Ngayon ay siya naman ang nararapat na magligtas, gaya ng ginawa ng lalaki, nang siya'y alisin sa pagkaalila, at isang boses na lihim ang nag-udyok sa kaniya ng gagawin at naghain sa kaniyang pag-iisip ng isang kakila-kilabot na paraan.

—¡Si P. Camorra, ang kura!—ang sabi ng boses.

Si Huli'y napapakagat-labi at nahuhulog sa isang malamlam na pag-iisip.

Dahil sa pagkakasala ng kaniyang ama ay dinakip ang lelong, sa pag-asang sa gayong paraan ay lilitaw ang anak. Ang tanging nakapagbigay ng kalayaan ay si P. Camorra, at si P. Camorra ay nagpakilala ng di kasiyahan sa mga pasasalamat at sa pamamagitan ng kaniyang karaniwang ugaling tiyakan kung magsalita ay humingi ng mga paghahandog. Mula noon ay iniwasan ni Huli ang siya'y makatagpo, nguni't pinahahalik siya ng kamay ng pari, hinihipo siya sa ilong, sa pisngi, binibiro siyang may mga kindat at tumatawa, tumatawang siya'y kinukurot. Si Huli ang sanhi ng pagkakabugbog ng mabuting kura sa ilang binata na naglilibot sa nayon at nananapatan sa mga dalaga. Ang mga mapaghinala, kung nakikita siyang nagdaraan na walang kaimik-imik at nakatungo ay nagsasabing ipinadidinig sa kaniya:

—¡Kung iibigin ay magtatamong kapatawaran si Kabisang Tales!

Ang binibini'y dumarating na malungkot sa kaniyang bahay at susuling-suling ang mata.

Malaki ang ipinagbago ni Huli; nawala ang kaniyang kasayahan, walang nakakitang siya'y ngumiti, bahagya nang magsalita at wari manding mangangambang malasin ang mukha niyang sarili. Minsan ay nakita siya sa bayan na may malaking guhit na uling sa noo, siya, na palaging maayos at mahusay ang gayak kung lumakad. Minsan ay itinanong kay *hermana* Bali kung natutungo sa impiyerno ang mga nagpapatiwakal.

—¡Walang sala!—ang tugon ng babae, at isinalaysay ang pook na iyon na. waring siya'y galing doon.

Dahil sa pagkakabilanggo ni Basilio, ang mga dukha't marunong lumingap na mga kaanak ay gumawa ng lahat ng magagawa upang mailigtas ang binata; nguni't sa dahilang silang lahat ay hindi pa makabuo ng tatlumpung piso, ay si *hermana* Bali, gaya rin ng dati, ang siyang nagkaroon ng lalong mabuting akala.

—Ang dapat nating gawin ay sumangguni sa tagasulat,—aniya.

Sa mga abang taong iyon, ang tagasulat sa tribunal ay siyang orakulo sa Delfos ng matatandang Griyego.

—Bigyan lamang ng sikapat at saka isang tabako, —ang dugtong—ay sasabihin pa sa iyo ang lahat ng batas na magpapalaki ng ulo mo sa pagdinig sa kaniya. Pag mayroon kang piso ay maililigtas ka kahit nasa paanan ka ng bibitayan. Nang ipasok sa bilangguan ang kapitbahay kong si Simon at hagupitin ng palo dahil sa hindi makapagpahayag tungkol sa isang nakawang nangyari sa malapit sa kaniyang bahay, aba sa halagang kahati't sikolo lamang, at isang balukay na bawang ay nakuha siya ng tagasulat! At nakita ko si Simon na babahagya nang makalakad at nahigang isang buwang mahigit. ¡Ay! nabulok ang pigí, aba ¡at namatay dahil doon!

Ang payo ni *hermana* Bali ay tinanggap at siya na ang nakipag-usap sa tagasulat; binigyan siya ni Huli ng isang salapi at dinagdagan pa ng ilang putol na pindang na usa na nahuli ng lelong. Muli na namang inatupag ni Tandang Selo ang pangangaso.

SI HULI

Nguni't walang magawa ang tagasulat; ang bilanggo ay nasa Maynila at hindi umaabot doon ang kaniyang lakas.

—Kung nasa kabesera man lamang, manapa!...
—ang sabi na ipinagpaparangya ang kaniyang kaya.

Lubos na batid ng tagasulat na ang kaniyang lakas ay hindi lumalampas sa mga hangganan ng Tiyan, nguni't hindi dapat masira ang pananalig sa kaniya at kailangang maiwan ang pindang na usa.

—Nguni't mabibigyan ko kayo ng isang mabuting payo, na dili iba kundi ang pumaroon kayong dalawa ni Huli sa hukom-pamayapa. Kailangang pumaroon si Huli.

Ang hukom-pamayapa ay isang taong pabugal-bugal, nguni't kung makikita si Huli marahil ay mapipigil nang kaunti ang dating ugali: naririto ang katalinuhan ng payo.

Pinakinggang walang kapingas-pingas na tigas ng ginoong hukom si *hermana* Bali, na siyang nagsasalita, na maminsan-minsan ay tinitingnan ang dalagang nakatungo at hiyang-hiya. Masabi na lamang ng tao na malaki ang paglingap niya kay Basilio, hindi naaalala ng mga tao ang kaniyang utang na loob at ang sanhi ng pagkakabilang-gong iyon, na ayon sa balita, ay dahil sa kaniya.

Matapos makadighay nang makaitlo o makaapat, sapagka't taglay ang masamang ugaling ito ng ginoong hukom, ay nagsabing ang tanging makapagligligtas kay Basilio ay si P. Camorra, *kung ubigin niya*—at tiningnan ng may makahulugang titig ang binibini. —Ito'y pinapayuhan niyang makipag-usap sa kura.

—Alam na ninyo ang kaniyang lakas; nakuha sa pagkakabilanggo ang inyong nuno... Sukat na ang isang salita niya upang mapatungo sa tatapunan ang isang batang bagong panganak o maligtas sa kamatayan ang isang bibitayin.

Si Huli ay hindi umiimik, nguni't sa ganang kay *hermana* Bali ay waring nabasa sa isang nobena ang hatol: laan siyang samahan sa bahay ng pari ang dalaga. Lilimos pa naman siya ng isang kalmen sa halagang isang salapi.

Datapwa't umiling si Huli at ayaw pumaroon sa kumbento. Si *hermana* Bali ay waring nakararamdam sa sanhi ng pag-ayaw (si P. Camorra ay may katawagan din si *Kabayo* at napakalikot) at pinananahimik siya:

—¡Wala kang dapat ikatakot! ¡kasama mo ako! —aniya—¿hindi mo ba nababasa sa munting aklat na dapat pumaroon sa kumbento, kahit hindi nalalaman ng mga magulang, upang ipagsabi ang nangyayari sa bahay? ¡Aba! ¡Ang aklat na iyon ay nalimbag nang may pahintulot ang Arsobispo, aba!

Si Huli, inip na't sa nasang putulin ang usapan, ay namanhik sa mapanata na siyang pumaroon kung ibig, nguni't sinabi ng hukom, sabay sa pagdighay, na ang samo ng isang mukha ng dalaga ay nakaaakit nang malaki kaysa mukha ng isang matanda, na ang langit ay nagkakalat ng kaniyang hamog sa mga sariwang bulaklak at hindi sa mga tuyo na. Ang talinghaga'y naging isang magandang kahalayan.

Si Huli'y hindi sumagot at nanaog ang dalawang babae. Sa daan ay nagmatigas ang dalaga sa pag-ayaw na pumaroon sa kumbento, kayat nangagsiuwi sa kaniyang nasyon. Si *hermana* Bali na sumama ang loob dahil sa kakulangan ng pagtitiwala gayong siya'y kasama, ay naghiganti sa paraang binigyan ng isang mahaba-habang *sermon* ang binibini.

¡Sadya ngang hindi magagawa ng dalaga ang pag-paroong iyon sa kumbento nang hindi susuwatan ng kaniyang sarili, na hindi siya susuwatan ng tao, na hindi siya susuwatan ng Diyos! Makailan nang sinabi sa kanya, may katwiran o wala, na kung susundin ang hangad sa kaniya, ay patatawarin ang kaniyang ama, nguni't gayunman ay hindi siya pumayag, kahit na isinisigaw sa kaniya ng kaniyang budhi sa pag-aalaala ng kautangan sa magulang. ¿At ngayon ay gagawin niya nang dahil kay Basilio, dahil sa kaniyang kasintahan? Iyon ay isang pagsadlak sa mga kutya at paglibak ng lahat ng tao, sampung si Basilio ay aalipusta sa kaniya; ¡hindi mangyayari ng gayon, magpakai-

lanman! Magbibigti na muna siya o magtatalon sa alin-mang bangin. Kahit na ano ang gawin ay nasuwatan na siya na masamang anak.

Binata pa rin ng kaawa-awang si Huli ang mga sisi ng kaniyang mga kamag-anak, na sa dahilang hindi nakababatid ng maaaring mangyari sa kanila ni P. Camorra, ay kinukutya ang kaniyang mga katakutan. ¿Maiibigan бага ni P. Camorra ang isang dalagang taga-bukid gayong marami naman sa bayan? At tinukoy ng mga babae ang mga pangalan ng mga dalagang magaganda't mayayaman, na nagkaroon ng ganito o gayong kasawian. At samantala'y ¿kung barilin si Basilio? tinatakpan ni Huli ang kaniyang tainga, lumilingap sa lahat ng sulok at humahanap ng isang tinig na sukat magtanggol sa kaniya, tiningnan ang kaniyang lelong; nguni't ang lelong ay pipi at nakatitig sa dulo ng kaniyang tandos na gamit sa pangangaso.

Nang gabing yaon ay bahagya nang nakatulog si Huli. Mga bungang-tulog at panaginip, kung minsan ay kahambal-hambal, kung minsan ay madugo, ang nagdaraan sa kaniyang mata at sanda-sandali'y nagigising na pigta sa malamig na pawis. Waring nakakadinig siya ng putukan, waring nakikita ang kaniyang ama, ang amaniyang nagsumakit na lubha dahil sa kaniya, nakikipaghalmok sa mga kagubatan, hinuhuling wari'y isang hayop, sapagka't siya'y nag-alinlangang iyon ay iligtas. At ang larawan ng kaniyang ama'y nagbago at nakita si Basilio na naghihingalo at tinitigan siya ng mga tinging naninisi. Ang kahabag-habag na dalaga ay titindig, magdarasal, tataghoy, tatawagan ang kaniyang ina, ang kamatayan, at sumapit ang sandali, na, pata na sa sindak, kung hindi lamang naging gabi noon ay tumakbo na sanang tuluytuloy sa kumbento, mangyari na ang mangyayari.

Dumating ang umaga, at ang mga malulungkot na paghihinala, ang mga panginigilabot sa kadiliman ay bahagyang nagbawa. Ang kaliwanagan ay nagbigay sa kaniya ng mga pag-asa. Nguni't ang mga balitang ti-

nanggap nang kinahapunan ay lubhang kakila-kilabot; napag-usapan ang mga binaril at ang gabing yao'y naging karumal-dumal sa dalaga. Sa kaniyang pagdadalita'y tinangka nang ipagkaloob ang kaniyang katawan pagsapit na pagsapit ng umaga, at pagkatapos ay magpakamatay: lahat, huwag na lamang magdaan ng gayong paghihirap! Nguni't ang umaga'y nagtaglay ng mga panibagong pag-asa at ayaw pumanaog sa bahay ang binibini, ni pumaroon sa simbahan. Nanganganib siyang mapahinuho.

At sa gayo'y nakaraan ang ilang araw: nananalanin at nagtutungyaw, tumatawag sa Diyos at ninanasa ang kamatayan. Ang umaga ay nagiging isang patlang, si Huli'y umaasa sa isang kababalaghan; ang mga balitang galing sa Maynila, kahit dumarating na may dagdag, ay nagsasabing ang ilang bilanggo ay nakalaya na dahil sa kanilang mga ninong at mga kaikaibigan... May maiiwang magtitiis, ¿sino kaya? si Huli ay nangingilabot at umuuwi sa kaniyang bahay na nginangatngat ang kaniyang mga kuko, sa gayon ay dumarating ang gabi na ang mga pangangamba, na nagkakaroon ng ibayong laki ay waring nagiging katotohanan. Kinatatakutan ni Huli ang pananaginip; natatakot siyang matulog, sapagka't ang kaniyang pananaginip ay isang sunud-sunod na bangungot. Mga titig na may hinanakit ang lumulusot sa kaniyang mga balintataw kapag napikit, mga daing at panangis ang umuukilkil sa kaniyang mga tainga. Nakitang pagala-gala ang kaniyang ama, dayukdok, walang pahinga; nakikitang si Basilio ay naghihingalo sa gitna ng daan, may tama ng dalawang punglo, gaya ng pagkakita niya sa bangkay ng isang kapitbahay na pinatay, samantalang inihahatid ng guwardiya sibil. At nakita niya ang mga taling gumitgit sa laman, nakikita ang dugong lumalabas sa bibig at nadidinig na sinasabi sa kaniya ni Basilio, na: "¡Iligtas mo ako! ¡ikaw lamang ang tanging makapagligtas sa akin!" Mag-uumugong pagkatapos ang isang halakhak, ililingon ang mga mata at makikita ang kaniyang ama, na tinititigan siya ng isang titig na lipos paghihinanakit. At si Huli ay ma-

gigising, tatagilid sa ibabaw ng kaniyang banig, hihimasin ng kamay ang noo upang tungkusin ang buhok: malamig na pawis, gaya ng pagpapawis kung mamamatay, ang nakababasa sa kaniya.

—Ina, ina!—ang taghoy.

At samantala'y ang mga nakapagpapasiya nang buong katuwaan sa mga sasapitin ng mga bayan, ang nakapag-uutos ng makatwirang pagpatay, ang sumisira ng katwiran at ginagamit ang karapatan upang magpatibay sa lakas ay mapayapang nangahihimbing.

Sa kahuli-hulihan ay dumating ang isang manlalakbay na taga-Maynila at nagsalaysay nang kung papaano nakawala ang lahat ng bilanggo, lahat, maliban si Basilio na walang mag-ampon. Nababalita sa Maynila ang dagdag ng manlalakbay, na ang binata ay mapapatapon sa Carolinas, at pinalagdaan na muna sa kaniya ang isang kahilingan na kinatatalaan na gayon ang hiling niyang kusa. Nakita ng manlalakbay ang bapor na magdadala sa kaniya.

Ang balitang iyon ay tumapos sa mga pag-aalinlangan ng dalaga na sadya namang gulo na ang pag-iisip dahil sa kaniyang mga kakila-kilabot na mga pangangarap. Maputla't ang mata'y susuling-suling, na hinanap si *hermana* Bali at ang boses ay nakatatakot nang sinabing siya'y nalalaan na at itinanong kung ibig siyang samahan.

Natawa si *hermana* Bali at siya'y pinayapa, nguni't si Huli ay hindi nakikinig at waring nagmamadali upang makarating sa kumbento. Siya'y nag-ayos, isinuot ang kaniyang pinakamabuting gayak at wari pa manding siya'y may malaking hangad. Nagsasasalita kahit walang linaw.

Lumakad sila. Si Huli ay nauuna at naiinip sapagka't ang kasama'y nahuhuli. Datapwa't samantalang nangalalapit sa bayan ay unti-unti siyang nanghihina, nagwawalang-imik, nag-aalinlangan, napapahina ang hakbang, at pagkatapos ay napapahuli. Kailangan ang paliksihin pa siya ni *hermana* Bali.

—Gagabihin tayo—ang sabi.

Si Huli ay patuloy na namumutla, ang tingi'y sa ibaba at hindi makapangahas na itaas ang mata. Ang akala niya'y siya ang tinitingnan ng lahat ng tao at siya ang itinuturo. Isang pangalang mahalay ang humihiging sa kaniyang tainga, nguni't nagbibingi-bingihan at nagpapatuloy ng lakad. Gayunman, nang makita ang kumbento ay huminto at nangingig na.

—¡Bumalik na tayo sa nayon, bumalik na tayo! —ang samo na pinigil ang kaniyang kasama.

Kinailangan ni *hermana* Bali na hawakan siya sa bisig at halos binatak, na pinamamayapa at pinagsasabihan siya tungkol sa mga aklat ng mga prayle. Hindi siya pababayaan, walang dapat ikatakot. Si P. Camorra ay may ibang bagay sa ulo; si Huli ay isang tagabukid lamang....

Datapwa't nang dumating sa pintuan ng kumbento o bahay-pari ay nagmatigas na si Huli sa pagayaw na umakyat at nangunyapit sa pader.

—¡Huwag, huwag!—ang samong lipos-sindak;—¡O, huwag; mahabag kayo!....

—Nguni't napakahangal....

Itinulak siyang marahan ni *hermana* Bali; si Huli ay ayaw pumayag, namumutla, na ang mukha'y nakahahambal. Ipinahayag ng kaniyang paningin na nakikitang kaharap niya ang kamatayan.

—¡Siya, bumalik tayo kung ayaw ka!—ang bulalarin tuloy na masama ang loob ng mabait na babae, na hindi naniniwala sa ano mang sakunang tunay na mangyayari. Kahit na may masamang kabantugan si P. Camorra ay hindi mangangahas sa harap niya.

—¡Madala sa tatapunan ang kaawa-awang si D. Basilio, barilin siya sa daan at sabihing nagtangkang tuma-kas!—ang dagdag; pag patay na ay saka magsisisi. Sa ganang akin, ako'y walang anumang utang na loob sa kaniya. Sa akin ay walang isusumbat!

Iyon ang bayong nakapagpanibulos. Sa harap ng gayong sumbat at may halong galit, handa sa iahat, gaya

ng isang magpapatiwakal, na ipinikit ni Huli ang kaniyang mga mata, upang di matanaw ang banging tatalunan, at tuluy-tuloy na pumasok sa kumbento. Isang buntunghiniga na waring hingalo ang namulas sa kaniyang mga labi. Sinundan siya at pinagbilinan ni *hermana* Bali.

Nang kinagabihan ay marahang pinag-uusap-usapan ang nangyari nang hapong iyon.

Sa durungawan ng kumbento ay tumalon ang isang dalaga na bumagsak sa mga bato at namatay. Halos kasabay noon, isa pang babae ang lumabas na nagsisisigaw at nagtititili sa mga lansangan na wari'y baliw. Ang mga maingat na mamamayan ay hindi makapangahas na bumanggit ng mga pangalan at maraming ina ang kumurot sa kanilang mga anak na babae, dahil sa pagkakabigkas ng mga salitang makapagbibigay-ligalig sa kanila. Makaraan iyon, nguni't malaon nang nakaraan, nang nagtatakipsilim, ay isang matandang lalaki ang nanggaling sa nayon at tumawag na malaon sa pintuan ng kumbento na nakasara at binabantayan ng mga sakristan. Ang matanda'y tumawag sa pamamagitan ng suntok, ng ulo, bumibigkas ng mga timping sigaw, na walang linaw, na gaya ng sa isang pipi, hanggang sa pinalayas doon sa pamamagitan ng palo at tulak. Nang mangyari ang gayon ay tumungo sa bahay ng kapitan sa bayan, nguni't sinabi sa kaniya roon na wala ang kapitan, nasa kumbento; tumungo sa hukom-pamayapa, nguni't ang hukom-pamayapa ay wala rin, ipinatawag sa kumbento; tumungo sa *teniente mayor*, gayon din, nasa kumbento; tumungo sa kuwartel, ang tenyente ng guwardiya sibil ay nasa kumbento.... Sa gayon ay bumalik sa kaniyang nayon ang matanda na umiiyak na parang isang bata: ang kaniyang ungal ay nadidinig sa gitna ng katahimikan ng gabi; ang mga lalaki'y nangapapakagat-labi, ang mga babai'y nangagdadaop-kamay, at ang mga aso ay pumapasok sa kani-kanilang bahay, mga takot, at bahag ang buntot!

—¡Ah, Diyos, ah, Diyos!—anang isang abang babae na nangangalirang dahil sa kakokolasyon;—sa harap mo

ay walang mayaman, walang mahirap, walang maputi, walang maitim.... ¡ikaw ang hahatol sa amin!

—Oo,—ang sagot ng asawa,—¡kailan ma't ang Diyos na iyang kanilang iniaaral ay hindi tunay na gawa-gawa lamang, isang daya! ¡Sila na ang una-unang hindi nani-niwala doon!

Nang ikawalo ng gabi ay sinasabing mahigit sa pitong prayle, na galing sa mga bayang kalapit, ang nasa kumbento at nagpupulong. Kinabukasan ay nawala nang patuluyan sa nayon si Tandang Selo na dala ang kaniyang tandos sa pangungusa.

XXXI ANG MATAAS NA KAWANI

*L'Espagne et sa vertu, 'Espagne
et sa grandeur Tout s'en va!*¹

Victor Hugo

Ang mga pahayagan sa Maynila ay nangalululong sa pagsasalaysay tungkol sa isang nabunyag na patayang nang-yari sa Europa, sa mga pagpupuri at pagbibigay-karanga-lan sa ilang *predicador* sa Maynila, sa lalo't Pranses, kaya babahagya nang makapaglaan ng gayon o ganitong balita tungkol sa mga katampalasanang ginagawa sa mga lalawigan ng isang pulutong ng tulisan na pinangunguluhan ng isang pinunong mabangis at ganid na nagpapamagat na *Matanglawin*. Tangi lamang, kung ang niloloban ay isang kumbento o isang Kastila ay saka lumalabas ang mahahabang salaysay na nagsisiwalat ng mga kakila-kilabot na pangyayari at hinihingi ang *estado de sitio*, mga matitinding panunupil, atb. Kayat hindi rin naatupag ang nang-yari sa bayan ng Tiyani, ni hindi man nagkaroon ng isa mang banggit, ni isang alingawngaw. Sa mga lipunang tangi ay may kaunting bulung-bulungan, nguni't napa-

¹ Ang kabaita't kadakilaan ng Espanya ay nangapawi na.

kalabo, napakawalang katibayan, na hindi man lamang nabatid ang pangalan ng nasawi, at iyong mga nagpakita ng malaking nasang makaalam ay madaling nakalimot, na naniwalang nagkaroon nang kasunduan sa kaanak o mga kamaganak na may galit. Ang tanging tiyak na napag-alaman ay ang pag-alis sa bayang iyon ni P. Camorra upang lumipat sa iba o manirahan nang kaunting panahon sa kumbento sa Maynila.

—¡Kaawa-awang P. Camorra!—ang bulalas ni Ben-Zayb na nagwaring mahabagin,—¡kaysaya niya, kaybuting kalooban!

Tunay nga na ang mga nag-aaral ay nangakalaya sa kalalakad ng kanilang mga kamag-anak, na hindi tinignan ang magugugol, mga handog at mga paghihirap. Ang una-unang nakalaya, gaya nang maaantay, ay si Makaraig, at ang huli'y si Isagani, sapagka't si P. Florentino ay hindi nakarating sa Maynila kundi nang makaraan muna ang isang linggo sapul nang mangyari ang mga bagay-bagay. Ang gayon karaming pagkahabag ay naging sanhi upang bigyan ang Heneral ng palayaw na mahabagin at maawain na dali-daling idinagdag ni Ben-Zayb sa mahabang kabilangan ng kaniyang mga palayaw.

Ang tanging hindi nakalaya ay si Basilio, na nasa-sakdal pa sa kasalanang pagkakaroon ng mga aklat na bawal. Hindi namin maalaman kung ang sinabi nila'y ang aklat na *Medicina Legal y Toxicologia* ni Dr. Mata o ang ilang pahayagan tungkol sa mga bagay-bagay sa Pilipinas na natagpuan sa kaniya, o magkasama na ang dalawang bagay na iyon; nguni't sinasabi rin naman na nagbibiling palihim ng mga aklat na bawal at napataw sa kaawa-awang binata ang buong bigat ng timbangan ng katwiran.

May nagbalitang sinabi sa Heneral:

—Kailangang magkaroon ng isa, upang maligtas ang karangalan ng kapangyarihan at huwag masabing tayo'y nag-ingay nang katakut-takot nang wala namang sanhi. Una muna sa lahat ang kapangyarihan. ¡Kailangang may matira!

Isa na lamang ang natitira, isa na alinsunod kay P. Irene ay naging alila ni Kapitang Tiyago... Walang naghahabol sa kaniya...

—¿Alila at nag-aaral?—ang tanong ng Heneral:—kung gayon ay iyan, matira iyan!

—Ipahintulot po sa akin ng Inyong Karilagan—ang sabi ng mataas na kawani na nagkataong kaharap;—nguni't may nagsabi sa akin na ang binatang iyan ay nag-aaral ng Medisina, at ang sinasabi tungkol sa kaniya ng kaniyang mga guro ay pawang mabuti... kung magpatuloy sa pagkabilanggo ay masasayangan ng isang taon, at sa dahilang sa taong ito magtatapos...

Ang pamamagitna ng mataas na kawani, na ayon kay Basilio, sa lugar na makabuti dito, ay nakasama pa. Malaon nang ang kawani at ang Heneral ay nagkakabigatan, may samaan ng loob, na naragdagan ng mga salisitaan. Ang Heneral ay ngumiti at sumagot:

—¿Siya nga ba? Kung gayo'y lalo pa ngang dapat na magpatuloy sa pagkakabilanggo; isang taon pang pag-aaral ay hindi makasasama kundi makabubuti sa kaniya, at sa lahat ng mahuhulog, pagkatapos, sa kaniyang mga kamay. Dahil sa maraming pagsasanay ay hindi magiging masamang manggagamot ang isang tao. ¡Isa pa ngang katwiran upang matira! ¡At pagkatapos ay sasabihin ng mga mapagbagong *pilibustero* na hindi namin inaaruga ang bayan!—ang dagdag ng Heneral na tumatawa nang paaglahi.

Nakilala ng mataas na kawani ang kaniyang kama-lían at pinangatawanan na ang usap ni Basilio.

—Datapwa't sa ganang akin ay inaakala kong ang binatang iyan ay siyang lalong walang kakasa-kasalanan sa lahat,—ang tugon na may kaunting katakutan.

—Nahulihan siya ng mga aklat,—ang sagot ng kalihim.

—Oo, mga aklat sa panggagamot at mga pahayagang sinulat ng mga taga-Espanya... na hindi pa nagugupit ang mga dahon... at ¿ano ang ibig sabihin nito? At

saka, ang binatang iyan ay wala sa piging na idinaos sa magpapansit, ni hindi nakihimasok sa ano man... Gaya nang sinabi ko, siya ang lalong walang kakasa-kasalanan...

—¡Lalo't lalo pa ngang mabuti!—ang masayang bulalas ng Heneral;—sa gayong paraan, ang parusa ay magiging lalong malunas at katangi-tangi sapagka't makasisindak pang lalo! Mamahala ay ang umasal ng ganiyan, ginoo; madalas na kailangang ipailalim ang ikabubuti ng isa sa ikabubuti ng marami... Datapwa't higit pa sa roon ang ginagawa ko: sa ikabubuti ng isa ay kinukuha ko ang ikabubuti ng lahat, inililigtas ko ang tibay ng kapangyarihan na napapanganib, ang karangalan ay nagagalang at tumatatag. ¡Sa ginawa kong ito ay naaayos ko ang mga kamalian ng mga tagarito't ng mga hindi tagarito!...

Gumamit ng malaking lakas ang mataas na kawani upang makapagpigil, hindi pinuna ang mga parunggit, at nagtangkang humanap ng ibang paraan.

—¿Nguni't hindi po ba ninyo kinatatakutan ang kapanagutan?

—¿Ano ang ikatatakot ko?—ang pakling nayayamot ng Heneral;—¿hindi ba mayroon akong kapangyarihang magagamit nang alinsunod sa sariling kapasiyahan? ¿hindi ko ba magagawa ang maibigan sa ikabubuti ng pamamahala sa kapuluang ito? ¿Ano ang ikatatakot ko? ¿Maari bagang ipagsakdal ako sa mga hukuman ng isang alila at ako'y hingan ng kapanagutan? ¡Bah! at kahit na mayroon siyang magagamit na kaparaanan ay dadaan muna sa Ministryo, at ang Ministro...

Ikinumpay ang kamay at nagtawa.

—¡Ang diyablo lamang ang nakaaalam kung saan na naroroon ang ministrong naghalal sa akin, at aariin na niyang malaking karangalan ang ako'y kaniyang mabati sa aking pagbalik! Ang kasalukuyan, iyan ay pararaanin ko sa... at dadalhin din iyan ng diyablo... Ang hahalili diyan ay malilito sa bago niyang tungkulin na hindi makukuhang pumuna ng mga mumunting bagay. Ako, ginoo, ay wala akong ano man kundi ang budhi ko lamang,

gumagawa ako nang alinsunod sa aking budhi, ang budhi ko ay nasisiyahan at walang kakabu-kabuluhan sa akin ang haka ni ganoon o ganito. ¡Ang aking budhi, ginoo, ang aking budhi!

—Opo, aking Heneral, nguni't ang bayan...

—¡Tu, tu, tu, tu! Ang bayan, ¿ano ang mayroon sa akin ng bayan? ¿Nagkaroon бага ako ng pakikipagkasunduan sa kaniya? ¿Utang ko ba sa kaniya ang aking katungkulan? ¿Siya ba ang naghalal sa akin?

Nagkaroon ng munting pananahimik. Ang mataas na kawani'y nakatungo. Pagkatapos, waring may tinangka nang gawin ay tumingala, tinitigan ang Heneral at namumutlang nanginginig nang kaunti, na nagsabing pigil ang katigasan:

—¡Walang kailangan, aking Heneral, walang kailangan iyan! Kayo'y hindi inihalal ng bayang Pilipino kundi ng Espanya, ito'y katwiran pa nga upang pagpaki-taan ninyo ng mabuti ang mga Pilipino upang walang maisisi sa Espanya! Katwiran pa nga, aking Heneral! Sa pagparito ninyo ay nangakong ilalagay sa katwiran ang pamamahala, hahanapin ang kabutihan...

—¿At hindi ko ba ginagawa?—ang tanong na pabugnot ng Heneral na humakbang—¿hindi ko ba sinabi sa inyo na kinukuha ko sa ikabubuti ng isa ang ikabubuti ng lahat? ¿Tuturuan pa ba ninyo ako ngayon? Kung hindi ninyo maliwanagan ang aking mga gawa ano ang kasalanan ko? ¿Pinipilit ko ba kayong makihati sa aking kapanagutan?

—Hindi nga—ang pakli ng mataas na kawani na tumuwid nang may halong pagkamataas.—¡Hindi ninyo ako pinipilit, hindi ninyo *ako* mapipilit na makihati sa *inyong* pananagutan! Iba ang pagkakilala ko sa aking sariling kapanagutan, at sapagka't mayroon din naman ay magsasalita ako yamang hindi ako umimik nang mahabang panahon. ¡Oh, huwag iayos ng inyong karangalan ang mga ganiyang anyo, sapagka't ang pagkaparito ko na gayon o ganito ang katungkulan, ay hindi ang pagtakwil ko

na sa aking mga karapatan, ang ibig sabihin, at manira na lamang ako sa pagiging alipin na walang bibig ni karangalan! Hindi ko ibig na mawalay sa Espanya ang magandang lupaing ito, iyang walong angaw na sakop na masunurin at mapagtiis na nabubuhay sa mga pag-asa at pagkakilala ng mga pagkakamali, nguni't hindi ko rin naman ibig na dungisan ang aking mga kamay sa ganid na pangangalakal sa kaniya; ayokong masabi kailan man, na matapos lumipas ang pagbibili ng tao ay ipinatuloy ang lalo pang malusog ng Espanya, na kinakanlungan ng kaniyang bandila, at lalo pang iniayos sa ilalim ng maraming magagarang kapasiyahan. ¡Hindi, upang ang Espanya ay maging malaki ay hindi niya kailangan ang maging maniniil; sukat na ang Espanya sa kaniyang sarili, lalo pang malaki ang Espanya noong walang ari kundi ang sarili niyang lupain na naagaw sa kuko ng Moro! Ako ma'y Kastila rin, nguni't una sa aking pagka-Kastila ay naroroon ang aking pagkatao at una sa Espanya at sa ibabaw ng Espanya ay naroroon ang kaniyang karangalan, naroroon ang mataas na turo ng magandang aral, ang mga walang lipas na batayan ng di mababaling katwiran. ¡Ah! namamangha kayo na ako'y mag-isip ng gayon, sapagka't hindi ninyo nauunawa ang kalakhan ng pangalang Kastila, hindi ninyo kilala, hindi; ikinakapit ninyo sa mga tao, sa mga pag-aari; sa ganang inyo, ang Kastila, ay mangyayaring maging mandarambong, mangyayaring maging mamamatay, mapagbalatkayo, bulaan, lahat na, matanganan lamang ang kaniyang inaari, sa ganang akin, ang Kastila ay dapat na iwan ang lahat, ang sakop, ang kapangyarihan, ang kayamanan, ang lahat na, lahat, bago ang karangalan! ¡Ah, mahal na ginoo! Tayo'y tumututol kung nababasa nating ang lakas ay napapaibabaw sa katwiran, at pinapupurihan natin kung sa paggawa ay nakikita nating siya'y balatkayo na hindi lamang inililiko kundi ipinaailalim sa inyong kapasiyahan upang kayo'y makapangyari... ¡Sa dahilan ngang iniibig ko ang Espanya ay nagsasalita ako dito at hindi ko pinanganganiban ang pangungunot ng inyong noo!

¡Ayokong sa mga darating na panahon ay masabing siya'y ina-inahan ng mga bansa, manghihitit ng mga bayan, maniniil ng maliliit na pulo, sapagka't ang gayo'y kakilakilabot na lait sa mga mararantal na adhika ng ating mga unang hari! ¿Papaano ang ginagawa nating pagtupad sa kanilang mga banal na habilin? Pinangakuan nila ang mga pulong ito ng pag-aampon at matwid, at pinagialaruan natin ang buhay at kalayaan ng kaniyang mga mamamayan; pinangakuan nila ng kabihasnan, at pinagkakaitan natin dahil sa katakutang magnasa ng isang lalong marantal na kabuhayan; pinangakuan sila ng liwanag, at binubulag natin ang kanilang mga mata upang huwag makita ang ating mga kalaswaan; pinangakuang tuturuan sila ng mga kabaitan at pinaaayuan natin ang kanilang masasamang hilig at, sa lugar ng kapayapaan at ng katwiran, ang naghahari ay ang pagaalinlangan, ang kalakal ay namamatay at ang di pananalig ay lumalaganap sa taong-bayan. ¡Lumagay tayo sa lagay ng mga Pilipino at itanong natin sa sarili kung ano ang ating gagawin kung tayo ang nasa gayong kalagayan! ¡Ay! sa inyong hindi pag-imik ay nababasa ko ang kanilang karapatang maghimagsik, at kung ang mga bagay-bagay ay hindi bubuti ay mangaghihimagsik balang araw at ang katwira'y malalagay sa kanilang panig at kasama pa ang paglingap ng lahat ng taong may puri, ng lahat ng bayani sa sansinukob! Kapag ipinagkakait sa isang bayan ang liwanag, ang tahanan, ang kalayaan, ang katwiran, mga biyayang kung wala ay hindi maaaring mabuhay at dahil nga doo'y sila ang taglayin ng tao, ang bayang iyan ay may karapatang ariin, ang sa kaniya'y nag-aalis ng mga gayon, na waring isang magnanakaw na humaharag sa atin sa daan: walang kabuluhan ang mga kataliwasan, wala kundi iisang pangyayari, isang pag-aari, isang pagtatangka, at ang sino mang taong may kapurihan na hindi kumampi sa hinalay ay nakikitulong, at dinudungisan ang sariling budhi. Oo, hindi ako militar, at pinapatay ng katandaan ang kaunting sulak ng aking dugo; nguni't gaya rin naman ng pangyayari na

ipagugutay ko ang aking katawan sa pagtatanggol sa katibayan ng Espanya na laban sa isang mananalakay na tagaibang lupa o laban sa mga walang katwirang paggalaw ng kaniyang mga lalawigan, gayon din namang pinatutunayan ko sa inyo na makikipiling ako sa mga Pilipinong sinisiil, sapagka't nasa ko pa ang mamatay nang dahil sa mga niyuyurakang karapatan ng sangkatauhan, kaysa magtagumpay sa piling ng mga hangaring masakim ng isang bansa, kahit na ang bansang ito'y may pangalang kagaya ng pangalan ng Espanya.

—¿Alam бага ninyo kung kailan aalis ang *correo*?— ang banayad na tanong ng Heneral, nang matapos makapagsalita ang mataas na kawani.

Tinitigan siyang mabuti ng mataas na kawani, pagkatapos ay ibinaba ang ulo at iniwang walang imik ang palasyo.

Sa halamanan natagpuan ang kaniyang sasakyang nag-aantay sa kaniya.

—Kapag balang araw ay nakapagsarili na kayo,— ang saging natutubigan sa Indiyong *lacayo* na nagbukas ng pintuan ng sasakyan,—ay alalahanin ninyo na sa Espanya ay hindi nagkulang ng mga pusong tumibok nang dahil sa inyo at nakitunggali nang dahil sa inyong mga karapatan!

—¿Saan po?—ang sagot ng *lacayo* na hindi siya napakinggang mabuti at itinatanong kung saan sila paparoon.

Makaraan ang dalawang oras ay iniharap ng mataas na kawani ang kaniyang pagbibitiw sa katungkulan at ipinababatid ang kaniyang pagbabalik sa Espanya sa unang koreong aalis.

XXXII

MGA IBINUNGA NG MGA PASKIN

Dahil sa mga pangyayaring isinaysay, maraming ina ang tumawag sa kanilang mga anak na lalaki upang iwan

kaagad-agad ang pag-aaral at atupagin na lamang ang pag-bubulakbol o ang pagtatanim.

Nang dumating ang mga pagsusulit ay marami ang mga hindi nakapasa at bihira ang nangakalampas sa taon ng kanilang pag-aaral sa mga naging kasapi sa nabantog na kapisanan na hindi na muli pang nabanggit ng kahit sino. Si Pecson, si Tadeo at si Juanito Pelaez ay pawa ring nangapigil; tinanggap ng una ang mga kalabasa¹ na taglay ang kaniyang tawang hangal at nangakong papasok na opisyal sa alinmang hukuman; si Tadeo, na natagpuan din niya ang walang katapusang *cuacha*,² ay nagdaos ng isang pagiilaw na ang ginagawa'y sinigan ang kaniyang mga aklat; ang iba'y hindi rin nangakaligtas kaya't nanggipitang iwan ang kanilang mga pag-aaral, sa gitna ng kasiyahang-loob ng mga ina, na kailan pa ma'y nangakakini-kinitang ang kanilang mga anak ay bitay pag nanga-kaalam ng sinasabi ng mga aklat. Si Juanito Pelaez lamang ang tanging hindi nasiyahang-loob sa bayong iyon ng kapalaran, na iniwan na ang paaralan dahil sa tindahan ng kaniyang ama, na mula noo'y isinama na siya sa kalakal: ang tindahan ay hindi kinagiliwan ng alisaga, nguni't nang makaraan ang kaunting panahon ay nakita siyang muli ng kaniyang mga kaibigan na bilog ang kakubaan, bagay na pagpapakilalang bumabalik ang kaniyang masayang ugali. Sa harap ng gayong pagkariwara, ang mayamang si Makaraig ay nag-ingat na mabuti upang di siya malagay sa panganib at nang makakuha ng *pasaporte*, sa tulong ng lakas ng salapi, ay matuling sumakay na tungo sa Europa: nabalitang ang marilag na Kapitan Heneral, sa kaniyang hangad na gumawa ng kabutihan alang-alang sa kabutihan at sa pagiingat sa ikaluluwag ng mga Pilipino, ay nagbigay-salabid sa pag-alis ng sinumang hindi makapagpakilalang tunay na tunay na mangyayaring

¹ Kalabasa ang kinaugaliang itawag sa hindi nakalulusot sa iksamen ng mga nag-aaral.

² Ang pamagat sa hindi pagpasok sa klase.

makagugol at makapamuhay nang maluwa sa mga siyudad sa Europa. Sa ating mga kilala, ang mga nakalusot na mabuti-buti nang kaunti ay si Isagani at si Sandoval; ang una ay nakalampas sa *asignatura*³ na pinag-aaralan sa ilalim ng pagtuturo ni P. Fernandez at napigil sa iba, at ang pangalawa'y nagawang mahilo ang mga lumitis sa tulong ng mga talumpati. Si Basilio ang tanging hindi nakalampas sa mga *asignatura*, ni hindi napigil, ni hindi nakapatungo sa Europa: nagpatuloy siya sa pagkakakulong sa bilibid, na sa bawa't ikatlong araw ay isinasilalim siya ng isang pagtatanong, iyon ding kagaya ng sa simula't simula pa, na walang ibang kabaguhan kundi ang pagpapalit ng mga *instructor*, sapagka't waring sa harap ng gayong kalaking pagkakasala ay napipipilang lahat o nangagsisitakas na nangingilabot.

At samantalang nangakakatulog at nauusad ang mga kasulatan, samantalang ang mga *papel sellado* ay dumadami na wari'y mga tapal na mga mangmang na manggagamot sa katawan ng isang maysakit na pagkalungkot, si Basilio ay tumatanggap naman ng balita ng buong nangyari sa Tiyani, ang pagkamatay ni Huli at pagkawala ni Tandang Selo. Si Sinong, ang kutserong nabugbog na naghatid sa kaniya sa S. Diego, ay nasa sa Maynila noon, dumadalaw sa kaniya at sinasabi sa kaniya ang lahat ng pangyayari.

Samantala nama'y gumaling na si Simoun, gayon ang sabi ng mga pahayagan, si Ben-Zayb ay nagpasalamat sa "Nakapangyayari sa lahat na nag-ingat sa gayong mahalagang buhay" at ipinahayag ang pag-asa na gagawin ng Lumikha na makilala sa balang araw ang nagkasalang ang kagagawan ay hindi pa napaparusahan dahil sa kaawaan ng nilapastangan, na lubos na nagpapalakad noong mga wika ng Dakilang Pinagpala na: *¡Ama, patawarin Mo sila, pagka't hindi nalalaman ang ginagawa!* Ito at iba pang bagay ang sinasabi sa limbag ni Ben-Zayb,

³ Aklat.

samantalang sa salita'y inuusisa kung tunay ang alingawngaw na ang mayamang mag-aalahas ay magdaraos ng isang malaking pista, isang piging na hindi pa nakikita magpakailan man, sa isang dako'y bilang pasasalamat sa kaniyang paggaling at sa isa'y bilang pagpapaalam sa bayang nagdagdag sa kaniyang kayamanan. Nababalita, at siyang totoo, na si Simoun ay nagsusumakit, dahil sa ang Kapitan Heneral ay dapat nang umalis sapagka't matatapos sa buwan ng Mayo ang pagganap sa katungkulan, upang malakad sa Madrid ang isang palugit pa at inuudyukan ang Heneral na gumawa ng isang pag-salakay upang magkaroon ng kadahilanan ang di pag-alis, nguni't nababalita rin naman na noon lamang hindi dininig at ipinalagay na bagay na kapit sa karangalan niya ang huwag bimbining ng isang araw man lamang sa kaniyang kamay ang kapangyarihang ipinagkaloob sa kaniya, alingawngaw itong nakapagpapaniwala na ang nababalitang pista ay gagawin sa loob ng madaling panahon. Sa isang dako naman, si Simoun ay hindi mapakimatyagan; lalo pang naging matahimik, bibihirang pakita, at nagpapa-malas ng ngiting mahiwaga kapag kinakausap siya tungkol sa tinurang pista.

—Ano, ginoong Sinbad—ang sabi sa kaniyang minsan ni Ben-Zayb;—silawin ninyo kaming minsan sa isang bagay na ayos-Yankee! Isang pinakaganti sa bayang ito.

—Mangyari nga ba!—ang sagot sa pamamagitan ng kaniyang ngiting matigas.

—Ihahagis ninyo marahil ang bahay sa bintana, ano?

—Marahil, nguni't sa dahilang wala akong bahay...

—Binili sana ninyo ang kay Kapitang Tiyago, na murang-murang nakuha ni Ginoong Pelaez!

Si Simoun ay hindi umimik at mula na noon ay bihira na siyang nakita sa tindahan ni D. Timoteo Pelaez, na nabalitang nakipagsama sa kaniya. Makaraan ang ilang linggo, nang buwan ng Abril, ay kumalat ang sabi-sabihan na si Juanito Pelaez, ang anak ni D. Timoteo,

ay mag-aasawa kay Paulita Gomez, ang dalagang ninanasa ng mga tagarito't ng mga dayuhan.

—¡May mga taong mapapalad!—anang mga naiinggit sa mangangalakal;—makabili ng bahay na murang-mura, magbili sa mataas na halaga ng kaniyang tindang *zinc*, makisama kay Simoun at maipakasal ang kaniyang anak sa isang mayamang tagapagmana, ang wikain ninyo'y mga kakanin iyang hindi natitikman ng lahat ng mga taong may puri.

—¡Kung nalalaman lamang ninyo kung sa anong paraan natamo ni G. Pelaez ang kakaning iyan!

At sa tunog ng tinig ay ipinahihiwatig ang sarili niya.

—At mapatitibayan ko rin sa inyo na magkakaroon ng pistang malaki,—ang dugtong na may hiwaga.

Tunay nga na si Paulita ay mag-aasawa kay Juanito Pelaez. Ang kaniyang pag-ibig kay Isagani ay napawi na gaya ng alin mang mga unang pag-ibig, na nananangan sa magagandang pangarap, sa damdamin. Ang mga pang-yayaring dahil sa mga paskin at ang pagkakabilanggo ay nag-alis sa binata ng lahat ng taglay na pang-akit. ¿Kangino бага mangyayari ang hanapin ang kasawian, nasain ang makiisa sa kapalaran ng kaniyang mga kasama, humarap na kusa, gayong ang lahat ay nagtatago at umiiwas sa lahat ng kapanagutan? Iyon ay isang kabangawan, isang kaululan, na hindi maipatatawad sa kaniya ng sino mang taong matino sa Maynila, at may lubos ngang katwiran si Juanito Pelaez sa pagkutya sa kaniya na ginagayahan ang sandaling pagtungo niya sa *Gobierno Civil*. Gaya nang maaantay, ang maningning na si Paulita ay hindi na mangyayaring umibig sa isang binatang lubhang maling-mali sa pagkaunawa sa kalipunan at sinisisi ng lahat. Si Paulita ay nagsimula na ng pagkukuro. Si Juanito ay matalas, maliksi, masaya, malikot, anak ng isang mayamang mangangalakal sa Maynila, may dugong-Kastila pa, at kung paniniwalaan si D. Timoteo, ay tunay na tunay na dugong-Kastila; samantalang si Isagani ay Indiyong

tagalalawigan na nangangarap sa kaniyang mga kagubatan na puno ng linta, ang kaanak ay malabo, may isang amaing klerigo na marahil ay kalaban ng pagmamagara at ng mga sayawan, na kaniyang kinalulugdan. Isang maganda ngang umaga ay napaghulu-hulo niya na malaking kahangalan ang nagawa niyang napili pa si Isagani kay sa kaniyang kaagaw, at mula noon ay napuna ang pagdaragdag ng kakubaan ni Pelaez. Ang batas na natuklasan ni Darwin ay ginaganap ni Paulita nang walang kamalay-malay, nguni't buung-buo; ang babai'y napaaari sa lalaking lalong may kasanayan, sa marunong maki-bagay sa kalagayang kinabubuhayan, at upang mamuhay sa Maynila ay walang makapapantay kay Pelaez, na sapul sa pagkabata ay nakatatalos na ng gawang palikaw-likaw.

Ang kurisma ay nakaraan kasama ang kaniyang mahal na araw, kasama ang kaakbay niyang mga prusisyon at mga *ceremonias*, na walang ibang kabaguhang nangyari kundi isang mahiwagang pagkakagulo ng mga artil-yero, na ang sanhi ay hindi na nangyaring makalat. Iginiba na ang mga bahay na pawid, sa tulong ng isang pulutong na *caballeria* upang dumumog sa mga may-ari, sakaling mangagsilaban: nagkaroon ng maraming iyakan at maraming paghihinagpis, nguni't hindi na naman lumalo pa roon. Ang mga mapag-usisa, na isa na sa kanila'y si Simoun, ay nangagsiparoong lalakad-lakad na di pinahalagahan ang nangyayari, na pinanonood ang mga nawalan ng tahanan at anila sa sarili'y makatutulog na nang payapa.

Nang magtatapos ang Abril, nang nalimot na ang lahat ng pangamba, ay walang pinaghuhunhunan sa Maynila kundi iisang bagay. Ang pistang gagawin ni D. Timoteo Pelaez, dahil sa pag-aasawa ng kaniyang anak, na ang humandog na mag-aanak, malugod at mapagbigay-loob, ay ang Heneral. Sinasabing si Simoun ang may kagagawan noon. Ang kasal ay idaraos dalawang araw bago umalis ang Heneral: papupurihan nitong dumalo sa bahay at maghahandog ng isang alay sa *novio*. Kumakalat ang alingaw-

ANG HULING MATUWID

ngaw, na ang mag-aalahas ay magpapabaha ng brilyante, magtatapon ng dakot-dakot na perlas, alang-alang sa anak ng kaniyang kasama, at sa dahilang hindi siya makapagpista dahil sa wala siyang bahay na sarili at dahil sa siya'y matandang bagong-tao, ay sasamantalain ang pagkakataon upang biglain ang bayang Pilipino ng isang daramdaming pagpapaalam. Ang buong Maynila ay humahanda nang mapaanyayahan. Kailan ma'y hindi pumasok ang pagkagulumihanan sa mga budhi ng gayon kabagsik na gaya ng hinalang baka di maanyayahan. Nangag-uunahan sa pakikipag-ibigang mabuti kay Simoun, at maraming lalaki, sa pilit ng kanilang mga asawa, ang bumili ng mga tanak at mga *zinc* upang maging kaibigan ni D. Timoteo Pelaez.

XXXIII ANG HULING MATWID

Sumapit din ang araw.

Si Simoun, magmula sa umaga, ay hindi umalis sa kaniyang bahay, dahil sa pag-aayos ng kaniyang mga sandata at mga hiyas. Ang kaniyang malaking kayamanan ay nasa loob na ng malaking takbang yari sa asero na may sapot na lona. Kakaunting sisidlan na lamang, na may mga galang at mga panusok ang nalabi, marahil ay mga panghandog na kaniyang ipamimigay. Aalis na nga siyang kasama ng Kapitan Heneral, na ayaw na ayaw palawigin ang panghahawak sa katungkulan, dahil sa pangingilag sa sasabihin ng tao. Ibinubulong ng mga malabiga, na si Simoun ay ayaw mangahas na maiwang mag-isa, na kung mawalan ng pinanananganan ay ayaw na mapaghigantihan ng maraming pinagtubuan at mga nasawi, at ang lalo pa manding malaking sanhi, ay ang pangyayaring ang Heneral na darating ay kilala sa pagka may matwid na hilig, at marahil ang dahil ay ipasauli sa kaniya ang lahat ng kinita. Sa isang dako naman ay sinasapantaha ng mga

mapamahiing Indiyo na si Simoun, ay isang diyablo na ayaw malayo sa kaniyang huli. Ang mga mapaghaka nang masama ay kumikindat ng may pakahulugan at nag-sasabing:

—Kung pudpod na ang parang, ay lilipat na sa ibang dako ang balang.

Ang ilan lamang, kakaunti, ang nangagsisingiti't hindi umiimik.

Nang kinahapunan ay iniutos ni Simoun sa kaniyang alila na kung darating ang isang binatang nagngalang Basilio ay papasukin agad. Pagkatapos ay nagkulong sa kaniyang silid at waring nasadlak sa isang malalim na pagkukuru-kuro. Mula't sapul noong magkasakit, ang mukha ng mag-aalahas ay lalo pa manding tumigas at lalong pumanglaw, lumalim na mabuti ang guhit niya sa pagitan ng dalawang kilay. Waring nahukot nang kaunti; ang ulo'y hindi na tayung-tayo, nayuyuko. Lubhang nalululong sa kaniyang pag-iisip na hindi tuloy nadinig na may tumatawag sa pintuan. Kinailangang ulitin ang katok. Si Simoun ay nangilabot:

—Tuloy!—aniya.

Ang dumating ay si Basilio, nguni't *quantum mutatus!* Kung ang pagkakabago ng anyo ni Simoun sa loob ng dalawang buwan ay malaki, ang sa binata'y kakilakilabot. Ang kaniyang mga pisngi'y hukay, walang ayos ang bihis, gusot ang buhok. Nawala ang matamis na kalamlanan sa kaniyang mga paningin at ang nagniningning ay ang madilim na lagablab; masasabing siya'y namatay at ang kaniyang bangkay ay muling nabuhay sa pagkasindak sa mga bagay na nakita sa kabilang buhay. Kung di man ang gawang linsil ay ang kakila-kilabot na anino noon ang nakakalat sa buo niyang tikas. Si Simoun ay nagulat pa at nagdamdam-habag sa sawing-palad na iyon.

Si Basilio ay lumapit na dahan-dahan, na hindi na bumati, at nagwikang ang tinig ay nakapagpakilabot sa mag-aalahas, na:

—Oo,—ang patuloy,—ang kilusan ay nabako at marami ang lumayo sa akin sapagka't nakita akong lupaypay na uurong-sulong nang sandaling kikilos na: ¡may itinago pa ako sa aking puso, hindi ko supil ang lahat ng aking damdamin at umiibig pa ako noon!... Patay na ang lahat sa akin, at wala nang bangkay na dapat kong igalang ang kaniyang paghimlay! Hindi na magkakaroon ng pag-uurong-sulong; kayong kayo na, binatang huwaran, kalapating walang apdo, ay nakakakilala ng pangangailangan, pumarito sa akin at inuudyukan ko sa pagkilos! ¡May kagabihan na nang buksan ninyo ang inyong mga mata! Tayong dalawa sana'y nakapagbalangkas at nakagawa ng mga kahanga-hangang balak: ako'y sa itaas, sa mataas na lipunan, magsasabog ako ng kamatayan sa gitna ng mga bango at ginto, gawing asal-hayop ang may masasamang hilig, at pasamain o huwag pakilusin ang ilang mabuti; at kayo naman ay sa dakong ibaba, sa bayan, sa gitna ng kabinataan, na gisingin ang buhay sa gitna ng dugo at mga luha. Ang ating gawa, sa lugal na maging kahabagan sana, ayos, anyung-anyo, at ang tagumpay sana ay siyang maging dulo ng ating pagsusumikap. Nguni't walang katalinuhang tumulong sa akin; takot at kahinaang-loob ang natagpuan ko sa mga may kabihasan, pagkamapagsarili sa mayayaman, pagkamapaniwala sa kabataan, at sa mga bundok lamang, sa mga kaparangan, sa mga mahihirap na kabuhayan lamang natagpuan ko ang aking mga tao. ¡Datapwa'y walang kailangan! kung hindi tayo makatapos ng isang ayos na larawan, na makinis ang lahat ng kaniyang anyo, sa batong magaspang na ating tatap-yasin ay ang mga sumusunod na ang siyang magsisiganap.

At pinigilan sa bisig si Basilio, na nakikinig nang hindi nawawatasan ang kaniyang sinasabi, at dinala siya sa gawaan na pinagtataguan ng kaniyang mga pinaghalong sangkap na kimiko.

Sa ibabaw ng isang mesa ay may isang kahang maitim na *chagrin*, na nahahawig sa mga pinagsisidlan ng mga kasangkapang pilak na inihahandog ng mayayaman

at mga hari sa mga kapuwa nila. Binuksan ni Simoun at inilantad sa ibabaw ng rasong pula, ang isang lampara na katangi-tangi ang ayos. Ang sisidlan ay anyong isang granada, kasinlaki ng ulo ng tao, may kaunting bitak, na kinakikitaan ng mga butil sa loob, na ginayahan ng malalaking *cornalina*. Ang balat ay gintong nangitim at kuha-kuha sampun ng mga kilabot ng bungang-kahoy.

Dahan-dahang kinuha ni Simoun, at matapos na maalisan ang ilawan ay inilantad ang loob ng sisidlan: ang bao ay yari sa asero, na ang kapal ay mga dalawang dali, at maaaring maglaman ng higit sa dalawang litro. Tinatanong siya sa tingin ni Basilio na walang mawawaan sa bagay na iyon.

Hindi na nagsali-salita: maingat na kinuha sa isang tinggalan ang isang prasko at ipinakita sa binata ang nasusulat sa ibabaw.

—¡Nitro-glicerina!—ang bulong ni Basilio na napaurong at inilayong bigla ang kamay—¡Nitro-glicerina! ¡Dinamita!

At nang maunawa na mandin ay nangalisag ang kaniyang mga buhok.

—¡Oo, nitro-glicerina!—ang dahan-dahang ulit ni Simoun na taglay ang kaniyang malamalam na ngiti at malugod na tinitingnan ang prasko;—¡ito'y higit pa kaysa nitro-glicerina! Ito'y mga luhang naipon, mga pagtatanim na tinimpi, mga kagagawang wala sa katwiran, at mga pag-api! Ito ang dakilang katwiran ng mahina, lakas laban sa lakas, bayong laban sa bayo... ¡Di pa nalalaong ako'y nag-aalinlangan, nguni't ito'y mangagsisiilandang ang mga lalong mapanganib na maniniil, ang mga maniniil na walang muwang, ang mga nagkakanlong sa likod ng Diyos at ng pamahalaan, na ang kanilang mga pamamaslang ay hindi napaparusahan sapagka't walang makausig sa kanila! ¡Sa gabing ito madidinig ng Pilipinas ang putok na dudurog sa walang wastong monumento na pinadali ko ang pagkabulok!

Si Basilio ay uulig-ulig: ang kaniyang mga labi'y gumagalaw nang walang mapalabas na tunog, nararam-daman niyang hindi maikilos ang kaniyang dila, nanunuyo ang kaniyang ngalangala. Noon lamang niya nakita ang marahas na tubig na napagdidinig niyang sinasabi, na wari'y tinigis sa gitna ng kadiliman ng mapapanglaw na tao, na lantad na kalaban ng kalipunan. Ngayo'y nasa harap niya, malinaw at naninilaw-nilaw, na ibinubuhos nang buong pag-ingat sa loob ng mapanutong granada. Sa ganang malas niya, waring si Simoun ay yaong *genio* sa *Sanlibo't Isang Gabi* na lumalabas sa gitna ng dagat: nag-anyong malaking-malaki, ang ulo'y abot sa langit, pinasabog ang bahay at niyanig ang buong siyudad sa isang galaw ng kaniyang likod. Ang granada ay nag-anyong isang malaking *esfera*,¹ at ang bitak ay isang kakila-kilabot na ngisi, na nilalabasan ng apoy at lagablab. Noon lamang napadala si Basilio sa katakutan at nawalang lubos ang kaniyang kalamigang-loob.

Samantala nama'y itinutornilyo ni Simoun ang isang katangi-tangi at pasali-salimuot na kasangkapan, inilagay ang tubong bubog, ang bomba, at ang lahat ng iyon ay pinutungan ng isang magarang pantalya. Pagkatapos ay lumayo nang kaunti upang tanawin ang anyo, pinakiling-kiling ang ulo sa magkabi-kabilang tagiliran upang lalong titigan siya ni Basilio ng tinging nagtatanong at nanganib ay nagsabing:

—Mamayang gabi'y magkakaroon ng isang pista at ang lamparang ito'y ilagay sa gitna ng isang kioskong kakainan na sadya kong ipinagawa. Ang lampara ay magbibigay ng isang maningning na ilaw na sukat na siyang mag-isa upang magpaliwanag sa lahat; nguni't pagkaraan ng dalawampung minuto ay lalamlam ang ilaw, at sa gayon, kapag tinangkang itaas ang lambal ay puputok ang isang kapsulang *fulminato de mercurio*, ang granada ay sasabog at kasabay niya ang kakainan na sa bubong at sahig ay

¹ Bilog.

kinanlungan ko ng mga bayong ng pulbura upang walang makaligtas na sino man...

Nagkaroon ng sandaling pananahimik: pinagmamasdan ni Simoun ang kaniyang *aparato* at si Basilio ay bahagya nang humihinga.

—Kung gayon ay hindi na kailangan ang aking tulong,—ang pakli ng binata.

—Hindi, kayo'y may ibang katungkulang gagana-pin,—ang sagot ni Simoun na nagkukuru-kuro,—sa ika-siyam ay nakaputok na marahil ang makina at ang tunog ay nadinig na sa mga kanugnog na bayan, sa mga bundukin, sa mga yungib. Ang kilusang aking minumunakala na kasabwat ang mga artilyero ay hindi nangyari sa kailangan ng pamamahala at pagsasabay-sabay. Sa ngayo'y hindi na magkakagayon. Pagkadinig ng putok, ang mga mahihirap, ang mga sinisiil, ang mga naglalagalag na inuusig ng kapangyarihan, ay mangagsisilabas na may sandata at makikisama kay Kabisang Tales sa Santa Mesa upang lusubin ang siyudad; sa isang dako naman, ang mga militar na pinaniwala kong ang Heneral ay nagpakuha ng isang wari'y panghihimagsik upang huwag umalis ay lalabas sa kanilang kuwartel upang paputukan ang sino mang ituro ko. Samantala namang ang bayan, sindak, at sa pag-aakalang dumating na ang oras na sila'y pagpupugutan ay magbabangong handa sa pagpapakamatay, at sa dahilang walang sandata at hindi sila ayos, kayo, na kasama ang ilan pa, ay siyang mangulo sa kaniya at itungo ninyo sa tindahan ni Insik Quiroga na pinagtaguan ko ng aking mga baril. Kami ni Kabisang Tales ay magtatagpo sa siyudad at ito'y aming kukunin, at kayo sa mga arabal ay tatayo sa mga tulay, magmumuog kayo roon, hahandang sumaklolo sa amin at patayin ninyo, hindi lamang ang laban sa panghihimagsik, kundi ang lahat ng lalaking ayaw sumamang manandata!

—¿Ang lahat?—ang bulong ni Basilio na ang boses ay mahina.

—¡Ang lahat!—ang ulit ni Simoun, na ang boses ay kasindak-sindak,—ang lahat ng matagpuang walang tapang at lakas ng loob... kailangang baguhin ang lipi! Ang mga amang duwag ay walang iaanak kundi mga alipin at walang kabuluhan ang maggiba kung magtatayo uli na ang gagamitin ay mga bulok na sangkap! ¿Ano? ¿nangingilabot kayo? ¿Nanginginig, natatakot kayong magsabog ng kamatayan? ¿Ano ang kamatayan? ¿Ano ang kabuluhan ng pagkamatay ng dalawampung libong sawi? ¡Dalawampung libong paghihirap na mababawas at mga angaw-angaw na dahop ang maililigtas dahil sa di na ipanganganak! Ang lalong matatakuting namamahala ay hindi nag-aalinlangan sa paglalagda ng isang kautusan, na nagiging sanhi ng pagdadahop at ng unti-unting paghihinalo ng libu-libong nasasakop, na masasagana, masisipag, marahil ay maliligaya, upang masunod lamang ang isang nasa, ang isang naiisip, ang pagmamataas; at ¿kayo'y nangingilabot sapagka't sa iisang gabi ay matatapos na ang paghihirap dito ng budhi ng maraming duwag, sapagka't ang isang bayang hindi kumikilos at nahilig sa masama ay mamamatay upang paraanin ang isang bago, bata, masipag, puno ng lakas? ¿Ano ang kamatayan? ¡Isang bagay na walang kabuluhan o isang paghimbing! ¿Ang kaniyang mga panagimpan baga ay maipapantay sa katunayan ng paghihirap ng lahat ng dustang anak sa isang kapanahunan? ¡Kailangang lipulin ang kasamaan, patayin ang dragon upang ipaligo ang kaniyang dugo sa bayang bago upang gawin itong malusog at di madadaig! ¿Ano pa ang di mababaling batas ng kalikasan, batas ng pagtutunggali na ang mahina'y sapilitang madadaig upang huwag mamalagi ang liping masama at ng mga paglikha ay pumaurong? ¡Iwaksi nga ang mga pagninilay-babae! Maganap ang mga batas na walang paglipas, tulungan natin siya, at yayamang ang lupa ay lalo pang tumataba kapag siya'y dinidilig ng dugo at ang mga trono ay lalong nagtitibay kapag pinatitibayan ng mga pagkakasala at ng mga bangkay, ay hindi dapat mag-urong-sulong, hindi dapat

mag-alinlangan! ¿Ano na lamang ang sakit ng kamatayan? Ang sandaling pagdaramdam marahil ay walang linaw, marahil ay masarap gaya ng sandaling pagitan ng pag-aantok at ng pagkahimbing... ¿Ano ang mapapawi? ¿Isang kasamaan, isang pagtitiis, mga damong unsiyami upang sa kanila'y ipalit na itanim ang ibang sariwa! ¿Tatawagin бага ninyong pag-utas ang gayon? Sa ganang akin ay tatawagin kong paglikha, pagyari, pagpapaunlad, pagbi-bigay-buhay...

Ang gayong mga marurugong paghuhulo-hulo na sinabi sa loob ng buong pananalig at kalamigang-loob, ay nakapanlupaypay sa binata, na ang pag-iisip ay ngalay na dahil sa mahigit na tatlong buwang pagkakabilanggo at bulag sa hangad na makapaghiganti ay hindi na laan sa pagsuri ng tinutungo ng mga bagay. Sa lugar na isagot na ang taong lalong masama o matatakutin ay mahigit magpakailan man sa damo, sapagka't may isang kaluluwa at isang pag-iisip na, kahit mapakasama-sama at magpakaaasal-hayop ay mangyayaring mapabuti; sa lugar na itugong ang tao ay walang karapatang mamahala sa buhay ng sino man sa kapakinabangan ng kahi't sino, at ang karapatan sa buhay ay taglay ng bawa't isa, gaya rin naman ng karapatan sa kalayaan at sa kaliwanagan; sa lugar na ipinakling kung kapaslangan man ng mga pamahalaan ang pagpaparusa sa mga pagkukulang o kasamaang-gawa, na kanilang pinag-abuyan dahil sa kakulangan sa pag-iingat o kamalian, gaano pa kaya ang isang tao, kahit na napakalaki at napakasawi, na magpaparusa sa kaawaawang bayan ng pagkukulang ng kaniyang mga pamahalaan at mga ninuno; sa lugar na sabihing ang Diyos lamang ang tanging makagagawa ng mga gayong paraan, na ang Diyos ay maaaring lumikha, ang Diyos ang may hawak ng gantimpala, ng walang katapusan at ng kinabukasan upang mabigyang-katwiran ang kaniyang mga gawa, ngunit ang tao'y hindi, magpakailan man! Sa lugar ng mga pangangatwiran, ito ay walang inilaban si Basilio kundi isang karaniwang puna:

—¡Ano ang sasabihin ng buong mundo sa harap ng gayong pagpatay!

—Gaya ng karaniwan, ang mundo'y papagakpak at bibigyang-katwiran ang lalong malakas, ang lalong mabangis!—ang pangiting sagot ni Simoun.—Ang Europa ay pumagakpak nang ang mga bansa sa Kanluran ay pumatay ng angaw-angaw na Indiyo sa Amerika, at hindi pa upang makapagtatag ng mga bansang lalong may mabubuting hilig ni lalong matahimik; nariyan ang Hilaga, na may taglay na kalayaang sinasarili, may batas ni Lynch,² na may mga daya sa pulitika; nariyan ang Timog na may mga walang katahimikang republika, may mga himagsikan ng magkababayan, mga pagbabangon, gaya ng nangyari sa kaniyang inang Espanya! ang Europa ay pumagakpak nang hubaran ng Portugal ang mga pulong Molukas, pumagakpak nang pugnawin ng makapangyarihang Inglatera ang mga liping likas sa Pasipiko upang ilagay doon ang kaniyang mga taong naglilipat-bayan. Ang Europa ay papagakpak gaya ng pagakpak sa pagtatapos ng isang *drama*, sa pagkatapos ng isang *tragedia*: hindi lubhang pinapansin ng madla ang pinakalayan, ang tinitingnan lamang ay ang ipinamamalas na mainam sa mata! Gawing maayos ang kabuktutan at hahangaan, at magkakaroon pa ng higit na kampi kaysa mga gawang kabutihan, na ginanap sa paraang mabanayad at kimi.

—Siya nga,—ang pakli ng binata,—at saka anong mayroon sa akin ang pumagakpak man o pumula kung ang mundong iyan ay hindi nababalino nang dahil sa mga sinisiil, sa mga maralita't sa mga babae? ¿Ano ang ipagpipitagan ko sa kalipunan, sa siya'y hindi nagtataglay ng gayon sa akin?

—Ganiyan ang ibig ko,—ang sabing matagumpay ng nag-uudyok.

² Batas na nagpapahintulot sa bayan ng paghatol at pagpatay sa mga salarhi. Sinasabing gawa ni Johan Lynch, mayamang asendero sa Virginia, E. U., ang batas na ito.

ANG KASAL

At kumuha ng isang rebolber sa isang kahon, at iniabot sa kaniyang ang sabi'y:

—Sa ikasampu ay antabayanan ninyo ako sa tapat ng simbahan ng S. Sebastian upang tanggapin ang aking mga huling bilin na dapat gawin. ¡Ah! ¡Sa ikasiyam ay nararapat kayong malayo, lubhang malayo, sa daang Anloague!

Siniyasat ni Basilio ang armas, linagyan ng punglo at itinago sa kaniyang bulsang panloob ng amerikana. Nagpaalam sa pamamagitan ng isang putol na:—¡Hanggang mamaya!

XXXIV ANG KASAL

Nang nasa daan na si Basilio, ay iniisip kung ano ang kaniyang magagawa hanggang sa sumapit ang kalagim-lagim na sandali; mag-iikapito pa lamang. Panahon niyon ng pamamahinga sa pag-aaral at ang mga nag-aaral ay nasa kani-kanilang bayan. Si Isagani ang tanging hindi umuuwi, nguni't nawala mula nang umagang iyon at hindi maalaman kung saan naroroon. Ito ang sinabi ni Basilio, nang makapanggaling sa bilangguan at dinalaw ang kaniyang kaibigan upang makituloy. Hindi maalaman ni Basilio kung saan siya paparoon, wala siyang kuwalta, wala siyang anuman, liban na lamang sa rebolber. Ang pagka-alaala sa lampara ang siyang gumit sa kaniyang pag-iisip: sa loob ng dalawang oras mangyayari ang malaking sakuna, at kung maalaala ang gayon, sa wari niya'y pawang walang ulo ang mga lalaking nagdaraan sa kaniyang harapan: nagdamdam siya ng isang mabangis na katuwaan sa pagsasabi sa sarili, na kahi't gayong dayukdok sa gabing iyon, siya'y magiging kakila-kilabot, na kahi't galing sa pagka-nag-aaral at alila, marahil ay makakakita siya ng araw na kasindak-sindak at kalagim-lagim, na nakatayo sa ibabaw ng bunton ng mga bangkay, naglalagda ng mga

kautusan doon sa mga nagdaraang nakalulan sa kanilang maiinam na sasakyan. Humalakhak na wari'y isang napakasama, at kinapa ang puluhan ng rebolber: ang mga kaha ng punglo ay nasa kaniyang mga bulsa.

Bumuko sa kaniyang loob ang isang katanungan: saan magsisimula ang patayan? Sa kaniyang kalituhan ay hindi niya naisip ang itanong kay Simoun, nguni't sinabi sa kaniya ni Simoun na lumayo sa daang Anloague.

Nang magkagayo'y nagkaroon siya ng isang hinala: nang kinahapunang iyon, nang siya'y lumabas sa bilang-guan, ay tumungo siya sa dating bahay ni Kapitang Tiyago, upang hanapin ang kaniyang kaunting kasangkapan, at natagpuan niyang iba ang anyo at laan sa isang pista; iyon ang kasal ni Juanito Pelaez!

May sinabing isang pista si Simoun.

Nakitang nagdaan sa harapan niya ang isang mahabang hanay ng mga sasakyan na puno ng babai't lalaking kaginoohan na nangagsasalitaan; waring nakakita siya sa loob ng malaking kumpol ng bulaklak, nguni't hindi niya pinuna ang bagay na iyon. Ang mga karwahe ay patungo sa daang Rosario, at sa dahilang napasagupa sa mga nanggagaling naman sa tulay ng Espanya ay nanga-hihintong madalas at dahan-dahan ang lakad. Sa isang sasakyan ay nakita si Juanito Pelaez sa piling ng isang babae na puti ang bihis at may talukbong na madalang; nakilala niyang iyon ay si Paulita Gomez.

—¡Si Paulita!—ang bulalas na pamangha.

At nakitang tunay ngang siya, gayak ikinasal, na kasama si Juanito Pelaez, na waring nangagsipanggaling sa simbahan.

—¡Kaawa-awang Isagani!—ang bulong—ano kaya ang nangyari sa kaniya?

Inalaalang ilang sandali ang kaniyang kaibigan, kaluluwang dakila, mahabagin, at itinanong sa sarili niya kung hindi kaya mabuting balitaan ng balak, nguni't sinagot din niya ang sarili, na si Isagani ay hindi makikialam

ANG KASAL

magpakailan man sa gayong patayan... Hindi inasal kay Isagani ang ginawa sa kaniya.

Pagkatapos ay naisip na kung hindi sa pagkaka-bilanggo, sa mga oras na iyon, siya'y ikinasal o may asawa na, *licenciado* sa Medisina, namumuhay at nangagamot sa isang sulok ng kaniyang lalawigan. Ang larawan ni Huli, na luray-luray dahil sa pagkakalagpak, ay nagdaan sa kaniyang pag-iisip; mga maitim na lagablab ng pagtatanim ang nag-aapoy sa kaniyang balintataw, at muling hinimas ang puluhan ng rebolber samantalang dinaramdam ang hindi pa pagsapit ng kakila-kilabot na sandali. Sa gayo'y nakita si Simoun, na lumabas sa pinto ng kaniyang bahay, na taglay ang sisidlan ng lampara, na nababalot, nang buong ingat, lumulan sa isang sasakyang nakisunod sa hanay ng mga umaabay sa mga bagong kasal. Upang di makaligtaan ni Basilio si Simoun ay kinilala ang kutsero, at namangha siya nang makilalang iyon ay ang kaawa-awang naghatid sa kaniya sa S. Diego, si Sinong, ng binugbog ng guwardiya sibil, iyon ding nagbabalita sa kaniya sa bilangguan ng lahat ng nangyayari sa Tiyani. Sa pagkukuru-kuro niya na ang daang Anloague ang siyang pangyayarihan ay doon tumungo ang binata, na nagmamadali't nagpauna sa mga karwahe. Tunay nga, ang lahat ay tungo sa dating bahay ni Kapitang Tiyago; doon nagkakatipong ang hanap ay isang sawayan upang magsiikot sa hangin! Natawa si Basilio nang makita ang mga *Guardia Veterana* na nangag-aayos doon. Dahil sa kanilang dami ay mahuhulaan ang kahalagahan ng pista at ng mga panaubih. Siksikan ang tao sa bahay, ang liwanag ay tumatapon sa kaniyang mga durungawan; ang silong ay nakakalatan ng alpombra at puno ng bulaklak; sa itaas, marahil ay sa kaniyang ulila at dating silid, tumutugtog ang orkesta ng masasayang tugtugin, na hindi naman nakatatakip na lubos sa magusot na alingawngaw ng tawanan, salitaan at halakhakan.

Si D. Timoteo Pelaez ay nasa tugatog ng kapalaran. nguni't ang mga nakikitang iyon ay higit sa kaniyang

mga pinangarap. Naipakasal din ang kaniyang anak sa isang binibining magmamana sa mga Gomez, at salamat sa salaping ipinautang sa kaniya ni Simoun ay nabili niya ang bahay na iyon sa kalahati ng halaga, doon niya ginawa ang pista, at ang mga pinakamalalaking diyus-diyusan ng Olimpo sa Maynila ay kaniyang magiging panauhin, upang sapuhin siya sa kinang ng kanilang mga karangalan. Sapul sa umaga ay masidhing pumapasok sa kaniyang kalooban, na wari'y isang karaniwang awit, ang isang malabong sambit na nabasa sa kaniyang mga pakikinabang: "¡Sumapit na ang oras na mapalad! ¡Lumalapit na ang sandaling maligaya! Matutupad nang madali sa iyo ang mga kahanga-hangang salita ni Simoun: 'Buhay ako, nguni't hindi ako kundi ang Kapitan Heneral ang nabubuhay sa akin at atb.' ¡Ang Kapitan Heneral ay inaama ng kaniyang anak! Tunay nga na hindi kaharap sa kasal, kinatawan niya si D. Custodio, nguni't paparoon, hahapon, at magdadala ng isang handog sa ikinasal, isang lampara na kahi't ang kay Aladin ay hindi makapapantay... —sa lihim ay si Simoun ang nagbigay ng lampara, ¿Timoteo ano pa ang ibig mo?"

Ang pagkakabago ng bahay ni Kapitang Tiyago ay lubhang malaki; diniktan ng mga bagong papel na maiinam; ang usok at amoy ng apyan ay nawala. Ang malaking salas na lalong pinaluluwang ng malalaking salamin na nakapagpaparami pa sa mga ilaw ng mga *araña* ay nalalatagan ng alpombra: may alpombra ang mga salon sa Europa, at kahiman ang daling ay makintab na makintab at malalapad ang tabla ay dapat ding magkaroon ng alpombra ang kaniyang salas, sapagka't hindi mangyayaring hindi magkagayon! Ang maiinam na *sillera* ni Kapitang Tiyago ay nawala, siya'y napalitan ng ayos Luis XV; malalaking tabing na tersiyopelong pula na may burdang ginto, may letra ng pangalan ng mga ikinasal, at napipiglan ng tinuhog ng huwad na bulaklak ng suha, ang nangkasabit sa mga *portiers* at nagwawasiwas sa sahig ng kanilang malapad na laylayang ginto rin. Sa mga sulok

ay may malalaking pasong yari sa Hapon na nasasalit sa mga gawa sa Sevres, na kulay-bughaw na malinis, na nangalalagay sa mga pedestal na kahoy na may lilok. Ang tanging wala sa ayos ay ang matitingkad na *cromo* na ipinalit ni D. Timoteo sa mga dating *grabado* at mga larawan ng santo ni Kapitang Tiyago. Hindi siya nahikayat ni Simoun; ayaw ng mga *cuadrong oleo* ang mangangalakal, baka may maghinalang gawa ng mga artistang Pilipino... ¡siya ang magbigay-buhay sa mga artistang Pilipino! Iyan ang hindi mangyayari kailanman! sa gayo'y mahahalo ang kaniyang katiwasayan at marahil ay sampu ng buhay, at alam niya kung papaano ang pamamangka sa Pilipinas! Tunay nga't nakadinig siya ng gaya nina Rafael, Murillo, Velasquez, nguni't hindi niya maisip kung papaano ang gagawing pakikipag-alam sa mga taong-iyon, at saka ang isa pa'y baka mangagsilabas na may laban sa pamahalaan... Sa kromo ay wala siyang pag-uusap na ukol sa mga artistang tagaibang-lupa na inaalaalang ano man, hindi gawang Pilipino, mura pa, gayon din ang anyo, kundi lalong mabuti, ang mga kulay ay lalong makikinang at mabuti ang pagkakayari! ¡Alam ni D. Timoteo kung papaano ang dapat ugaliin sa Pilipinas!

Ang malaking caida, na nahiyasan ng mga bulaklak ay siyang naging kakainan, isang malaking dulang na sukat sa tatlumpu katao ang nasa gitna, at sa mga paligid, natatabi sa mga dingding ay may ilang maliliit na sukat sa dalawa o tatlo katao. Mga kumpol na bulaklak, mga bunton ng bungangkahoy na kahalo ng mga sintas at ilaw, ang siyang namumuno sa gitna ng mga dulang. Ang pinggan ng ikinasal na lalaki ay may tandang isang kumpol na alehandriya, ang sa babae ay isa namang kumpol na bulaklak ng suha at asusena. Sa harap ng gayong karingalan at karaming bulaklak ay papasok sa guniguni ng kahit sino na mga *ninfa* na madalang ang damit at mga Kupidong maliliit, na ang pakpak ay makulay, ang siyang magdudulot ng mga alak at pagkain ng mga diyoses

sa mga panauhing tagaalapaap, na sinasaliwan ng mga kudyapi at alpa ng mga kawal ni Eolo.

Gayunman, ang dulang na ukol sa malalaking diyoses ay wala roon, nalalagay sa gitna ng malapad na asutea, sa isang magandang kiyosko na sadyang niyari ukol doon. Isang persianang kahoy na ginintuan, na kinakapitan ng mga punong gumagapang ang nagkakanlong ng pinakalook sa malas ng madla, nguni't hindi nakapipigil sa paglalabas-pumasok ng hangin, upang mapalagi ang masarap na simoy na kailangan. Isang mataas na tuntungan ang pinagpamtungan ng mesa upang tumaas kaysa ibang dulang na kakanan ng mga tao lamang, at isang bubong, na pinalamutihan ng lalong mabubuting artista, ang magsasanggalang sa mga tuktok-hari sa mga may inggit na tanaw ng mga bituin.

Doo'y wala kundi pipitong cubiertos; ang mga kagamitan ay pawang pilak, ang mga sapin at serbilyeta ay manipis na lino, ang mga alak ay iyong pinakamahahalagang masarap. Hinanap ni D. Timoteo ang lalong bibihira at mahalaga at hindi siya marahil nag-alinlangang gumawa ng isang kabuktutan kung nasabi sa kaniyang ang Heneral ay maibiging kumain ng laman ng tao.

XXXV ANG PISTA

*"Danzar sobre un volcan."*¹

Nang ikapito ng gabi'y nagdating-datingan na ang mga inanyayahan: una ang mumunting diyus-diyusan, mga kawaning may mababang katungkulan, mga pangulo sa kagawaran, mga mangangalakal, atb., na taglay ang mga lubos na magalang at ang mga kilos na tuwid na tuwid, sa mga unang sandali, na waring noon lamang natutuhan:

¹ Magsayaw sa ibabaw ng isang bulkan.

ang gayong karaming ilaw, tabing at mga kristal ay nakapagpapanganingani nang kaunti. Pagkatapos ay nawawala na ang gayong ayos at palihim na nagtutumbukan, tampalan sa tiyan at ang ilan ay umabot sa pagkukutusan. Tunay ngang ang ilan ay umaayos ng anyong pagwawalangbahala upang ipakilala na sila'y dagi sa mga bagay na higit pa sa roon, jat sadya ngang gayon! May "diyosa" na naghigab dahil sa ang lahat ng iyon, sa palagay niya, ay tiwi, at sinasabing may *gazusa*,² isa pa'y nagalit sa kaniyang "diyos", ikinumpay ang kamay upang tampalin. Si D. Timoteo ay payuku-yuko sa lahat ng pook; nagtatapon ng isang ngiti, igagalaw ang baywang, uuron, bibigay ng kalahating ikit, buong ikit, atb., kaya't ang isa pang "diyosa" ay nakapagsabi tuloy sa kaniyang kalapit, sa tulong ng pagkakanlong sa pamaypay, na:

—¡Chica, que filadelfio esta el tio! Mia que paese un fantoche.³

Pagkatapos ay dumating ang mga bagong kasal, na kaaakbay si Donya Victorina at ang lahat ng kaangay. Mga maligayang bati, kamayan, mga tapik na waring pag-aampon sa lalaking bagong kasal, mga tinging patitig, malansa, masuri ng mga lalaki sa binibining bagong kasal; sa dako ng mga babae ay pagsisiyasat ng kagayakan, ng hiyas, pagtaya ng lakas, ng buti ng katawan, atb.

—¡Si Psiquis at si Cupido na dumating sa Olimpo!—ang binuko sa sarili ni Ben-Zayb at itinala niyang mabuti sa pag-iisip ang pag-anyo upang bitiwang sa lalong katampatang sandali.

Ang lalaking bagong kasal nga'y may taglay ng mukhang palabiro ng diyos ng pag-ibig, at kung ipagpa-paumanhin nang kaunti ay mapagkakamalang lalagyan ng pana ang kaniyang kakubaang napakaumbok, na hindi maikanlong sa suot niyang prak.

² Malaking pagkagutom.

³ Ang taong iyan, 'bigan, ay parang "jiringuilla," sa ganang akin, isang manyika.

ANG PISTA

Si D. Timoteo ay nagdaramdam ng pananakit ng baywang, ang mga kalyo ng kaniyang paa ay unti-unting nananakit, ang kaniyang leeg ay nangangawit, at wala pa ang Kapitan Heneral! Ang mga malalaking diyoses, nasa kanila'y kabilang si P. Irene at si P. Salvi, ay nangag-sidating na nga, nguni't wala pa ang malaking kulog. Hindi siya mapalagay, nanganib, ang kaniyang puso'y tumitibok nang malakas, sinusumpong siya ng isang kailangan, nguni't dapat munang unahin ang pagbati, pagngiti, at pagkatapos ay paparoon, nguni't hindi mangyari, uupo't titindig, hindi nadidinig ang sa kaniya'y sinasabi, hindi masabi ang ibig sabihin. At samantala'y isang malulugding diyos ang nagsabi sa kaniya ng ilang puna tungkol sa mga kromo, na tinutuligsa't sinasabing makadudungis sa mga dingding.

—¡Nakadudungis sa mga dingding—ang ulit ni D. Timoteo na nakangiti, nguni't ngali-ngaling labnutin ang nagsasalita:—datapwa't yari iyan sa Europa ang siyang mga pinakamamahal na natagpuan ko sa Maynila! ¡Nakadudungis sa mga dingding!

At isinusumpa sa sarili ni D. Timoteo na sa kina-bukasan ay ipasingil ang lahat ng utang sa tindahan niya ng manunuligsang iyon.

Nakadinig ng mga paswit, takbuhan ng mga kabayo, dumating din.

—¡Ang Heneral!—¡Ang Kapitan Heneral!

Namumutla sa pagkagulumihanang nang tumindig si D. Timoteo na di ipinahahalata ang sakit ng kaniyang mga kalyo, at kasama ng kaniyang anak at ilang malalaking diyos ay pumanaog upang salubungin ang *Magnum Jovem*. Nawala ang sakit ng kaniyang baywang dahil sa pag-aalinlangang pumasok sa kaniyang kalooban ¿dapat siyang ngumiti o magpakita ng mukhang walang katawa-tawa? ¿dapat niyang iabot ang kaniyang kamay o antabayang iabot sa kaniya ang sa Heneral? ¡Putris! ¿bakit kaya hindi niya naalaala ang ukol sa bagay na iyon at nang naitanong sana sa kaibigan niyang si Simoun?

Upang di mapuna ang kaniyang pagkagulumihan ay itinanong nang marahan at sira ang boses sa kaniyang anak.

—¿Naghanda ka ba ng talumpati?

—¡Hindi na ginagamit ang mga talumpati, Tatay, at dito ay lalo pa!

Dumating si Jupiter na kasama si Juno, na wari'y isang kastilyong sususuhan: may brilyante sa ulo, may brilyante sa leeg, sa mga bisig, sa mga balikat, sa buong katawan. Ang suot ay isang mainam na kagayakang sutla; mahaba ang *cola* na may burdang bulaklak na namumukod sa ibabaw.

Tunay ngang inari ng Heneral na kaniyang sarili ang bahay, gaya nang ipinamanhik na bubulung-bulong ni D. Timoteo. Ang orkesta ay tumugtog ng *marcha real* at ang mag-asawang diyos ay tuwid na umakyat sa hagda-nang may saping alpombra.

Ang katigasan ng anyo ng Heneral ay hindi gawa-gawa lamang; marahil noon lamang siya nagdamdam-lungkot, sapul nang dumating sa Pilipinas; munting pig-hati ang namamahay sa kaniyang dilidili. Iyon ang huling tagumpay, sa kaniyang tatlong taong paghahari at sa loob ng dalawang araw ay iiwan na niya ang gayong kataas na kalagayan. ¿Ano ang iiwan sa kaniyang likuran? ¡Hindi ibinabaling ng Heneral ang kaniyang ulo, at ibig pa niya ang tumanaw sa hinaharap, sa darating! ¡Dadalhin niya ang isang kayamanan, malalaking halagang nalalagay sa mga Banko sa Europa ang nag-aantay sa kaniya, mayroon siyang mga otel, nguni't marami siyang sinaktan, marami siyang kalaban sa Corte, inaantay siya roon ng mataas na kawani! Ang ibang heneral ay yumamang madali na gaya niya at ngayo'y mga hirap na hirap. Bakit hindi siya magpalumagak ng kaunti pang panahon na gaya ng payo ni Simoun? Hindi, bago ang lahat ay ang kahihayan muna. Sa isang dako'y hindi na lubhang payuko ang mga bati sa kaniya na gaya nang dati; nakapupuna siya ng

mga tinging patitig at pagkainip; at sinasagot niyang magiliw at tinatangka niyang ngumiti.

—¡Napagkikilalang papalubog na ang araw!—ang bulong ni P. Irene, sa tainga ni Ben-Zayb,—marami na ang tumititig sa kaniya nang harap-harapan!

—¡Putris na kura! iyon pa naman sana ang kaniyang sasabihin.

—Ineng —ang bulong sa tainga ng kalapit na babang nagpangalang *fantoche* kay D. Timoteo—¡Nakita mo ba kung ano ang saya?

—¡Uy! ¡ang mga tabing sa palasyo!

—¡Antay! ¡at siya nga pala! ¡Dadalhing lahat, kung gayon. Tingnan mo't pag hindi ginawang *abrigo* ang mga alpombra!

—¡Ang gayo'y walang ibang ipinakikilala kundi may katalinuhan at mabuting mamili—ang pakli ng asawa na kinagalitan ang kabiyak niya sa pamamagitan ng isang tingin,—ang mga babae'y dapat maging mapag-arimuhanan!

Dinaramdam pa ng kaawa-awang diyos ang siningil ng modista.

—¡Anak ko! bigyan mo ako ng mga panabing na tiglalabindalawang piso ang isang bara at tingnan mo kung isusuot ko ang mga basahang ito!—ang pakli ng namuhing diyosa;—¡Jesus! ¡saka ka na magsalita, kapag nagkaroon ka ng magarang sinundan!

Samantala'y si Basilio, na nasa tapat ng bahay, ay kahalubilo ng mga nanonood at binibilang ang mga taong pumapanaog sa mga karwahe. Nang makita ang gayon karaming taong masasaya at tiwala, nang makita ang dalawang bagong kasal, na sinusundan ng mga kaangay niyang mga dalaginding na mga walang malay at walang agam-agam, at naisip na matatagpuan doon ang kakilakilabot na kamatayan ay naawa siya at naramdamang nagbawa ang kaniyang galit.

Nagtataglay siya ng nasang iligtas ang gayon karaming mga walang sala, inisip na sumulat at magbigay-alam sa mga may-kapangyarihan; nguni't dumating ang

isang karwahe at nagsibaba si P. Salvi at si P. Irene, na kapwa may kasiyahang-loob, waring mga ulap na dumaan, at napawi ang kaniyang mabubuting hangad.

—¿Ano ang mayroon sa akin?—aniya sa sarili— ¡magbayad ang mabubuti na kasama ng masasama!

At idinagdag, pagkatapos, upang panahimikin ang kaniyang mga pagkabalisa:

—Hindi ako manunuplong, hindi ko dapat pangahasan ang pagkakatiwala sa akin. Ang utang ko sa *kaniya* ay higit kaysa lahat ng *inyan*; siya ang humukay ng pinaglibingan sa aking ina; ang mga taong iyan ang pumatay! ¿Ano ang mayroon sila sa akin? ¡Ginawa ko ang lahat upang maging mabuti, magkaroon ng halaga; pinagsikapan ko ang lumimot at magpatawad; tiniis ko ang lahat ng pataw at wala akong hiningi kundi ang bayaan lamang akong matiwasay! Ako'y hindi nakasasagabal sa kanino man... ¿Ano ang ginawa sa akin? ¡Umilandang sa hangin ang kanilang luray na katawan! ¡Labis na ang tiniis namin!

Pagkatapos ay nakitang pumasok si Simoun na dala sa kamay ang kakila-kilabot na lampara, nakitang binagtas na dahan-dahan ang silong, ang ulo'y nakatungo at waring nag-iisip. Naramdaman ni Basilio na ang kaniyang puso'y tumitibok nang mahinang-mahina, na ang kaniyang mga paa't kamay ay nanlalamig at ang maitim na anino ng mag-aalahas ay nagkakaroon ng anyong nakapangingilabot na nalilibid ng lagablab. Sa tabi ng hagdan ay tumigil si Simoun na wari'y nag-aalinlangan; si Basilio'y hindi humihinga. Ang pag-aalinlangan ay hindi nagluwat; itinaas ni Simoun ang kaniyang ulo, patuloy na umakyat sa hagdanan at nawala.

Sa wari ng nag-aaral ay sasabog na ang bahay at ang mga dingding, mga lampara, mga panauhin, bubungan, mga durungawan, orkesta ay umilandang sa hangin na waring isang dakot na бага sa gitna ng isang kasindak-sindak na putok; tumingin sa kaniyang paligid at inakalang ang mga nanonood na naroroon ay pawang bangkay; nakikita niyang luray-luray, sa wari, niya'y napupuno ng

apoy ang hangin, nguni't ang kalamigang-loob ng kanyang pagkukuro ay nanagumpay sa pag-uulap na iyong dumaan na tinulungan ng gutom at aniya sa sarili:

—Samantalang hindi pumapanaog ay walang pang-anib. Hindi pa dumarating ang Kapitan Heneral!

At pinilit na mag-anyo siyang panatag at pinipigil ang pangangaykay ng kaniyang mga paa, at tinangkang malibang sa pag-iisip ng ibang bagay. Mayroong wari'y kumukutya sa kaniya sa sariling kalooban at sinasabi sa kaniya:

—Kung nanginginig ka ngayong hindi pa sumasapit ang sandaling takda ano ang aasalin mo kapag iyong nakitang bumabaha ang dugo, nag-aalab ang mga bahay at sumasagitsit ang mga punglo?

Dumating ang Heneral, nguni't hindi siya napuna ng binata, minamataan ang mukha ni Simoun na isa sa mga pumanaog upang sumalubong, at nakilala niya sa walang awang anyong iyon ang hatol na kamatayan sa lahat ng taong naroon, at sa gayon ay pumasok sa kaniya ang muling pagkasindak. Siya'y nanlamig, sumandig sa pader ng bahay, at nakatitig sa mga durungawan at tinawasan ang mga pandinig, tinangkang hulaan ang mangyayari. Nakita sa salas ang maraming taong nakaligid kay Simoun at pinagmamasdan ang lampara; nakadinig ng mga maliligayang bati, mga bulalas na paghanga; ang mga salitang *comedor externo* ay naulit-ulit, nakitang ngumiti ang Heneral at kinuru-kuro niyang sa gabing iyon gagawin ang unang paggamit, alinsunod sa itinakda ng mag-aalahas, at tunay ngang sa dulang na hahapunan ng Heneral. Si Simoun ay nawalang sinusundan ng maraming humahanga.

Nang mga katangi-tanging sandaling iyon ay nagtagumpay ang kaniyang magandang puso, nilimot ang lahat ng kaniyang pagtatanim, nilimot si Huli, tinangkang iligtas ang mga walang sala, at humanda, mangyari na ang mangyayari, tinawid ang daan at nagtangkang pumasok. Nguni't nalimot ni Basilio na napakadukha ang kaniyang

suot; pinigil siya ng bantay-pinto, at nang makita ang kaniyang pagpupumilit ay binantaan siyang tatawag ng dalawang *Veterana*.

Nang mga sandaling iyon ay pumapanaog si Simoun na namumutla nang kaunti. Binayaan ng bantay si Basilio upang yumuko sa mag-aalahas na wari'y nagdaan ang isang santo. Nahalata ni Basilio sa anyo ng mukha na lilisanin nang patuluyan ang sawing bahay na iyon at ang lampara ay may ilaw na, *Alea jacta est*. Dala ng pag-iingat sa sarili ay naisip ang lumigtas. Maaaring masumpungan ng kahit sino na galawin ang ilawan, alisin ang timsim at sa gayon ay puputok at ang lahat ay mata-tabunan. Nadinig pa si Simoun na nagsabi sa kutsero na:

—¡Sa Escolta, tuliman mo!

Gulilat at sa takot na madinig ang kakila-kilabot na putok ay lumayo si Basilio nang buong tulin sa sawing pook na iyon; sa wari niya'y wala ang liksing kailangan ng kaniyang mga hita, ang kaniyang mga paa'y nadudulas sa mga bangketa na waring lumalakad at hindi kumikilos; ang mga taong nakakasalubong ay humahadlang sa kaniyang lakad, at bago makadalawampung hakbang ay waring hindi lamang limang minuto na ang nakaraan. Sa malayulayo'y natagpuan ang isang binatang nakatayo, na ang ulo'y nakataas, nakatitig sa bahay. Nakilala ni Basilio si Isagani.

—¿Ano ang ginagawa mo rito?—ang tanong.—
¡Halika!

Tiningnan siya ng malamlam na tingin ni Isagani, ngumiti nang malungkot at muling tumingin sa mga bukas na durungawan, na sa puwang nito'y natatanaw ang maputing anyo ng binibining ikinasal, na nakapigil sa bisig ng naging asawa, na dahan-dahang lumalayo.

—¡Halika, Isagani! Lumayo tayo sa bahay na iyan, halika!—ang sabi ni Basilio na ang boses ay paos at pinigilan sa bisig ang kausap.

Inilalayo siyang banayad ni Isagani at patuloy ring nakatanaw na taglay sa labi ang malungkot na ngiti.

—¡Alang-alang sa Diyos, lumayo tayo!

—¿Bakit ako lalayo? Bukas ay hindi na siya ang dati.

Napakalaking lungkot ang taglay ng mga pangu-ngusap na iyon, na nalimot sandali ni Basilio ang kaniyang sindak.

—¿Ibig mo bang mamatay?—ang taneng.

Ikinibit ni Isagani ang balikat at nagpatuloy sa pagtingin.

Muling tinangka ni Basilio ang siya'y kaladkarin.

—¡Isagani, Isagani, pakinggan mo ako; huwag tayong mag-aksaya ng panahon! Ang bahay na iyan ay puno ng pulbura, sasabog na, dahil sa isang kapangahasan, sa isang pagsisiyasat... Isagani, ang lahat ay mamamatay sa ilalim ng kaniyang durog na labi.

—¿Sa kaniyang labi? —ang ulit ni Isagani na inu-unawa mandin ang ibig turan, nguni't hindi rin inilalayo sa durungawan ang tingin.

—¡Oo, sa ilalim ng kaniyang labi, oo, Isagani! alang-alang sa Diyos, halika! saka ko na isasalaysay sa iyo, halika! isang lalo pang sawi kaysa ating dalawa ang humatol sa kanila... ¿Nakikita mo ang ilaw na puting iyan, maliwanag, na waring ilaw elektrika, na nanggagaling sa asutea? ¡Iyan ang ilaw ng kamatayan! Isang lampara na may lamang dinamita, sa isang kakainang may baong pulbura... puputok at walang makaliligtas na buhay ni isang daga man lamang, ¡halika!

—¡Huwag!—ang sagot ni Isagani na iniiling ang malungkot niyang ulo—ibig kong lumagi rito, ibig ko siyang makita pang muli na bilang pahimakas... ¡bukas ay iba na!

—¡Masunod ang natatakda! ang bulalas ni Basilio nang makita ang gayon at matuling lumayo.

Nakita ni Isagani na ang kanyang kaibigan ay matuling lumalayo, na taglay ang pagmamadaling nagpapakilala ng tunay na takot at nagpatuloy rin nang pagtingin sa nakaaakit na mga bintana, gaya ng *caballero de*

Toggemburg na nag-aantay na dumungaw ang iniibig, na sinabi ni Schiller. Nang mga sandaling yaon ay walang tao sa salas; ang lahat ay tumungo sa may kakainan. Naisip ni Isagani na mangyayaring may katunayan ang ikinatatakot ni Basilio. Naaalaala ang mukha niyang gulilat, siya na hindi napapawian ng kalamigang-loob, at nag-simula na sa paghuhulu-hulo. Isang bagay ang maliwanag na bumabakas sa kaniyang pag-iisip: ang bahay ay sasabog at si Paulita ay naroroon, si Paulita'y mamamatay sa isang kakila-kilabot na pagkamatay.

Sa harap ng pagkabatid na ito ay nalimot ang lahat: panibugho, pagtitiis, mga sama ng loob; ang mawaing binata'y walang naalaala kundi ang kaniyang pag-ibig. Hindi na inalaala ang sarili, walang kagatul-gatol, tinungo ang bahay, at salamat sa kaniyang makisig na kagayakan at kaniyang anyong walang alinlangan ay mading nakaraan sa pintuan.

Samantalang ang mga bagay na ito'y nangyayari sa daan, sa kakainan ng malalaking diyos ay nagpatawid-tawid sa mga kamay ang isang pergamino na kinababasaan ng mga salitang ito, na tintang pula ang ipinang-sulat:

*Mane Thecel Phares.*⁴

Juan Crisostomo Ibarra.

—¿Juan Crisostomo Ibarra? ¿Sino iyan?—ang tanong ng Heneral na iniabot sa kalapit ang papel.

—¿Isang masamang biro!—ang tugon ni D. Custodio;—lagdaan ang papel ng pangalan ng isang *filibusterillo*, na may sampung taon nang patay.

—*¡Filibusterillo!*

—¿Iya'y isang birong magiging sanhi ng kaguluhan! May mga babae pa naman...

Hinahanap ni P. Irene ang nagbiro at ang nakita ay si P. Salvi, na nakaupo sa kanan ng kondesa, na na-

⁴Tatlong katagang pangwakas: "Bilang na "natimbang na—hati ang iyong kapangyarihan."

mutla nang kasimputi ng kaniyang serbilyeta samantalang minamasdang nandidilat ang mata ang mga mahiwagang pangungusap. Ang nangyari sa espinghe ay kaniyang naalaala!

—¿Ano, P. Salvi?—ang tanong—nakikilala бага ninyo ang lagda ng inyong kaibigan?

Si P. Salvi ay hindi sumagot; umanyong mangungusap, at hindi alumana ang ginagawa'y ipinahid sa noo ang serbilyeta.

—¿Ano ang nangyari sa inyo?

—¡Iyan ang kaniyang sulat!—ang mahinang sagot, na halos hindi madinig;—¡iyan ang tunay na sulat ni Ibarra!

At matapos makasandig sa sandalan ng luklukan ay binayaang mabitin ang kaniyang mga kamay na waring kinulang ng lakas.

Ang di kapalagayang-loob ay naging sindak; nangagkatinginan sila-sila nang walang kahuma-huma. Tinangka ng Heneral ang tumindig, nguni't sa pangingilag na baka ipalagay na pagkatakot ang gayon ay nagpigil at lumingap sa kaniyang paligid. Walang mga sundalo; ang mga alilang naglilingkod ay hindi niya nakikilala.

—¡Magpatuloy tayo ng pagkain, mga ginoo,—anya—at huwag nating bigyang-halaga ang isang biro!

Nguni't ang kaniyang boses ay hindi nakapagbigay-katiwasayan kundi bagkus pa ngang nagpalalo nang di kapalagayang-loob. Ang boses ay nanginginig.

—Ipinalalagay kong hindi ibig sabihin ng *Mane thecel phares* na iyan na tayo'y papatayin ngayong gabi—ani D. Custodio.

Ang lahat ay napahinto.

—Nguni't mangyayaring tayo'y malason...

Binitiwang ang kanilang mga *cubiertos*.

Samantala'y unti-unti nang nangungulimlim ang ilaw.

—Ang lampara ay nangungulimlim,—ang sabi ng Heneral na hindi mapalagay;—¿ibig бага ninyong itaas ang timsim, P. Irene?

Nang sandaling yaon, matuling wari'y lintik ay pumasok ang isang anino na nagbuwal ng isang uupan at sinagasa ang isang alila, at sa gitna ng pagkakagitla ng lahat, ay sinunggaban ang lampara, tumakbo sa asutea at inihagis sa ilog. Ang lahat ng ito'y nangyari sa isang kisap-mata, ang kakainan ay nagdilim.

Ang lampara ay lumagpak na sa ilog, nang ang mga utusan ay makasigaw nang:—¡magnanakaw, magnanakaw!—at patakbo ring tumungo sa asutea.

—¡Isang rebolber!—ang sigaw ng isa;—madali, isang rebolber! Habulin ang magnanakaw!

Nguni't ang anino, lalo pang maliksi, ay nakapangibabaw na sa mahabang ladrilyo, at bago dumating ang isang ilaw ay nakalundag na sa ilog at nagpadinig ng isang alaguwak sa pagbagsak sa tubig.

XXXVI

MGA KAGIPITAN NI BEN-ZAYB

Agad-agad na nabatid ang pangyayari, nang makakuha ng mga ilaw, at makita ang di ayos na anyo ng nabiglang mga diyos, si Ben-Zayb, lipos-kamuhian at taglay na ang pagsang-ayon ng sumisiyasat ng mga inililimbag, ay nagtatakbong tungo sa kaniyang bahay (isang entresuwelo na tinitirahan niya't ng ibang kasama), upang sulatin ang lalong malamang salaysay na nabasa sa silong ng langit ng Pilipinas; ang Heneral ay aalis na masama ang loob kung hindi mababasa muna ang kaniyang mga papuri, at ang gayo'y hindi mapahihintulatang mangyari ni Ben-Zayb, na may magandang puso. Nagtiis na ngang iwan ang hapunan at ang sayawan at hindi natulog nang gabing yaon.

¡Mauugong na bulalas sa pagkagulat, pagkamuhi, ipalagay na wari'y gumuho ang mundo at ang mga bi-

tuin, ang mga walang lipas na bituin ay nangagkakaumpugan! Pagkatapos ay isang mahiwagang pambungad, puno ng mga banggit, mga pasaring... makaraan ito'y ang salaysay ng pangyayari at ang panghuling-bati. Dinamihan ang mga paligoy, inubos ang mga pasapyaw na salita sa paglalarawan ng pagkakatiwangwang at nang napakahuling pagkakabinyag ng sabaw na tinanggap ng Heneral sa kaniyang noong tagalangit; pinuri ang kaliksihang ginamit sa pagtayo, na inilagay ang ulo sa dating kinlalagyan ng paa at tiwarik; bumigkas ng isang pagpupuri sa Lumikha, dahil sa mairog na pagkakalinga sa mga kabanal-banalang mga butong iyon, at ang pagka-kasalaysay ay lumabas na napakainam, na ang Heneral ay lumabas na wari'y isang magiting at lalo pang mataas ang kinahulugan, gaya ng sabi ni Victor Hugo. Sumulat, nagbura, nagdagdag at nagbanghay upang lumabas na dakila ang salaysay nang walang pagkakalisya sa katotohanang—ito ang kaniyang tanging karapatan sa pagkamamamahayag,—maging kalakhan ang ukol sa pitong diyoses at karuwagan at aba sa hindi kilalang magnanakaw, “na nagparusa sa sarili, sindak at nakakilala sa kalakhan ng kaniyang pagkakasala nang sandali ring iyon.” Ipinalagay ang ginawa ni P. Irene na pagpasok sa ilalim ng dulang na “biglang udyok ng likas na katapangan, na hindi napaglubag ng abito ng isang Diyos ng kapayapaan na isinuot sa buong buhay”, tinangka ni P. Irene na habulin ang nagkasala at sa pagbagtas niya nang patuwid ay dumaan sa ilalim ng dulang. Sa pagsasalaysay noon ay bumanggit ng mga lungga sa ilalim ng dagat, tinukoy ang isang balak, balak ni D. Custodio, inalala ang katalinuhan at mahahabang paglalakbay ng pari. Ang pagkawala ng diwa ni P. Salvi ay isang malaking dalamhati na dinamdam ng mabait na Pransiskano, sa pagkakitang kakaunti ang napapapala ng mga Indiyo sa kaniyang mga banal na pangaral; ang pagkakatigagal at sindak ng ibang kasalo, na ang isa sa kanila'y ang kondesa na “pumigil” (nangunyapit) kay P. Salvi, ay dili iba kundi katiwasayan at

kalamigang-loob ng magigiting, na sanay sa mga panganib sa gitna ng pagtupad sa kanilang mga kautangan na sa piling nila ang mga senador romano, na nabigla ng mga dumagsang galo, ay pawang mga binibining masindakin lamang na nangagugulat sa harap ng larawan ng mga ipis. Pagkatapos, at upang maging kaibayo, ay ang larawan ng magnanakaw: takot, kabaliwan, di pagkakan-tututo, tinging mabalasik, anyong gulat at lakas ng kataasan ng uri sa kabaitan ng lipi ang kanyang paggalang nang makita roong nangakalimpi ang gayong katataas na tao! At kapit na kapit ngang isunod doon ang isang mahabang parirala, isa nang paghikayat, isang talumpating laban sa pagkasira ng mabubuting kaugalian, at iyon ang sanhi ng pangangailangang lagi ng isang hukumang-hukbo, “ang pagtatatag ng *estado de sitio* isang tanging kautusan, na makapipigil, mahigpit, sapagka’t lubhang kailangang dali-daliin ang pagpapakita sa masasama at mga salarin, na kung sakali mang ang puso’y mahabagin at malingap sa mga mapangayupapa’t masunurin sa kautusan ay malakas naman ang kamay, matatag, walang pagmamaliw, matuwid at matindi sa mga lumalabag sa kaniya nang walang kakatwi-katwiran at humahalay sa mga banal na kapalakaran ng Inang-Bayan! Oo, mga ginoo, ito’y kailangan, di lamang sa ikabubuti ng kapuluang ito, hindi lamang sa ikabubuti ng buong sangkatauhan, kundi sa ikabubuti ng pangalan ng Espanya, ng karangalan ng pangalang Kastila, ng karangalan ng bayang Ibero, sapagka’t sa ibabaw ng lahat ay mga Kastila tayo, at ang bandila ng Espanya” atb.

At dinuluhan ang salaysay ng ganitong pantapos: “Matahimik na yumao ang matapang na bayani, na ang sanay na kamay ay humawak sa kapalaran ng bayang ito sa kapanahunang lubhang maligalig. ¡Matahimik na yumao upang lumanghap ng malunas na simoy ng Manzanares! Kami rito’y maiiwan na wari’y matatapat na taliba upang dalanginan ang kaniyang alaala hangaan ang kaniyang matatalinong kapasiyahan, at iganti ang kataksilang ginawa sa kaniyang mainam na handog,

na makukuha rin namin sukdang kailanganing patuyuin ang mga dagat! Ang gayong maalindog na relikyang ay magiging isang walang pagkapawing tanda sa bayang ito ng kaniyang karilagan, kalamigang-loob at katapangan."

Ganiyan niya tinapos ang sinulat na may kaunting kadiliman; at bago mag-umaga ay ipinadala sa pasulatan, na may taglay nang kapahintulutan ng tagasuri. At natulog na wari'y si Napoleon nang matapos mai-takda ang paraan ng labanan sa Jena.

Ginising siya nang mag-umaga, na ang mga *cuartilla* ay ibinabalik at may isang sulat ng namamahala, na sinasabing ipinagbabawal na mahigpit ng Heneral na pag-usapan ang nangyari at ipinagbilin na pabulaanan ang kahit anong sabi-sabihan at usap-usapang kumalat, na ang lahat ay ipalagay na sali-salita lamang, mga palangha at mga paka-pakana.

Sa ganang kay Ben-Zayb, ang gayon ay pagpatay sa isa niyang anak na napakaganda't napakatapang, na inianak at inalagaan nang lubhang malaki ang paghihirap at pagpapagal at ¿saan niya iuukol ngayon ang mainam na pagtatakap, ang magandang paghahayag ng mga paghahandang may katapangan at pagpaparusa? At alalahanin, na sa loob ng isa o dalawang buwan ay iiwan niya ang Pilipinas, at ang sinulat na iyon ay hindi mangyayaring lumabas sa Espanya, sapagka't ¿papaano ang pagsasabi noon sa mga salarin sa Madrid, sa ang naghahari doon ay ibang pagkukuro, humahanap ng mga pangyayaring nakapagpapagaan ng sala, tinitimbang ang mga pangyayari, may mga *jurado*, atb? Ang mga sulat na gaya ng kaniya ay kawangis ng ilang *aguardienteng* may lason na ginagawa sa Europa, na mabuting ipagbili lamang sa mga taong itim, (*good for negroes*) na ang kaibhan lamang ay ang kung hindi mainom ng mga maiitim ay hindi nangasisira, samantalang ang mga sulat ni Ben-Zayb, basahin man o hindi ng mga Pilipino, ay nagkakaroon din ng bisa.

—¿Kung bukas o makalawa man lamang sana ay may mangyayaring ibang pagkakasala!—aniya.

At sa harap ng pag-aalala doon sa anak niyang namatay bago malimbag, mga bukong nababad sa lamig, at sa pagkakaramdam na ang kaniyang mga mata'y nababasa ng luha, ay nagbihis upang makipagkita sa namamahala. Kinibit ng namamahala ang balikat: ipinagbawal ng Heneral, sapagka't kung mapag-alaman na pitong malalaking mga diyoses ay nagpabayang mapagnakawan ng isang balana, samantalang ikinukumpay ang mga *tenedor* at *cuchillo*, jay mapapanganib ang tibay ng Inang-Bayan! At gayon ding ipinagbiling huwag paghanapin ni ang lampara ni ang magnanakaw at ipinagbibilin sa mga susunod sa kaniya na huwag mangahas na kumain sa alin mang bahay ng ibang tao nang hindi nalilibid ng mga *alabardero*¹ at mga bantay. At sa dahilang ang mga nakaalam nang kaunti, sa mga nangyari sa bahay ni D. Timoteo nang gabing yaon, ay mga kawani at mga kawal, ay hindi maliwag na pabulaanan ang pangyayari sa harap ng madla: natutukoy sa katibayan ng Inang-Bayan. Sa harap ng pangalang ito'y itinungo na puno ng kagitingan ni Ben-Zayb ang kaniyang ulo, na iniisip si Abraham, si Guzman el Bueno, o, si Brutus man lamang at ang iba pang matatandang magiting na nasa kasaysayan.

Ang gayon karaming paghihirap ay hindi mangyayaring hindi magkakaroon ng gantimpala. Ang diyos ng mga mamamahayag ay nasiyahan kay Abraham-Ben-Zayb.

¡Halos kasabay noon ay dumating ang anghel na tagabalita na taglay ang tupa, na anyong isang panloloob sa isang bahay liwaliwan sa baybay ng ilog-Pasig, bahay na tinitirahan kung tag-init ng ilang prayle! ¡Iyon ang panahon, at si Abraham-Ben-Zayb ay nagpuri sa kaniyang diyos!

—Ang mga tulisan ay nakakuha ng mahigit sa dalawang libong piso, sinugatan nang malubha ang isang pari at

¹ Kawal.

dalawang alila... Ang kura ay nagtanggol sa likuran ng isang silya, na nagkasirasira sa kaniyang mga kamay...

—¡Hintay, hintay! —ani Ben-Zayb na nagtatala:— apat o limampung tulisang sa paraang taksil... mga rebolber, itak, eskopeta, pistola...leong nananandata, silya... putul-putol... sinugatan nang walang kaawa-awa...sampung libong piso...

At sa kagalakan, at dahil sa hindi pa lubos na nasisiyahan sa mga balita, ay tumungo sa pook na pinangyarihan, na sa daan ay binabalak ang salaysay ng paglalaban. ¿Isang munting bigkas na tinuran ng namumuno? ¿Isang salitang paalipustang galing sa bibig ng pari? Lahat ng pagpaparis at talinghaga, na iniukol sa Heneral, kay P. Irene at kay P. Salvi ay maikakapit sa paring nasugatan, at ang salaysay tungkol sa magnanakaw ay sa bawa't isang tulisan. Sa pagmumura ay maaaring lumawig pa, maaaring banggitin ang pananampalataya, ang pananalig, ang kaawaan, ang tugtog ng mga kampana, ang utang ng mga Indiyos sa mga prayle, malungkot sa sarili at gumamit ng maraming banggit at mga himig na ayos Castelar. Babasahin iyon ng mga dalaga sa siyudad at sasabihing:

—¡Si Ben-Zayb ay mabangis na gaya ng leon; masuyo na gaya ng isang tupa!

Nang dumating sa pook na pinangyarihan ay napamangha siya nang makita na ang nasugatan ay dili iba't si P. Camorra, na tinakdaan ng kaniyang *provincial* na magdusa sa bahay liwaliwan, sa baybay ng ilog-Pasig, dahil sa kaniyang pinaggagawa sa Tiyani. May isang munting sugat sa kamay, isang bukol sa ulo dahil sa kaniyang pagkakatiwangwang; ang mga tulisan ay tatlo at ang mga sandata'y pawang itak; ang halagang nanakaw ay limampung piso.

—¡Hindi mangyayari! —ani Ben-Zayb; —magtigil kayo... hindi ninyo alam ang inyong sinasabi.

—¡Hindi ko nalalaman, *puñales!*

—¡Huwag kayong hangal... ang mga tulisan ay mahigit kaysa sinabi ninyo...!

—¡Aba! ang manghihitit na ito ng tinta...

Nagkaroon sila ng isang malaking pagtatalo. Ang mahalaga kay Ben-Zayb ay ang huwag masira ang isinulat, palakihan ang mga pangyayari upang kumapit ang kaniyang mga pinagturan.

Isang alingawngaw ang pumutol sa pagtatalo. Ang mga tulisanang nangahuli ay nangagpahayag ng malalaking bagay. Isa sa mga tulisan ni *Matanglawin* (si Kabisang Tales) ay nagsabing tinipan sila sa Santa Mesa upang makisama sa kaniyang pulutong at looban ang mga kumbento at ang mga bahay ng mayayaman... Ang mangungulo sa kanila'y isang Kastilang mataas, kayumanggi, maputi ang buhok, na ang sabi'y gagawa nang gayon sa utos ng Heneral, na matalik niyang kaibigan, pinatibayan pa rin sa kanila na ang *artilleria* at ilang rehimyento ay makikisama sa kanila, kaya't wala silang dapat ikatakot. Ang mga tulisan ay patatawarin at ang isang katlong bahagi ng masamsam ay ibibigay sa kanila. Ang palatandaan ay isang putok ng kanyon, at sa dahilang hindi dumating-dating ang kanilang inaantay na hudyat ay inakala ng mga tulisan na sila'y biniro, ang ila'y nangagsiuwi, ang ilan ay nangagsibalik sa kani-kanilang bundok at nangakong paghigantihan ang Kastila, na makalawa nang nagkulang sa kaniyang salita. Sa gayon, silang mga nahuli ay nagnasang gumawa, kahit sa kanilang sarili, at linooban ang isang bahay-liwaliwan na nasumpungan, at ipinangangakong ibigay na walang kakulang-kulang ang dalawang ikatlong bahagi ng nasamsam kung paghahabulin ng Kastilang maputi ang buhok.

—Sa pagkakawangki sa anyo ni Simoun ng mga tinurang ayos ay ipinalagay na hindi katotohanan ang mga pahayag na iyon, kaya't binigyan ng katakut-takot na pahirap ang magnanakaw, sampu ng makina elektrika, dahil sa gayong kahalay-halay na tungyaw. Datapwa't ang

balitang pagkawala ng mag-aalahas na napuna ng lahat ng taga-Escolta, at dahil sa pagkakatatagpo ng mga bayong ng pulbura at maraming punglo sa kaniyang bahay ay nagkaroon ng wari'y katotohanan ang pahayag ng tulisan at unti-unting kumalat ang lihim na nababalot ng ulap, nangagbulung-bulungan, umuubo, na ang tingi'y nanganganib, mga *puntos suspensivos* at maraming salitang pinalalaki tungkol sa mga gayong pangyayari. Ang mga nakabatid ng lihim ay hindi matapus-tapos sa pagkakamangha, inihaba ang mga mukha, nangamumutla at kaunti nang mapagalaman ang ilang bagay-bagay na hindi napuna.

—¡Mabuti't nakaligtas tayo! ¡Sino ang makapag-sasabi...

Nang kinahapunan, si Ben-Zayb, na punung-puno ng mga rebolber at bala ang mga bulsa ay dumalaw kay D. Custodio, na natagpuang masigasig na gumagawa ng isang panukala na laban sa mga mag-aalahas na Amerikano. Bumulong na marahang-marahan sa tainga ng mamamahayag ng mga mahiwagang salita sa pagitan ng dalawang palad na pinagtaklob.

—¿Tunay ba?—ang tanong ni Ben-Zayb na idinukot ang kamay sa bulsa, samantalang namumutla nang bahagya.

—At kahit saan matagpuan.

Tinapos ang salita sa isang galaw na makahulugan. Itinaas ang dalawang kamay hanggang pantay mukha, na ang kanan ay lalo pang baluktot kaysa kaliwa, ang mga palad ay tungo sa ibaba, ipinakita ang isang mata at makalawang gumalaw nang papasulong.

—¡Psst, psst! —ang kaniyang sipol.

—¿At ang mga brilyante?—ang tanong ni Ben-Zayb.

—Kung matatagpuan...

At gumawa ng isa pang kilos sa pamamagitan ng mga daliri ng kanang kamay, na pinaikit-ikit mula sa harap hanggang sa likod at mula sa labas na papaloob, na waring kilos ng pamaypay na natitiklop, waring may ini-

ipon, mga labayang umiikit na pumapalis nang patungo sa kaniya, na malilinis ang pagkakapandukot. Sinagot ni Ben-Zayb ng isa ring kilos, na pinapandilat na mabuti ang mga mata, binalantok ang mga kilay at malakas na lumanghap ng hangin, na waring ang hanging nakabubusog ay natuklasan na.

—¡Jhs! !

XXXVII ANG HIWAGA

Todo se sabe.

Kahit na pinagkaingatan nang labis, ay nakarating din sa kabatiran ng madla ang alingawngaw, subali't malaki na ang kaibhan at marami na ang kulang. Iyon and sanhi ng mga usap-usapan nang sumunod na kagabihan sa bahay ng isang mayamang mag-aanak na sina Orenda, na nangangalakal ng hiyas sa masipag na bayang Sta. Cruz. Siya na lamang naaatupag ng marami nilang kaibigan. Hindi nangaglalaro ng *tres-siete*, ni nagtutugtugan ng piyano, at ang munting si Tinay, ang pinakabata sa lahat ng dalaga, ay nayayamot sa paglalarong mag-isa ng *sungka*, na hindi mapag-unawa kung ano't pinag-uusapan ang mga panloob, panghihimagsik, ang mga bayong ng pulbura, gayong maraming magagandang sigay sa pitong bahay, na waring kinikindatan siya at nginingitian ng kanilang mga mumunting bibig, na nakabuka, upang *isubi* sa ina. Si Isagani, na kung pumaparoon, ay laging nakikipaglaro sa kaniya at napadadayang matikabo, ay ayaw makinig sa kaniyang katatawag; pinakikinggang tahimik at malamlam ni Isagani ang isinasaysay ng platerong si Chichoy. Si Momoy, ang katipan ni Sencia, ang pinakamatanda sa mga Orenda, maliksi at magandang dalaga kahit may kaunting pagkamapalabiro, ay umalis sa durungawang sa gabi-gabi'y laging pook

¹ Ang lahat ay natutuklas.

ng pag-uusap nilang magsing-ibig. Ang bagay na ito'y nakamumuhi sa loro na ang kulungan ay nakasabit sa pairap ng bahay, lorong minamahal ng lahat ng tagabahay, sapagka't marunong bumati sa lahat kung umaga sa pamamagitan ng maiinam na salita tungkol sa pag-ibig. Si Kapitana Loleng, ang masipag at matalinong si Kapitana Loleng, ay pigil na nakabukas ang kaniyang aklat talaan, nguni't hindi makuhang basahin ni masulatan; hindi minamasdan ang mga pinggan, na puno ng mga perlas na lagas ni ang mga brilyante; noon ay nakalilimot at ang pakikinig lamang ang ginagawa. Ang kaniya mang asawa, ang dakilang si Kapitang Toringoy, galing sa pangalang Domingo, ang lalong maligaya sa buong arabal, na walang gawa liban sa magbihis ng mainam, kumain, dumaldal, samantalang ang lahat ng kaanak ay gumagawa at nagsusumakit, ay hindi tumungo sa dati niyang pinakikipaglipunan, at pinakikinggang natatakut-takot at nangangamba ang mga kakila-kilabot na ibinabalita ng payanggog na si Chichoy.

At hindi mangyayaring hindi magkagayon. Si Chichoy ay naghatid ng ilang gawa kay D. Timoteo Pelaez, isang pares na hikaw ng bagong kasal nang iginigiba pa naman ang kiyosko na ginamit na kakainan ng mga may lalong mataas na kapangyarihan. Sa dakong ito'y namumutla si Chichoy at naninindig ang buhok.

—;Naku! —aniya, —mga bayong ng pulbura sa ilalim ng tuntungan, sa bubungan, sa ilalim ng dulang, sa loob ng mga uupan, sa lahat ng sulok! Mabuti na lamang at wala isa mang manggagawang humihit!

—At sino ang naglagay ng mga bayong na iyon ng pulbura? —ang tanong ni Kapitana Choleng, na may katapangan at hindi namumutla na gaya ng mangingibig na si Momoy.

Si Momoy ay dumalo sa kasalan, kaya't may katwiran ang kaniyang nahuling panginigilabot. Si Momoy ay napalapit sa kiyosko.

—Iyan ang walang makapagsabi,—ang sagot ni Chichoy:—sino ang dapat magkaroon ng hangad na guluhin

ang kapistahan? Wala kundi iisa lamang, ang sabi ng bantog na abugadong si G. Pasta na narooing dumalaw, o isang kagalit ni D. Timoteo o isang kaagaw ni Juanito. . .

Ang mga dalagang Orenda ay biglang napaligon kay Isagani: si Isagani'y tahimik na ngumiti.

—¡Magtago kayo,—ang sabi sa kaniya ni Kapitana Loleng; baka kayo pagbintangan. . . . magtago kayo!

Muling ngumiti si Isagani at hindi sumagot nang ano man.

—Hindi malaman ni D. Timoteo—ang patuloy ni Chichoy,—kung sino ang may kagagawan; siya ang namahala sa pagpapagawa, siya at ang kaibigan niyang si Simoun, at wala na. Sa bahay ay nagkagulo, dumating ang tenyente ng veterana, at matapos na ipagbilin sa lahat ang paglilihim ay pinaalis ako. Nguni't. . . .

—Nguni't. . . . nguni't ang bulong na nanginginig ni Momoy.

—¡Naku!—ang sabi ni Sensia na tiningnan ang kaniyang nobyo at nangiginig din dahil sa pagaalaalang naparoon sa pista;—ang *señorítong* ito . . . kung sakaling pumutok. . . .

At tiningnan ng matang galit ang kaniyang iniibig at hinahangaan ang kaniyang katapangan.

—Kung sakaling pumutok. . . .

—¡Walang matitirang bahay sa daang Anloague!—ang dagdag ni Kapitang Toringoy na nagpatanaw ng katapangan at pagwawalang-bahala sa kaniyang anak.

—Ako'y umuwang litung-lito,—ang patuloy ni Chichoy,—na iniisip na kahit isang titis lamang, isang sigarilyo, ay nagkataong nahulog o may sumabog na isang lampara, sa mga sandaling ito'y wala tayong Heneral, ni Arsobispo, ni ano man, ni mga kawani man lamang! ¡Abo ang lahat na napatungo sa pista kagabi!

—¡Birhen Santisima! ang maginoong ito. . . .

—¡Susmariosep!—ang bulalas ni Kapitana Loleng,—ang lahat ng may utang sa atin ay naroroon; ¡susmariosep!

At mayroon kaming isang bahay na malapit doon. ¿Sino kaya ang. . . .

—Ngayon ninyo malalaman,—ang patuloy ni Chichoy na mahina ang boses,—nguni't kailangan ninyong ipaglim. Ngayong hapon ay aking natagpuan ang isa kong kaibigang tagasulat sa isang kawanihan, at sa pag-uusap namin tungkol sa bagay na iyan ay sinabi sa akin ang lihim: nabatid niya sa ilang kawani . . . ¿Sino, sa akala ninyo, ang naglagay ng mga bayong ng pulbura?

Ikinibit ng marami ang kanilang balikat; si Kapitang Toringoy lamang ang tumingin nang pasulyap kay Isagani.

—¿Ang mga prayle?

—¿Ang Insik na si Quiroga?

—¿Isang nag-aaral?

—¿Si Makaraig?

Si Kapitang Toringoy ay umubo, at tiningnan si Isagani.

Si Chichoy ay nakangiting umiling.

—Ang mag-aalahas na si Simoun.

—Si Simoun!!!

Isang katahimikang anak ng pagkakamangha ang sumunod sa mga salitang iyon. Si Simoun, ang nag-udyok ng kasamaan sa Heneral, ang mayamang mangangalakal na pinaparoonan nila sa kaniyang bahay upang bilhan ng mga batong kalas, si Simoun na tumatanggap sa mga Orenda nang lubhang magalang at binabati sila ng maiinam na pangungusap! Dahil nga sa mga balita'y waring hindi mangyayari, kung kaya't pinaniwalaan. *Credo quia absurdum*,² ang sabi ni San Agustin.

—¿Nguni't tiwala ba si Simoun sa pista kagabi?—ang tanong ni Sensia.

—Naroroon,—ang sabi ni Momoy,—nguni't naaalala ko nga pala! Umalis nang kami'y maghapunan. Umalis upang kunin ang kaniyang handog sa kasal.

² Pinaniniwalaan ko kahit balintuna.

—¿Nguni't hindi ba kaibigan ng Heneral ? ¿hindi ba kasama ni D. Timoteo?

—Opo, nakipagsama upang magawa ang pakay at nang . . .

—¡Ah! —ani Sensia, —¡ngayon ko nalinawan!

—¿Ang alin?

—Ayaw ninyong paniwalaan si *Tia* Tentay. Si Simoun ay siyang diyablo na nakabili sa kaluluwa ng lahat ng Kastila . . . sinasabi na ni *Tia* Tentay!

Si Kapitana Loleng ay nag-antanda, hindi mapalagay na tiningnan ang mga bato na nanganganib siyang maging бага; hinubad ni Kapitang Toringoy ang singsing na galing kay Simoun.

—Si Simoun ay wala nang hindi nag-iwan ng bakas, —ang dagdag ni Chichoy;—hinahanap siya ng guwardiya sibil.

—¡Oo!—ang sabi ni Sensia,—hanapin nila ang demon-yo!

At nag-antanda. Ngayon nila nalinawan ang maraming bagay, ang malaking kayamanan ni Simoun, ang katangi-tanging amoy ng kaniyang bahay, amoy asupre. Si Binday, isa sa mga dalagang Orenda, mapaniwalain at kagaya-igayang binibini, ay nakaalalang nakakita ng mga apoy na bughaw sa bahay ng mag-aalahas, nang isang hapon na kasama ang ina't naparoon sila upang mamili ng bato.

Si Isagani'y taimtim na nakikinig, na walang kaimik-imik.

—¡Kaya pala, kagabi. . . ! —ang pabulong ni Momoy.

—¿Kagabi?—ang ulit ni Sensia na may panibugho't nasang makaalam.

Hindi makapangahas na makapagpatuloy si Momoy, nguni't nawala ang kaniyang takot dahil sa mukhang ipinatana sa kaniya ni Sensia.

—Kagabi, samantalang kami'y humahapon, ay nagkaroon ng isang gulo; ang ilaw sa kinakainan ng Heneral ay namatay. Sinasabing ninakaw ng isang hindi nakilala kung sino, ang lamparang handog ni Simoun.

—¿Isang magnanakaw? ¿Isa sa mga *mano negra*?

Si Isagani ay tumindig at nagpalakad-lakad.

—¿At hindi nahuli?

—Lumundag sa ilog; walang nakakita sa kaniya. May nagsasabing Kastila raw, anang iba'y Insik, anang iba'y Indiyano....

—Inaakalang sa pamamagitan ng lamparang iyon,—ang tugon ni Chichoy;—ay pag-aalabin ang buong bahay, ang pulbura....

Muling naninig si Momoy, nguni't nang makitang naramdaman ni Sensia ang kaniyang katakutan, ay nag-ibang ayos.

—¡Sayang!—ang bulalas na nilakasan ang loob,—¡masama ang nagawa ng magnanakaw! Nangamatay sanang lahat....

Tiningnan siyang gulilat ni Sensia; ang mga babai'y nangag-antanda. Si Kapitang Toringoy na natakot sa pulitika ay umanyong lalayo. Si Isagani ay tinungo ni Momoy.

—Kailan ma'y hindi mabuti ang kumuha ng hindi sariling ari,—ang sagot ni Isagani na may matalinghagang ngiti;—kung nalalaman lamang ng magnanakaw na iyon kung ano ang pinapakay at nakapag-isip sana ay tunay na hindi gagawin ang gayon!

At idinagdag matapos ang munting hinto:

—Pantayan man ng kahit gaano'y hindi ako lalagay sa kalagayan niya.

At nagpatuloy sila sa pagkukuru-kuro at pagpapalalagay.

Makaraan ang isang oras ay nagpaalam na si Isagani sa mag-aanak upang manirahan na sa habang buhay sa piling ng kaniyang amain.

XXXVIII KASAWIAN

Si *Matanglawin* ay siyang kilabot sa Luzon. Ang kaniyang pangkat ay sisipot kung minsan sa isang lalawigang

hindi inaakalang kaniyang lulusubin, at kung minsan ay biglang susulpot sa isang lalawigang humahandang maglaban sa kaniya. Susunugin ang isang kabyawan sa Batangan, sisi-rain ang mga pananim; kinabukasan ay papatayin ang hukom pamayapa sa Tiyani, sa isa pa'y lolooban ang isang bayan sa Kabite at kukunin ang lahat ng armas sa tribunal. Ang mga lalawigang panggitna, mula sa Tayabas hanggang Pangasinan, ay inaabot ng kaniyang mga kabangisan at ang kaniyang marugong pangalan ay umaabot hanggang Albay, sa timog, at sa hilaga'y hanggang Kagayan. Sapagka't inalisan ng sandata ang mga bayan-bayan, dahil sa pagkukulang ng tiwala ng isang mahinang pamahalaan, ang mga ito'y nahuhulog sa kaniyang mga kamay na waring walang kabuluhanang bihang; paglapit niya ay iniwan ng mga manananim ang kanilang mga bukid, ang mga hayop ay napupuksa at isang bakas na dugo at apoy ang nagiging tanda ng kaniyang pagdaraan. Hinahalay ni Matanglawin ang lahat ng mahihigpit na kautusang laban sa mga tulisan, walang napapahirapan sa mga kautusang iyon kundi ang mga naninirahan sa mga nayon, na kaniyang binibihag o sinasalanta kung nallalaban, o kung nakikipagkasundo sa kaniya ay ipinalalamog o ipinatatapon ng pamahalaan, kung sakaling dumarating sa pagtatapunan at hindi abutin ng malubhang sakuna sa paglalakbay. Dahil sa gayong kalagayan ay marami sa mga tagabukid ang sumasailalim sa kaniyang kapangyarihan.

Sanhi sa kakila-kilabot na kaparaanang ito, ang naghihingalo nang pangangalakal ng mga bayan ay nagpatuloy na namatay nang lubusan. Ang mayayaman ay hindi makapangahas na makapaglakbay, at ang mahihirap ay natatakot na mahuli ng guwardiya sibil, na dahil sa nauutusang umusig sa mga tulisan, ay madalas na hinuhuli ang unang mampungan at pinahihirapan nang katakut-takot. Sa kaniyang di karapatan, ang pamahalaan ay nagpapakita ng kalakasan sa mga taong kaniyang pinaghihinalaan, upang sa kapapahirap ay di mahalata ng mga bayan ang kaniyang kahinaan, ang takot na nagtatakda ng mga gayong kautusan.

Isang hanay ng mga kaawa-awang ito na pinaghihi-nalaan, mga anim o pito, na nangakabaliti ng abut-siko at nangakataling wari'y piling nang tao ay nangaglalakad isang tanghaling tapat sa isang daang namamaybay sa isang bundok, na dala ng sampu o labingdalawang guwardiya na nangkabaril. Lubhang matindi ang init. Ang mga bayoneta ay nagkikintaban sa araw, ang kanyon ng mga baril ay nag-iinit, at ang mga dahon ng sambong na nalalagay sa mga kapasete ay halos hindi makapagpahina sa tindi ng nakasusunog na araw sa buwan ng Mayo.

Dahil sa hindi maikilos ang mga bisig at nangagkakadikitan, upang di gumamit ng maraming lubid, ay lumalakad ang mga huli na halos lahat ay walang takip sa ulo at mga walang sapin ang paa: mabuti na ang may isang panyong nakatali sa ulo. Hingal na hingal, hirap, punung-puno ng alikabok na nagiging putik dahil sa pawis, ay nararamdamang natutunaw ang kanilang utak, may lumilipanang ilaw sa kaitaasan, mga badhang pula sa kanilang pagmumukha, ang paghihinagpis, ang pagkagalit, isang bagay na hindi mawari, tangin ng mamamatay na sumusumpa, taong naiinip sa buhay, sa sarili, na nagtutungayaw sa Diyos Ang mga lalong nakapagtatagal ay itinutungo ang ulo, ikinukuskos ang mukha sa maruming likuran ng sinusundan upang mapahid ang pawis na tumatakip sa kanilang mga mata; ang marami'y pipilay-pilay. Kapag may nakaabala sa lakad dahil sa pagkadapa ay nadidinig ang isang tungayaw at lalapit ang isang sundalo na iniwawasiwas ang isang sanga, na kinuha sa isang puno, at pinipilit na pinatitindig sa palo dito't palo doon. Sa gayo'y tumatakbo ang hanay, na kaladkad ang nadapa na nagugumon sa alabok at umuungal na hinihinging siya'y patayin: sa isang pagkakataon ay napapatindig, napapatayo, at saka ipinatutuloy ang kaniyang paglakad na umiiyak na wari'y bata at isinusumpa ang oras na siya'y naging tao.

Ang piling na tao ay maminsan-minsang humihinto samantalang nangagsisiinom ang mga may dala sa kanila, at pagkatapos ay ipatutuloy ang lakad na ang bibig ay tuyo,

ang pag-usip ay madilim at ang puso'y puno ng paglait. Ang uhaw ay siyang pinakamunting bagay na inaalintana ng mga kaawa-awang taong iyon.

—¡Lakad, mga anak ng p. . . .!—ang sigaw ng sundalo, na nakapagpanibagong lakas, na ibinigkas ang karaniwang lait ng mga Pilipinong walang pinag-aralan.

At sumasagitsit ang sanga at tumatama sa likuran ng kahit sino, ng lalong nalalapit, kung minsan ay tumatama sa isang mukha, nag-iiwan muna ng isang bakas, pagkatapos ay mapula, at mayamaya'y marumi dahil sa alikabok ng lansangan.

—¡Lakad, mga duwag!—ang sigaw sa wikang Kastila na pinalalaking mabuti ang boses.

—¡Mga duwag!—ang ulit ng alingawngaw ng bundok.

At tinutulinan ang lakad ng mga duwag, sa silong ng langit na wari'y nagbabagang bakal, sa isang lansangang nakapapaso na iniaaboy ng mabukong sanga na naluluray sa malatay na balat. ¡Ang lamig sa Siberia ay mabuti pa kaysa araw sa buwan ng Mayo sa Pilipinas! Gayunman, sa mga sundalo ay may isang namumuhi sa gayong mga kabangisang walang kapararakan: lumalakad nang walang imik at kunot ang kilay na waring masama ang loob. Sa kahulihulihan, nang makita na ang guwardiya ay hindi na nasisiyahan sa sanga kundi pinagsisipa pa ang mga huli na napa-parapa, ay hindi na nakapagpigil at bugnot na sumigaw ng:

—Hoy, Mautang, bayaan mo na silang lumakad na mapayapa!

Si Mautang ay lumingong napamangha.

—¿At ano ang mayroon sa iyo, Carolino?—ang tanong.

—Sa ganang akin ay wala, nguni't naaawa ako!—ang sagot ni Carolino;—mga tao rin iyang kagaya natin!

—Napagkikilalang baguhan ka pa!—ang pakli ni Mautang na tumawang may habag,—¿kung gayo'y ano ang inasal ninyo sa mga mahuli sa labanan?

—Mabuting di sapala kaysa ganiyan!—ang sagot ni Carolino.

Napahintong sandali si Mautang, at pagkatapos, waring nakatagpo ng isasagot ay panatag na tumugon, na:

—¡Ah, ang mga huli doon ay mga kaaway at lumalaban, samantalang ang mga ito ay... ito'y mga kababayan natin!

At lumapit na ibinulong kay Carolino:

—¡Napakahangal ka! Ginagawa sa kanila ang ganiyan upang magtangkang lumaban o tumanan, at sa gayon ay... pung!

Si Carolino ay hindi sumagot.

Ang isa sa mga huli ay namanhik na pahintulutan siyang tumigil, sapagka't mayroon lamang gagawing kailangan.

—¡Ang pook na ito'y mapanganib!—ang sagot ng kabo, na di mapalagay na tinitingnan ang bundok:—¡sulong!

—¡Sulong!—ang ulit ni Mautang.

At humaging ang pamalo. Ang huli ay namilipit at tiningnan siya ng tinging may sumbat.

—Mabangis ka pa kaysa tunay na Kastila—ang sabi ng baliti.

Tinugon siya ni Mautang ng ilang palo. Halos sabay doo'y humaging ang isang punglo na sinundan ng isang putok: nabitiwan ni Mautang ang baril, bumitiw ng isang tungayaw at matapos madala sa dibdib ang dalawang kamay ay umikit at bumagsak. Nakita siya ng huli na kumikisay sa alikabok at nilalabasan ng dugo sa bibig.

—¡Tigil!—ang sigaw ng kabo na biglang namutla.

Ang mga sundalo'y huminto at tumingin sa kanilang paligid. Isang munting buga ng aso ang lumalabas sa isang kasukalan sa dakong itaas. Humaging ang isa pang putok at ang kabo'y namaluktot na nagtutungayaw at may sugat sa hita. Ang pulutong ay binabaka ng mga taong nangagkakanlong sa mga batong nasa kaitaasan.

Ang kabo, na lipos-kagalitan, ay tumuro sa dako ng kumpol ng mga baliti, ay sumigaw ng:

—¡Fuego!

Ang mga huli ay nangapaluhod, na puno ng sindak. Sa dahilang hindi maitaas ang mga kamay, ay nangagmama-kaawang humahalik sa lupa at iniuuna ang ulo, may tumutukoy sa kanilang mga anak, may sa kaniyang ina na wala nang mag-aampon; ang isa'y nangangako ng salapi, bina-banggit ng isa ang ngalan ng Diyos, nguni't ang bunganga ng mga baril ay nakababa na at isang kakila-kilabot na putok ang nagpapipi sa kanila.

Sinimulan na ang pakikipagputukan sa mga nasasa itaas na unti-unting nilaganapan ng aso. Dahil sa asong ito at sa kadalangan ng putok ay marahil hindi hihigit sa tatlo ang baril ng mga hindi nakikitang kalaban. Samantala naman ay sumasagupa at nagpapaputok ang mga sundalo, nangagkakanlong sa mga puno ng kahoy, humihiga at nagpupumilit na makapaitaas. Umiilandang ang mga putul-putol na bato, nababakli ang sanga ng mga puno, natutuklap ang lupa. Ang unang guwardiya na nagtangkang makapanhik ay gumulong na may tama ng punglo sa balikat.

Ang lihim na kalaban ay nakalalamang dahil sa kinalalagyan; ang mga matatapang na guwardiya na hindi marunong tumakbo ay kaunti nang umurong, sapagka't nanga-hihinto at ayaw mangagsisulong. Ang pakikipaglabang iyon sa hindi nakikita ay nakasindak sa kanila. Wala silang nakikita kundi pawang aso lamang at kabatuhan; walang boses ng tao, ni anino man lamang; mawiwikang nakikipaglaban sila sa bundok.

—¡Hale, Carolino! Nasaan ang katalasan mong tumudla, ip . . . !—ang sigaw ng kabo.

Nang mga sandaling iyon ay isang lalaki ang sumipot sa ibabaw ng isang bato at ikinukumpay ang baril na hawak.

—¡Paputukan iyan!—ang sigaw ng kabo na bumitiw ng isang malaswang tungayaw.

Tatlong guwardiya ang sumunod, nguni't ang lalaki'y nakatayo rin; sumisigaw, nguni't hindi malinawan ang kaniyang sinasabi.

Si Carolino ay napahinto, na waring nakikilala ang anyong iyon na nababalot ng liwanag ng araw Nguni't

WAKAS

binantaan siya ng kabo na tatarakan kung hindi magpapatok. Tumudla si Carolino at nadinig ang isang putok. Ang taong nasa bato ay umikit at nawalang kasabay ang sigaw na nakatulig kay Carolino.

Isang kilusan ang nangyari sa kagubatan na waring nagpanakbuhan ang mga naroroon. Sa gayo'y nangagsisalu-nga ang mga sundalo, na wala nang kalaban. Isa pang lalaki na ikinukumpay ang isang sibat ang sumipot sa ibabaw ng mga bato; pinaputukan ng mga sundalo, at ang lalaki'y unti-unting napayuko, pumigil sa isang sanga, isa pang putok at lumagpak na pasubasob sa bato.

Matuling nangagsipangunyapit ang mga sundalo, na inilagay sa dulo ng baril ang mga bayoneta at laan sa isang labanang saksakan; si Carolino'y siyang tanging dahan-dahan ang lakad, na ang tingin ay pasuling-suling, malamlam, na inaalaala ang sigaw ng taong nabuwal dahil sa tama ng punglo. Ang unang dumating sa kaitaasan ay nakatagpo ng isang matandang naghihingalo, na nakatimbuwang sa bato: sinaksak ng bayoneta sa katawan; nguni't hindi man lamang kumisap ang matanda; ang mata'y nakatitig kay Carolino, isang titig na hindi mawari, at sa tulong ng mabutong kamay ay may itinuturo sa kaniyang nasa likod ng mga bato.

Ang mga sundalo'y nangapalingon at nakitang si Carolino ay maputlang-maputla, nakanganga, at sa paningin ay naglalarawan ng huling kislap ng pag-iisip. Nakilala niya ang lelong, si matandang Selo, na dahil sa hindi siya ma-kausap ay naghahayag sa kaniya sa tulong ng mga naghihi-ngalong mata, ng isang kabuhayang lipos ng sakit. At ang bangkay ay patuloy rin sa pagtuturo ng isang bagay na nasa likod ng mga bato...

XXXIX WAKAS

Sa kaniyang ulilang tahanan, sa baybay ng dagat, na ang magalaw na ibabaw nito'y nakikita sa mga bukas na du-

rungawan, na umaabot sa malayo, hanggang sa maki-isa sa huling dako ng natatanaw, ay nililibang ni P. Florentino ang kaniyang pag-iisa, sa pamamagitan ng pagtugtog sa armonyum ng malulungkot at di masasayang tugtugin, na sinasaliwan ng maugong na alingawngaw ng mga alon at ng bulong ng mga sanga ng kagubatang kalapit. Mga tunog na maha-haba, malalakas, mahinagpis, wari'y mga plegarya, kahit matitindi, ang lumalabas sa matandang panugtog; si P. Florentino, na isang tunay na musiko, ay tumutugtog nang alinsunod sa biglang udyok ng kalooban at sa dahilang siya'y nag-iisa ay ibinubulalas ang mga kalungkutang taglay ng kaniyang puso.

Sadya ngang ang matanda'y malungkot. Ang kaniyang mabuting kaibigan na si D. Tiburcio de Espadaña ay kaaalis pa lamang na umiiwas sa pag-uusig ng asawa. Nang umagang iyon ay tumanggap ng isang sulat ng isang tenyente ng guwardiya sibil, na ang sabi ay:

“Minamahal kong Capellan: Katatanggap ko pa lamang ng isang telegrama ng komandante, na ang sinasabi'y: *español escondido casa Padre Florentino cojera remitira vivo muerto.*”

—Sa dahilang ang telegrama ay lubhang maliwanag ay pagsabihan ninyo ang kaibigan, upang huwag siyang matagpuan, pagpariyan ko'y huhulihin siya sa ikawalo ng gabi.

Ang inyong tagisuyong,
PEREZ.

Sunugin ninyo ang sulat.

—A . . . a . . . ang Victorinang ito, ang Victorinang ito—ang pautal-utal na sabi ni D. Tiburcio—a . . . a . . . ay mangyayaring umabot hanggang sa ako'y ipabaril.

Hindi siya napigil ni P. Florentino: walang mahita sa pagpapaliwanag sa kaniya na ang ibig marahil sabihin ng salitang *cojera* ay *cogera*; na ang Kastilang nagtatago ay hindi mangyayaring si D. Tiburcio kundi si Simoun, na may dalawang araw pa lamang na kararating, na sugatan at waring pinag-uusig, na huminging patuluyin. Si Tiburcio ay

hindi napahinuhod; ang *cojera* ay ang kaniya ngang pagkapilay; ang tanda niya sa katawan: iyon ay pakana ni Victorina na ibig siyang matagpuang patay o buhay, gaya nang isinulat ni Isagani buhat sa Maynila. At iniwan ng kaawaawang Ulises ang bahay ng pari upang magtago sa kubo ng isang mangangahoy.

Walang pag-aalinlangan si P. Florentino na ang Kastilang hinahanap ay ang maghihiyas na si Simoun. Mahiwaga ang kaniyang pagdating, dugu-duguan, mapanglaw at patang-pata, na siya ang may pasan sa kaniyang takba. Sa tulong ng malaya at masuyong pagpapatuloy ng mga Pilipino ay tinanggap siya ng klerigo nang walang kasiya-siyasat, at sa dahilang hindi pa umaabot sa kaniyang tainga ang mga nangyari sa Maynila ay hindi niya lubos na maisip ang gayong kalagayan. Ang tanging paghuhulong pumasok sa kaniyang pag-iisip ay ang pangyayari, na sa dahilang umalis na ang Heneral, ang kaibigan at nag-aampon sa mag-aalahas, marahil ang mga kagalit nito, ang mga pinaslang, ang mga napinsalaan, ay nangagsipagbangon ngayon na sumisigaw ng higanti, at siya'y pinag-uusig ng samantalang Heneral upang makuha sa kaniya ang kayamanang naipon. ¡Iyan ang sanhi ng pagtatanan! ¿Nguni't ang kaniyang mga sugat ay saan nagbuhat? ¿Nagtangka kayang magpakamatay? ¿Iyon kaya'y anak ng paghihiganti? ¿anak kaya ng isang kapusukan, gaya ng ibig ipahiwatig ni Simoun? ¿Tinanggap kaya niya iyon sa pag-iwas sa mga kawal na umuusig sa kaniya?

Ang huling paghuhulong ito ang siyang inaakala niyang lalong nalalapit marahil sa katotohanan. Nakatulong pa sa pagpapatibay sa gayong paghuhulo ng telegrama na katatanggap pa lamang niya at ang pagmamatigas ni Simoun sa mula't mula pa na ayaw pagamot sa medikong nasa ulong-bayan ng lalawigan.

Ang tanging tinatanggap ng mag-aalahas ay ang pangangalaga ni D. Tiburcio, at yaon pa man ay napaghahala-tang wala siyang tiwala. Sa pangyayaring ito'y itinatanong sa sarili ni P. Florentino ano ang dapat niyang gawin pag-

dating ng guwardiya sibil na huhuli kay Simoun? Sa kalagayan ng maysakit ay hindi mangyayari ang gumalaw at lalo pa manding hindi mangyayari ang maglakbay nang maha-ba. . . . Nguni't sinasabi ng telegrama na patay o buhay. . . .

Si P. Florentino ay huminto sa pagtugtog at lumapit sa durungawan upang tanawin ang dagat. Ang patag na ibabaw, na wala ni isa mang daong, ni isa mang layag, ay walang maiudyok sa kaniya. Ang pulong maliit na natatanaw na nag-iisa sa malayo, ay walang sinasabi sa kaniya kundi ang taglay na pag-iisa at lalo pa manding nagpapakilala ng pagkaulila ng tinatanaw na kalawakan. Ang walang hanggang kalawakan kung minsan ay piping-pipi.

Tinangka ng matandang hulaan ang ngiting malungkot at pakutya na isinalubong ni Simoun sa balitang siya'y huhulihin, ¿ano ang kahulugan ng ngiting iyon? ¿At ang isa pang ngiti, na lalo pang malungkot at pakutya, nang mabatid na sa ikawalo pa ng gabi magsisirating? ¿Ano ang ibig sabihin ng hiwagang iyon? ¿Bakit ayaw magtago si Simoun?

Sumaalala niya iyang bantog na tinuran ni San Juan Crisostomo nang ipagtanggol ang *eunuco* na si Eutropio: “¿Kailanman ay hindi naging lalong kapit na di gaya ngayon sabihing: Kapalaluan ng mga kapalaluan at ang lahat ay kapalaluan!”

Oo, ang Simoung iyon na napakayaman, makapangyarihan, kinatatakutan, nang wala pang iisang linggo ang nakaraan, ngayon ay sawing kapalaran pa kay Eutropio, humahanap nang matuluyan, at hindi sa mga dambana ng isang simbahan, kundi sa dukhang bahay ng isang klerigong Indiyo, sa liblib na kagubatan, sa ulilang baybay ng dagat. Kapalaluan ng mga kapalaluan at ang lahat ay kapalaluan! ¿At ang taong iyon, sa loob ng ilang oras, ay huhulihin, aalisin sa hihigang kinahihiligan, na di igagalang ang kaniyang kalagayan, ni bibigyang-halaga ang kaniyang mga sugat, sa *patay o buhay* ay hinihingi siya ng kaniyang mga kaaway! ¿Papaano ang pagliligtas sa kaniya? ¿Saan matatago ang mga bigkas na nakaakit ng obispo sa Constantinopla? ¿Ano ang kapangyarihan ng kaniyang mga dukhang salita, ng isang

klerigong Indiyo, na ang kaniyang kaapihan ay waring iki-nagagalak at iniuudyok pa nga ng Simoung iyan nang panahong siya'y nagtatagumpay?

Hindi na naaalaala ni P. Florentino ang pawalang-bahalang pagtanggap sa kaniya ng maghihiyas, na may dalawang buwan pa lamang ang nakararaan nang siya'y pinakiusapan tungkol kay Isagani na nahuli dahil sa isang walang hunos-diling sigabo ng kalooban; nalimot ang pag-susumakit ni Simoun upang madali ang pag-aasawa ni Paulita, pag-aasawang siyang nag-aboy kay Isagani sa isang matinding pag-ilag sa kapuwa tao, na siyang ikinababalino ng amain: nalimot ni P. Florentino ang lahat, at walang naaalaala kundi ang kalagayan ng maysakit, ang kaniyang katungkulan sa pagkamay-bahay, at sinasaliksik ang kaniyang pag-iisip. ¿Dapat niyang itago upang di masunod ang nasa ng may-kapangyarihan? Nguni't ang may-katawan ay walang kaliga-ligalig: ngumingiti...

Ito ang sumasaisip ng mabuting matanda, nang dumating ang isang alila at sinabi sa kaniyang ibig siyang makausap ng maysakit. Tumungo sa kanugnog na silid, na malinis at maliwalas ng tahanan, na ang pinakasahig ay malalapad na tablang makinis, na may malalaki't mabibigat na silyon, na may matandang ayos, walang barnis ni mga dibuho. Sa isang dako ay may isang katreng kama-gong na may apat na tukod na nagdadala sa *corona* ng kulambo, at sa tabi, ay isang mesa na puno ng mga botel-ya, hilatsa ng mga putul-putol na kayo. Ang isang luhuran sa dakong ibaba ng isang munting aklatan ang nagpapakilalang iyon ang silid ng pari, at ipinagamit sa tumuloy, alinsunod sa ugaling pagpapatuloy ng mga Pilipino na ipagkalob sa nanunuluyan ang lalong masarap na pagkain, ang lalong mabuting silid at ang lalong mabuting hihigan sa loob ng bahay. Nang makitang bukas na bukas ang lahat ng durungawan upang bayaang makapasok ang dalisay na hangin sa dagat at ang alingawngaw ng kaniyang walang patid na hinagpis ay walang makapagsasabi sa Pilipinas na doo'y may isang may karamdaman, sapagka't nakaugaliang

ilapat ang mga bintana at sampu ng lalong maliliit na puwang kailan pa ma't may isang sinisipon o kaya'y nagdaramdam ng munting sakit ng ulo na walang kakabukabuhuan.

Tumingin si P. Florentino sa dako ng hihigan at namangha siya nang makitang wala na sa mukha ng may-sakit ang anyong palagay at pakutya. Isang lihim na sakit ang wari'y nagpapakunot sa kaniyang kilay, sa kaniyang paningin ay namamalas ang di-kapalagayang loob at ang kaniyang bibig ay napapangiwi dahil sa isang ngiting lipos ng sakit.

—¿Nahihirapan бага kayo, Ginoong Simoun? —ang masuyong tanong ng paring lumapit.

—Kaunti, nguni't sa loob ng ilang sandali ay matatapos na ang paghihirap ko—ang tugon ng iginalaw ang ulo.

Sindak na pinapagdaop ni P. Florentino ang mga kamay, dahil sa waring nakilala ang kakilakilabot na kato-tohanan.

—¿Ano ang ginawa ninyo, Diyos ko? ¿ano ang inyong ininom? —at iniunat ang kamay sa dakong kinalalagyan ng mga botelya.

—¡Wala nang magagawa! ¡Wala nang lunas! —ang sagot, sa tulong ng kasakit-sakit na ngiti—¿ano ang ibig ninyong gawin ko? bago tumugtog ang ikawalo... Sa patay o sa buhay... patay, ay oo, nguni't buhay ay hindi.

—¡Diyos ko, Diyos ko! ¿ano ang ginawa ninyo?

—Huminahon kayo—ang putol ng maysakit sa tulong ng isang galaw ng mukha—ang nagawa'y nagawa na. Hindi dapat na ako'y mahulog na buhay sa kamay ng sino man... maaaring makuha ang aking lihim. Huwag kayong magambala, huwag kayong malito, wala nang magagawa. . . ¡Pakinggan ninyo ako! Sasapit na ang gabi at kailangang huwag mag-aksaya ng panahon... kailangan kong sabihin sa inyo ang aking lihim, kailangan kong ipagkatiwala sa inyo ang huli kong nasa... kailangan kong makilala ninyo ang aking kabuhayan... Sa mga sandaling ito

na katangi-tangi ay ibig kong iibis sa akin ang isang pasanin, ibig kong paliwanagan ninyo sa akin ang isang pag-aalinlangan... kayong may malaking pananalig sa Diyos... ibig kong sabihin ninyo sa akin kung may isang Diyos!

—Nguni't isang panlunas sa lason, Ginoong Simoun... mayroon akong *apomorfina*... mayroon akong *eter, cloroformo*.

At humanap ang pari ng isang botelya, hanggang si Simoun ay yamot na sumigaw.

—Wala nang mangyayari.. wala nang mangyayari! Huwag kayong mag-aksaya ng panahon! Yayaon akong dala ang aking lihim.

Ang klerigo'y litong nagpatiluhod sa kaniyang *reclinatorio*.¹ Nanalangin sa paanan ng Cristo, isinubsob ang mukha sa dalawang kamay at pagkatapos ay tumindig na walang imik at kagalanggalang na waring tinanggap sa kaniyang Diyos nang buong bagsik, ang buong sanghaya, ang buong kapangyarihan ng isang Hukom ng mga budhi. Inilapit ang isang silyon sa dakong ulunan ng maysakit at humandang makinig.

Sa mga unang salitang ibinulong sa kaniya ni Simoun, nang sabihin sa kaniya ang tunay na pangalan, ay napaurong ang matandang pari at tiningnang lipos-sindak ang kaharap. Ang maysakit ay malungkot na ngumiti. Dahil sa pagkakabigla ay nasupil ang sarili, nguni't madaling nakapagpigil, at matapos na matakpan ng panyo ang mukha ay muling tumungo upang makinig.

Isinalaysay ni Simoun ang kaniyang kasakit-sakit na kabuhayan, ang pangyayaring may labintatlong taon na, nang magbalik siyang galing sa Europa, na puno ng pag-asa at magagandang pangarap, ay umuwi siya upang makasal sa isang binibining inirog, at laan sa paggawa ng kabutihan at magpatawad sa lahat nang gumawa sa kaniya ng masama, bayaan lamang siyang mabuhay nang ma-

¹ Ang mesa o dulang na may luhuran ng mga nananalangin sa Maykapal.

payapa. Hindi nagkagayon. Isang mahiwagang kamay ang nag-aboy sa kaniya sa gitna ng isang kaguluhang gawa-gawa ng kaniyang kalaban; pangalan, yaman, pag-ibig, kinabukasan, kalayaan, nawala sa kaniya ang lahat at nakaligtas lamang sa kamatayan dahil sa kagitingan ng isang kaibigan. Sa gayo'y isinumpa niyang maghihiganti. Nagtanan siyang dala ang kayamanan ng kaniyang kaanak, kayamanang nababaon sa isang gubat, nagtungo sa ibang lupain at inatupag niya ang pangangalakal. Nakilahok sa himagsikan sa Cuba, na tinulungan ang magkabilang pangkat, nguni't saan man, siya'y nakikinabang. Doon niya nakilala ang Heneral, na noo'y komandante, na naging kakilala niya dahil sa pangungutang sa kaniya, at pagkatapos ay naging kaibigan dahil sa ilang kataksilang ginawa na alam ng mag-aalahas ang lihim. Siya, sa tulong ng salapi, ay nakuha niyang maparito ang Heneral, at nang nasa Pilipinas na, ay ginawa niyang isang bulag na kasangkapan at iniaboy niyang pain, ang walang habas na katakawan sa salapi.

Ang pangungumpisal ay naging mahaba at mabigat, nguni't sa buong hinaba-haba ay hindi nagpahalata nang ano mang pagkakagulat ang nagpakumpisal at bibihirang pinatlangan ang maysakit. Gabi na nang si P. Florentino ay tumindig na pinapahid ang pawis sa mukha at nag-isip. Mahiwagang kadiliman ang naghahari sa loob ng silid, na pinupuno ng sinag ng buwan, na pumapasok sa mga durungawan, ng liwanag na malamlam at panganganinag na wari'y singaw.

Sa gitna ng katahimikan, ang tinig ng pari ay nadinig na malungkot, banayad, nguni't mahimok:

—Patatawarin kayo ng Diyos, ginoong... Simoun, —ang sabi: —;batid Niyang tayo'y anak sa pagkakamali, nakita Niya ang inyong tiniis, at sa pagpapahintulot na matagpuan ninyo ang kaparusahan ng inyong mga sala sa pagtatamo ng kamatayan sa kamay din ng mga iniaboy ninyo ay nakikita natin ang Kaniyang walang hanggang awa! Siya ang sumirang isa-isa sa inyong mga paraan, ang lalong

mabubuti ang pagkakabalak, ang una sa pagkamatay ni Maria Clara, makaraan yaon ay dahil sa isang pagkakalingat, at pagkatapos ay isang paraang lubhang mahiwaga... ¡sundin natin ang Kaniyang kalooban at pasalamatan natin Siya!

—Sa ganang inyo, —ang mahinang sagot ng maysakit, —ay kalooban Niya na, ang mga pulong ito'y...

—Magpatuloy sa kalagayang kinasasadlakan—ang dugtong ng klerigo nang makitang ang kausap ay huminto.

—¡Hindi ko maalaman, ginoo; hindi ko mataho ang inaakala noong hindi malirip! Batid kong hindi pinabayaan sa mga mahihigpit na sandali ang mga bayang nananangan sa Kaniya, at Siya ang ginawang hukom ng kanilang pagkasiil; alam ko na ang Kaniyang bisig ay hindi nawala kailanman, kapag niyuyurakan na ang katwiran at ubos na ang lahat ng paraan ay humahawak na ng sandata ang sinisiil at nakikipaglaban nang dahil sa kaniyang tahanan, dahil sa kaniyang mga di maitatakwil na karapatan, na gaya nang sabi ng makatang Aleman, ay kumikinang nang walang pagkaagnas, at matibay doon sa kaitaasan ng mga walang pagkapawing mga bituin! ¡Hindi, ang Diyos na siyang katwiran ay hindi mangyayaring magpabaya sa Kaniyang layon, ang layong kalayaan na kung wala ay wala namang katwiran!

—¿Kung gayon ay bakit ipinagkait sa akin ang Kaniyang tulong? —ang tanong ng maysakit, na lipos-hinakit.

—¡Sapagka't pinili ninyo ang isang paraan, na hindi Niya masasang-ayunan!—ang sagot ng pari na matigas ang boses— ¡ang karangalang pagliligtas sa isang bayan, ay hindi kakamtin ng isang nakatulong sa pagpapahirap sa kaniya! ¡Inakala ninyong ang dinungisan at sinira ng pagkakasala at kasamaan ay nangyayaring malinis at mailigtas ng isa ring pagkakasala at isang ring kasamaan! ¡Kamalian! ¡Ang pagtatanim ay walang ibubunga kundi kakila-kilabot ang makagagawa ng mga bagay na kahanga-hanga, ang kabaitan lamang ang nakapagliligtas! Hindi

kung balang araw, ang ating bayan ay magiging malaya, ay hindi dahil sa masasamang hilig at pagkakasala, hindi sa paraang pasamain ang kaniyang mga anak, dayain ang ilan, bigyan ng salapi ang iba, hindi; ang kaligtasan ay may kahulugang kabanalan; ang kabanalan ay pagtitiis at ang pagtitiis ay pag-ibig.

—Siya, tinatanggap ko ang inyong sabi, —ang tugon ng maysakit, makaraan ang isang sandali: —ako’y namali; nguni’t sa dahilang ako’y namali ¿ay ipagkakait na baga ng Diyos na iyan ang kalayaan sa isang bayan at iligtas ang maraming lalo pang salarin kaysa akin? ¿ano na lamang ang kamalian ko sa piling ng mga pagkakasala ng mga namamahala? ¿Bakit pahahalagahan pa ng Diyos na iyan ang aking kabuktutan kaysa mga daing ng napakaraming walang sala? ¿Bakit hindi ako sinugatan at pinapagtagumpay pagkatapos ang bayan? ¿Bakit binayaang magtitiis ang gayon karaming mga karapat-dapat at mga tapat na loob at nasisiyahang walang katiga-tigatig sa kanilang paghihirap?

—¿Ang mga tapat na loob at ang mga karapatdapat ay kailangang mangagtiis upang ang kanilang adhika’y makilala’t lumaganap! ¿Kailangang iwaksi o basagin ang sisidlan upang humalimuyak ang bango, kailangang pingkiin ang bato upang sumipot ang apoy! ¿Mayroon ding pasiya ng kalangitan sa mga pag-uusig ng mga maniniil, ginoong Simoun!

—Alam ko, —ang bulong ng maysakit—kaya nga’t inudyukan ko ang mga kabangisan...

—Tunay, mahal kong kaibigan, nguni’t ang lalong maraming sumabog ay ang may taglay na kabulukan! Pinalusog ninyo ang kabulukan sa kapamayanan, nang hindi naghasik ng ano mang adhikain. Sa pagtitiim na iyan ng masasamang hilig ay walang sisipot kundi ang pananawa, at kung mayroon mang biglang sumipot ay hindi mangyayaring hindi kabuti lamang, sapagka’t sa bigla-bigla ay walang sisipot sa layak kundi ang kabuti. Tunay nga’t ang masasamang hilig ng isang pamahalaan ay makama-

matay sa kaniya, nguni't pumapatay din naman sa kapi-sanang pinanyayarihan ng gayon. ¡Sa isang pamahalaan na may masamang hilig ay bagay ang isang bayang walang tuos; sa pangasiwaang walang budhi ay mga mamamayang maninibad at mapangayupapa sa loob ng bayan, nguni't mga tulisan at magnanakaw sa mga kabundukan! Kung ano ang panginoon, gayon din ang alipin. Kung ano ang pamahalaan, ay gayon din ang bayan.

Naghari ang sandaling pananahimik.

—Kung gayo'y ¿ano ang nararapat gawin?—ang tanong ng tinig ng maysakit.

—¡Magtiis at gumawa!

—¡Magtiis... gumawa! —ang malungkot na ulit ng maysakit—¡ah! madaling sabihin iyan pag hindi nagtitiis... ¡pag ang paggawa ay pinapagkakamit ng gantimpala!... Kung hinihingan ng inyong Diyos ang tao na gayon karaming mga paghihirap, ang taong babahagya nang makapangan sa kasalukuyan at nag-aalinlangan sa mangyayari sa kinabukasan; kung nakakita lamang kayo ng gaya ng mga napagkita kong mga maralita, mga kahabag-habag na nangagbata ng katakut-takot na pahirap, dahil sa mga pagkakasalang hindi nila ginawa, mga pagpatay upang mapagtakpan ang sala ng iba o ang di kasapatan sa panunungkulan, mga kaawa-awang ama na inagaw sa kanilang tahanan upang gumawa nang walang kapararakan sa mga lansangan, na nasisira sa tuwing umaga at waring naglilibang lamang, sa pagsusugba sa mga buu-buong magkakaanak sa karalitan... ¡Ah, magtiis...! ¡gumawa... siyang kalooban ng Diyos! ¡Papanaligin ninyo sila na ang kanilang pagkamatay ay siya nilang kaligtasan, na ang kanilang paggawa ay siyang ikagiginhawa ng kanilang tahanan! Magtiis... gumawa... ¿Anong Diyos iyan?

—Isang Diyos na lubhang matapat, ginoong Simoun —ang sagot ng pari;—isang Diyos na nagpaparusa sa kakulangan natin sa pananalig, sa ating masasamang hilig, sa munting pagpapahalaga natin sa karangalan, sa ating pagkamamamayan... Pinababayaan natin at kayo'y nagiging

katulong ng masamang hilig, kung minsan pa'y ating pinu-puri ang gayon; kaya't dapat, lubhang nararapat na batahin natin ang ibubunga ng gayon at batahin din naman ng ating mga anak. Siya ang Diyos ng kalayaan, ginoong Simoun, na siyang nag-uutos sa ating ibigin ito, at ginagawang maging mabigat sa atin ang pasanin; isang Diyos ng kaawaan, ng pagpantay-pantay, na sabay sa pagpaparusa sa atin ay pinabubuti tayo, at ang binibigyan lamang ng mabuting kalagayan ay iyong nararapat bigyan, dahil sa kaniyang pagsusumakit; ang paaralan ng pagtititis ay nakapagpapatibay, ang kaparangan ng tunggalian ay nakapagpapalakas sa mga kaluluwa. ¡Hindi ko ibig sabihin na ang ating kalayaan ay tuklasin sa talas ng sandata; ang espada ay di na lubhang kagamitan sa mga bagong kabuhayan, datapwa't oo, kinakailangang iyon ay ating matamo sa pamamagitan ng pagpapataas ng uri ng katwiran at ng karangalan ng tao, na ibigin ang tapat, ang mabuti, ang dakila, hanggang sa mamatay nang dahil dito, at pag ang isang bayan ay nakasapit na sa gayong kalagayan, ang Diyos ay nagbibigay ng sandata, at lumalagpak ang mga diyus-diyusan, lumalagpak ang mga maniniil na wari'y mga kastilyong baraha at kumikinang ang kalayaan na kasabay ng unang liwayway! Ang ating kasamaan ay sa atin din buhat, huwag nating sisihin ang kahi't sino. Kung nakikita ng Espanya na tayo'y hindi lubhang masunurin sa pagpapahirap, at handa sa pakikipagtunggali at pagtititiis nang dahil sa ating mga karapatan, ng Espanya ay siya nang una-unang magbibigay sa atin ng kalayaan, sapagka't pag ang bunga ng paglilihi ay dumating na sa pagkahinog ay ¡kahabag-habag ang inang magtangkang doo'y lumunod! Subali't samantalang ang bayang Pilipino ay wala pang sapat na katigasang-loob upang ipahayag, na taas ang noo at lantad ang dibdib, ang kanyang karapatan sa pamumuhay ay lipunan at patibayan ito sa pamamagitan ng mga paghihirap, ng kaniyang sariling dugo; samantalang namamasdan natin ang ating mga kababayan, sa kanilang sariling pamumuhay ay magdamdam-hiya sa sariling kalooban, madinig ang sigaw ng kaniyang budhi na nagbabalikwas at tumututol, at

sa lantaranang pamumuhay ay hindi umimik, makisama sa pumapaslang upang kutyain ang pinaslang; samantalang nakikita nating naninirahan sa labis na paglingap sa sarili at pinupuri sa tulong ng pilit na ngiti ang lalong mahahalay na kagagawan, at nagmamakaawang hiningi sa pamamagitan ng tingin, ang isang bahagi ng napala, ¿ano't pagkakalooban sila ng kalayaan? Kasama ng Espanya o hiwalay man sa Espanya; ¿sila'y hindi magiiba at marahil ay lalo pang sasama! ¿Ano ang kailangan ng pagsasarili, kung ang mga alipin sa ngayon ay siyang magiging maniniil bukas? ¡At gayon nga ang kauuwian nila, sapagka't umiibig sa paniniil ang sumasailalim nito! Ginoong Simoun, samantalang ang ating bayan ay hindi pa nahahanda, samantalang tumutungo sa labanan nang nadadaya o naiaaboy, na walang lubos na kaalaman sa gagawin, ¡ay masisira ang lalong matalinong pagtatangka, at mabuti pa nga ang masira! sapagka't ¿ano't ibibigay ang asawa sa lalaki, kung hindi lubos na iniirong at hindi nalalaang magpakamatay nang dahil sa kaniya?

Nang makitang walang sinasabi sa kaniya ang may-sakit, ang kaniyang kamay ay pinisil; huminto, na inantay na magsalita, nguni't ang tanging naramdaman niya ay ang dalawa pang pisil, nakadinig ng isang buntunghininga, at mahabang katahimikan ang naghari sa loob ng silid. Ang dagat lamang na ang mga alon ay nangagsilaki dahil sa hangin sa gabi na waring nagising sa init ng umaga, ang nagtatapon ng kaniyang paos na ungol, ng kaniyang walang katapusang awit, pagbayo sa mga nagtayong talampas. Ang buwan, na wala nang kalabang araw, ay payapang nagtatalik sa langit, at ang mga puno sa gubat na nangagyuyukuan ay nagsasalaysayan ng kanilang matatandang alamat sa pamamagitan ng mahiwagang bulungan na ipinaghahatid-hatiran ng hangin.

Nang makitang walang sinasabi sa kaniya ang may-sakit, si Pari Florentino ay bumulong na wari'y natutubigan dahil sa isang iniisip:

—¿Nasaan ang kabataan na naglalaan ng kanilang mga magagandang sandali, mga pangarap at kasigabuhan sa

ikabubuti ng kanilang bayan? ¿Nasaan ang malingap na magbububo ng kaniyang dugo upang hugasan ang ganiyan karaming kahihyan, ang gayon karaming pagkakasala, ang gayon karaming bagay na kamuhi-muhi? Malinis at walang bahid-dungis ang kailangang maging buhay na alay upang ang handog ay maging karapat-dapat! . . . ¿Saan kayo nangaroroon mga kabinataan, na magtataglay ng lakas ng buhay na tumanan na sa aming mga ugat, ng kalinisan ng mga pagkukuro na nadungisan sa aming mga kaisipan at ng lagablab ng sigabo na namatay na sa aming mga puso? Inaantay namin kayo, ¡O mga binata! ¡halikayo at kayo'y aming inaantay!

At sa dahilang naramdamang ang kaniyang mga mata'y pinangingiliran ng luha ay binitiwang ang kamay ng maysakit, tumindig at lumapit sa durungawan upang tanawin ang malawak na dagat. Ilang mahinang katok sa pintuan ang pumukaw sa kaniya sa gayong pag-iisip. Iyon ay ang alila na nagtatanong kung magsisindi ng ilaw.

Nang ang pari'y lumapit sa maysakit at makita ito, sa tulong ng liwanag ng lampara, na hindi kumikilos, nakapikit ang mga mata, ang kamay na pumigil sa kaniyang kamay ay nakabuka at nalalahad sa gilid ng hihigan, ay inakala niyang natutulog; nguni't nang maramdamang hindi humihinga ay marahan niyang hinipo at saka pa lamang nahalatang patay: unti-unti nang lumalamig.

Nang magkagayo'y lumuhod at nanalangin.

Nang tumindig ay pinagmasdan ang bangkay, na sa mukha'y nababakas ang isang matinding hapis, ang sakit ng isang buong buhay na walang kabuluhan, na tinaglay hanggang sa dako pa roon ng kamatayan, ay nangilabot ang matanda at bubulong na:

—¡Kaawaan nawa ng Diyos ang mga nagligaw sa kaniya ng daan!

At samantalang ang mga alilang tinawag niya ay nangagsisiluhod at nangagdarasal nang patungkol sa nama-

tay, mga alilang maurira at nangaglilibang sa pagtingin sa hihigan at inuulit ang mga sunud-sunod na *requiem*, ay kinuha ni P. Florentino sa tataguan ang bantog na takbang bakal na kinalalagyan ng malaking kayamanan ni Simoun. Ilang sandaling nag-alinlangan, datapwa't biglang puma-naog sa hagdanan, dala ang takba na may tangka nang gagawin, tinungo ang batong laging inuupan ni Isagani upang siyasatin ang kailaliman ng dagat.

Tumingin si P. Florentino sa dako ng kaniyang paa-nan. Sa ibaba'y nakikita ang paghampas ng mga maiitim na alon ng Pasipiko sa mga ukab ng bato, na lumilikha ng mauugong na kulog, na sabay sa pagniningning na wari'y apoy ng mga alon at mga bula, dahil sa tama ng sinag ng buwan, na wari'y dakut-dakot na brilyante na inihagis sa bangin ng isang *genio* ng kailaliman. Tumanaw sa buo niyang paligid. Nag-iisa siya. Ang ulilang baybayin ay nagtatapos sa malayo na wari'y isang paguulap, na pinapawi unti-unti ng buwan hanggang sa makiisa sa lalong malayong dako na abot ng tanaw. Ang kagubatan ay bumubulong ng mga tinig na walang linaw. Sa gayo'y inihagis ng matanda sa dagat ang takba, sa tulong ng kaniyang malalakas na bisig. Umikit na makailan at matuling tumungo sa kailaliman na gumuhit ng pabalantok at naglarawan sa kaniyang makinis na ibabaw ng ilang malamlam na sinag ng buwan. Nakita ng matanda ang pagtilampon ng mga patak, nakadinig ng isang bulwak at naghilom ang tubig, matapos malamon ang kayamanan. Nag-antabay ng ilang sandali upang tingnan kung may isasauli ang kailaliman, nguni't muling naghilom ang mga alon na mahiwagang gaya ng dati, at hindi naragdagan ng isa mang kuton ang kaniyang kulot na ibabaw, na waring sa nilapad-lapad ng dagat ay walang nahulog kundi isang munting bato lamang.

—;Itago ka ng kalikasan sa kailaliman, na kasama ng mga korales at mga perlas ng kaniyang walang pagkapawing mga dagat!—ang sabi ng klerigo na iniunat ang kamay

WAKAS

—Kung sa isang banal at mataas na layon, ay kakailanganin ka ng mga tao ay matutuhan kang kunin ng Diyos sa sinapupunan ng mga alon. . . ¡Samantalang, diyan ay hindi ka makagagawa ng kasamaan, hindi mo ililiko ang katwiran, hindi ka mag-uudyok sa kasakiman! . . .

KATAPUSAN

J. R.

Ed Fill

